

Η παλιά πόλη της Καβάλας

(7ος πΧ - 20ος αι.)

Ο χώρος, οι άνθρωποι, τα τεκμήρια της ιστορίας

Τόμος Ι

Εκδόσεις
Εξωραϊστικός Πολιτιστικός Σύλλογος Παναγίας
"ΤΟ ΚΑΣΤΡΟ"

ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΚΟΙΝΩΦΕΛΗΣ
ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΗ ΚΑΒΑΛΑΣ

Αριθμ. Πρωτ.: .....205.....

Η παλιά πόλη της Καβάλας

(7ος πΧ - 20ος αι.)

Ο χώρος, οι άνθρωποι, τα τεκμήρια της ιστορίας

Τόμος Ι

Εκδόσεις
Εξωραϊστικός Πολιτιστικός Σύλλογος Παναγίας
“ΤΟ ΚΑΣΤΡΟ”

Α Έκδοση

2005

φωτ. Γιώργος Παραλίδης

Εκδοτής: Εξωραϊστικός Πολιτιστικός Σύλλογος Παναγίας "ΤΟ ΚΑΣΤΡΟ"

Συγκέντρωση και επιμέλεια ύλης: Βασίλης Κυριλλίδης, Ελένη Γαραντούδη

Καλλιτεχνική επιμέλεια : Χρήστος Γούνορης

Δημιουργικό: Μαρία Αλεξανδρή

Εκτύπωση: ΧΡΩΜΟΤΥΠ Α.Ε.

Copyright © 2005

ISBN 960-88715-0-6

ΕΞΩΡΑΪΣΤΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ "ΤΟ ΚΑΣΤΡΟ"

φωτ. Αχιλλέας Σαβδόπουλος

Τόμος Ι

Αρχαία Νεάπολις

σελ. 15

Μαρία Νικολαΐδου - Πατέρα

Αρχαιολόγος της ΙΗ' Εφορείας
Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Καβάλας

Νεάπολις - Χριστούπολις

σελ. 29

300 μ.Χ. - 1391 μ.Χ.

Μιχάλης Λυχούνας

Αρχαιολόγος

Κωνσταντίνος Τσουρής

Αρχαιολόγος

Η Καβάλα

σελ. 51

της Οθωμανικής περιόδου

(τέλη 14ου αι.-1912)

Η παλιά πόλη - συνοικία της Παναγίας

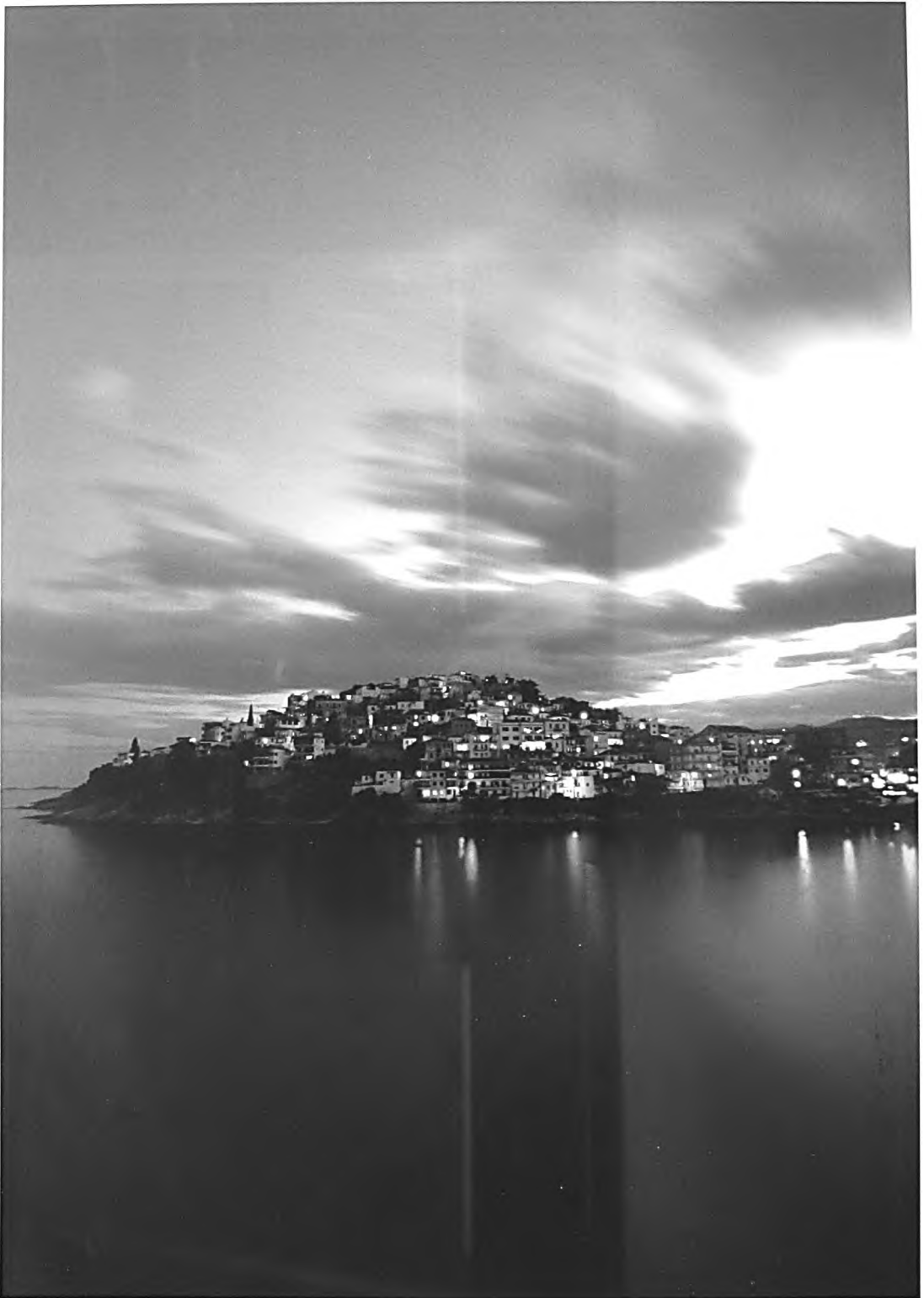
Κυριάκος Λυκουρίνος

ιστορικός ερευνητής
προϊστάμενος στα Γενικά Αρχεία του Κράτους - Αρχεία Ν. Καβάλας

* Η ορθογραφία και η στίξη των κειμένων ακολουθούν τις προτιμήσεις των συγγραφέων τους, οι οποίοι ευθύνονται για την διόρθωση των δοκιμών τους.

Α
Ν
Ε
Μ
Ο
Χ
Ε
Ι
Ρ
Ε
Π

φωτ. Γιώργος Παροαλίδης

Π Ρ Ο Λ Ο Γ Ο Σ

Εξωραϊστικός Πολιτιστικός Σύλλογος Παναγίας "Το Κάστρο"

Ο Εξωραϊστικός Πολιτιστικός Σύλλογος Παναγίας, 'Το Κάστρο', στα πλαίσια των προσπαθειών του για τη διάσωση των ιστορικών τεμνηρίων της ουνοικίας, της οποίας η ιστορία ταυτίζεται με την ιστορία της πόλης της Καβάλας μέχρι τα νεότερα χρόνια, προχωρεί στην έκδοση του δίτομου έργου *Η παλιά πόλη της Καβάλας (7ος π.Χ. - 20ος αι.) Ο χώρος, οι άνθρωποι, τα τεμνηρία της ιστορίας*. Τα μέλη του Δ.Σ., σε συνεργασία με πολλούς συμπολίτες μας, εργάστηκαν περισσότερο από τέσσερα χρόνια, επιχειρώντας την κάλυψη του μέχρι σήμερα διβλιογραφικού κενού σε σχέση με την ιστορία της πόλης και τη διάσωση μέρους της πολιτιστικής κληρονομιάς του τόπου.

Το Διοικητικό Συμβούλιο του συλλόγου αισθάνεται την υποχρέωση να ευχαριστήσει θερμά όσους αφιλοκερδώς εργάστηκαν, για να εκδοθεί *Η παλιά πόλη της Καβάλας*.

Τους συγγραφείς, Μαρία Πατέρα-Νικολαΐδου, Κώστα Τσουρή, Μιχάλη Λυχούνα, Αργύρη Μπαζιοτζή, Κυριάκο Λυκουρίνο και Νίκο Καραγιανναζίδη, οι οποίοι ανταποκριθήκαν στην πρόκλησή μας και ανιδιοτελώς διέθεσαν τον πολύτιμο χρόνο τους για την συγγραφή των πρωτότυπων επιστημονικών τους χειμένων.

Τους φωτογράφους, Θωμά Κολιτοΐδη, Θεόδωρο Παταδόπουλο, Γιώργο Παροαΐδη, Αχιλλέα Σαβδόπουλο και Μαρία Καλογιώργη, η φωτογραφική δουλειά των οποίων κοσμεί τις σελίδες των διβλίων.

Τον συγγραφέα Βασίλη Κυριλλίδη και την φιλόλογο Ελένη Γαραντούδη, στους οποίους αναθέσαμε το έργο της σύλλογής της ύλης και του συντονισμού της όλης διαδικασίας.

Τον γραφίστα Χρήστο Γούναρη, που με το μεράκι του κατέστησε τη συνεργασία μας όχι μόνο εποικοδομητική, αλλά επιπλέον φιλική και ευχάριστη.

Τέλος, θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε από καρδιάς όλους τους κατοίκους της ουνοικίας για τη φιλοξενία τους, για την πολύτιμη συμβολή τους στη συγκέντρωση των προφορικών μαρτυριών αλλά και του φωτογραφικού υλικού, που μας παραχώρησαν από το προσωπικό τους αρχείο.

ΤΟ Δ.Σ. ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΥ ΕΞΩΡΑΪΣΤΙΚΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ ΠΑΝΑΓΙΑΣ 'ΤΟ ΚΑΣΤΡΟ'

Πρόεδρος: Φώτης Λαζαρίδης

Αντιπρόεδρος: Θεοδοσία Σαριζλόγλου-Χρηστίδου

Γραμματέας: Ελένη Πατέλη-Σαμινιώτη

Ταμίας: Γρηγόρης Παταδόπουλος

Μέλη: Άννα Κιουρτσόγλου

Απόστολος Κολάτσις

Παναγιώτης Κύρου

φωτ. Γιώργος Παρασαλίδης

ΑΛΙΠΑΣΤΑ • ΚΑΠΝΙΣΤΑ
ΦΙΛΕΤΑ ΨΑΡΙΩΝ • ΕΛΙΕΣ

ΟΠΤΙΚΑ

ΠΑΤΕΛΗΣ ΑΓΓΕΛΟΣ
ΣΑΜΑΡΑ ΠΟΠΗ
Τηλ: 2510 620900, 6946 334678

ΝΟΜΑΡΧΙΑΚΗ ΑΥΤΟΔΙΟΙΚΗΣΗ
ΔΡΑΜΑΣ - ΚΑΒΑΛΑΣ - ΞΑΝΘΗΣ

ΔΗΜΟΣ ΚΑΒΑΛΑΣ

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ
ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ ΘΡΑΚΗΣ

Επιμελητήριο Φωτογραφικού & Βινυλποιογραφικού Μηγατόπουλου Καβάλας

Θεόδωρος Παπαδόπουλος
Φωτογράφος

Ισολόκη 6 - Καβάλα
2510 222228 - 6974667637

likonart@otenet.gr

ΙΕΡΟΣ ΝΑΟΣ ΚΟΙΜΗΣΕΩΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ (ΠΑΝΑΓΙΑ ΚΑΒΑΛΑΣ)

Ευχαριστούμε τον κ. Γεώργιο Ι. Αστεριάδη
και όλους όσους με οποιοδήποτε τρόπο βοήθησαν στην έκδοση .

... πριν ξεθωριάσουν οι εικόνες

Η παλιά συνοικία της πόλης μας είναι η μόνη, όπου βαδίζοντας στα στενά της έχεις την αίσθηση πως πατάς πάνω στα δήματα χιλιάδων ανθρώπων που προηγήθηκαν. Ολόγυρα αντικρίζεις τα σπίτια, μέσα στα οποία γεννήθηκαν και μεγάλωσαν άνθρωποι που έχουν χαθεί από χρόνια. Και φεύγεις με την επίγνωση πως πολλά θα παραμείνουν στη θέση τους, χρόνια μετά που κι εσύ θα 'χεις χαθεί.

Περιδιαβαίνοντας όμως στα στενά της Παναγίας δεν αρχείς να διαπιστώσεις πως όλα τα κτίρια δεν αξιώθηκαν την ίδια μοίρα. Κάποια ετοιμόρροπα, απογυμνωμένα από την πάλα ποτέ αξιοπρέπεία τους, απομένουν να ελαττούν τη δοξασία μας, ή να μας απειλούν με την ίδια τους την κατάρρευση. Κάποια άλλα, πιο καλόντχα, κέρδισαν παράταση ζωής, και έγιναν κατοικίες των απογόνων των πρώτων τους κατοίκων, ή των μεταναστών, για τους οποίους το φτηνό νοίκι αποτελεί πρωτεύον κίνητρο. Μαζί τους συντηρούν κι εκείνα που εισχώρησαν δολίως στον οικισμό, καταπατώντας τους νόμους και τους κανόνες του. Τα πιο νέα απ' αυτά ορθώνονται περήφανα, σιαχίζοντας με την αλαζονεία τους τα γειτονικά. Τα παλαιότερα έχουν αποδεχτεί την αδυναμία τους να επιβληθούν στον χαρακτήρα της συνοικίας, και στέζουν ένοχα, σαν να γνωρίζουν πως, σε αντίθεση με τους φτωχούς παραδοσιακούς τους γείτονες, για το δικό τους το χαμό δεν θα ενδιαφερθεί κανείς.

Λένε πως το παρόν είναι μια λεπτή συνδετική γραμμή, που το μέλλον διαβαίνει στιγμιαία, πριν αποτεθεί

στο παρελθόν. Ίσως γι' αυτό, όταν η σκέψη βρεθεί στα μέρη του κάποτε, να αποκότα την τάση να επεκτείνεται στις περιοχές του μετά. Μέσα στα στενά της 'Παναγίας', τα έντονα αποτυπώματα του παρελθόντος μοιάζουν να συνεχίζουν στα αόρατα χνάρια των μελούμενων. Οι σκαλωσιές των αναπαλαιώσεων συμβιώνουν με τις αρχιτεκτονικές αυθαιρεσίες, σ' έναν αμφίροπο αγώνα. Κανείς δεν θέλει να στερηθεί τον γραφικό χαρακτήρα μιας παλιάς πόλης. Από την άλλη, κανείς δεν φαίνεται ικανός να σταματήσει την αλληλουχία των επεμβάσεων που τον αποδυναμώνουν. Κάθε σπίτι που αποδίδεται αναπαλαιωμένο, σημαδεύει τη νίκη της διατήρησης του αυθεντικού. Και κάθε άστοχη παρέμβαση ένα ακόμα σημάδι του τέλους μιας εποχής.

Αναλογιζόμενος πως η ζωή ενός σπιτιού συνεχίζεται ακόμα και όταν η ζωή αυτών που το κατοίκησαν έχει από καιρό τελειώσει, συμπεραίνεις πως τα κτίρια αποτελούν τους αυθεντικότερους προεδεντές του παρελθόντος. Το συμπέρασμα είναι λάθος. Υπάρχει κάτι αυθεντικότερο από τα κτίρια. Κάτι που αντέχει ασφώεστερα στους αιώνες, και δεν επηρεάζεται από σεισμούς, πλημμύρες, πυρκαγιές. Κάτι που αποτελεί την πιο σίγουρη κιβωτό, για να μεταφέρει στο Αραράτ του έσχατου μέλλοντος, τις παρακαταθήκες του μακρινού παρελθόντος.

Το βιβλίο

Μέσα στις δαιδαλώδεις αίθουσες των βιβλιοθηκών φυλάσσονται όλα αυτά που κατάφεραν να γλιτώσουν από τον οδοστρωτήρα του χρόνου. Τα παλιά βιβλία που στοιβάζονται στα σκονιοσμένα ράφια είναι μπουκάλια που ταξιδεύουν αέναα στους ωκεανούς των καιρών. Φορείς ονείρων, σκέψεων, και ιδεών, από ανθρώπους και εποχές που δεν υπάρχουν πια. Διασχίζουν αθόρυβα τους αιώνες, κομίζοντας τα κρυφά και φανερά μηνύματά τους στις επερχόμενες γενεές.

Η προσπάθεια για το βιβλίο που κρατάτε, ξεκίνησε από την αγωνία ορισμένων ανθρώπων να προλάβουν να κλείσουν μέσα σε σελίδες ό,τι απομένει ακόμη από αυτή τη γειτονιά, πριν ξεθωριάσουν οι εικόνες της, και σθήρουν οι φωνές της. Στηρίχτηκε στη προθυμία άλλων να περισυλλέξουν και να παραδώσουν, ως ακριβή παρακαταθήκη, το προς διάσωση υλικό. Το βιβλίο αυτό είναι μια απόπειρα αθανασίας, ένα ακόμα οριγμένο στη θάλασσα μπουκάλι. Μέσα του βρίσκονται τα στοιχεία που γέννησαν και συνιστούν τη γειτονιά που ζούμε. Διατηρούμε την ευεργετική αυταπάτη πως μαζί του διασωζεται και κάτι από τον ρομαντισμό των εμπνευστών και των συντελεστών του. Παραδίδοντάς το αισθανόμαστε πως έχουμε επιτελέσει ένα δύσκολο χρέος. Τώρα δεν έχουμε παρά να σταθούμε αντίκρου στο πέλαγος, βλέποντάς το να ξεμακραίνει, μ' ένα αίσθημα προσμονής και ικανοποίησης, και με την επίγνωση πως, όσο πολύς κι αν ήταν, ο κόπος του άξιζε.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΠΑΡΚΟ

φωτ. Γιώργος Παρολιάδης

Πάνω στο δρόμο της...

Πάνω στο δρόμο της χτίσαμε τα σπίτια μας, στο γρανίτη της θεμελιώσαμε τις ζωές μας. Μέσα στα τείχη της κλείσανε τα μάτια τους οι πεθαμένοι μας. Στις επάλξεις τους συνεχίζουν να ζουν και να αγωνίζονται, όσοι ζωντανόι.

Η χερσόνησος μπαίνει βαθιά μέσα στη θάλασσα "Ένα λίθινο ώστρο που ιπτεύει ο πόντος". Καβάλα στο περιήφανο άτι του τόπου μας, χαϊρόμαστε την ομορφιά του κι αγωνιούμε για την πορεία του.

Τον ύπνο μας στοιχείωσε το δονητό των κυμάτων, που τσακίζονται στα απόρημα δράχια, τις άγριες νύχτες του χειμώνα. Τον ξύπνιο μας οι κρωγμοί των γλάρων, αλλά και το φως του φάρου συντροφιμά μ' ένα ολόδρομο φεγγάρι, μια γλυκιά νύχτα καλοκαιριού.

Ξεμινώντας να γράψω για το βιβλίο διαπιστώνω πως έχω ήδη παρασφραχθεί από μια ποιητικίζουσα, ρομαντική διάθεση. Σ' αυτόν τον "νοσηρό" ρομαντισμό, όμως, σφειύεται το σύμπαν αυτής της έκδοσης. Βρίσκω περισσότερο ενδιαφέρον, για μένα, να δώσω τη δική μου εκδοχή για το πώς προέκυψε το βιβλίο. Ένα "ιστορικό" της έκδοσης που, αναπόφευκτα, άλλα πράγματα θα τα τονίζει κι άλλα θα τ' αποσιωπά...

Μια "φαεινή" ιδέα. Και μια παρόρμηση. Από τη σύζευξή τους γεννήθηκε ο ενθουσιασμός της. Ήταν κοληλητικός. Το μικρόδιο μεταδόθηκε σε τόσους όσοι αρκούν για να αρχίσει να παίζεται - και πάλι - το "παιχνίδι" της δημιουργίας ενός έργου συλλογικού, με πρωτότυπα, αδημοσίευστα κείμενα, με εικόνες του χώρου και της ζωής των ανθρώπων της, πριν αυτές ξεθωριάσουν.

Αρχικός φορέας του μικροδίου ήταν η Λένα (Ελένη Πατέλη-Σκαμινιώτη). Οι πρώτοι που το κολήσαν, οι "κοληητοί" της, η άλλη Λένα κι ο Βασίλης. Μετά "νόσησε" ο Φώτης κι η Σούλα. Δε γλίτωσαν κι οι άλλοι του διοικητικού, ο Απόστολος, ο Γρηγόρης, ο Παναγιώτης κι η Άννα. Ούτε κι ο σύζυγος της Λένας, Ιορδάνης. Οι συγγραφείς μας, ούτως ή άλλως είχαν την προδιάθεση. Ο Νίκος κι ο Κυριάκος, σαν έτοιμοι από καιρό... Ο Αργύρης προσπάθησε να αντισταθεί σε υποτροπή της "νόσου" αλλά, χάρη και στη Γεωργία, δεν τα κατάφερε... Συνέβαλε, μάλιστα, πολύ στη διάδοση της ιδέας στους υπόλοιπους συγγραφείς των δυο τόμων, ανθρώπους πολυάσχολους και αναγνωρισμένου κύρους επιστήμονες όπως οι κ. κ. Κώστας Τσουρής, Μιχάλης Αυχόντας και η κ. Μαρία Νιζολαΐδου-Πατέρα.

Ποια ήταν η "φαεινή" της;

Τόσοι και τόσοι τόποι, με μικρότερη "αξία" από τον δικό μας - σκέφτηκε - αναδεικνύονται μέσα από εκδόσεις σύγχρονες, μέσα από τη δημιουργία έργων αγάπης και "αυτογνωσίας". Εμείς, οι κάτοικοι Παναγίας, μήπως δεν αγαπάμε τον τόπο μας; Δε θέλουμε να γνωρίσουμε τις δυνάμεις μας; Τι μπορούμε να καταφέρουμε και τι δεν μπορούμε; Πώς θα μάθουμε για το "ιστορικό παρελθόν" της γειτονιάς μας; Πώς θα αποκτήσουμε συνείδηση για την ιστορικότητά της; Τι καλύτερο από μια έκδοση που θα προβάλλει την παλιά πόλη της Καβάλας, παράλληλα με τις δημιουργικές δυνάμεις της νέας πόλης.

Η ιδέα της γεννήθηκε, τέσσερα χρόνια πριν, στη διάρκεια παρουσίασης του διβλίου-λενκώματος του Πολιτιστικού Συλλόγου Ελευθερούπολης, *Το πολιδώρο Παγγαίο*. Για εκείνο το βιβλίο είχαν δουλέψει, ως "Μέλη των Γκεμικών", και οι δυο φίλοι της. Γιατί, λοιπόν, να μην έκαναν το ίδιο, όλοι μαζί πλέον, κάτι ανάλωτο και για την "Παναγία"; Τους το πρότεινε, το ίδιο κούλας βράδυ. Ήταν μια ιδέα που, εκείνη τη στιγμή, ήχησε τρελή σ' αυτιά των κουρασμένων φίλων της.

Λίγες, όμως, μέρες μετά, μια παρέα θα βρεθεί στο αναψυκτήριο του Ιμαρέτ, για να συζητήσει πιο σοβαρά την "τρελή" ιδέα. Μια έκδοση τοπικής ιστορίας μαζί μ' ένα φωτογραφικό λένκωμα δεν ήταν, δέδωκα, κάτι που σπανίζει στις μέρες μας. Στα διβλοπωλεία, υπάρχουν πολλά τέτοια βιβλία, για διάφορα μέρη, αλλά για την Καβάλα. Αλήθεια, τι υπάρχει για την

Καβάλα, που να είναι προσιτό στο ευρύ κοινό;

Στην παρέα του Ιμαρέτ πιο ενθουσιώδης με την ιδέα φαινόταν ο Κώστας Ορφανίδης. Τα χρόνια του δεν είχαν οβήσει την νεανική του ορμή να προσφέρει, κατά τις δυνάμεις του, στην διάσωση της ιστορικής μνήμης. "Σε λίγους μήνες, εγώ θα είμαι έτοιμος". Ο αδόκιμος θάνατός του μας έκανε να τον κλάψουμε τον κύριο Κώστα, γιατί η πρόθυμη ανταπόκρισή του στο αίτημά μας, να γράψει για το βιβλίο του τόπου μας, μās στήριξε τόσο στην αρχή, που το όνειρο έλαβε σάρκα και οστά...

Πολλές φορές συναντηθήκαμε, έκτοτε, στο τότε αναψυκτήριο "Ιμαρέτ", με πολλούς ανθρώπους που ο καθένας τους δοήθηκε με τον τρόπο του και τη δουλειά του στην υλοποίηση της ιδέας. Οι συγγραφείς των δυο τόμων, οι φωτογράφοι, οι χορηγοί, οι άνθρωποι του Πολιτιστικού Συλλόγου της Παναγίας, οι γραφίστες και πολλοί άλλοι φίλοι και γνωστοί, άνθρωποι της συνοικίας και της πόλης, με την ευκαιρία της έκδοσης αποκάλυψαν καλές και κακές τους πλευρές, γνωρίστηκαν καλύτερα, συζήτησαν, συγκρούστηκαν, φίλιωσαν. Αναζήτησαν, αμφισβήτησαν, ανακάλυψαν...

Οι πόρτες των οπιτιών της γειτονιάς άνοιξαν, για να δεχτούν τη Λένα Παπέλη και το Νίκο Καραγιαννακίδη, τον ιστορικό των Γενικών Αρχείων του κράτους, που έκανε με τις προφορικές συνεντεύξεις τα μάτια των παλπούδων και των γιαγιάδων της γειτονιάς να δακρυσουν. Οι μνήμες τους δεν είναι για πέταμα, θα μπαίνουν σ' ένα βιβλίο, θα σώζονται... Όπως κι οι παλιές, κιτρινωμένες φωτογραφίες τους, κι

ότι άλλο προσέφεραν από καρδιάς στο Αρχείο που με ζήλο υπηρετούν ο Κυριάκος Λυκουρίνος και ο Νίκος Καραγιαννακίδης. Με την ευκαιρία της έκδοσης διασώθηκε ό,τι αλλιώς θα παραδίδονταν στην καταστροφική μανία του χρόνου και της αδιαφορίας.

Με πολύ μεράκι δούλεψε, για μια ακόμα φορά, ο Αργύρης Μπακιρτζής, που χρόνια μάχεται δονκιχωτικά ως "διασώστης" της φυσιογνωμίας της παλιάς πόλης. Η συνδρομή του στην παρούσα έκδοση είναι παραπάνω από σημαντική και δεν περιορίζεται στο κείμενό του και στην επιμέλεια του φωτογραφικού μέρους της δουλειάς του.

Έμπρακτο και συγκινητικό το ενδιαφέρον για την έκδοση, που έδειξαν και οι φωτογράφοι των δυο τόμων, Θωμάς Κολιτσιδής, Θόδωρος Παπαδόπουλος, Γιώργος Παρσαλίδης, και Αχιλλέας Σαβδόπουλος, που, ιδίως αναλώμασι, αποτύπωσαν στις φωτογραφίες τους το σημερινό πρόσωπο της ιστορικής χερσονήσου. Επιβιβάστηκαν σε δάρκες, σκαρφάλωσαν σε ματρώτοιχους, ανέβηκαν σε στέγες, εισέβαλαν σε ερειπωμένα σπίτια, περπάτησαν ξανά και ξανά στα λημέρια μας, αναζητώντας τις μαγικές τους εικόνες.

Το υλικό που τελικά συγκεντρώθηκε προς δημοσίευση, προέκυψε τόσο πλούσιο, που δεν ήταν δυνατόν να χωρέσει σ' ένα και μόνο βιβλίο. Το απαιτούμενο ποσό για την ταυτόχρονη έκδοση δυο τόμων, ξεπερνούσε κατά πολύ τις προβλέψεις και τις οικονομικές δυνατότητες ενός συνοικιακού συλλόγου. Έχοντας εξασφαλίσει μέρος μόνο του απαραίτητου ποσού από χορηγίες, και μπροστά στο κίνδυνο της ματαιώσης του όλου εγχειρήματος, τα μέλη του Δ. Σ. έλαβαν τη γενναία απόφαση, να χρηματοδοτήσουν οι ίδιοι την έκδοση, καταφεύγοντας, αν χρειαστεί, ακόμα και στη λήψη προσωπικών τραπεζικών δανείων.

Κάπου εδώ τελειώνει η "ιδιοτελής" αφήγηση της ιστορίας της παρούσας έκδοσης. Ελπίζω πως φωτίζει κάπως τις προθέσεις, τα κίνητρα και τη σκοπιμότητά της. Μετά από τέσσερα χρόνια συνεχούς ενασχόλησης, το βιβλίο της Παναγίας, δρiscεται επιτέλους στα χέρια των συντελεστών και των αναγνωστών του. Αν οι πρώτοι κατάφεραν ένα παραπάνω βήμα στο δρόμο της συλλογικής δουλειάς και της διάσωσης στοιχείων της ιστορικής μνήμης, είναι κάτι που θα το κρίνουν οι δεύτεροι. Όμως, ακόμα κι αν οι αναγνώστες κρίνουν αυστηρά τις παραλείψεις και τα λάθη της έκδοσης, παραμυθία δική μας θα παραμείνει η παράξενη ομορφιά του χώρου μας - κλεισμένη πλέον σ' αυτήν την κασετίνα

Η γοητεία του τόπου είναι που γέννησε κι αυτό το βιβλίο. Πάντα μαζί με το φαρμάκι του που, παραδόξως, μας δυναμώνει. Γιατί "Παναγία" σημαίνει και εγκατάλειψη. Από τους κατοίκους της, που προτίμησαν να φύγουν για αλλού, από δημόσιους φορείς που υπήρξαν "αναποτελεσματικοί". Συμφέροντα οικο-

φωτ. Αχιλλέας Σαβδόπουλος

φωτ. Αχιλλέας Σαββατογιάννης

νομικά να κεραισθούν και να διαμορφώνουν τη νέα όψη της παλιάς πόλης. Σπίτια ετοιμόροπα και σπίτια νεόπλουτων εντελώς άσχετα με το χαρακτήρα του παλιού οικισμού. Φτώχεια των πολλών και πλούτος των ελαχίστων. Λίγοι οι νέοι και πολλοί οι γέροι- κάτοικοι αφημένοι στην "τύχη" τους.

Μια ζεντρική αρτηρία, η Θ. Πουλίδου, πολυσύχναστη και συχνά μπουλιαρισμένη, και παραμέσα σοκάκια με ελλιπή φωτισμό, σκουπίδια και βρομόνερα Πεζούλια που προσφέρουν ξεκούραση στις γαργάδες και ανηφόρες όπου αγχομαχούν οι φορτωμένοι με τα ψώνια γέροι. Σκαλάκια, όπου ιδροζοπάμε, και δρομάκια που επιτρέπουν το παιχνίδι στα παιδιά μας.

Αρχαία τείχη που γκρεμίστηκαν και τείχη που πάνω τους εγκαταστάθηκαν οι πρόσφυγες του '22. Και καινούργιοι πρόσφυγες, οι οικονομικοί μετανάστες που κατοικούν στα ερειπωμένα σπίτια, δίπλα στους παλιούς πρόσφυγες. Το Ιμαρέτ πάνω στο κατεστραμμένο ιερό της Παρθένου, το μοναδικό αυτό μουσουλμανικό ιεροδιδασκαλείο και πτωχοκομείο, που διασώθηκε από ιδιώτη, για να μετατραπεί από μνημείο σε ξενοδοχείο πολυτελείας. Απέναντι ταβέρνες με άσχετες φωτεινές επιγραφές και πλαστικές καρτέλλες. Το νέο "Τεμπελχανείο" αντίκειν στο παλιό τεμπελχανείο, το Ιμαρέτ, που άλλαξε χρήση και διάγει πλέον τη νέα του ζωή.

Το κάστρο στα ψηλά του βράχου, το τελωνείο και το λιμάνι στα χαμηλά του. Ο Φάρος στο άκρο της χερσονήσου και ο ναός της Παναγίας στη θέση της διζαντινής εκκλησίας, που γκρεμίστηκε γιατί ήταν, λέει, μικρή. Το ζονάκι του Μεχμέτ Αλή, που ετοιμάζεται για ρεστοράν, και το έφιππο άγαλμά του, με τα νώτα στραμμένα στη θάλασσα, να το κοιτάζει. Τα

μισογκρεμισμένα σκαλάκια που οδηγούν στον περίδρομο του τείχους όπου τα παιδιά μας έχουν κάνει τις πρώτες αναρριχητικές διαδρομές τους και η παλιά φυλακή που λειτουργεί ως σχολείο. Μονόπετρο και μακροδούτια, κολύμπι σε νερά άλλοτε διάφανα κι άλλοτε "ύποπτα", κατά το πώς θέλουν τα θαλάσσια ρεύματα. Τα γκρεμισμένα λουτρά, που ανήκουν στο παρελθόν, και το τζαμί της Μουσικής με την ελπίδα να έχει μέλλον καλύτερο από το παρόν του.

Η διαφάνεια της ζωής που απορρέει από τοίχους "που έχουν αυτιά", σε σπίτια που εφάπτονται, με εξώπορτες ακόμα ανοιχτές. Κι απ' την άλλη το μυστήριο της ζωής που αποκαλύπτεται σε οδούς και παρόδους όπου μπορείς και να χάνεσαι, σε κρύπτες και μυστικά περάσματα, σε φήμες για "θησαυρούς", σε ονόματα και τοπωνύμια που θυμίζουν αυτό που από πάντα υπήρξε η παλιά πόλη. Χωρεντήρι πολιτισμών.

Όταν φουά από τη μια μεριά της συνοικίας, στην άλλη έχει νημεμία.

Η συνύπαρξη τόσων αντιθετικών στοιχείων όπως αυτή αποτυπώνεται στο χώρο, στα μνημεία της, στα κτίρια, στους δρόμους και στα στενά της, στα πρόσωπα και στις δραστηριότητες των ανθρώπων της. Μια συνύπαρξη που είναι το αποτέλεσμα συγκρούσεων και μαχών, στις οποίες κεραισθούν, φυσικά, τα πιο δυναμικά στοιχεία. Ποια θα είναι αυτά τα πιο δυναμικά στοιχεία, που θα καθορίσουν το νέο πρόσωπο της παλιάς πόλης, θα μας το δείξει το μέλλον. Γι' αυτό έχει εξαιρετικό ενδιαφέρον να ζεις και να κινείσαι σ' αυτήν την γειτονιά.

Ελένη Γαργαντούδη

φωτ. Θεόδωρος Παπαδόπουλος

φωτ. Θεόδωρος Παπαδόπουλος

φωτ. Αχιλλέας Σαββόπουλος

φωτ. Αχιλλέας Σαββόπουλος

φωτ. Αχιλλέας Σαββόπουλος

φωτ. Αχιλλέας Σαββόπουλος

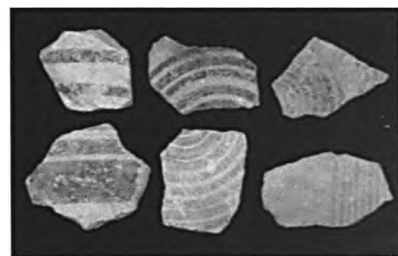
Αρχαία Νεάπολις

Μαρία Νικολαΐδου - Πατέρα

Αρχαιολόγος της ΙΗ Εφορείας
Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Καβάλας

Η **Μαρία Νικολαΐδου** γεννήθηκε το 1955 στη Θεσσαλονίκη, όπου και ολοκλήρωσε την Πρωτοβάθμια και Δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Το 1973, μετά την επιτυχία της στις εξετάσεις, άρχισε τις σπουδές της στη Φιλοσοφική Σχολή του Α.Π.Θ. ως Υπότροφος του Ι.Κ.Υ. Το 1979, μετά από διαγωνισμό για την εισαγωγή αρχαιολογών στην Αρχαιολογική Υπηρεσία του Υ.Π.Π.Ο. τοποθετήθηκε στην Ι.Η. Εφορεία Προϊστορικών & Κλασικών Αρχαιοτήτων Καβάλας, όπου και υπηρετεί μέχρι σήμερα. Έλαβε μέρος σε πολλές ανασκαφές και στους τρεις νομούς που αποτελούν την περιοχή της ευθύνης της (Εφορείας Καβάλας, Δράμας, Σερρών). Τα αποτελέσματα των ανασκαφικών της ερευνών έχουν ανακοινωθεί κατά καιρούς σε διάφορα επιστημονικά συνέδρια, και έχουν δημοσιευτεί σε αρχαιολογικά περιοδικά. Έχει οργανώσει με επιτυχία σειρά φωτογραφικών και αρχαιολογικών εκθεσεων της Εφορείας.

Σήμερα είναι υποψήφια διδάκτωρ του Τμήματος Αρχαιολογίας του Α Π Θ

Αρχαία Νεάπολις

Νεάπολις είναι το αρχαιότερο όνομα της πόλης της Καβάλας, που ιδρύθηκε στον οχυρό βράχο της χερσονήσου, ο οποίος έχει σήμερα το όνομα της Παναγίας, από την ομώνυμη εκκλησία της πιο παλιάς συνοικίας της πόλης.

Ξεχωρίζοντας από τη χαμηλή βουνοσειρά του Συμβόλου, η χερσόνησος αυτή προχωρά τόσο βαθιά στη θάλασσα, ώστε μοιάζει με νησί. (σχέδιο1)

Τα αρχαιότερα ίχνη ανθρώπινης παρουσίας στην περιοχή της πόλης ανάγονται στην Ύστερη Νεολιθική Εποχή. Πράγματι στο μέσο της κοιλάδας που απλώνεται στα ανατολικά της, στην κορυφή χαμηλού λόφου, στην θέση "Περγιάλι", κοντά στη θάλασσα, επιφανειακές αρχαιολογικές έρευνες και μικρής έκτασης ανασκαφή έχουν εντοπίσει δείγματα αυτής της πρώιμης εγκατάστασης, θραύσματα κυρίως χειροποίητων αγγείων, που χρονολογούνται στην Ύστερη Νεολιθική Εποχή και στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού (4.500-2.000 π.Χ.).

Αλλά και στην ίδια τη βραχώδη χερσόνησο της "Παναγίας", σε διαταραγμένα στρώματα ιστορικών χρόνων, εμφανίζονται ενδείξεις κατοίκησης της Πρώ-

ιμης Εποχής του Σιδήρου (1.050-700 π.Χ.). Πρόκειται για θραύσματα χειροποίητων αγγείων με αυλακωτή διακόσμηση, τα οποία πιθανότατα συνδέονται με τα τοπικά θρακικά φύλα που, σύμφωνα με τη φιλολογική παράδοση, κατοικούσαν στην περιοχή της Καβάλας και της Θάσου και είχαν διάφορα ονόματα, όπως Ηδωνοί, Σάτραι, Σαπαίοι.

Η ανεύρεση στην ίδια περιοχή και τροχήλατων αγγείων με υπογεωμετρική διακόσμηση (εικ.1) φανερώνει ότι ήδη από τις αρχές του 7ου π.Χ. αιώνα ο

(εικ.1) : Οστρακα τροχήλατων αγγείων με υπογεωμετρική διακόσμηση. Αρχές 7ου αιώνα π.Χ. Αρχαιολογικό Μουσείο Καβάλας.

(σχέδιο1) : Χάρτης Ν. Καβάλας με σημειωμένες τις θέσεις των αρχαίων οικισμών.

τοπικός αυτός οικισμός της "Παναγιάς" είχε αναπτύξει πολιτιστικές σχέσεις με τις ελληνικές πόλεις των παραλίων της Μακεδονίας και του ΒΑ Αιγαίου, όπου είναι γνωστό ότι παραγόταν η κεραμική αυτού του τύπου.

Το τέλος της Προϊστορικής Εποχής και η αρχή των Ιστορικών Χρόνων στην περιοχή της αρχαίας Θράκης, που σήμερα καταλαμβάνει η Ανατολική Μακεδονία, συμπίπτει με τον Β μεγάλο ελληνικό αποικισμό. Όλες οι σημαντικές πόλεις της Νότιας Ελλάδας συναγωνίζονται την εποχή αυτή για την ίδρυση των πρώτων αποικιών τους στα παράλια του Αιγαίου και όχι μόνο.

Έτσι στις αρχές του 7ου π.Χ. αιώνα Πάριοι άποικοι, με αρχηγό τους τον Τελεσιγλή, ίδρυσαν στο νησί της Θάσου την ομώνυμη πόλη, η οποία πολύ γρήγορα εξελίχθηκε σε μητρόπολη μεγάλου αποικιακού κράτους.

Μία γενιά αργότερα, στα μέσα του 7ου π.Χ. αιώνα, Θάσιοι μαζί με νέους μετανάστες από την Πάρο στράφηκαν στην κατάκτηση της απέναντι από το νησί ακτής της Θράκης, περιοχής προνομαχικής εξαιτίας της εικοφορίας της γεωργικής γης και του πλούτου των δονών σε ναυπηγήσιμη ξυλεία και πολύτιμα μέταλλα.

Ως τα τέλη του 6ου π.Χ. αιώνα έχει ολοκληρωθεί η εγκατάσταση των Θασίων στα παράλια από τον ποταμό Στριμόνα στα δυτικά ως τον ποταμό Νέστο στα Ανατολικά. Η εγκατάσταση όμως στην περιοχή αυτή, που από δω και πέρα ονομάζεται "Περαία Θασίων ή Θασίων ήπειρος", έγινε δυνατή μετά από σκληρές μάχες με τα τοπικά θρακικά φύλα. Στις μάχες που δόθηκαν τότε για την κατάκτηση της θρακικής παραλίας πήραν μέρος ο λυρικός ποιητής Αρχίλοχος και ο φίλος του, στρατηγός Γλαύκος. Μάλιστα, σωζόμενα αποσπάσματα από τα τραγούδια του Αρχίλοχου που μαρτυρούν τις δύσκολες ώρες που πέρασαν οι Θάσιοι και ο ίδιος προσωπικά κατά τις συγκρούσεις τους με τους φιλοπόλεμους Θράκες, αναμφίβολα αναφέρονται στις μάχες που δόθηκαν για τον έλεγχο των απέναντι από το νησί θρακικών παραλίων.

Η ίδρυση της Νεάπολης δεν θα πρέπει να απέχει χρονικά από τους πρώτους αυτούς αγώνες των Θασίων εκεί γύρω στα μέσα του 7ου π.Χ. αιώνα, παρά το γεγονός ότι οι αρχαίες πηγές δεν μας δίνουν πληροφορίες για το χρόνο ίδρυσης της πόλης.

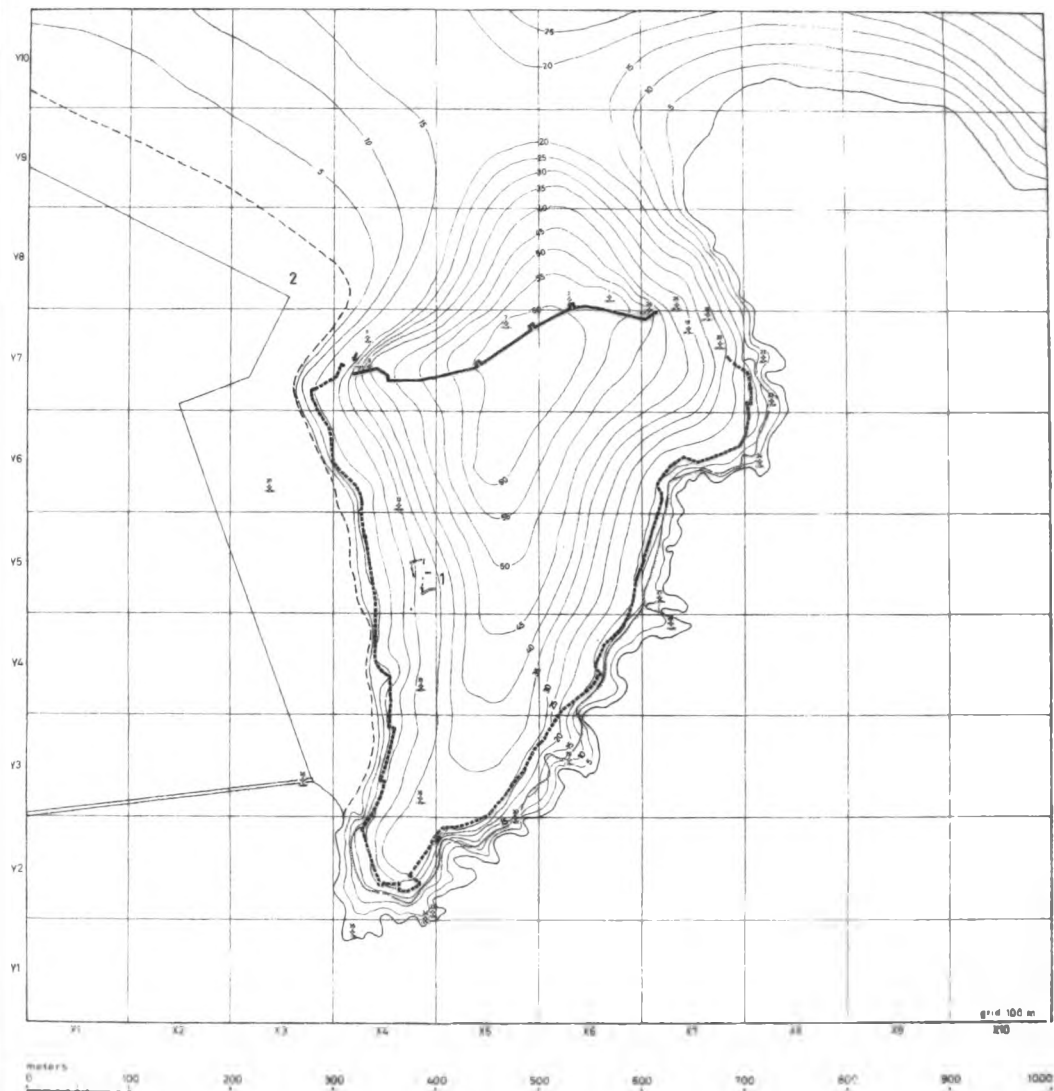
Ούτε και το όνομα της μητρόπολης της Νεάπολης διέσωσε η αρχαία παράδοση. Παρόλα αυτά σήμερα έχει επικρατήσει η άποψη που θεωρεί τη Νεάπολη αποικία της Θάσου, με σημαντικότερο επιχείρημα ότι δεν είναι δυνατόν να είχε διαφύγει της προσοχής των Θασίων η τόσο σημαντική από στρα-

τηγικής και οικονομικής σημασίας θέση της νέας πόλης όταν αυτοί άρχισαν να ιδρύουν τις αποικίες τους στην θρακική παραλία ανατολικά και δυτικά της Νεάπολης. Την άποψη αυτή ενισχύουν τα αρχαιολογικά ευρήματα και οι μαρτυρίες των επιγραφών.

Επομένως η Νεάπολη πρέπει να ήταν αποικία της Θάσου και μάλιστα η σπουδαιότερη, αφού ήταν η μόνη που αυτονομήθηκε χωρίς κόποντας δικό της νόμισμα συγχρόνως με την μητρόπολη της.

Εκτός από τη Νεάπολη άλλες θασιακές αποικίες, που διαδοχάτιαν σημαντικό ρόλο στο ιστορικό γίγνεσθαι της περιοχής, είναι η Γάληψος, η Απολλωνία, η Οισίμη και η Αντιόρα, καθώς και πολλά άλλα μικρά τειχισμένα πολιόμενα, τα οποία αναφέρονται στις πηγές ως "Εμπόρια Θασίων". Αποτέλεσαν είτε γεωργικές αποικίες και εμπορικούς σταθμούς στις πλαγιές του Συμβόλου, είτε "κτήσεις" μεταλλείων στις νότιες υπώρειες της οροσειράς της Λεζάνης. Η Νεάπολη είχε υπό τον έλεγχο της πλούσιες σε χρυσό και άργυρο μεταλλοφόρες περιοχές καθώς και τα θασιακά "εμπόρια" στα ανατολικά της ως τις εκβολές του ποταμού Νέστου. Στην περιοχή αυτή αναζητείται και η περίφημη κατά την αρχαιότητα για τα μεταλλεία χρυσού "Σκαπτή Ύλη". Σε ιδιόκτητη "κτήσην μεταλλείων" της "Σκαπτής Ύλης" κατέφυγε, σύμφωνα με φιλολογικές μαρτυρίες, ο Αθηναίος ιστορικός Θουκυδίδης, του οποίου η μητέρα καταγόταν από αυτή την περιοχή. Εκεί συνέγραψε την Ιστορία του Πελοποννησιακού Πολέμου, εξόριστος για 20 χρόνια από την Αθήνα μετά την άτυχη στρατηγία του στην Αμφίπολη στα 424 π.Χ. Στα όρεια της Νεάπολης εκτείνεται η παροικιώδης, για την ευφορία της γης, πεδιάδα των Φιλίππων, ενώ στα ΒΔ της υψώνεται το βουνό Παγγαίο, γνωστό στην αρχαιότητα ως λίκνο της λατρείας του Διονύσου και φημισμένο για τα πλούσια μεταλλεία χρυσού και αργύρου.

Η γεωγραφική θέση της πόλης είναι προνομαχική και είχε απόλυτο δικαίωμα ο Γάλλος αρχαιολόγος του 19ου αιώνα Leon Heuzey που χαρακτηρίζει την περιοχή "Θερμοπύλες της Μακεδονίας". Από εδώ περνούσε ο πανάρχαιος δρόμος που ένωνε την ανατολή με τη δύση, την Ευρώπη με την Ασία. Πρόκειται για τον δρόμο που πήραν οι Πέρσες στην εκστρατεία τους κατά της Ελλάδας στις αρχές του 5ου π.Χ. αιώνα και τον ίδιο δρόμο που ακολούθησαν αργότερα αντίστροφα οι Μακεδόνες βασιλείς Φίλιππος Β' και Μέγας Αλέξανδρος για να υποτάξουν τις ελληνικές πόλεις της Θράκης και τους Θράκες και να κυριεύσουν το Περσικό κράτος ιδρύοντας τη Μακεδονική κοσμοκρατορία. Την ίδια πορεία ακολούθησε αιώνας αργότερα και η Εγνατία οδός που ένωσε τη Ρώμη με το Βυζάντιο και την Αν. Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία.

1. Η θέση του ιερού της Παρθένου

2. Αρχαίο λιμάνι

Από τη Νεάπολη επίσης ξεκινούσε ο δρόμος για το εσωτερικό, την πλούσια πεδιάδα του Δάτου και των Φιλίππων και το χρυσοφόρο Παγγαίο, ενώ εδώ κατέληγαν οι θαλάσσιοι δρόμοι που έρχονταν από τη Νότια Ελλάδα, τα νησιά του Αιγαίου και τις Μικρασιατικές πόλεις.

Η θέση αυτή ανέδειξε γρήγορα τη Νεάπολη σε αξιόλογο εμπορικό λιμάνι, ενώ ο πλούτος που ουσωρεύτηκε σε αυτήν οδήγησε στην αυτονομία της από τη μητρόπολή της Θάσο.

Την πρώτη εγκατάσταση των ατόικων στην οχυρή θέση της Νεάπολης στο 6^ο μισό του 7ου π.Χ. αιώνα, επιβεβαιώνουν τα πιο παλιά από τα μέχρι σήμερα γνωστά αρχαιολογικά ευρήματα, που ήρθαν στο φως με τις ανασκαφές, και δείχνουν ότι η ζωή της πόλης αρχίζει στο 3ο τέταρτο του 7ου αιώνα, γύρω στα 650-625 π.Χ.

Ποιες λατρείες έφεραν μαζί τους και ποια ιερά ίδρυσαν οι πρώτοι κάτοικοι της δεν είναι γνωστό. Η πρωταρχική πάντως και πανάρχαια λατρεία ήταν αυτή της θεάς Παρθένου. Πολιούχου θεάς της Νεάπολης, που πιθανότατα ήταν εξελληνισμένη μορφή της Θρακικής Αρτέμιδος Ταυροπόλου με χθόνιο ίσως χαρακτήρα (εικ. 2).

Το ότι η λατρεία της συνδέεται με τα πρώτα χρόνια της ιστορίας της πόλης φαίνεται από τα παλαιότερα αγγεία που εντόπισαν οι ανασκαφές στο χώρο του ιερού της.

Ανάμεσα στα αγγεία του 7ου π.Χ. αιώνα ξεχωρίζουν τα κυκλαδικά αγγεία (εικ. 3) που οι Πάριοι άποικοι έφεραν μαζί τους από την πατρίδα τους και τα οποία πιθανότατα πολύ νωρίς άρχισαν να παράγονται και στη Θάσο.

Δυστυχώς η συνεχής κατοίκηση στη θέση της αρχαίας πόλης, δεν επέτρεψε να φθάσουν ως τις μέρες μας στοιχεία που να μας δίνουν μια εικόνα από τη μορφή της στις πρώτες φάσεις της ζωής της. Ελάχιστα ίχνη των πρώιμων οχυρώσεών της σώζονται στη βάση των τειχών της διζαντινής και οθωμανικής περιόδου. Πρόκειται για έναν ισχυρό περιβάλλο τείχος που ανήκει πιθανότατα στις αρχές του 5ου π.Χ. αιώνα και είναι κτισμένος από σγκόλιθους ντόπιου γρανίτη (σχέδιο 2).

(εικ.3) : Κυκλαδικός αμφορέας από το ιερό της Παρθένου. Γύρω στα 630-600 π.Χ. Αρχαιολογικό Μουσείο Καβάλας

Από τα κτίρια της αρχαίας πόλης, γνωρίζουμε μόνο αποσπασματικά κτιριακά λείψανα από το ιερό της Παρθένου. Οι ανασκαφές κάτω από στρώματα κατοίκησης των διζαντινών και των νεώτερων χρόνων αποκάλυψαν στην περιοχή του Ιμαρέτ της συνοικίας "Παναγία" τμήματα των περιβόλου και των ανδρήρων του ιερού, που ήταν κτισμένα με μεγάλους γρανιτόλιθους και κατελάμβαναν μεγάλη έκταση. Στο εσωτερικό του περιβόλου δρέθησαν τοίχοι μαρμαρόκτιστων κτιρίων. Ένας μαρμάρινος μικρογραφικός ναϊσκος, ανάθημα-προσφορά στο ιερό της Παρθένου, απεικονίζει πιθανότατα τον παλιότερο ναό της θεάς ή κάποιο άλλο κτίριο του ιερού (εικ.4).

(εικ.4) : Μαρμάρινος αναθηματικός ναϊσκος που πιθανότατα χρησιμοποιε σαν "θησαυρός" για την φύλαξη νομιμάτων, από το ιερό της Παρθένου. Αρχαιολογικό Μουσείο Καβάλας

(εικ.2) : Πλαστικό αγγείο με μορφή κόρης που κρατά ποτήρι στο στήθος, "ανάθημα" από το ιερό της Παρθένου. 6ος αιώνας π.Χ. Αρχαιολογικό Μουσείο Καβάλας

(εικ.5) : Ειδώλια θεάς ή γυναίκας καθισμένης σε θρόνο, "αναθήματα" από το ιερό της Παρθένου. Β' μισό του 6ου αιώνα π.Χ. Αρχαιολογικό Μουσείο Καβάλας

Στην περιοχή του ιερού ανασκάφηκαν επίσης "αποθέτες", λάκκοι δηλαδή, στους οποίους εναπόθεταν τα κατεστραμμένα αναθήματα τα οποία, ως ιερά αντικείμενα, δεν έπρεπε να πεταχτούν. Τα αφιερώματα - αναθήματα που βρέθηκαν στους ιερούς αυτούς αποθέτες ήταν κυρίως αγγεία, ειδώλια (εικ. 5) αλλά και άλλα αντικείμενα καθημερινής ζωής, που οι αγχαιοί συνήθιζαν να αφιερώνουν στα ιερά των θεών τους.

Τα αγγεία που βρέθηκαν στο ιερό της Παρθένου προέρχονται από τα πιο μακρινά εργαστήρια αγγειοπλαστικής από τη Λακωνία, την Κόρινθο, τις Κυκλάδες, τα νησιά του Αν. Αιγαίου Λήμνο, Χίο και Ρόδο και τις πόλεις της Μ. Ασίας (εικ. 6,7,8). Η ύπαρξη τους σ' αυτόν το χώρο πιστοποιεί τις εμπορικές και πολιτιστικές σχέσεις που είχε αναπτύξει η Νεάπολη ήδη από τα μέσα του 7ου π.Χ. αιώνα με όλα τα κέντρα πολιτισμού της εποχής.

Στα τέλη του 6ου και στις αρχές του 5ου π.Χ. αιώνα η Νεάπολη και η περιοχή της διώνουν την Περσική κατάκτηση. Μολονότι ο Ηρόδοτος, που συχνά αναφέρεται στην περιοχή, δεν κάνει λόγο για τη Νεάπολη, οι περιγραφές του για την πορεία των Περσών κατά την εκστρατεία τους στην Ελλάδα δεν αφήνουν αμφιβολίες ότι η τεράστια στρατιά τους πέρασε και από την πόλη.

(εικ.6) : Χιαζός μελανόμορφος κιονωτός κρατήρας από το ιερό της Παρθένου. Α' τέταρτο του 6ου αιώνα π.Χ. Αρχαιολογικό Μουσείο Καβάλας

(εικ.7) : Τμήμα μελανόμορφου κρατήρα από το ιερό της Παρθένου. Γύρω στα 575-550 π.Χ. Αρχαιολογικό Μουσείο Καβάλας

(εικ.8) : Τμήμα μελανόμορφου κρατήρα από το ιερό της Παρθένου. Α' τέταρτο του 6ου αιώνα π.Χ. Αρχαιολογικό Μουσείο Καβάλας

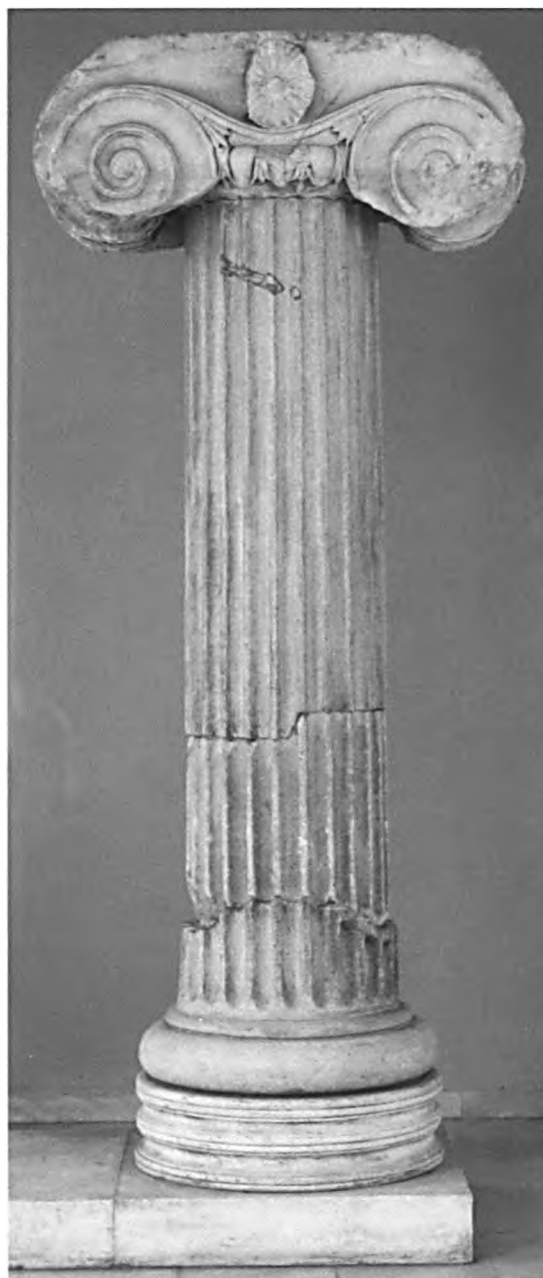
(εικ.9) : Ασημένια νομίσματα Νεαπόλεως, 525-470 π.Χ.
Αρχαιολογικό Μουσείο Καβάλας

Την ίδια εποχή (τέλη 6ου αιώνα) η Νεάπολη, προφανώς χάρι στα έσοδα από τα πλούσια μεταλλεία της, ανεξαρτητοποιείται από τη μητρόπολη της και κόβει δικό της νόμισμα ανταγωνιστικό για τη Θάσο αν κρίνει κανείς από την παρόλληλη κυκλοφορία του. Τα πρώτα αυτά νομίσματα της Νεάπολης είναι ασημένια (525-470 π.Χ.) και φέρουν στην κούφα όψη τους το αποτρόπαιο κεφάλι της Μέδουσας Γοργούς και στην πίσω όψη έγκοιλο τετράγωνο (εικ. 9).

Μετά τη μάχη των Πλαταιών και την αποχώρηση των Περσών η Νεάπολη γίνεται μέλος της Αθηναϊκής συμμαχίας και το όνομά της αναγράφεται στους αθηναϊκούς φορολογικούς καταλόγους.

Η πόλη περνά μια οικονομική και πολιτιστική άνθιση. Στο ιερό της Παρθένου στις αρχές του 5ου π.Χ. αι. ένας μεγαλόπρεπης ιωνικός περίπτερος ναός, κτισμένος με λευκό θασιτικό μάρμαρο αντικατέστησε τον αρχαιότερο ναό της θεάς, που πιθανότατα είχε καταστραφεί. Από το ναό αυτό σώθηκαν πολλά μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη διάσπαρτα στην νεώτερη πόλη, που επέτρεψαν την ανασύσταση του ρυθμού του σε συμβατικό ύψος στο Μουσείο Καβάλας (εικ. 10,11).

(εικ.10) : Ιωνικό γιονόζαβο από το ιερό της Παρθένου.
Αρχές 5ου αιώνα π.Χ. Αρχαιολογικό Μουσείο Καβάλας

(εικ.11) : Συμβατική αναπαράσταση ιωνικού γίονα από το ιερό της Παρθένου. Αρχές 5ου αιώνα π.Χ. Αρχαιολογικό Μουσείο Καβάλας

(εικ.12) : Ώστρακο αττικού μελανόμορφου αγγείου. Γ' και Δ' τέταρτο του 6ου αιώνα π.Χ. Αρχαιολογικό Μουσείο Καβάλας

Από τον ευρύτερο χώρο του Ιερού έχουμε μια πλούσια σειρά από αναθήματα, τα οποία χρονολογούνται στους 6ο και 5ο π.Χ. αιώνες. Κυριαρχούν, όπως είναι φυσικό, τα αττικά αγγεία αφού την εποχή αυτή στο Αιγαίο επιβάλλεται η πολιτική, οικονομική και πολιτιστική ηγεμονία της Αθήνας. Η αττική κεραμική αντιπροσωπεύεται στο ιερό της Παρθένου από αγγεία μνημειακών διαστάσεων και έργα γνωστών Αθηναίων αγγειογράφων του μελανόμορφου ρυθμού (εικ.12).

Από τους αποθέτες του ιερού δεν λείπουν και αντίστοιχα παραδείγματα μνημειακών ερυθρόμορφων αγγείων του 5ου π.Χ. αιώνα (εικ. 13).

Στα χρόνια μετά τους Περσικούς πολέμους, στη διάρκεια των συγκρούσεων των Θασίων με τους Αθηναίους για τον έλεγχο των θασιακών αποικιών στην Περαία, η Νεάπολη βρίσκεται πάντοτε στο πλευρό των Αθηναίων. Γι αυτό και μετά την υποταγή των Θασίων και την απώλεια των αποικιών τους στα 464π.Χ., η Νεάπολη, ως πιστή σύμμαχος της Αθήνας, ανεξαρτητοποιημένη από τη μητρόπολη Θάσο, γνωρίζει περίοδο ακμής χάρη στις προσόδους των μεταλλείων της "χώρας" της και στα έσοδα του λιμανιού της.

(εικ.13) : Λαιμός από αττικό ερυθρόμορφο αγγείο από το ιερό της Παρθένου. Γύρω στο τέλος του 5ου αιώνα π.Χ. Αρχαιολογικό Μουσείο Καβάλας

Την εποχή αυτή ξεκινά η δεύτερη φάση της ασημένιας νομισματοκοπίας της πόλης (465 - 350 π.Χ.) Στα νέα νομίσματα το κεφάλι της Γοργούς (γοργόνειο) παραμένει στην κύρια όψη αλλά στην πίσω όψη εμφανίζεται το κεφάλι της πολιούχου θεάς Παρθένου με την επιγραφή ΝΕΟΠΟ ή ΝΕΟΠΟΛΙΤΩΝ (εικ. 14).

(εικ.14) : Ασημένιο νόμισμα Νεαπόλεως, 465-350 π.Χ. Αρχαιολογικό Μουσείο Καβάλας

Κατά την τελευταία περίοδο του Πελοποννησιακού πολέμου, η περιοχή του ΒΑ Αιγαίου γίνεται θέατρο των σφοδρών συγκρούσεων μεταξύ των δύο αντιπάλων συνασπισμών Αθήνας και Σπάρτης. Σαν αποτέλεσμα αυτών, πολιτικές συνωμοσίες συνταράσσουν τις αποικίες της Θάσου, οι οποίες περνούν υπό τον έλεγχο τότε του ενός και τότε του άλλου αντιπάλου.

Έτσι το έτος 411/10 π.Χ. οι Λακεδαιμόνιοι στέλνουν στη Θάσο, ως αρμοστή, τον Ετεόνικο, ο οποίος μαζί με τους Θασίους πολιορκεί τη Νεάπολη, που εξακολουθεί να μένει πιστή στους Αθηναίους. Αυτή τη δύσκολη στιγμή, την πόλη σώζει ο Αθηναίος στρατηγός Θρασύβουλος, που φθάνει στη Θάσο με 20 αθηναϊκές τριήρεις. Η πολιορκία λύνεται, οι Λακεδαιμόνιοι φεύγουν και το δημοκρατικό πολίτευμα αποκαθίσταται και πάλι στη Θάσο. Όμως μετά την αναχώρηση του Θρασύβουλου και την εμφάνιση στα θρακικά παράλια του πελοποννησιακού στόλου, οι Θάσιοι επαναστατούν εκ νέου και επιβάλλουν ολιγαρχικό πολίτευμα. Αυτό αναγκάζει τον Θρασύβουλο να επιστρέψει το 407 π.Χ. για να αποκαταστήσει το δημοκρατικό πολίτευμα και τότε οι κάτοικοι της Νεάπολης, πιστοί για άλλη μια φορά στους συμμάχους τους Αθηναίους, εκστρατεύουν και πολιορκούν μαζί τους τη Θάσο.

Τα ιστορικά αυτά γεγονότα επιδειβαιώνουν δυο τιμητικά ψηφίσματα που ελαιούν τους Νεοπολίτες για την πίστη τους στους Αθηναίους. Είναι χαραγμένα σε μια μεγάλη μαρμάρινη στήλη, που δρέθηκε σε κομμάτια στην Ακρόπολη της Αθήνας, αφού σύμφωνα με τη σχετική απόφαση του Δήμου των Αθηναίων το ένα αντίγραφο του ψηφίσματος έπρεπε να εκτεθεί στην Ακρόπολη και το άλλο στο ιερό της Παρθένου στη Νεάπολη. Το ένα ψηφισμα γράφτηκε επί του Αθηναίου άρχοντος Γλανκίππου το 410/9 π.Χ. και αναφέρεται στα γεγονότα της πολιορκίας της Νεάπολης από τους Πελοποννήσιους και τους Θάσιους, επαινώντας τους Νεοπολίτες ως "άνδρας αγαθούς και ενεργέτας". Στην ίδια στήλη στο κάτω μέρος χαραχθηκε το 407 π.Χ. ένα δεύτερο ψηφισμα που μιλά για το ιερό της Παρθένου και επαινεί πάλι τους κατοίκους της Νεάπολης γιατί δάνεισαν στους Αθηναίους ένα χρηματικό ποσό από τα έσοδα του λιμανιού της.

Στις αρχές του 4ου π.Χ. αιώνα η Νεάπολη αποκαθιστά τις σχέσεις της με τη μητρόπολη Θάσο αλλά διατηρεί τις στενές σχέσεις φιλίας με την Αθήνα και το 377 π.Χ. γίνεται μέλος της δεύτερης Αθηναϊκής Συμμαχίας.

Γύρω στα μέσα του 4ου π.Χ. αιώνα η Νεάπολη, καθώς η ανεξαρτησία της απειλείται σοβαρά από τους τοπικούς Θράκες ηγεμόνες αλλά κυρίως από το βασυλιά της Μακεδονίας Φίλιππο Β, προσδίδει τη βοήθεια της ισχυρής συμμαχου της, Αθήνας, για να αντιμετωπίσει τον κίνδυνο. Έτσι το 355 π.Χ. στέλνει στην Αθήνα δύο πρόσβεις: τον Δημοσθένη Θεοξένου και τον Διοσκοουρίδη Αμειψίου, οι οποίοι γίνονται δεκτοί με όλες τις τιμές που ταιριάζουν σε πρόξενους και ενεργέτες. Το γεγονός μας διέσωσε και πάλι ένα αθηναϊκό ψηφισμα που γράφτηκε επί Ελπίνου άρχοντος. Το επάνω μέρος της στήλης είναι διακοσμημένο με ένα πολύτιμο ανάγλυφο με τη μορφή της θεάς Παρθένου που κάνει χειραψία με τη θεά Αθηνά. Πρόκειται για τη μοναδική απεικόνιση της Παρθένου με τη μορφή αρχαιοπρεπής κόρης που φορά στο κεφάλι πόλο, δηλαδή ένα ψηλό ιερατικό κάλυμμα. Τόσο αυτό όσο και τα δύο προηγούμενα ψηφίσματα φυλάγονται σήμερα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, ενώ αντίγραφα τους εκτίθενται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Καβάλας (εικ. 15).

Δυστυχώς, ούτε οι 20 αθηναϊκές τριήρεις που ήρθαν σε βοήθεια της Νεάπολης ούτε ο αγώνας των πολιτών της στάθηκαν ικανά να ανακόψουν τον Μακεδόνα βασιλιά. Ο Φίλιππος Β' μετά τις επιτυχίες του στην περιοχή ανατολικά του Στρυμόνα, την κατάληψη της Αμφίπολης, των Κορινθίων και της Οιούμης και την καταστροφή της Γαλιπού και της Απολιωνίας, κυριεύει την Μαζώνεια και τα Άβδηρα και

(εικ.15) : Ψηφισματικό ανάγλυφο των Αθηναίων για τους Νεαπολίτες τον 356/5 π.Χ. Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο.

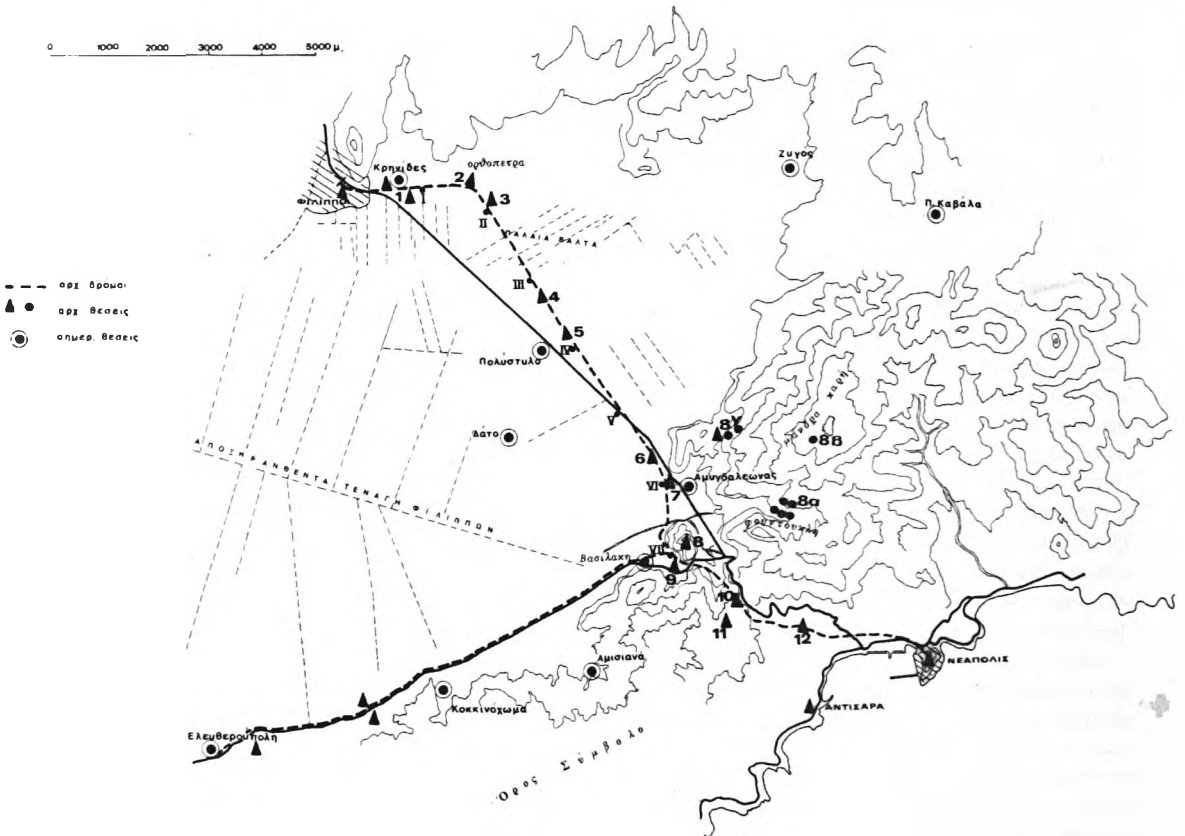
από το 346 π.Χ. εξουσιάζει τη Θράκη. Την ίδια εποχή περίπου σταματά η νομιμοτοκοπία της Νεάπολης. Φαίνεται πως τότε η πόλη έχασε την αυτονομία της και υποτάχθηκε στο βασίλειο της Μακεδονίας.

Μετά την υιοταγή της και την ίδρυση των Φιλίππων, η Νεάπολη υποβαθμίζεται σε επίνειο της ισχυρής μακεδονικής πόλης των Φιλίππων, που διαδραματίζει τον σημαντικότερο ρόλο στην περιοχή ως αστικό κέντρο και νομιμοτοκοπείο του Μακεδονικού κράτους. Ωστόσο το Ιερό της Παρθένου εξακολουθεί να δέχεται αναθήματα σε όλη τη διάρκεια των Ελληνιστικών χρόνων (εικ. 16,17).

Το όνομα της πόλης αναφέρεται συμπτωματικά σε διάφορα ψηφίσματα και επιγραφές του 3ου και 2ου π.Χ. αιώνα όπως το ψηφισμα των Φιλίππων του 243/2 π.Χ., που δρέθηκε στην Κω, και αναφέρεται στην αποδίδωση στο λιμάνι της Νεάπολης των θεωρών που πήγαν στους Φιλίππους για να κηρύξουν την έναρξη των Ασκληπιείων, καθώς και σε διάφορες επιγραφές των Δελφών.

(εικ.16) : Αναθηματική επιγραφή προς την Παρθένο. 2ος αιώνας π.Χ. Αρχαιολογικό Μουσείο Καβάλας

(Σχέδιο 3) : Χάρτης της ευρύτερης περιοχής της Νεάπολης και των Φιλιππων, όπου σημειώνονται οι αρχαίοι δρόμοι.

(εικ.17) : Ειδώλιο κόρης, ανάθημα από το ιερό της Παρθένου. Ελληνιστική εποχή (3ος και 2ος αιώνας π.Χ.)
Αρχαιολογικό Μουσείο Καβάλας

Στους Ρωμαϊκούς χρόνους η Νεάπολη, ως επίγειο των Φιλίππων, εξελίσσεται στο σημαντικότερο λιμάνι της περιοχής, και αναβαθμίζεται ως σταθμός της Εγγνατίας οδού, η οποία διέρχεται από την πόλη (σχέδιο 3).

Το 42 π.Χ., στη διάρκεια των γεγονότων, που κατέληξαν στη δραματική μάχη των Φιλίππων και στη μετατροπή του ως τότε δημοκρατικού ρωμαϊκού κράτους σε αυτοκρατορία, η Νεάπολη προσέφερε το λιμάνι της ως αγκυροδόλιο, "ενόρμιομα", του στόλου των Δημοκρατικών, δολοφόνων του Καίσαρα, Βρούτου και Κάσιου.

Μετά την επικράτηση στη μάχη των αυτοκρατορικών και την ίδρυση στους Φιλίππους της ρωμαϊκής αποικίας από τον Οκταβιανό Αύγουστο, είναι σίγουρο ότι διάφοροι ρωμαίοι αξιωματούχοι εγκαταστάθηκαν και στη Νεάπολη.

Την ιστορία της πόλης των ρωμαϊκών χρόνων αντιπροσωπεύουν αρχιτεκτονικά μέλη κτιρίων και επιτύμβια μνημεία, ενεπίγραφες σαρκοφάγοι και στήλες, που βρίσκονται κατά καιρούς στη σύγχρονη πόλη της Καβάλας (εικ.18,19).

(εικ.19) : Ενεπίγραφη σαρκοφάγος ρωμαϊκών χρόνων.
Αρχαιολογικό Μουσείο Καβάλας

(εικ.18) : Αρχιτεκτονικό μέλος κτιρίου ρωμαϊκών χρόνων.
Αρχαιολογικό Μουσείο Καβάλας

(εικ. 20) : Ασημένια ρωμαϊκά νομίσματα αυτοκρατορικών χρόνων. Αρχαιολογικό Μουσείο Καβάλας

Τα ρωμαϊκά νομίσματα, (εικ. 20) που έχουν έρθει στο φως, δεβαιώνουν τη δυναμική του εμπορίου που ασκείται στο λιμάνι, το οποίο συνδέει την πόλη με το Ανατολικό Αιγαίο και την Μικρά Ασία. Μαζί με τα εμπορεύματα καταφθάνουν και ξένες λατρείες των θεών της Αιγύπτου και της Ανατολής και στα μέσα του Ιου μ.Χ. αιώνα φθάνει και το μήνυμα της νέας θρησκείας που έμελλε να αλλάξει τον ελληνορωμαϊκό κόσμο.

Η Νεάπολη είναι η πρώτη πόλη της Ελλάδας και της Ευρώπης, όπου αποδιδάζεται ο Απόστολος Παύλος μία μέρα του 49 μ.Χ. για να πάρει αμέσως την Εγνατία οδό και να φθάσει στους Φίλιππους.

Η άφιξη του Αποστόλου Παύλου στο λιμάνι της Νεάπολης και η ίδρυση της πρώτης χριστιανικής εκκλησίας στους Φίλιππους πρέπει να είχαν αναδείξει και τη Νεάπολη σε χώρο χριστιανικού προσκυνήματος. Δυστυχώς από τα παλαιοχριστιανικά μνημεία που κατασκευάστηκαν στην πόλη δεν σώθηκε κανένα. Ωστόσο η ύπαρξη παλαιοχριστιανικού ναού μαρτυρείται από τα αρχιτεκτονικά μέλη (θωράκια, αμφικιόνια και κίονες) που βρέθηκαν εντοιχισμένα στο ναό του Αγίου Νικολάου και από το τμήμα του μαρμάρινου άμβωνα (εικ. 21) που αποτοιχίσθηκε από τον κατεστραμμένο σήμερα μεταβυζαντινό ναό της Παναγίας της ομώνυμης συνοικίας.

(εικ. 21) : Τμήμα μαρμάρινου άμβωνα από παλαιοχριστιανικό ναό της Νεάπολης. Αρχαιολογικό Μουσείο Καβάλας

Κατά τα επόμενα χρόνια ως το τέλος της ρωμαϊκής εποχής, η Νεάπολη αναφέρεται σε δύο μιλλιάρια (οδοδείκτες) της Εγνατίας οδού, όπου γίνεται λόγος για διάφορες επισκευές της μεγάλης αυτής οδικής αρτηρίας (εικ. 22).

(εικ. 22) : Μιλλιάριο (οδοδείκτης) ρωμαϊκών χρόνων της Εγνατίας οδού. Αρχαιολογικό Μουσείο Καβάλας

Συνοψίζοντας τα παραπάνω, καταλήγουμε αβίαστα στο συμπέρασμα ότι η Νεάπολη σ'όλη τη διάρκεια των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων (6ο - 4ο π.Χ. αιώνα), εποχή της ακμής της, αποτέλεσε ένα "χωνευτήριο" πολιτιστικών στοιχείων που διαμόρφωσαν τον πολιτισμό των παραλίων της Βόρειας Ελλάδας και επηρέασαν όλους τους γειτονικούς λαούς.

Μετά την ίδρυση των Φιλίππων, η πόλη υποδαμιζείται αλλά εξακολουθεί να διαδραματίζει και κατά τους ελληνιστικούς και ρωμαϊκούς χρόνους το ρόλο της σαν σημαντικό λιμάνι και σταθμός της Εγνατίας οδού.

Η συσχέτισή της με την άφιξη του Χριστιανισμού στην Ελλάδα και με την πορεία του Απόστολου Παύλου οδήγησε πιθανότατα στη μετονομασία της από Νεάπολη σε Χριστούπολη στα τέλη του 8ου - αρχές του 9ου μ.Χ. αιώνα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

P. Collart, Philippes, ville de Macedoine, Paris (1937)

Δ. Λαζαρίδης, Οδηγός Μουσείου Καβάλας (1969)

P. Lemerle, Philippes et la Macedoine Orientale (1945)

Γ.Μπακαλάκης, "Νεάπολις - Χριστούπολις - Καβάλα", Α.Ε (1936), σ.1-48

Χ. Κουκούλη - Χρυσανθάκη, "Οι αποικίες της Θάσου στο Βόρειο Αιγαίο",

Η Καβάλα και η περιοχή της Ι (1998), σ. 309-325

D. Lazaridis, Thasos and its Peraia. Ancient Greek Cities 5, (1971)

Χ. Κουκούλη - Χρυσανθάκη, Αρχαιολογικός Οδηγός Καβάλας (2001)

Νεάπολις - Χριστούπολις

300 μ.Χ. - 1391 μ.Χ.

Μιχάλης Λυχούνας

Αρχαιολόγος

Κωνσταντίνος Τσουρής

Αρχαιολόγος

Ο **Μιχάλης Λυχούνας** γεννήθηκε στην Καβάλα, όπου και τελείωσε το σχολείο. Σπούδασε στην Φιλοσοφική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας), όπου και ολοκληρώνει τις μεταπτυχιακές του σπουδές. Εργάστηκε επί ένα διάστημα κατά το 1994 και συνεχώς από το 1999 μέχρι σήμερα στην Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Καβάλας, σε αναστηλωτικά έργα κυρίως (Αμφίπολη, Φίλιπποι, Καμάρες Καβάλας).

Τα ενδιαφέροντα του βρίσκονται στις περιόδους της Ύστερης Αρχαιότητας και των πρώτων μεταβυζαντινών αιώνων. Δημοσιεύει μελέτες για διάφορα μνημεία της Ανατολικής Μακεδονίας.

Ο **Κωνσταντίνος Τσουρής** γεννήθηκε στην Καβάλα το 1952. Σπούδασε ιστορία και αρχαιολογία στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Διδάκτωρ του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης το 1988. Υπηρέτησε ως Αρχαιολόγος στο Υπουργείο Πολιτισμού από το 1979 μέχρι το 2004. Εργάστηκε στην Ήπειρο, την Ανατολική Μακεδονία και τη Θράκη. Από το 2004 αναπληρωτής καθηγητής στο Τμήμα Ελληνικής Φιλολογίας του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης. Πραγματοποίησε ανασκαφικές έρευνες στην Αρτα, τον Παράδεισο Νέστου και το Διδυμότειχο. Συμμετείχε σε εργασίες αναστηλώσεως βυζαντινών μνημείων της Ηπείρου και της Θράκης. Δημοσίευσε μελέτες για διάφορα βυζαντινά μνημεία της Ελλάδος.

29

Νεάπολις - Χριστούπολις

300 μ.Χ. - 1391 μ.Χ.

Γύρω στο 300 μ.Χ. η Νεάπολις ήταν ένα κάστρο-λιμάνι στην πορεία της Εγνατίας οδού. Βαρύνοντα ρόλο στην οικιστική οργάνωση της περιοχής είχαν από αιώνες οι Φίλιπποι και η Νεάπολις ήταν το επίγειό τους. Η Νεάπολις αποτελούσε πριν από όλα κάστρο - σταθμό για τις χερσαίες επικοινωνίες και σκάλα για τις θαλάσσιες, κτισμένη σε καίρια θέση. Εδώ έπρεπε να επιβιβαστεί σε καράβι ο ταξιδιώτης ή ο έμπορος από την ενδοχώρα που είχε προορισμό τη Θάσο. Ταυτόχρονα, από την έξοδο των στενών των Δαρδανελίων μέχρι τη Θεσσαλονίκη η Νεάπολις ήταν το καλύτερο στεριανό λιμάνι. Με άλλα λόγια από τη Νεάπολι περνούσε όποιος ταξίδευε διά ξηράς από τη Θεσσαλονίκη προς το Βυζάντιο και την Ασία και αντίστροφα από εδώ περνούσε επίσης όποιος ταξίδευε από τη θάλασσα προς το εσωτερικό της Ανατολικής Μακεδονίας αλλά και τις περιοχές στα δύο

ρεία της και αντίστροφα. Το ρόλο αυτόν, τον πιο σημαντικό στην ιστορία του, τον κράτησε ο άνυδρος και πυρακτωμένος, τους ζεστούς μήνες, βράχος, όσο ανήκε σε αυτοκρατορίες που κυριαρχούσαν στη Μεσόγειο, τη Βαλκανική και τη Μικρά Ασία και τον έχασε οσάκις περιήλθε σε κρατικά μορφώματα με στενά όρια¹.

Για το λόγο αυτό επομένως από την πόλη αυτή περνούσαν τα αυτοκρατορικά στρατεύματα της Κωνσταντινουπόλεως σε κάθε εκστρατεία τους προς τις δυτικές επαρχίες και από εδώ επέστρεφαν στην πρωτεύουσα. Για τον ίδιο λόγο βρέθηκε πάνω στο δρόμο των Σταυροφόρων της Α΄ Σταυροφορίας (1097)

1. Το κείμενο που δημοσιεύεται εδώ αποτελεί σύνοψη εργασίας που ετοιμάζουν οι γράφοντες σε συνεργασία με συναδέλφους και συνεργάτες της 12ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και της 1Η΄ Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων.

Η χερσόνησος της Παναγίας από το ύψωμα του Κουλέ. Λήψη Στ. Στουρνάρα, 2001. Φωτογραφικό αρχείο 12ης ΕΒΑ.

και της νορμανδικής διείσδυσης του 12ου αιώνα. Μετά την κατάλυση της Αυτοκρατορίας το 1204 από τους Σταυροφόρους της Δ' Σταυροφορίας, γνώρισε τις κινήσεις των στρατιωτικών σωμάτων των Φράγκων της Κωνσταντινουπόλεως, των Βυζαντινών της Θεσσαλονίκης και της Νικαίας και τέλος, όταν πλέον η αυτοκρατορία είχε απολέσει οριστικά τη θόρεια Μακεδονία και τη θόρεια Θράκη, είδε να πληγαινοέρονται οι βυζαντινοί διεκδικητές του αυτοκρατορικού θρόνου ή οι υπερασπιστές του και οι Σέρβοι ή οι Τούρκοι σύμμαχοι τότε του ενός και τότε του άλλου.

Η χερσόνησος της Παναγίας ήταν μέχρι τον 19ο αιώνα σχεδόν νησί. Η θάλασσα από τη μεριά του λιμανιού εισχωρούσε μέχρι την οδό Βενιζέλου, κατά μήκος της οποίας εκτεινόταν η ακτή. Το κύμα χτυπούσε τα απόκρημνα βράχια της Παναγίας και δεν άφηνε κανένα περιθώριο να προσεγγίσει πλεούμενο. Αυτό σήμερα γίνεται αντιληπτό μόνον γύρω από την περιοχή του φάρου στην άκρη της χερσονήσου, καθώς επίσης και στην ανατολική ακτή της, ενώ η δυτική ακτή, που ήταν και η πιο απόκρημνη, στο μεγαλύτερο μήκος της είναι επιχωμένη.

Στην αρχή της χερσονήσου διαμορφώνονταν δύο κολπίσκοι: ο ένας στη θέση του εσωτερικού λιμανιού -έφθανε σχεδόν μέχρι την οδό Βενιζέλου- και ο άλλος στη θέση του καλαφατιού -και μάλλον εισχωρούσε λίγο περισσότερο από όσο σήμερα στην ξηρά. Και στους δύο μπορούσαν να ελλιμενιστούν μερικά σκάφη και να εκτελεστούν ναυπηγοεπισκευαστικές εργασίες. Αν και οι λειτουργίες αυτές δεν ήταν συνεχείς μέσα στους αιώνες, ωστόσο είναι απολύτως βέβαιο ότι κατά καιρούς η πόλη διέθετε δύο ναυπηγεία.

Στα θόρεια της πόλης περνούσε ένας μόνον δρόμος: η Εγνατία Οδός, που κατέβαινε από τα υψώματα του Αγίου Σίλα, έφθανε μέχρι την Πλατεία Ελευθερίας και τις Καμάρες και ανηφόριζε στη συνέχεια στην περιοχή του Σούγιουλου, για να κατηφορίσει και πάλι προς τους μπαχτσέδες του Καρά Ορμάν.

Από την εποχή της ίδρυσης της Νεαπόλεως μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα ο οικισμός που αναπτύχθηκε, ανεξάρτητα από το μέγεθος και τη σπουδαιότητα που είχε κατά καιρούς, περιοριζόταν στη χερσόνησο της Παναγίας και μόνον δύο φορές, την πρώτη κατά τον 3ο-4ο αιώνα και κατόπιν κατά την τρίτη δεκαετία του 16ου αιώνα επεκτάθηκε στα πεδινά πίσω από τη χερσόνησο, στην περιοχή του Αγίου Νικολάου. Τα οχυρωματικά έργα που κατασκευάστηκαν για να προστατεύσουν αυτόν τον οικισμό, σε γενικές γραμμές παρακολουθούσαν την περίμετρο της χερσονήσου και κάθε νέα επέμβαση συντηρούσε, ανακατασκεύαζε ή συμπλήρωνε την προηγούμενη.

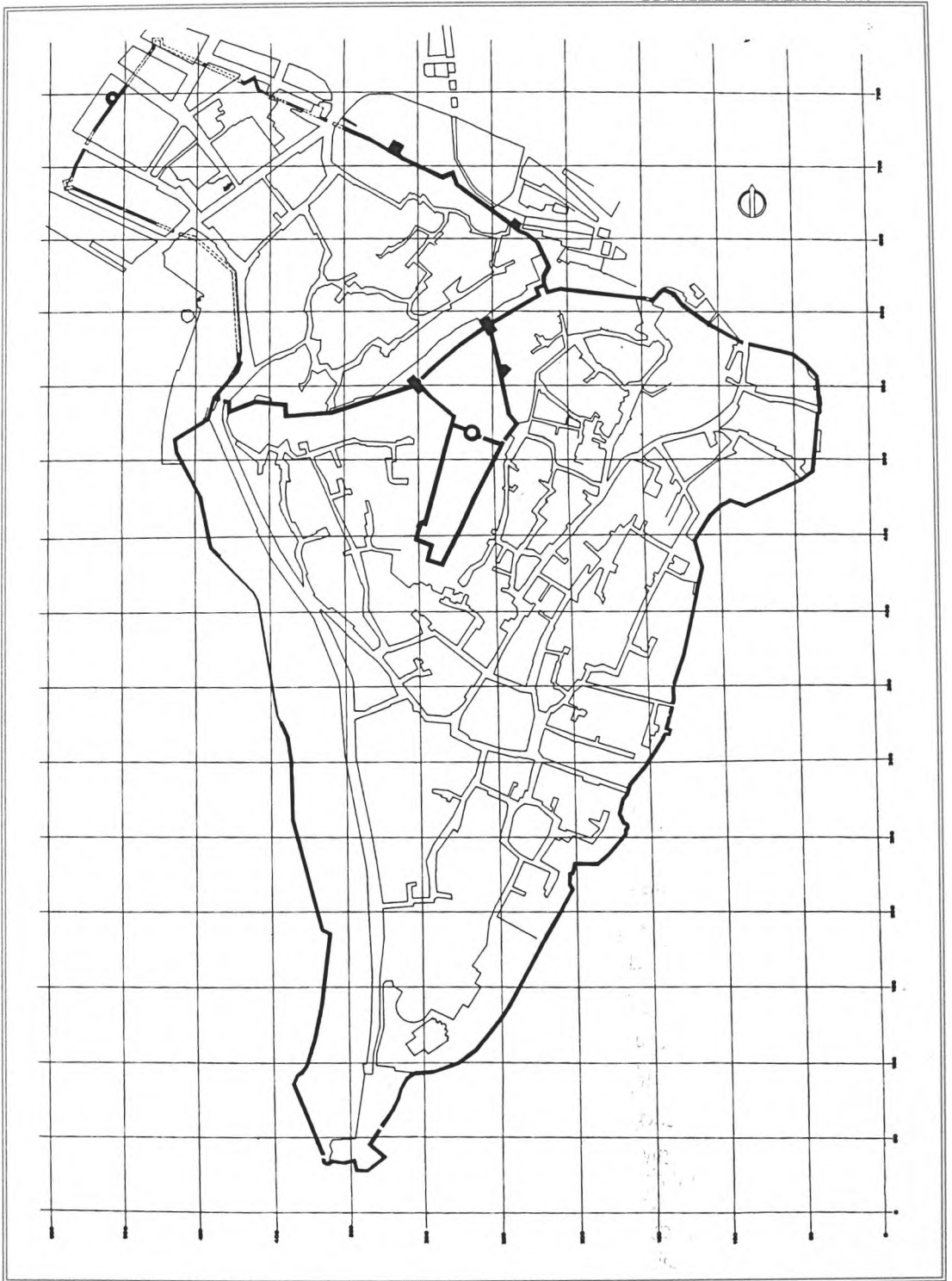
Το τείχος της πόλης παρακολουθούσε το φρούδι του βράχου. Όποιος περπατήσει ολόκληρη την περιφέρειά του μένει με την εντύπωση ότι ένας απλός τοίχος θα έφθανε για να προστατεύσει το γεωλογικό σχηματισμό της χερσονήσου. Το παράλιο τείχος της πόλης διαμόρφωνε ταυτοχρόνως και το άνδηρο, πάνω στο οποίο εκτεινόταν ο οικισμός. Στους πολύ καλούς καιρούς ο πληθυσμός που μπορούσε να συγκεντρωθεί στο εσωτερικό του κάστρου δεν ήταν δυνατόν να ξεπερνά τις 2.000 έως 3.000 ψυχές το πολύ.

Το χερσαίο τείχος υψωνόταν επίσης σε απόκρημνα βράχια και ήταν σχεδόν αδύνατο να το προσεγγίσει ο επιτιθέμενος. Όταν τον 16ο αιώνα η πόλη ελεγκτάθηκε, το χερσαίο τείχος έπαυσε να είναι εξωτερικό και βρέθηκε μέσα στην επέκταση. Οι γειτονιές που αναπτύχθηκαν χρειάζονταν δρόμους και δρομάκια για την εξυπηρέτηση των κατοίκων τους και έτσι διαμορφώθηκαν σταδιακά σχετικά ομαλές προσβάσεις για κάθε γωνιά του οικισμού. Η ειρηνική χρήση του τόπου για πέντε αιώνες εξομάλυνε βαθμιαία το τραχύ τοπίο και οι απότομοι γκρεμοί με τα άγρια βράχια σχεδόν εξαφανίστηκαν κάτω από τους δρόμους, τα οπίτια, τα αναλήμματα, τις αυλές με τα κηπάκια. Τη διαμόρφωση της περιοχής μπροστά στο χερσαίο τείχος θυμίζουν πια μόνον οι απότομες ανηφοριές και η σχέση των υψών με την οδό Κουντουριώτου, τις Καμάρες και τη θάλασσα αν κανείς σταθεί πάνω στο χερσαίο τείχος και τους πύργους του και ρίξει το βλέμμα στα πεδινά και την παραλία, καταλαβαίνει πως η οχύρωση, όπου δεν ήταν απολύτως απρόσιτη, ήταν εξαιρετικά δυσπρόσιτη.

Πύργοι σχεδόν δεν χρειάζονταν. Στο παράλιο τείχος ίσως δεν υπήρχε κανένας, ενώ το χερσαίο ενισχυόταν συστηματικά με τετράπλευρους πύργους.

Οι πύλες του κάστρου ανοίγονταν πάντοτε εκεί όπου κατέληγαν στοιχειωδώς ομαλές φυσικές προσβάσεις, η πορεία των οποίων εξ άλλου ήταν απολύτως δεσμευμένη από τη διαμόρφωση του εδάφους. Τρία ήταν αυτά τα σημεία: το πρώτο στην οδό Θεοδώρου Πουλίδου, δίπλα στην παλιά Εμπορική Σχολή, εκεί όπου το χερσαίο τείχος συναντούσε το παράλιο το δεύτερο στη οδό Ιουστινιανού το τρίτο ψηλά, κοντά στην ακρόπολη, στη οδό Λάμπρου Κατσώνη. Στο πρώτο και στο τελευταίο σώθηκαν πύλες της Τουρκοκρατίας.

Μέσα στην πόλη η διάταξη των δρόμων υπαγορευόταν και δεσμευόταν επίσης από τη μορφολογία του εδάφους: μπορούσαν να αναπτυχθούν μόνον δυο-τρεις κύριοι, σχετικά φαρδείς, περιμετρικοί δρόμοι, στη συνέχεια των δρόμων που οδηγούσαν στις πύλες. Οι δρόμοι αυτοί παρακολουθούσαν την κλίση

Χάρτης της χερσονήσου της Παναγίας με την οχύρωση της πόλης, της ακρόπολης και τη νεότερη επέκταση της πόλης.
(Κ. Τσουρις, ΑΔ 53 (1998), Μελέτες.) Σχεδιαστικό αρχείο 12ης ΕΒΑ.

του εδάφους και σε γενικές γραμμές δεν μπορούσαν παρά να συμπίπτουν με τους σημερινούς κύριους δρόμους της Παναγίας, δηλαδή τις οδούς Θεοδώρου Πουλίδου και Ιουστινιανού. Μικρότεροι δρόμοι και στενά δρομάκια, κάθετα ή λοξά προς τους βασικούς άξονες, ανηφόριζαν τις πλαγιές του βράχου και οδηγούσαν στις πιο απομακρυσμένες γειτονιές της πόλεως και γύρω από την ακρόπολη.

Στην κορυφή του βράχου υψωνόταν η ακρόπολη, στην οποία για να ανεβεί κανείς έπρεπε να διασχίσει την πόλη, αλλά μπορούσε επίσης να ανεβεί, με κάποια δυσκολία δεβαίως, κατ' ευθείαν από έξω χωρίς να περάσει μέσα από την πόλη.

Η ακρόπολη είχε πάνω κάτω τη μορφή που έχει και σήμερα: αποτελούνταν από δύο τμήματα και στο μέσον του τείχους που χώριζε τους δύο περιβόλους υψωνόταν ο ακρόπυργος. Σε λιγοστά μόνον τμήματα της ακροπόλεως μπορεί κανείς να αναγνωρίσει βυζαντινές τοιχοποιίες, αλλά είναι αρκετά για να σχηματισθεί μια γενική εικόνα της μορφής και της έκτασής της.

Από τον 4ο αιώνα μέχρι τα τέλη του 6ου διοικητικά η πόλη ανήκε στην επαρχία Μακεδονίας Α' και σε όποια ανώτερη διοίκηση ή επαρχία αυτή υπαγόταν: δηλαδή κατ' αρχάς στην Επαρχία Μακεδονίας της Διοικήσεως των Μοισιών και στη συνέχεια στη Διοίκηση Μακεδονίας της Praefectura praetorio του Ανατολικού Ιλλυρικού (πρωτεύουσα Θεσσαλονίκη). Εκκλησιαστικά εξαρτιόταν από τον επίσκοπο των Φιλίππων, που με τη σειρά του υπέκειτο στον μητροπολίτη Θεσσαλονίκης. Διοικητικά και εκκλησιαστικά δηλαδή η περιοχή ήταν προσανατολισμένη στις δυτικές επαρχίες της αυτοκρατορίας.

Οι ταξιδιώτες και οι γεωγράφοι της υστερορω-

μαϊκής περιόδου απλώς την αναφέρουν, άλλοτε σχεδόν την προσπερνούν χωρίς να ασχολούνται μαζί της και άλλοτε δεν την αναφέρουν καν: μάλλον ήταν μια πόλη χωρίς ιδιαίτερη σημασία. Αν το Ιεροσολυμιτικό Οδοιπορικό την αναφέρει μόνον ως *mutatio*, δηλαδή σταθμό, αυτό σιμβολίζει γιατί ο συγγραφέας του έμεινε μόνον λίγες ώρες ή διανυκτέρευσε σε έναν σταθμό έξω από τα τείχη της πόλης και δεν δρήξε κανένα λόγο να ανεβεί στην πόλη.

Η αρχαία οχύρωση της πόλης διατηρήθηκε μέχρι τη Ρωμαιοκρατία. Μαρτυρείται ότι ο Ιουλιανός (361-363) έλαβε ιδιαίτερη μέριμνα για την οχύρωση πολλών μακεδονικών πόλεων και δεν αποκλείεται ανάμεσα σε αυτές να ήταν και η Νεάπολις. Σε μερικές περιοχές του χερσαίου και του δυτικού παράλιου τείχους αναγνωρίζονται φάσεις της τοιχοδομίας που είναι δυνατόν να συνδεθούν με αυτή τη δραστηριότητα. Ο Ιουστινιανός (527-565) επίσης φαίνεται ότι φρόντισε για τα τείχη της πόλεως, αν η σχετική είδηση του Προκοπίου αναφέρεται στην πόλη της χερσονήσου της Παναγίας και όχι σε κάποια άλλη - από τις πολλές άλλωστε - Νεάπολι.

Στην οδό Κουντουριώτου, στο ύψος του Αγίου Νικολάου, στα σκάμματα του αγωγού του βιολογικού καθαρισμού δρέθηκαν λείψανα ισχυρών τοίχων, οι οποίοι δεν αποκλείεται να είναι τμήμα μιας οχυρωματικής κατασκευής. Η ανασκαφή έγινε κάτω από πιεστικές και επικίνδυνες συνθήκες και έτσι δεν στάθηκε δυνατόν να ερευνηθεί το ερείπιο όσο θα του άξιζε. Τα στοιχεία που προέκυψαν δείχνουν, προς το παρόν δεβαίως, ότι έχουμε να κάνουμε με έργο του 3ου ή του 4ου μ.Χ. αιώνα.

Έργο των Αυτοκρατορικών Χρόνων ή της υστερορωμαϊκής περιόδου δεν αποκλείεται να είναι το μεγάλο υδραγωγείο, οι Καμάρες, που σημαδεύει με

Το υδραγωγείο και το φρούριο από την περιοχή του Γυμνασίου Αρρένων. Παλιό ταχυδρομικό δελτάριο.

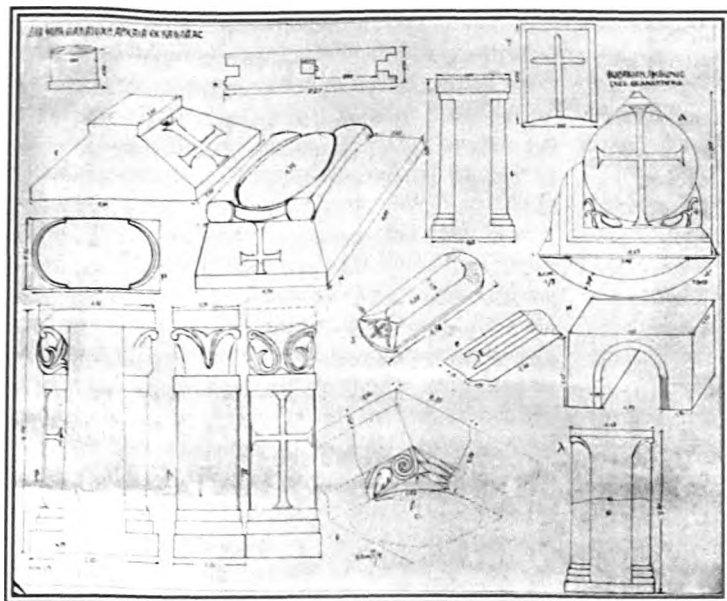
την παρουσία του τη σύγχρονη πόλη. Συνήθως πιστεύεται ότι πρόκειται για κτίσμα συνδεδεμένο με την ανασυγκρότηση της πόλης επί Σουλείμαν του Μεγαλοπρεπούς κατά την τρίτη δεκαετία του 16ου αιώνα, αλλά η κλίμακα και η μορφή του αφήνουν πολλά περιθώρια να αναζητήσει κανείς άλλες εκδοχές. Στην πραγματικότητα δεν υπάρχουν πολλά τέτοια έργα από την Τουρκοκρατία. Οι Οθωμανοί, όπως και οι Ρωμαίοι, φρόντισαν συστηματικά την ύδρευση των πόλεών τους, αλλά δεν μπορεί κανείς να εντοπίσει υδραγωγείο με τέτοιο ύψος, παρόμοια μορφή και τόσο ισχυρή κατασκευή, που να είναι οθωμανικό έργο. Πολλά υδραγωγεία της Ρωμαιοκρατίας σώθηκαν ερειπωμένα στις ελληνικές επαρχίες, αλλά από όσο ξέρουμε μόνον το αδριάνειο υδραγωγείο στην Αθήνα λειτουργούσε μέχρι τον 20ο αιώνα. Φαίνεται λοιπόν πολύ πιθανό ότι οι Καμάρες κατασκευάστηκαν ανάμεσα στον 1ο και στον 6ο αιώνα μ.Χ., είναι άγνωστο αν διατήρησαν την αρχική τους λειτουργία κατά τη βυζαντινή περίοδο, αλλά επισκευάστηκαν συστηματικά (1520-1540 περίπου) από τον Ιμπραήμ πασά και δεν έπαυσαν έκτοτε να συντηρούνται και να επιτελούν τον αρχικό τους προορισμό μέχρι τον 20ο αιώνα.

Δίπλα στη νότια πλευρά του Αγίου Νικολάου σωστική ανασκαφή αποκάλυψε λείψανα κτισμάτων του 5ου ή 6ου αιώνα, αλλά δεν διαπιστώθηκε αν ανήκουν σε εκκλησία ή σε κτίσμα του λιμανιού.

Από την υστερορρωμαϊκή περίοδο δεν σώθηκε κανένα εκκλησιαστικό μνημείο. Οι μεγάλες παλαιοχριστιανικές βασιλικές, που πλημμύρισαν τη Μεσογειακή Λεκάνη από τον 4ο μέχρι τον 6ο αιώνα, δεν δρέθηκαν ποτέ εδώ. Οι θέσεις (με σχετικά μεγάλη έκταση και σχετικά ομαλή διαμόρφωση), στις οποίες ήταν δυνατόν να ανοικοδομηθούν βασιλικές στην πόλη είναι περιορισμένες. Η μία δεν μπορούσε να είναι άλλη από την περιοχή όπου σήμερα υψώνεται η εκκλησία της Παναγίας, μια άλλη πιθανή θέση είναι η περιοχή του τζαμιού της Μουσικής, ίσως μια τρίτη δρiscεται στον εσωτερικό περίβολο της ακροπόλεως και βέβαια δεν πρέπει να λημονούμε ότι στην περιοχή του Αγίου Νικολάου δίπλα στο λιμάνι μπορούσε επίσης να κτισθεί άνετα μια ακόμη βασιλική. Αρχιτεκτονικά λείψανα από αυτά τα μνημεία δεν σώθηκαν. Ωστόσο εντοπίστηκαν κατά καιρούς εγκατεσπαρμένα στην παλιά πόλη ή κτισμένα σε τοίχους των σπιτιών της αρκετά από τα αρχιτεκτονικά μέλη αυτών των βασιλικών (spolia). Μερικά συγκεντρώθη-

Το υδραγωγείο από τα δυτικά Λήψη Στ. Στουρνάρα, 2001. Φωτογραφικό αρχείο 12ης ΕΒΑ.

Αρχιτεκτονικά μέλη από την Καβάλα
 Σχέδιο Γ. Μπακαλάκη
 Φωτογραφικό αρχείο 12ης ΕΒΑ.

καν στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Καβάλας και μερικώς διέσωσε σε ένα σχέδιο ο πρώτος Έφορος των Αρχαιοτήτων της Ανατολικής Μακεδονίας - Θράκης, Γεώργιος Μπακαλάκης. Μια άλλη ομάδα δρέθηκε στο υπόγειο του 10ου Δημοτικού Σχολείου.

Στο Αρχαιολογικό Μουσείο της πόλης εκτίθεται ένα σημαντικό κομμάτι από τον άμβωνα μιας παλαιοχριστιανικής βασιλικής, άλλοτε εντοιχισμένο στην αψίδα της μεταβυζαντινής εκκλησίας της Παναγίας. Πρόκειται για τμήμα από συμπληρή πολυγωνική βάση, μονόλιθου άμβωνα. Κοσμείται με κόγχες που έχουν αγγείο με αετό πάνω τους, ενώ το τεταρτοσφαίριο καταλαμβάνει αχιβάδα. Στις γωνίες υπάρχουν κιονίσκοι με ιωνικά κιονόκρανα. Ο τύπος του άμβωνα και ο διάκοσμός του είναι μεν γνωστά, αλλά δεν είναι ιδιαίτερα συνηθισμένα. Είναι έργο της περιόδου ανάμεσα στα μέσα του 5ου και στα μέσα του 6ου μ.Χ. αιώνα. Κομμάτι από πεσσοίκο τέμπλου με ομόθετα πλαίσια και εγχοπή για την πάκτωση θωρακίου βρίσκεται δίπλα στο μικρό προσκυνητάρι κάτω από τον πύργον ύπερκαλον.

Καβάλα,
 Αρχαιολογικό Μουσείο.
 Τμήμα παλαιοχριστιανικού
 άμβωνα.
 Λήψη Α. Γιαλιση, 1992.
 Φωτογραφικό αρχείο
 12ης ΕΒΑ.

Παναγία
 Τμήμα παλαιοχριστιανικού
 πεσσοίκου.
 Λήψη Μ. Λιχόινα, 2004.
 Φωτογραφικό αρχείο
 12ης ΕΒΑ.

Στο οικόπεδο του παλιού Νοσοκομείου βρέθηκε ιωνικό κιονόκρανο 5ου-6ου μ.Χ. αιώνα.

Ανάμεσα στα μέλη που είχαν συγκεντρωθεί στο 10ο Δημοτικό Σχολείο (της Δημαρχίας) συγκαταλέγονται τέσσερα μικρά κομμάτια αμφιγλύφου θωρακίου παλαιοχριστιανικής περιόδου.

Στο σχέδιο του Γ. Μπακαλάκη αποτυπώνονται μια σειρά από ποικίλα μέλη. Κομμάτι πεσίσκου κοσμούμενο με ομόθετα πλαίσια. Κομμάτι από βατήρα τέμπλου. Καμπύλο θωράκιο από εξώστη άμβωνα διακοσμημένο με σταυρό μέσα σε κύκλο και παραπληρωματικό φυτικό διάκοσμο. Δύο ιωνικά κιονόκρανα με συμφρές επίθημα (στο ένα δεν διαγράφονται οι έλικες και στο επίθημα υπάρχει σταυρός, στο άλλο υπάρχει δέσμη λογχοειδών φύλλων και διαγράφονται οι έλικες). Επίθημα κιονόκρανου με λατινικό σταυρό. Τρεις αμφικιονίσκοι, από τους οποίους ο ένας κομείται με σταυρό και σώζει συμφρές αμφικιονόκρανο με τρίφυλλο ανθέμιο. Αμφικιονόκρανο με φυλλοφόρο σταυρό.

Στην ίδια περίοδο χρονολογούνται λιγοστά όστρακα από μεγάλα αγγεία μεταφοράς υγρών. Βρέθηκαν σε οσωτικές ανασκαφές και οι πληροφορίες που μας δίνουν είναι η οικιστική χρήση του τόπου και οι εμπορικές συναλλαγές με διάφορα λιμάνια της Μεσογείου.

Από την ανασκαφή νοτίως του Αγίου Νικολάου προέρχονται πέντε ασσάρια² υστερορρωμαϊκής περιόδου.

2. Χάλκινη μικρή υποδιαίρεση υστερορρωμαϊκής περιόδου.

Παναγία, όστρακα από οσωτικές ανασκαφές. Παλαιοχριστιανικά.
Λήψη Ε. Παπαθεοφάνους-Τσουρή, 1993.
Φωτογραφικό αρχείο 12ης ΕΒΑ.

Το τέλος της Αρχαιότητας και η έναρξη των μεσαιωνικών χρόνων δεν άφησαν κανένα ίχνος στην πόλη. Στους λεγόμενους σκοτεινούς αιώνες (7ο και 8ο) άλλαξε το όνομά της σε Χριστούπολι, διαδικασία κοινή σε πολλές πόλεις της περιοχής αλλά και ολόκληρης της Αυτοκρατορίας. Τα οικιστικά μορφώματα της Αρχαιότητας υποχώρησαν μπροστά στις ανάγκες μιας νέας κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης σταδιακά αλλά σταθερά, πολλές πόλεις εξαφανίστηκαν για πάντα από την ιστορία και πολλές μετά από κάποιο διάστημα εγκαταλείφθηκαν ή μετασχηματισμού παραχώρησαν τη θέση τους σε νέες. Αν υπήρξε κενό στη χρήση της χερσονήσου δεν τεκμαίρεται ούτε από ιστορικές πηγές ούτε από αρχαιολογικά ευρήματα. Η μετονομασία προφανώς οφείλεται στην ανάμνηση του γεγονότος της αποδίδας του αποστόλου Παύλου. Το γεγονός είναι ότι η Νεάπολις - Χριστούπολις δεν μετακινήθηκε στην ενδοχώρα, δεν άλλαξε θέση και η οχύρωση δεν συρρικνώθηκε, ανεξάρτητα από την έκταση, τη μορφή και την πυκνότητα του οικισμού. Αν βασισθούμε στα δεδομένα της Ανατολικής Μακεδονίας και της Θράκης, φαίνεται πολύ πιθανό ότι το νέο όνομα είχε επικρατήσει πριν από τα τέλη του 8ου αιώνα.

Την ίδια εποχή περίπου ιδρύθηκε η επισκοπή Χριστουπόλεως, η οποία υπέκειτο στον μητροπολίτη - πλέον- Φιλίππων.

Ένα μολυβδόβουλλο που ίσως χρονολογείται στον 8ο αιώνα, μαρτυρεί τη λειτουργία τελωνειακής υπηρεσίας και τη παρουσία τελωνειακού υπαλλήλου στην πόλη.

Κατά την μεσοβυζαντινή περίοδο διοικητικά ανήκε στο Θέμα Στρυμόνος, που περιελάμβανε τη σημερινή ανατολική Μακεδονία και τη δυτική Θράκη πλην της δυτικής όχθης του Έβρου και είχε πρωτεύουσα πόλη τις Σέρρες ή στο θέμα Βολερού, Στρυμόνος και Θεσσαλονίκης, που περιελάμβανε την παραπάνω περιοχή και επί πλέον την κεντρική Μακεδονία.

Εκκλησιαστικά η επισκοπή Χριστουπόλεως εξακολούθησε να υπάγεται στον μητροπολίτη Φιλίππων.

Κατά τη διάρκεια των βυζαντινοβουλγαρικών συγκρούσεων του 9ου και του 10ου αιώνα η Χριστούπολις παρέμεινε σταθερά στα χέρια των Βυζαντινών και ήταν υπολογίσιμο κάστρο στους σχεδιασμούς της αυτοκρατορίας, ιδίως στις περιόδους κατά τις οποίες οι βυζαντινοί σχεδόν στριμώχνονταν στην ακτή του βορείου Αιγαίου με την πλάτη στη θάλασσα έχοντας απολέσει τον πλήρη έλεγχο της ενδοχώρας.

Στα τέλη του 8ου αιώνα ένας διάσημος άγιος, ο Θεόδωρος Στουδίτης, ταξίδεψε προς τη Θεσσαλονίκη διά θαλάσσης (Άβυδος - Λήμνος - Χριστούπολις

- Θεσσαλονίκη), γιατί ο στεριανός δρόμος, που περνούσε από την Χριστούπολι και τις εκβολές του Στριμόνα, δεν ήταν απολύτως ασφαλής.

Περίπου τριάντα χρόνια αργότερα ο άγιος Γρηγόριος ο Δεκαπολίτης ταξιδεύοντας με πλοίο από την Αίνο για τη Θεσσαλονίκη στάθμευσε για λίγο στο λιμάνι της Χριστουπόλεως. Αργότερα, στο ταξίδι της επιστροφής, ο άγιος αποβιβάστηκε και πάλι στο λιμάνι της, όπου η φρουρά του Καίσαρος, ο οποίος έδρευε στο κάστρο, συνέλαβε το σινοδό του. Τα ενδιαφέροντα της διηγήσεως - εκτός από την παρουσία του Καίσαρος - είναι δύο: πρώτον ότι στις ατζές του Θρακικού και του βορείου Αιγαίου πελάγους τα ομημαντικά λιμάνια ήταν τρία: η Αίνο, η Χριστούπολις και η Θεσσαλονίκη. Δεύτερον ότι η διαδρομή από την Αίνο μέχρι τη Θεσσαλονίκη διά ξηράς εξακολουθούσε να είναι σε κάποιο βαθμό ανασφαλής.

Ποιος όμως ήταν αυτός ο καίσαρ -αξιωματούχος στην κορυφή της ιεραρχίας της βυζαντινής αλυσίδας αμέσως μετά τον αυτοκράτορα-, ο οποίος βρισκόταν σε ένα επαρχιακό κάστρο αυτήν την περίοδο και γιατί; Ανάμεσα στο 820 και το 830 ο Θεόφιλος έστειλε εδώ το γαμπρό του καίσαρα Αλέξιο Μουσελέ, κίνηση που δείχνει πόσο υπολόγιζε η αυτοκρατορική διοίκηση στο κάστρο της Χριστουπόλεως. Ένας τόσο υψηλόβαθμος αξιωματούχος και μάλιστα από την ίδια την αυτοκρατορική οικογένεια σίγουρα ήταν εφορτισμένος με κάποια σπουδαία αποστολή

και η αποστολή αυτή δεν μπορεί να ήταν άλλη από την υπεράσπιση της βυζαντινής κυριαρχίας στην περιοχή, που απειλούνταν από τις κινήσεις Βουλγάρων επιδρομικών. Ίσως μάλιστα ο καίσαρ πραγματοποιήσει κάποιες -άγνωστης ακριβώς έκτασης- εργασίες στα τείχη. Δεν αποκλείεται ένας από τους γωνιακούς πύργους του χερσαίου τείχους να είναι έργο αυτής της περιόδου και η επιγραφή που σώθηκε, εγγώμιο στον πύργο και επίκληση της θείας προστασίας, ζωντανεύει τις δυσκολίες των περιστάσεων.

+ Πύργε θεοστήρηχτε θεός(ς) σε σκέπει
ώς υπέρκαλον όντα πάντων των πύργων(ν):

Πύργος υπέρκαλος, η επιγραφή Λήμη Στ. Στουρνάρα, 2004. Φωτογραφικό αρχείο 12ης ΕΒΑ

Πύργος υπέρκαλος, Λήμη Στ. Στουρνάρα, 2004. Φωτογραφικό αρχείο 12ης ΕΒΑ.

Καβάλα, Αρχαιολογικό Μουσείο. Επιγραφή Βασιλείου Κλάδωνος. Λήψη Στ. Στουρνάρα, 2004. Φωτογραφικό αρχείο 12ης ΕΒΑ.

Το 926 ο στρατηγός του θέματος Στρυμόνος, Βασίλειος Κλάδων, πραγματοποίησε επισκευές στα τείχη της πόλεως. Μια επιγραφή με λιτό αλλά και πανηγυρικό χαρακτήρα, που σώθηκε ακέραια, εντοιχισμένη στο παράλιο τείχος της πόλης μνημονεύει το γεγονός.

• *Τὰ πρὶν φθαρέντα καὶ πεπτωκότα τείχη
ἰσῆσι στερρῶς Βασίλειος ὁ Κλάδων,
ὁ στρατηγέτης Στρυμόνος, ὁ ἀνδρείος,
ἐπὶ Ῥωμανοῦ, Κωνσταντίνου, Στεφάνου
καὶ Χριστοφόρου, αὐθὶς τε Κωνσταντίνου,
τῶν πενταρίθμων εὐτυχῶν βασιλέων,
ἔτι(ους) ἀπὸ κτι(ίσεως) κό(σμου),ςυλδ', ἰνδ(ικτιῶνος) ιδ'.*
*Ἐγράφ(η) δι(ιὰ) χειρ(ός) Στεφάν(ου) βασιλικ(οῦ)
σπαθ(αρίου).*

Η επιγραφή, καλογραμμένη και καλοδιατηρημένη, εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Καβάλας. Τον ίδιο αιώνα, επί Νικηφόρου Β' Φωκά ένας άλλος στρατιωτικός αξιωματούχος επισκεύασε την ακρόπολη των Φιλίππων και μια επιγραφή μνημόνευσε το γεγονός.

Στη μέση ή στην ύστερη βυζαντινή περίοδο πραγματοποιήθηκαν ορισμένες εργασίες -πάντα άγνωστο ποιας ακριβώς έκτασης- στην ακρόπολη της πόλης. Τότε επισκευάστηκε ο πεντάπλευρος πύργος -κατάλοιπο μιας προηγούμενης εποχής- του εξωτερικού περιβόλου της και έγιναν εργασίες στο τείχος που χωρίζει τον εσωτερικό από τον εξωτερικό περίβολο.

Σίγουρα πριν από την Φραγκοκρατία εκτελέστηκαν ακόμη εργασίες σε ορισμένα τμήματα του παραλίου τείχους της πόλης. Σωστική ανασκαφή που πραγματοποιήθηκε στο οικόπεδο του παλιού Νοσοκομείου, μπροστά από την πλατεία του Μεχμέτ Αλή, έδειξε ότι το τείχος εδώ μέχρι το δρόμο είναι μεσοβυζαντινό έργο και δεν αλλοιώθηκε ποτέ στην εσωτερική παρειά του, καθώς ήταν χωμένο στη γη ήδη από τον 13ο-14ο αιώνα. Εξωτερικά μάλλον συντηρήθηκε επανειλημμένα σε διάφορες περιόδους.

Από την Αλεξιάδα, την ιστορία της βασιλείας του Αλεξίου Α' Κομνηνού (1081-1118), μαθαίνουμε ότι εδώ είχε μια αγροικία η βασίλισσα Μαρία και φυσικά καθώς ήταν κομβικό σημείο στην επικοινωνία Μακεδονίας - Θράκης από εδώ πέρασε σε ορισμένες από τις εκστρατείες του ο Αλέξιος Α' κατά των Νορμανδών εισβολέων. Ο άραβας περιηγητής των μέσων του 12ου αιώνας Idrisi προερχόμενος από τη νορμανδική Σικελία σημειώνει την πόλη για το ναυτικό της εμπόριο και την οχυρότητα της θέσης της. Την ίδια περίπου εποχή ο εβραϊός περιηγητής Βενιαμίν από την Τουδέλη (Ισπανία) καταγράφει είκοσι ομοεθνείς του στην πόλη. Πάντα στον 12ο αιώνα μαρτυρείται ότι η Κωνσταντινουπολίτικη Μονή Παντοκράτορος, ίδρυμα του αυτοκράτορα Ιωάννη Β' Κομνηνού (1118-1142), είχε κτήματα στην περιοχή της Χριστουπόλεως και πως στην ίδια μονή περιήλθαν το 1136 το σπίτι κάποιου Θεοδωρίτζη στην Χριστούπολη και τα αμπέλια του καθώς και το *πρατώριον* (ίσως πρόκειται για κάποιο είδος πανδοχείου), που βρισκόταν κοντά στο γιαλό *μετά τῶν γύροθεν τούτων ἐνοικιαῶν*.

Από το χερσαίο τείχος, κοντά στο νότιο άκρο των Καμαρών, αποτοιχίσθηκε και εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο-ο Καβάλας κομμάτι από μια επιγραφή βυζαντινής περιόδου. Το κείμενό της, όπως διαβάστηκε από τον Γ. Μπαζαλάκη, είναι το ακόλουθο.

Κατακαυ[θέν]τα δε τούτον σήν τῷ ἴκῳ >ν< • κατέκαυσαν
 δε τήν πόλιν τότε πάσαν • ὅτε κατήλθεν >έν<
 ἐν Κοσταντινουπόλῃ Κομνίνος Ἄνδρόνικος ὁ τυρανίσας[α:]
 ἐκ Παφλαγόνων καί σινόν Ἀλεξίῳ • τῷ το(ῦ) Μανουήλ ἐξοσ[θέντι]
 ὅς τεχθέντι κέ διστιχῶς ἀρξάντη τ(ῆ)ς βασιλύας • UP..
 BNC Ἄνδρόνικος βυθίσας τούτον • σήν τί τεκούσ[η]
 τῆς βασιλύας ἤρξεν • κέ τυρανίσας τους ΚV>C<NOUCEβαστειανους
 μονοκρατορί σήν τῆ σιζίγο τούτου • ἐλθόν δε πάλην εἰς Βιθυ]νους
 τὸν Ἄγγελον ἀνίρεν τρύτον ὅς παραβάτην ὄν[τα]
 κέ βασιλέβι κέ φιμίζετε μόνος • Ἰσαάκιος ἦν οὔτος
 Ἄγγελον κλάδος κέ βλαστος Ἄνδρονίκου τοῦ Ἀν[γέλου]
 τούτου το ὄγδο(ο)ν τῆς βασιλιάς ἔτος • ἀνεκενίσθι [ιερός:]
 ἴκος πατρός (:) • ὄν ἴκε[τέ]βο πλίωνα ΜΟΜΟΚΟC..
 ὄν ἔκτησε MECOC ΦΙΟC
 πανυ[μν]ύτο κέ παναγί[ι]ο ἰκόνι
 ..XO..

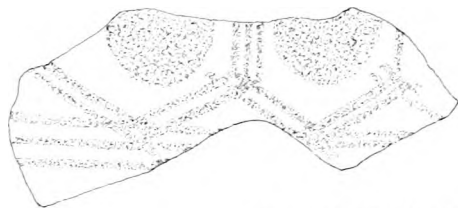
Το κείμενο είναι δύσκολο, η επιγραφή κακογραμμένη και κακοδιατηρημένη και δεν σώζεται ολόκληρη. Χρονολογείται στο 1193 ή λίγο μετά από αυτό. Ίσως προέρχεται από κάποια εκκλησία της Χριστουπόλεως, αλλά αυτό δεν είναι απαραίτητως βέβαιο. Το κείμενο μας πληροφορεί ότι η πόλη κάηκε ανάμεσα στο 1182 και 1185 και πιθανολογείται ότι η καταστροφή αυτή έγινε από τους Νορμανδούς, που μετά την άλωση της Θεσσαλονίκης το 1185 επέδραμαν στη Θράκη και έφθασαν μέχρι την Μοσνουπόλη.

Πρόκειται για σημαντικό γεγονός που δεν παραδίδουν οι γραπτές πηγές της εποχής. Φυοικά κάηκε και η εκκλησία (:) στην οποία αναφέρεται η επιγραφή και ξανακτίστηκε το 1193. Κατά τα άλλα η επιγραφή περιέχει ένα επιγραμματικό χρονικό της δυναστικής ιστορίας του Βυζαντίου κατά την τελευταία εικοσαετία του 12ου αιώνα: θάνατος του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού, βασιλεία του γιου του Αλεξίου Β΄, σιμβασιλεία Ανδρονίκου Α΄, δολοφονία της βασιλομήτορος και του Αλεξίου, βασιλεία Ανδρονίκου και της συζύγου του, χήρας του Αλεξίου, επανάσταση Νίκαιας και Προύσας, σύλληψη Ισαακίου Αγγέλου, μετέπειτα αυτοκράτορος.

Καβάλα, Αρχαιολογικό Μουσείο.
 Επιγραφή των τελευταίων Κομνηνών.
 Λήψη Στ. Στοιρνάρα, 2004.
 Φωτογραφικό αρχείο 12ης ΕΒΑ.

Στη νότια και στην ανατολική πλευρά του Αγίου Νικολάου πραγματοποιήθηκαν το 1978 μερικές ανασκαφικές τομές. Βρέθηκαν λείψανα τοίχων εγκαταστάσεων, άγνωστου προορισμού, που χρονολογούνται στη βυζαντινή περίοδο. Δεν σχετίζονται με αρχαιότερη οικοδομική φάση του τεμένους του Ιμπραήμ Πασά, ενώ δεν αποκλείεται να ανήκουν σε κτίσματα του λιμανιού. Ανάμεσα στα κινητά ευρήματα ξεχωρίζουν μερικά κομμάτια γυάλινων αγγείων 12ου ή 13ου αιώνα που κατασκευάστηκαν στην Κόρινθο, σημαντικό κέντρο υαλοουργίας της εποχής.

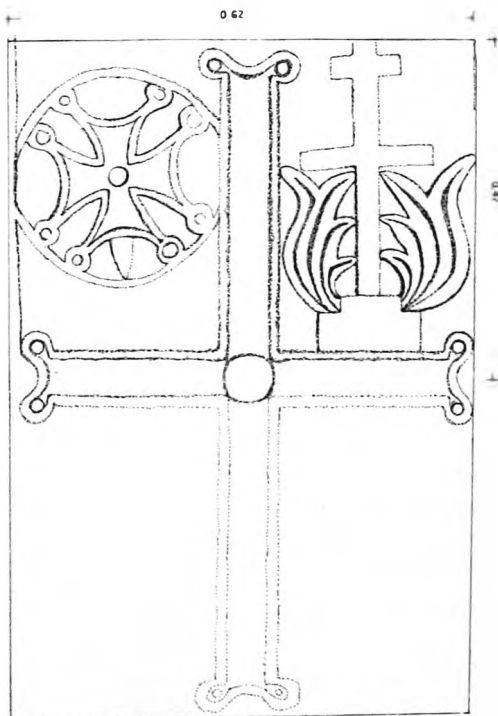
Ανασκαφή Αγίου Νικολάου.
Κομμάτι γυάλινου αγγείου.
Σχ. Φ. Κοντάκου.

Όταν ανοίγονταν τα σκάμματα του δικτύου βιολογικού καθαρισμού στην οδό Κουντουριώτου αποκαλύφθηκαν τάφοι μεσοβυζαντινής περιόδου. Μερικοί από αυτούς είχαν φτωχικά κτερίσματα. Ένας σταυρός, λειψανοθήκη-φυλακτό, ήταν το πιο ενδιαφέρον εύρημα. Αλλά πιο ενδιαφέρουσα ήταν η διαπίστωση ότι σε κάποια περίοδο της ζωής της πόλης ένας χώρος ταφής θρυσκόταν πολύ κοντά στα τείχη της, το λιμάνι και τις εγκαταστάσεις του και δίπλα στη Εγνατία οδό.

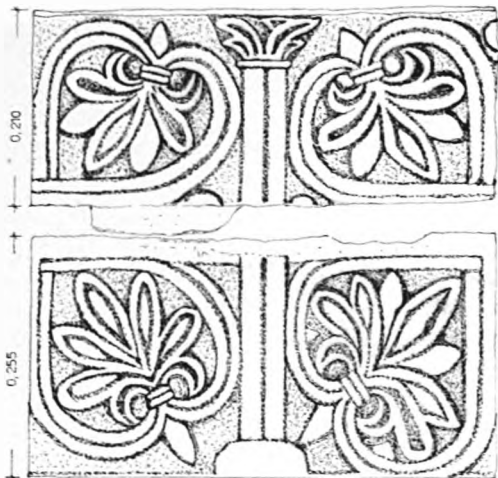
Σε άγνωστο αριθμό εκκλησιών, που άλλωστε γενικά αφθονούσαν στις βυζαντινές πόλεις, ανήκαν μια σειρά γλυπτά σκροπισμένα σε διάφορα σημεία της Παναγίας, εντοιχισμένα στα τείχη και σε άλλα κτίσματα ή φυλαγμένα στην Ακρόπολη και στο Αρχαιολογικό Μουσείο. Στην αυλή της εκκλησίας της Παναγίας υπάρχει θρύση που τη στολίζουν δύο τμήματα πλάκας και ένα θωρακίου. Προέρχονται από το γλυπτό διάκοσμο βυζαντινής εκκλησίας που δεν σώζεται. Το ένα είναι το μισό θωρακίου που κοσμούσαν με σταυρό με θηλιές στα άκρα των κεραιών. Τα διάκενα ανάμεσα στις κεραιές κοσμούνται αριστερά

Καβάλα, εκκλησία της Παναγίας, Κρήνη.
Λήψη Μ. Λιχουina, 2004. Φωτογραφικό αρχείο 12ης ΕΒΑ.

Παναγία, θρύση στο προαύλιο.
Θωράκιο βυζαντινής περιόδου, αποκατάσταση.
Σχ. Φ. Κοντάκου. Σχεδιαστικό αρχείο 12ης ΕΒΑ.

Παναγία, βρύση στο προαύλιο. Θωράκιο βυζαντινής περιόδου, αποκατάσταση. Σχ. Φ. Κοντάκου. Σχεδιαστικό αρχείο 12ης ΕΒΑ.

με σταυρό τύπου Μάλτας εγγεγραμμένο σε κύκλο και δεξιά με φυλλοφόρο σταυρό τύπου αναστάσεως σε βαθμιδωτή βάση με συμμετρικά φύλλα άκανθας. Χρονολογείται στον 12ο αιώνα. Τα άλλα δύο κομμάτια προέρχονται πιθανώς από θωράκιο. Στο μέσον δίδυμος κιονόσκος υψώνεται σε πολυγωνική βάση. Έχει κιονόκρανο κοσμημένο με τρίφυλλα ανθέμια και πλαισιώνεται από τέσσερα καρδιάσχημα ανθέμια συμμετρικά ανά δύο. Χρονολογείται στον 12ο αιώνα. Στον τοίχο του περιβόλου του παλιού Νοσοκομείου υπάρχει εντοιχισμένος πεσσίσκος μεσοβυζαντινής περιόδου με σιρικούς τροχούς από τριμερή ταινία. Στην ανασκαφική έρευνα που έγινε στο ίδιο οικοπέδο δρέθηκε τμήμα μεσοβυζαντινού επίσης κιονοκράνου με ανθέμιο. Τέλος στον ανατολικό τοίχο της εκκλησίας του Αγίου Νικολάου έχει εντοιχιστεί τμήμα μεσοβυζαντινού πεσσίσκου με σιρικούς τροχούς με τρίφυλλο ανθέμιο στο εσωτερικό τους.

Από την ανασκαφή του Αγίου Νικολάου και πάλι προέρχονται: ένας φύλλης¹ Λέοντος Σ' Σοφού και δύο Λέοντος Σ' και Αλεξάνδρου (886-912), πέντε ανώνυμοι⁴ φύλλεις διαφόρων κοπών ανάμεσα στο 976 και στο 1092, ένας φύλλης Μιχαήλ Ζ' Δούκα (Παραβιναγίου) (1071-1078) και τέλος δύο χάλκινα τεταρτηρά³ Αλεξίου Α' Κομνηνού (1081-1118).

3. Βασικό χάλκινο νόμισμα από τον 6ο μέχρι τα τέλη του 11ου αιώνα.

4. Ανώνυμο χάλκινο νόμισμα 10ου και 11ου αιώνα

5. Υποδιαίρεση του χάλκινου νομίσματος κυρίως 11ου και 12ου αιώνα.

Κατά τη Φραγκοκρατία η Χριστούπολις περιήλθε σε Λομβαρδούς επικυριάρχους, υποτελείς του Βασιλείου της Θεσσαλονίκης, και φυσικά δίπλα στους Λομβαρδούς φεουδάρχες Λατίνοι επισκοποί διοικούσαν την εκκλησία της Χριστουπόλεως. Το 1207 πέρασε από εδώ ο Λατίνος Αυτοκράτορας της Κωνσταντινουπόλεως Ερρίκος (1206-1216) εκστρατεύοντας προς τη Θεσσαλονίκη, αλλά οι Λομβαρδοί δεν του επέτρεψαν να διανυκτερεύσει στην πόλη.

Η τρίτη δεκαετία του 13ου αιώνα είδε τη ραγδαία άνοδο των Κομνηνοδουκάδων ηγεμόνων της Ηπείρου. Ο Θεόδωρος, δεύτερος ηγεμόνας του κράτους της Ηπείρου, κατέλαβε τη Θεσσαλονίκη και αναγορεύθηκε αυτοκράτορας (1224/1225). Σε μικρό χρονικό διάστημα επεξέτεινε την κυριαρχία του μέχρι την Αδριανούπολη, κατέλαβε τις πόλεις και τα κάστρα της Εγνατίας Οδού και φυσικά η Χριστούπολις περιήλθε στο κράτος του. Εξ ίσου ραγδαία υπήρξε και η κατάρρευση του κράτους αυτού μετά την ήττα του Θεόδωρου από τους Βουλγάρους το 1230 στη μάχη της Κλοκοτνίτσας. Περίπου στα μέσα του 13ου αιώνα (ανάμεσα στο 1242 και στο 1246) οι δυνάμεις της αυτοκρατορίας της Νικαίας κατέλαβαν το κάστρο, μάλλον κατά τη διάρκεια των εκστρατειών του Ιωάννη Γ' Δούκα Βατάτζη (1222-1254) κατά της Θεσσαλονίκης και των Κομνηνοδουκάδων ηγεμόνων της.

Λίγο μετά την ανακατάληψη η επισκοπή της Χριστουπόλεως προβιβάστηκε σε αρχιεπισκοπή και στη συνέχεια σε μητρόπολη. Οι προαγωγές αυτές δέβαια δεν οφείλονταν σε αναβάθμιση της πόλης: καθώς το Πατριαρχείο της Κωνσταντινουπόλεως έβλεπε τα εδάφη της Αυτοκρατορίας να συρρικνώνονται δραματικά και το χάρτη των μητροπόλεων και επισκοπών της δικαιοδοσίας του να περιορίζεται χρόνο με το χρόνο, όφειλε να λάβει μέτρα για να αντιμετωπίσει τα προβλήματα που προέκυπταν. Έτσι, ενώ οι παλιές πόλεις με τις μητροπόλεις τους αφανίζονταν ή δεν μπορούσαν να συντηρήσουν τους εκκλησιαστικούς αξιωματούχους, η σύνοδος του Οικουμενικού Θρόνου προδίβαζε τις ενορίες και τις επισκοπές που επεδίωξαν μετά από κάθε πλήγμα των καιρών. Από διάφορες εκκλησιαστικές πράξεις γνωρίζουμε μια σειρά από μητροπολίτες της Χριστουπόλεως του 13ου και του 14ου αιώνα, αλλά φαίνεται πως η πλήρωση της θέσεως αντιμετώπιζε κατά καιρούς κάποια προβλήματα.

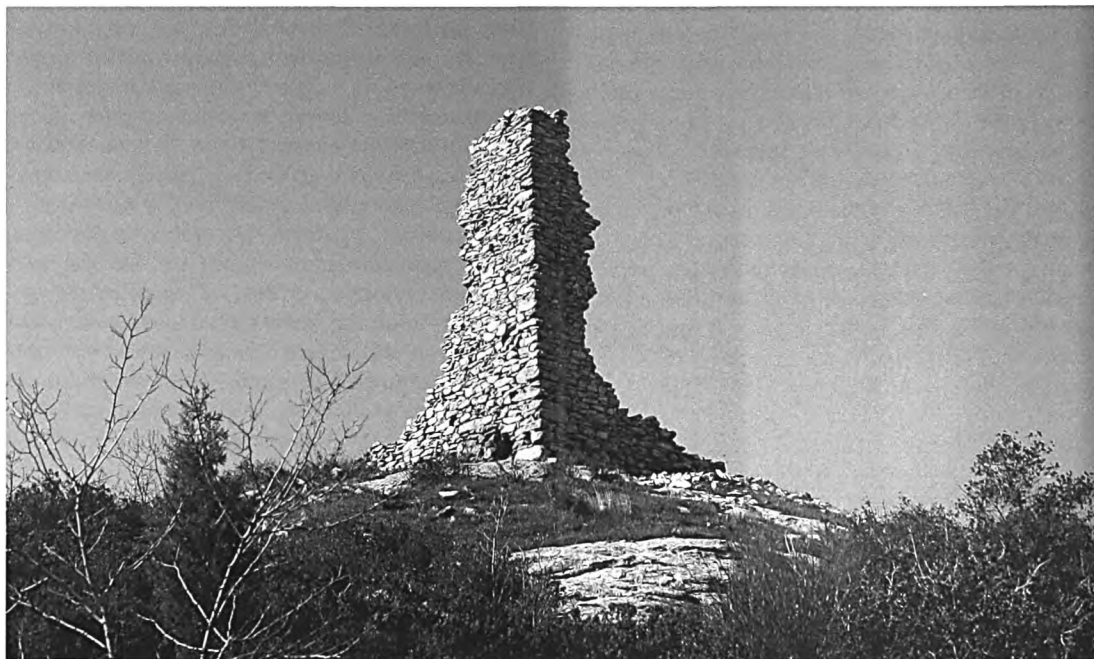
Κατά τον 14ο αιώνα αναφέρεται Θέμα Χριστουπόλεως, αλλά μάλλον πρόκειται για προσωρινή και βραχύβια μονάδα με περιορισμένη εδαφική αρμοδιότητα.

Το 1305/6 ένα σώμα Καταλανών τυχοδιωκτών - πολεμιστών, πρώην μισθοφόρων στην υπηρεσία του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου (1282-1328), δυσαρεστημένων από τις συναλλαγές τους με τον αυτοκράτορα ληλάτησαν τη Θράκη και συνέχισαν με την καταστροφή της Χαλκιδικής. Όταν το χειμώνα του 1306/7 αποφάσισαν να επαναλάβουν τη ληλασία της Θράκης, ο αυτοκράτορας έδωσε εντολή να υψωθεί το διατείχιμα στα υψώματα πάνω από την Καβάλα για να εμποδίσει τη διέλευση των Καταλανών. Αυτοί έμαθαν τα σχετικά και εξετράπησαν προς τη Νότια Ελλάδα, όπου συνέχισαν τη σταδιοδρομία τους με τρόπο αντάξιο του πρόσφατου παρελθόντος τους.

Από το διατείχιμα σώθηκαν μόνον τέσσερις πύργοι: ο ένας, ο Κουλές, στην κορυφή του υψώματος πάνω από την Καβάλα και άλλοι τρεις λίγο χαμηλότερα χωρίς να τους συνδέει κάποιο τείχος. Αμέσως μετά τον πύργο που βρίσκεται χαμηλότερα από όλους, λίγο πριν από τα τελευταία σπίτια της πόλης, αρχίζει το διατείχιμα, το οποίο κατέβαινε μέχρι τη συμβολή των οδών Γαλλικής και Ελληνικής Δημοκρατίας και από εκεί ακολουθώντας την οδό Κωνσταντινίδου Ποιητού έφθανε περίπου μέχρι το παλιό Γυμνάσιο Αρρένων πάνω από τις Καμάρες. Το διατείχιμα δεν εκτεινόταν στον ισθμό πίσω από τα καλαφατιά και δεν υπήρχε λόγος να εκτείνεται, γιατί μετά τις Καμάρες (στα ανατολικά του υδραγωγείου δηλαδή) δεν υπήρχε καμία φυσική ή τεχνητή οδός δίπλα στην απόκρημνη παραλία, που να οδηγεί στα

Πύργος "Κουλές" του διατειχιματος του Ανδρονίκου του Β. Λήψη Κ. Τσουρή, 2000. Φωτογραφικό αρχείο 12ης ΕΒΑ.

Πύργος του διατειχιματος του Ανδρονίκου Β΄. Λήψη Κ. Τσουρή, 2000. Φωτογραφικό αρχείο 12ης ΕΒΑ.

ανατολικά της πόλης ούτε υπήρξε σε παλιότερη περίοδο κάποιο άλλο οχυρωματικό έργο στη θέση αυτή. Ίσως στο τελευταίο μόνον τμήμα του από την περιοχή του Σούγιουλου μέχρι την αρχή του τοξωτού υδραγωγείου (στο παλιό Γυμνάσιο Αρρένων) να περιέκλειε τον αγωγό του νερού. Το διατείχιμα είχε συνολικό πλάτος 4,10μ περίπου, δύο τείχη, πλάτους 1,10μ το καθένα, πλασιώναν διάδρομο πλάτους 1,80μ περίπου. Ο διάδρομος για την κυκλοφορία των στρατιωτών διαμορφωνόταν σε ύψος 4,50μ περίπου από το έδαφος. Είχε συνολικά μήκος 1450μ περίπου, ενώ οι μεμονωμένοι πύργοι κάλυπταν ένα επιπλέον διάστημα μήκους 470μ.

Το διατείχιμα δεν παρείχε από μόνο του ασφάλεια και μια μικρή φρουρά δεν αρκούσε να το υπερασπιστεί. Για να αξιοποιηθεί απαιτούνταν ισχυρή στρατιωτική δύναμη, τουλάχιστον τόσο ισχυρή όσο και η δύναμη του αντιπάλου. Ο Ιωάννης Καντακουζηνός κινούμενος με το στρατό του προς τα δυτικά αναγκάστηκε να παρακάμψει το διατείχιμα, πράγμα που θεώρησε εξαιρετικά επίπονο, ενώ μια δεύτερη φορά πέρασε χωρίς δυσκολία. Ο δεσπότης Κωνσταντίνος, αδελφός του Μιχαήλ Θ' Παλαιολόγου (1294-1320, συμβασιλέα του Ανδρονίκου Β' Παλαιολόγου), γκρέμισε ένα τμήμα του και πέρασε. Το ίδιο έκανε και ο εμίρης του Αϊδινίου, Ουμούρ, αναγκάζοντας τους υπερασπιστές του να το εγκαταλείψουν. Πολύ σύντομα μετά την κατάκτηση της περιοχής από τους Οθωμανούς περιέπεσε σε αχρηστία. Ο P. Belon το είδε στα μέσα του 16ου αιώνα ερειπωμένο.

Οι Καταλανοί ήταν μόνον η αρχή. Ο 14ος αιώνας σηματοδότησε από μια παρέλαση εκστρατειών των αντιμαχομένων παρατάξεων των εμφυλίων πολέμων, επιδρομών ξένων σωμάτων που ενεπλάκησαν στους εμφυλίους πολέμους των Βυζαντινών, κινήσεων αναδυομένων ηγεμονίσκων, της Οθωμανικής προέλασης και όλα αυτά έλαβαν πέρασ με τον αφανισμό της πόλης από τη σκηνή της Βυζαντινής Ιστορίας. Καθώς η κυριαρχία της αυτοκρατορίας είχε περιοριστεί πλέον στα παράλια του Αιγαίου, τα στρατεύματα που κατευθύνονταν από τη Θράκη προς τη Μακεδονία και αντίστροφα ήταν υποχρεωμένα να ακολουθήσουν την Εγνατία οδό, ενώ οι ναυτικές επιχειρήσεις διεξήγοντο κατά μήκος των ακτών της Θράκης και της Μακεδονίας. Και στις δύο περιπτώσεις η Χριστούπολις ήταν υποχρεωτικό πέρασμα. Έτσι από τη Χριστούπολις πέρασαν με χερσαίες δυνάμεις ο δεσπότης Κωνσταντίνος κατά του Ανδρονίκου Γ' και ο Ιωάννης Σ' Καντακουζηνός κατευθυνόμενοι προς τη Θράκη, ο ίδιος και ο γιος του Ματθαίος κατευθυνόμενοι αυτή τη φορά προς τη Μακεδονία, ενώ ο Αλέξιος Απόκαυκος έστειλε στρατό επικουρού-

μενο από ναυτικές δυνάμεις για να καταλάβει τα υψώματα και να εμποδίσει την επάνοδο του Καντακουζηνού στο Διδυμότειχο: *ἔπεμπε τριήρεις εἰς Χριστούπολιν, ἅμα δὲ καὶ στρατιὰν ἐκ τῆς ἠπειροῦ, ὡς τὸ ἐκεῖσε τείχισμα φυλάζοντας καὶ κωλύοντας διαβαίνειν τὴν στρατιάν.*

Ο Καντακουζηνός είδε πολύ καθαρά ό,τι δεν μπόρεσαν να δουν εδώ και εκατό χρόνια τώρα οι άρχοντες αυτής της πόλης και του τόπου: η αξία της πόλεως συνοψίζεται στη θέση της στο χάρτη της περιοχής. Όταν ο εορταστικός ιστορικός αναφέρεται στη Χριστούπολι, τις εντυπώσεις του μονοπλευρεί η θέση της πόλεως και η σημασία του κάστρου: *ὄν καρτερόν ἐκ τε τῆς φύσεως τῆς κατασκευῆς, τοῦτό που καὶ τῶν τειχῶν, ἅμα δ' ὅτι καὶ ὡσπερεὶ τι κλειθρον κείται τῶν κλιμάτων ἐκατέρων μέσον, τὴν δυτικὴν στρατιάν... τῆς ἐκ τῆς ἔω καὶ τῆς Θράκης διεύργον καὶ τρίτον, ὅτι παράλιον ὄν καὶ τὴν ἐκ θαλάττης ὀθενδήποθεν εὐκαιρῶς ἂν παράσχοιτο σιμμαχίαν.* Η Χριστούπολις κατέστη μία από τις βάσεις της παρατάξης του Ανδρονίκου του Γ'. Η σερβική κατάκτηση της περιοχής, που έφθασε μέχρι τον ποταμό Νέστο, δεν άγγιξε το κάστρο της Χριστούπολεως. Σε όλη τη διάρκεια του 14ου αιώνα η Χριστούπολις φαίνεται να είναι, εκτός από στρατηγικό σημείο, όριο στις εδαφικές ανακατατάξεις. Στον Ανδρόνικο Γ' προσηχώρησαν οι θρακικές πόλεις μέχρι τη Χριστούπολι και τα εδάφη που εκχωρήθηκαν στη συνέχεια σε αυτόν περιελάμβαναν τη Θράκη μέχρι τη Χριστούπολι. Η θρακική ηγεμονία του Ματθαίου Καντακουζηνού εκτεινόταν στα δυτικά μέχρι την περιοχή της Χριστουπόλεως. Ο Καντακουζηνός σκεφτόταν να παραδώσει με συνθήκη στον τσάρο Στέφανο Ντουσαν τις πόλεις δυτικώς της Χριστουπόλεως. Σε όλες τις περιπτώσεις οι προσδιορισμοί *ἄχρι Χριστουπόλεως* ή *μέχρι Χριστουπόλεως* και *περί τὴν Χριστούπολιν* είναι συνήθεις στα κείμενα που αναφέρονται στα γεγονότα της εποχής.

Στα μέσα της πέμπτης δεκαετίας του 14ου αιώνα εμφανίστηκαν στη σκηνή της περιοχής οι αδελφοί Αλέξιος και Ιωάννης, πειρατές από τη Βιθυνία. Αρχικά κατείχαν το κάστρο της Ανακτορουπόλεως, συνέπραξαν με τον αντίπαλο του Καντακουζηνού Αλέξιο Απόκαυκο, μεγάλο δούκα στην Κωνσταντινούπολι -ο Καντακουζηνός τους κατηγορεί ότι ήταν μισοφοβόροι του- και υπεράσπισαν το κάστρο τους με επιτυχία από την επίθεσή του. Οι δύο, άσημης καταγωγής, τυχοδιώκτες γύρω στο 1350 πραγματοποιούσαν πειρατικές επιδρομές στην περιοχή της Χριστουπόλεως, ληηλατούσαν τη Θάσο και τη Λήμνο, πριν από το 1357 είχαν καταλάβει τη Χρυσούπολι και στη συνέχεια φαίνεται πως κατέλαβαν και τη Θάσο, όπου αργότερα έγκτισαν στο Λιμένα το κά-

στο του Ιωαννίου, τον Μαμαρολίμενα. Τότε, μετά το τέλος των εμφύλιων πολέμων, ο αυτοκράτορας Ιωάννης Ε΄ Παλαιολόγος (1341-1391) θέλοντας και μη αναγνώρισε το τετελειωμένο (1356 ή 1357) -παρχώρησε τα κάστρα λέει ο χρυσόβουλλος λόγος, που εξεδόθη επί τη ευκαιρία-, τους παρέδωσε τη διοίκηση της Χριστουπόλεως (πριν από το 1365), τιμήσε τον Ιωάννη με το αξίωμα του μεγάλου προμηθηρίου και τον Αλέξιο με το αξίωμα του μεγάλου στρατοπεδάρχη και τελικά συμπέθερε μαζί τους δίνοντας στον Ιωάννη για σύζυγο μιαν μικροανειψιά του, την Άννα Ασάνινα. Κατά τη συμφωνία που έγινε με τον αυτοκράτορα οι δύο αδελφοί διοικούσαν την Χριστούπολη για λογαριασμό του, ενώ κυβερνούσαν τις υπόλοιπες γτίσεις τους, αλλά και όσες επρόκειτο στο μέλλον να καταλάβουν με δικιά τους μέσα, για δικό τους λογαριασμό. Η νομιμότητα πλέον περιεόδαε το πλιάτσικο και οι δύο αδελφοί μπορούσαν

να ιδρύσουν τη Μονή Παντοκράτορος στο Άγιον Όρος, να την προικίσουν με περιουσιακά στοιχεία και να τη στολίσουν με έργα τέχνης -αμειρόματα της ευλαθείας τους-, ενώ ο μέγας προμηθηρίου Ιωάννης με τη γυναίκα του μπορούσαν να δωρίσουν (1374) ένα μέρος της περιουσίας τους (το μισό από το αμτέλι τους στο Λάγγο της Χριστουπόλεως) στην αλορεϊτική Μονή Παντοκράτορος για τη σωτηρία της ψυχής τους. Ισχυριάζαν το μοναστήρι -μάλλον συνετά- για αποκοίμηση και καταφύλιο στους γάμποις καιρούς που έδιεπαν να έρχονται. Δώρα εξ άλλου έκαναν και σε άλλα μοναστήρια του Άθωσος. Στη διαθήκη του ο Ιωάννης, πριν από το 1384, δώρισε στο ίδιο μοναστήρι κτήματά του στη Θάσο. Στη πράξη δωρεάς του αμτελιού υπογράφουν ως μάρτυρες μερικοί αξιωματούχοι της άγιωτάτης μητροπόλεως Χριστουπόλεως.

Άγια Πετρούπολη, Εφιπάζ,
Εικόνα Χριστού Παντοκράτορος,
αφιέρωμα των αδελφών Αλεξίου, μεγάλου
στρατοπεδάρχη, και Ιωάννου, μεγάλου
προμηθηρίου.
Byzantine Art in the Collections of Soviet
Museums, Aurora Art Publishers, Leningrad 1977

Άγια Πετρούπολη, Εφιπάζ,
Εικόνα του Χριστού Παντοκράτορος,
αφιέρωμα των αδελφών Αλεξίου και Ιωάννου,
Λεπτομέρεια. Ο μέγας προμηθηρίου Ιωάννης.
Byzantine Art in the Collections of Soviet
Museums, Aurora Art Publishers, Leningrad 1977.

Το 1363 πέρασε από την πόλη ο πατριάρχης Κάλλιτος Α' (1350-1353 και 1355-1363) κατευθυνόμενος προς τις Σέρρες, όπου επρόκειτο να διαπραγματευθεί την αποκατάσταση των σχέσεων της Σερδικής Εκκλησίας με το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Η μητρόπολη της Χριστουπόλεως εχίρρευε και οι αδελφοί Αλέξιος και Ιωάννης θεώρησαν ότι ήταν κατάλληλη περίπτωση και ζήτησαν από τον πατριάρχη να τοποθετηθεί σε αυτήν τον επίσκοπο Πολυστύλου (Αβδηρα), όπερ και εγένετο.

Στα τέλη του βίου της Χριστουπόλεως η μητρόπολη της δεν είχε πλέον επίσκοπο, αλλά έναν πρωτοπάπα.

Στη μέση ή ύστερη βυζαντινή περίοδο δεν αποκλείεται να ανήκουν λείψανα τοίχου που βρέθηκαν στο οικοπέδο του παλιού Νοσοκομείου στα δυτικά της πλατείας Μεχμέτ Αλή. Επίσης βρέθηκαν όστρακα αγγείων, που χρονολογούνται στον 12ο/13ο και 13ο/14ο αιώνα, ορισμένα από τα οποία προέρχονται από το γνωστό εργαστήριο των Σερρών (13ος αιώνας), ενώ άλλα σχετίζονται με τη λεγόμενη κεραμεική "τύπου Ζευξίπλου" (12ος-13ος αιώνας).

Στη χερσόνησο βρέθηκαν σε διάφορες θέσεις δύο χάλκινα νομίσματα Μιχαήλ Η' Παλαιολόγου (1259-1282) και δύο μικρές λατινικές ατομμήσεις* τύπου Α'.

Παναγία, όστρακα από σωστικές ανασκαφές. Βυζαντινής περιόδου: Λήνη Ε. Παπαθεοφάνους-Τσουρή, 1993. Φωτογραφικό αρχείο 12ης ΕΒΑ.

6. Χάλκινα νομίσματα του α' μισού του 13ου αιώνα.

Παναγία, όστρακα από σωστικές ανασκαφές. Βυζαντινής περιόδου: Λήνη Ε. Παπαθεοφάνους-Τσουρή, 1993. Φωτογραφικό αρχείο 12ης ΕΒΑ.

Η προέλαση των ανεξάρτητων Τούρκων πολεμιστών τους έφερε στην ανατολική όχθη του Νέστου ποταμού λίγο μετά από το 1371. Μέχρι το 1383 το αργότερο φαίνεται ότι είχαν κυριαρχήσει στην ενδοχώρα της Ανατολικής Μακεδονίας και το έτος αυτό οι Σέρρες βρισκόνταν στα χέρια τους. Κατά μήκος της δόρειας ακτής του Αιγαίου πελάγους οι μόνες πόλεις που ήταν ακόμη ελεύθερες ήταν η Θεσσαλονίκη και η Χριστούπολις. Υποτίθεται ότι το 1387 (κατά άλλους λίγο πριν από το 1383) η Χριστούπολις είχε περιέλθει σε κατάσταση υποτέλειας στους Οθωμανούς σουλτάνους, έγινε ναυτική βάση και ίσως απελάμβανε ένα ειδικό προνομιακό καθεστώς. Ο επιζών ηγεμονίσκος της ακτής, Ιωάννης, -ο άλλος, ο Αλέξιος, είχε σκοτωθεί το 1368/9 σε μια πολεμική επιχείρηση κατά των Τούρκων- πιθανώς βλέποντας να χάνει τις κτίσεις του τη μία μετά την άλλη αποσύρθηκε, ίσως πριν από το 1384, στη Μονή Παντοκράτορος, στο Άγιον Όρος, όπου πέθανε το 1386 ή το 1387.

Σημαντικός σταθμός στις χειροαίες επικοινωνίες και καλό λιμάνι στα μόλις κατακτημένα εδάφη, η Χριστούπολις φαίνεται ότι ήταν υπολογισμοί χαρτί στους σχεδιασμούς των νέων κυριάρχων. Τον Αύγουστο του 1390 μια γαλέρα από τη Χριστούπολι βοήθησε τον Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγο (1391-1425) να πλεύσει από τη Λήμνο στη Βασιλεύουσα πόλη να εκθρονίσει τον Ιωάννη Ζ΄ (1390) και να αποκαταστήσει (17 Σεπτεμβρίου 1390) στον αυτοκρατορικό θρόνο τον πατέρα του Ιωάννη Ε΄ (1341-1391). Ο σουλτάνος Βαγιαζήτ Α΄ (1389-1402) είχε όμως άλλα σχέδια για την Πόλη και τη δυναστεία που βασιλεύε κάτω από τη βαριά σκιά των Οθωμανών. Το γεγονός μάλλον τον εξαγρίωσε και το επόμενο έτος (1391) διέταξε την καταστροφή της Χριστουπόλεως. Αν η σχετική είδηση είναι έγκυρη, κάποιοι κάτοικοι της Χριστουπόλεως διευκόλυναν το έργο των Τούρκων. Η πόλη καταστράφηκε και οι κάτοικοί της, όσοι δεν εξανδραποδίστηκαν, σκορπίστηκαν στις γύρω περιοχές και πόλεις. Ξέρουμε τη τύχη ενός από αυτούς: ο πρωτονοτάριος της εκκλησίας της Χριστουπόλεως, Κυδώνης, βρισκόταν στην Ξάνθεια μάλλον σε κακή οικονομική κατάσταση και ο πατριάρχης του έδωσε τον Μάιο του 1394 το προσκύνημα του Αγίου Γεωργίου στην πόλη αυτή *ὡς ἂν κατέχει αὐτὸ μετὰ τοῦ εἰσοδήματος αὐτοῦ χάριν προμηθείας καὶ κυβερνήσεως αὐτοῦ*.

Μία σημείωση σε χειρόγραφο της αγιορειτικής Μονής Παντελεήμονος, λιγόλογη - σαν πολεμικό ανακοινωθέν - και δραματική στην απλότητά της, είναι η αυλαία στη βυζαντινή περίοδο της ιστορίας της πόλης:

ἔτους ςωθ΄, ἰνδικτιῶνος ιδ΄... ἐν αὐτῷ τῷ ἔτει ἐάλω

παρὰ τῶν ἀπίστων Μωαμεθανῶν ἢ χριστιάνωνος πόλιν ἤγουν ἢ Χριστούπολιν καὶ κατεδαφίστη ἐκ βάθρων, εἰς τάχος, καὶ οἱ οἰκήτορες ταύτης διεμερίσθησαν ἐν διαφόροις τόποις καὶ χώραις...

Στα τέλη του 14ου αιώνα μαρτυρείται ότι στη Χριστούπολι υπήρχε το μικρό μοναστήρι (μονύδριον) της Θεοτόκου Καμμουτζιώτισσης, μετόχι της Μονής Παντοκράτορος, στο οποίο ανήκαν επίσης και άλλα περιουσιακά στοιχεία (οικήματα, ἀμπέλια και χωράφια) στην ίδια περιοχή. Η ένδειξη αυτή μας επιτρέπει να υποψιαστούμε ότι κάποιος - έστω περιορισμένος - αριθμός κατοίκων εξακολούθησε μετά την καταστροφή να παραμένει στην πόλη ή στο άμεσο περιβάλλον της. Οι πληροφορίες που διαθέτουμε για την πόλη κατά τα επόμενα εκατό περίπου χρόνια επαναλαμβάνουν την ίδια εικόνα: μια πόλη μισοκαταστραμμένη - μισοερείπωμένη - μισοεγκαταλελειμμένη, με λιγοστούς ανθρώπους να ζουν σε αυτήν ή τριγύρω από αυτήν. Με άλλα λόγια: μέχρι την βασιλεία του Σουλειμάν του Μεγαλοπρεπούς ίσως υπάρχει στη χερσόνησο της Παναγίας ένα οικιστικό μόρφωμα, που δεν έχει καμία σχέση με τη Χριστούπολι, όπως αυτή διαμορφώθηκε μέχρι το 1391 ούτε με την πόλη της Καβάλας, όπως αυτή διαμορφώθηκε στη συνέχεια ελάχιστα πράγματα είναι γνωστά για τον αριθμό των κατοίκων, τη διάρκεια παραμονής τους και τη θέση των σπιτικών στη χερσόνησο ή γύρω από αυτήν.

Πέραν τούτων ουδέν.

Η συντήρηση της μητροπόλεως Χριστουπόλεως φαίνεται ότι από χρόνια ήταν προβληματική (αναφέραμε παραπάνω ότι τις παραμονές της καταστροφής δεν υπήρχε μητροπολίτης), αλλά η Οθωμανική κατάκτηση την έκανε αδύνατη. Η *μητρόπολις Χριστουπόλεως μετὰ καὶ τῆς ἐνορίας αὐτῆς πάσης* δόθηκε *ἐξαρχικῶς* στον επίσκοπο Ελευθερουπόλεως, δηλαδή της Ανακτορουπόλεως (το κάστρο της Νέας Περάμου). Με τον τρόπο αυτό κατάφερε να περιοσθεί ό,τι είχε επιζήσει από την προηγούμενη εκκλησιαστική οργάνωση οι *ἐμπερίστατοι* ἀκέφαλες ἐνορίες δεν έμεναν στο έλεος των καιρών και ενισχύονταν οικονομικά ο επίσκοπος εκείνος, στον οποίο οι περιστάσεις επέτρεψαν να παραμείνει στη θέση του.

Στον 16ο αιώνα τοποθετείται η δράση του Οαίου Φιλοθέου, που διέπρεψε ασκητεύοντας στη Μονή Διονυσίου του Αγίου Όρους. Η συσχέτιση των πρώτων σταδίων του βίου του με την περιοχή της Καβάλας οφείλεται σε παρανόηση του συγγραφέα του βίου: στο κείμενο αυτό, όπως και σε άλλα, η διάκριση των τοπωνυμίων Χρυσούπολι, Νεάπολι και Καβάλα δεν είναι καθόλου προφανής. Στην πραγματικότητα η Χρυσούπολι, όπου γεννήθηκε και μεγάλωσε ο όσιος, είναι η αρχαία Ηϊόνα στις εκβολές του

Στριμόνα και συνεπώς ο όσιος καμία σχέση δεν έχει με τη Χριστούπολι. Εκατόν πενήντα περίπου χρόνια εγκατάλειψης και η αλλαγή των ονομάτων των οικισμών ήταν αρκετά για να ξεχαστεί παν ό,τι είχε σχέση με τη βυζαντινή Χριστούπολι.

Όλα όσα παρουσιάστηκαν στο συνοπτικό αυτό κείμενο δεν είναι παρά σκόρπιες ψηφίδες από ένα ψηφιδωτό που έχει χαθεί για πάντα και δεν υπάρχει καμία ελπίδα να αποκατασταθεί ποτέ. Στην πραγματικότητα οι μοναδικές μη αποσπασματικές πληροφορίες, που είναι διαθέσιμες για τη Νεάπολι - Χριστούπολι - Καβάλα των μεσαιωνικών χρόνων είναι όσες δίνει η οχύρωση της χερσονήσου της Παναγίας. Δεν γνωρίζουμε σχεδόν τίποτε για τις λειτουργίες, τη μορφή, την έκταση και τις περιπέτειες του οικισμού που αναπτύχθηκε στις διάφορες περιόδους της βυζαντινής κυριαρχίας. Δεν γνωρίζουμε τίποτε ολοκληρωμένο για τα μνημεία αυτής της πόλης, για τους ανθρώπους και για τη ζωή τους. Όλα όσα λένε και όλα όσα δεν λένε οι γραπτές πηγές και τα ευρήματα των ανασκαφών μπορούν να συνοψισθούν σε μία μόνον πρόταση: η πόλη της χερσονήσου της Παναγίας ήταν ένας σχετικά μικρός οικισμός σε όλη τη διάρκεια του Βυζαντινού Μεσαίωνα ο λόγος για τον οποίο αναφέρεται στα ιστορικά κείμενα είναι κυρίως η γεωγραφική της θέσης. Όλοι αυτοί οι στρατοί περνούσαν μπροστά από τα τείχη της Χριστουπόλεως γιατί δεν υπήρχε κανένας άλλος δρόμος να ακολουθήσουν. Ο οικισμός δεν είχε ξεχωριστή σημασία για αυτούς. Η Χριστούπολις ήταν πριν από οτιδήποτε άλλο ένα δυνατό κάστρο σε μία στρατηγική θέση.

Μόνον από το νεώτερο παρελθόν της πόλεως σώθηκαν μέχρι τον 20ο αιώνα αξιόλογα μνημεία και αυτά έχουν σχεδόν αφανιστεί μέσα σε διάστημα εβδομήντα χρόνων: από την προσφυγιά και την ανταλλαγή των πληθυσμών το 1922-1923 μέχρι τη δεκαετία του 1980 οι αλλαγές που συντελέστηκαν ήταν δραματικές. Έτσι οι ιστορικοί καταφεύγουν περισσότερο στις γραπτές πηγές παρά στα υλικά κατάλοιπα του παρελθόντος.

Για τους ανθρώπους που γεννήθηκαν και ανατράφηκαν στην πόλη αυτή, έχουν απομείνει πια μόνον ελάχιστα "σημάδια" που να τους θυμίζουν το περιβάλλον, στο οποίο μεγάλωσαν: την πανσέληνο να περνάει τον Φεβρουάριο μέσα από τις Καμάρες, να ανατέλλει τον Αύγουστο πάνω από το φρούριο και να περπατάει στον θαλασσινό της δρόμο στις αλκυονίδες μέρες το χιονιά να σκεπάζει το φρούριο και τον Κουλέ (αυτός πάει πια -τις πρώτες μέρες του 2003 ό,τι σωζόταν σωριάστηκε στη γη μετά από μια καταρρακτώδη βροχή) τα θεόρατα κίματα να σβάζουν στα βράχια της Παναγίας στους ξαφνικούς νοτιάδες.

Τμήματα βυζαντινών πεσίσκων.

α, στο παλιό νοσοκομείο.

β, στον Άγιο Νικόλαο.

Λήψη Μ. Λυχούνα, 2004. Φωτογραφικό αρχείο 12ης ΕΒΑ.

ΓΛΩΣΣΑΡΙΟ

Αυτοκρατορικοί χρόνοι = Οι τρεις πρώτοι μ.Χ. αιώνες.
 Παλαιохριστιανική περίοδος = Η περίοδος από την ίδρυση της
 Κωνσταντινουπόλεως (325 μ.Χ.) μέχρι την αραβική κατάκτηση
 επί Ηρακλείου (610-641).
 Μεσοβυζαντινή περίοδος = 843-1204.
 Υστεροβυζαντινή περίοδος = 1204-1453.

ΠΗΓΕΣ

Ακολουθία και βίος του οσίου και θεοφόρου πατρός ημών Φιλο-
 θεου, έκδ. Προκοπίου, Μητροπολίτου Φιλίππων, Νεαπόλεως
 και Θάσου, Καβάλα.
 Βραχεία Χρονικά, έκδ. Schreiner P., Die byzantinischen Klein-
 chroniken, 1-2 (CFHB XII/1-2), Wien 1975, 1977.
 J. Darrouzès, *Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*, Paris 1981.
 F. Dvornik, *La vie de saint Grégoire le Décapolite et les Slaves macédoniens au IXe s.*, Paris 1926.
 Γεώργιος Ακροπολίτης, Χρονική συγγραφή, έκδ. A. Heisenberg,
 Lipsiae 1903.
 Ιεροκλής, Συνέκδημος, έκδ. Honigmann E., *Le Synekdèmos d'Hièroklès et l'opuscule géographique de Georges de Chypre (descriptio orbis romani)*, Bruxelles 1939.
 Ιωάννης Καντακουζηνός, Ιστορία, I-III, έκδ. L. Schopen, Bonn 1828-1832.
 V. Kravari, *Actes de Pantokrator (Archives de l'Athos XVII)*, Paris 1991.
 P. Lemerle, A. Guillou, D. Papachryssantou, N. Svoronos, *Actes de Lavra, III: De 1329 à 1500 (Archives de l'Athos X)*, Paris 1979.
 K. Μέρτζιος, *Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας, Θεσσαλονίκη 1947*.
 Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή ιστορία, I-III*, έκδ. L. Schopen - I. Bekker, Bonn 1829-1855.
 D. Papachryssantou, *Actes de Xenophon (Archives de l'Athos XV)*, Paris 1986.
 Προκόπιος, *Περί κτισμάτων*, έκδ. Loeb, London 1996.
 W. Regel, E. Kurtz, B. Korabiev, *Actes de Ζογράφου (Actes de l'Athos IV)*, *Viz. Vrem.* 13 1907.

ΠΕΡΙΗΓΗΤΕΣ

M. Adler, *The Itinerary of Benjamin of Tudela. Critical Text, Translation and Commentary*, London 1907.
 P. Belon, *Les observations de plusieurs singularitez et chose mémorables trouuées en Grèce ...*, Paris 1553.
 R. Dreux (de), *Voyage en Turquie et en Grèce*, Paris 1925.
 A. Jaubert, *Géographie d'Edrisi*, Paris 1836-1840.
 K. Miller, *Die Weltkarte des Idrisi vom Jahr 1154 n. Chr.*, Stuttgart 1926.
 K. Miller, *Itineraria romana IV. Itinerarium Hierosolymitanum (Burdigalense)*, Stuttgart 1916.
 K. Miller, *Itineraria romana*, Stuttgart 1916. (*Tabula Peutingeriana*)
 K. Miller, *Die Peutingersche Tafel*, Stuttgart 1962.
 Ν. Μοσχόπουλος, *Η Ελλάς κατά τον Εβλιά Τσελεμπί, ΕΕΒΣ ΙΔ' (1938)*, σ. 486-514.
 Εβλιά Τσελεμπί, *Ταξίδι στην Ελλάδα, Έρευνα, Λογοτεχνική απόδοση Ν. Χειλαδάκης, Αθήνα 1991*.

ΧΑΡΤΕΣ

Υπουργείο Σιγακωνιάς, "Διάγραμμα ορμιοτομίας της πόλεως Καβάλας", ΦΕΚ 187, τ. Α', 9-7-1923, κλίμαξ 1: 2000.
 "Χάρτης Καβάλας" ΦΕΚ 98, τ. Α', 16-3-1939, κλίμαξ 1: 500.
 Υπουργείο Γεωργίας, Διεύθυνσις Τοπογραφικής Υπηρεσίας, "Αποτύπωση 1962" Καβάλας, κλίμαξ 1: 500.
 Αργ. Μπακιτζής, *Χάρτης (παλιά πόλη και επέκταση μέχρι την οδό Κουντουριώτου) έτους 1975, κλίμακας 1: 2000 και 1: 500*. Δημοσιεύθηκε στο πολύπτυχο "Ιστορικό Κέντρο 1980, Παναγία Καβάλας" του Τεχνικού Επιμελητηρίου Ελλάδος, Περιφερειακό Τμήμα Ανατολικής Μακεδονίας (αναδημοσιεύεται στο βιβλίο του ΑΠΘ. Καβάλα INTRA MUROS).

- A. Βακαλόπουλος, Ιστορία της Μακεδονίας 1354-1833, Θεσσαλονίκη 1969.
- Γ. Βελένης, Τα τείχη της Θεσσαλονίκης από τον Κάσσανδρο ως τον Ηράκλειο, Θεσσαλονίκη 1998.
- J. Cl. Cheynet - B. Flusin, Du monastère de Kathara à Thessalonique: Théodore Stoudite sur la route d'exil, REB 48 (1990), σ. 193-211.
- Κ. Χιόνης, Ιστορία της Καβύλας, Καβύλα 1968.
- Christoupolis, The Oxford Dictionary of Byzantium, τ. 1, σ. 443.
- P. Collart, Philippes ville de Macedoine, Paris 1937.
- Σ. Δουκατά, ΑΔ 46 (1991), Χρονικά, σ. 351-352.
- C. Fredrich, Aus Philippi und Umgebung, AM XXXIII (1908), σ. 42.
- Cl. Foss - D. Winfield, Byzantine Fortifications. An Introduction, Pretoria 1986.
- N. Καλοήθρον - Μ. Νομικόν - Τ. Παπαδοπούλου, Καβύλα INTRA MUROS, Καβύλα 1992.
- J. Karayannopoulos, Les Slaves en Macedoine. La prétendue interruption des communications entre Constantinople et Thessalique du 7eme au 9eme siecle, Comité National Grec des Etudes du Sud-est Europeen, Centre d' Etudes du Sud-est Europeen, 25, Athenes 1989.
- Π. Κατσώνη, Οθωμανικές κατακτήσεις στη Βυζαντινή Μακεδονία. Η περίπτωση της Χριστούπολης (Καβύλα), Βυζαντινά 23 (2002-2003), σ. 181-208.
- M. Kiel, Ottoman building activity along the Via Egnatia: The cases of Pazarqah, Kavala and Feretik, "The Via Egnatia under Ottoman Rule (1380-1699)", εκδ. E. Zachariadou, Rethymnon 1996, σ. 145-158.
- M. Kiel, Remarks on some Ottoman-Turkish Aqueducts and Water Supply Systems in the Balkans - Kavala, Chalkis, Levkas, Aleksinac and Ferrai-Feretik, De Turkikis Alisque Rebus, Commentarii Henry Hofman, εκδ. Marc van Damme, Utrecht 1992, σ. 105-139.
- Χ. Κουκούλη, ΑΔ 22 (1967), Χρονικά, σ. 417.
- Χ. Κουκούλη, ΑΔ 23 (1968), Χρονικά, σ. 352.
- Χ. Κουκούλη, ΑΔ 24 (1969), Χρονικά, σ. 347.
- Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη - Κ. Τσουρής, ΑΔ 41 (1986), Χρονικά, σ. 175-176.
- Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, ΑΔ 28 (1973), Χρονικά, σ. 501.
- Ε. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, ΑΔ 29 (1973-74), Χρονικά, σ. 830,837.
- Στ. Κυριακίδης, Βυζαντινά Μελέται II - V, Θεσσαλονίκη 1937 - 1939.
- Δ. Λαζαρίδης, Νεάπολις, Χριστούπολις, Καβύλα, Οδηγός Μουσείου Καβύλας, Αθήνα 1969.
- Δ. Λαζαρίδης, ΑΔ 19 (1964), Χρονικά, σ. 372.
- Δ. Λαζαρίδης, ΑΔ 20 (1965), Χρονικά, σ. 469.
- D. Lazariadis, Thasos and its Peraia (Ancient Greek Cities 5).
- P. Lemerle, Philippes et la Macédoine orientale a l'époque chrétienne et byzantine, Paris 1945.
- Κ. Λυκουρίνος, Καβύλα, 1391-1967, Βιβλιογραφικός οδηγός για τη νεότερη και σύγχρονη ιστορία της πόλης και της περιοχής, Καβύλα 1995.
- H. Maguire, An early Christian marble relief at Kavala, ΔΧΑΕ ΙΣΤ (1991-1992), σ. 283-295.
- Φ. Μαλλούχου - Σ. Τυφάνο, Η ακρόπολη της Καβύλας, Α' Τοπικό Συμπόσιο "Η Καβύλα και η περιοχή της" (Καβύλα, 18-20 4 1977), Θεσσαλονίκη 1980, σ. 341-359.
- Γ. Μπακαλάκης, Νεάπολις-Χριστούπολις-Καβύλα, ΑΕ 1936, σ. 1-48.
- Γ. Μπακαλάκης, Οι τελευταίοι Κομνηνοί εξ επιγραφής της Καβύλας, ΑΕ 1937, σ. 464-472.
- Γ. Μπακαλάκης, Πύργος υπέρκαλος, Προσοχή εις Στίλωνα Π. Κυριακίδην, Ελληνικά, Παράρτημα 4, Θεσσαλονίκη 1953, σ. 499-507.
- Γ. Μπακαλάκης, Το παρά την Χριστούπολην τείχος, Ελληνικά 10 (1938), σ. 307-318.
- Γ. Μπακαλάκης, Το τοπωνύμιο Καβύλα, Α' Τοπικό Συμπόσιο "Η Καβύλα και η περιοχή της" (Καβύλα, 18-20 4 1977), Θεσσαλονίκη 1980, σ. 129-132.
- Χ. Μπακιριτζής, ΑΔ 31 (1976), Χρονικά, σ. 321-322.
- Χ. Μπακιριτζής, ΑΔ 33 (1978), Χρονικά, σ. 322.
- Χ. Μπακιριτζής, ΑΔ 34 (1979), Χρονικά, σ. 342.
- N. Oikonomides, The Holy Icon as an Asset, DOP 45 (1991), σ. 35-44.
- N. Oikonomides, Patronage in Palaiologan Mt Athos, "Mount Athos and Byzantine Monasticism", εκδ. A. Bryer - M. Cunningham, Aldershot 1996, σ. 99-111.
- N. Oikonomides, The medieval Via Egnatia, "The Via Egnatia under Ottoman Rule (1380-1699)", εκδ. E. Zachariadou, Rethymnon 1996, σ. 9-16.
- G. Ostrogorsky, Hristopolj izmedju Srba i Vizantinaca, Zbornik Filozofskog Fakulteta S (1964), σ. 333-342.
- G. Ostrogorsky, Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους τ. Α', Β', Γ', Αθήνα 1978, 1979, 1981.
- G. Ostrogorsky, Serska oblastposle Dusanove smrti, Belgrade 1965.
- Ε. Παπαθεοφάνους - Τσουρή, ΑΔ 47 (1992), Χρονικά, σ. 513-514.
- Ε. Παπαθεοφάνους - Τσουρή, ΑΔ 47 (1992), Χρονικά, σ. 513-514.
- S. Reinach, La reconstruction des murs de Cavalla au 10e siecle, BCH 6 (1882), σ. 267-276.
- G. Soulis, The Serbs and Byzantium. During the Reign of Tsar Dusan (1331-1335) and his Successors, Αθήνα 1995.
- Αιμ. Στεφανίδου, Η πόλη λιμάνι της Καβύλας κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Πολεοδομική διερεύνηση (1391-1912), Θεσσαλονίκη 1991.
- Γ. Θεοχαρίδης, Ιστορία της Μακεδονίας κατά τους Μέσους Χρόνους (285-1354), Θεσσαλονίκη 1980.
- Γ. Θεοχαρίδης, Μόρονιες, το δήθεν σλαβικό όνομα της Καβύλας, Μακεδονικά 6 (1964-1965), σ. 75-89.
- Κ. Τσουρής, ΑΔ 43 (1988), Χρονικά, σ. 441.
- Κ. Τσουρής, Νεάπολις - Χριστούπολις - Καβύλα. Διορθώσεις - προσθήκες - παρατηρήσεις στην οχύρωση και την ύδρευση, ΑΔ 53 (1998), Μελέτες, σ. 387-454.
- Κ. Τσουρής - Α. Πεδιαιδίτση, Βιβλία για την πόλη. Κυριόκον Α. Λυκουρίνου: "Καβύλα 1391-1967". Βιβλιογραφικός οδηγός για τη νεότερη και σύγχρονη ιστορία της πόλης και της περιοχής, περιοδικό της πόλης 15 (Φεβρουάριος 1999), σ. 66-68.
- Κ. Τσουρής - Α. Πεδιαιδίτση, Βιβλία για την πόλη. Αιμιλίας Στεφανίδου, "Η πόλη-λιμάνι της Καβύλας κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Πολεοδομική διερεύνηση (1391-1912), περιοδικό της πόλης 15 (Απρίλιος 1999), σ. 96-99.
- N. Ζήκος, Κατάλογος Νομισμάτων 12ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, Καβύλα 1993.

φωτ. Γιώργος Παροσαλίδης

Η ΚΑΒΑΛΑ ΤΗΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

(τέλη 14ου αι.-1912)

Η παλιά πόλη - συνοικία της Παναγίας

Κυριάκος Λυκουρίνος

ιστορικός ερευνητής
πρωϊστάμενος στα Γενικά Αρχεία του Κράτους - Αρχεία Ν. Καβάλας

Ο **Κυριάκος Λυκουρίνος** γεννήθηκε στην Καβάλα το 1956. Σπούδασε στη Φιλοσοφική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και έκανε μεταπτυχιακές σπουδές στον κλάδο της Νεότερης Ιστορίας στο ίδιο Πανεπιστήμιο. Από το 1981 μέχρι το 1993 εργάστηκε στη Μέση Εκπαίδευση. Από το 1993 μέχρι και σήμερα είναι πρωϊστάμενος στα Γενικά Αρχεία του Κράτους - Αρχεία Ν. Καβάλας.

Τα επιστημονικά του ενδιαφέροντα επικεντρώνονται στην αρχαιολογική έρευνα και τη μελέτη της νεότερης και σύγχρονης ιστορίας της περιοχής Καβάλας. Μελέτες του για θέματα της τοπικής ιστορίας ανακοινώθηκαν σε συνέδρια και δημοσιεύτηκαν σε συλλογικούς τόμους και περιοδικά. Εργασίες του για αρχαία φερέων της περιοχής Καβάλας παρουσιάστηκαν σε επιστημονικές συναντήσεις των ΓΑΚ.

Η ΚΑΒΑΛΑ ΤΗΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ (τέλη 14ου αι.-1912)

Η ΠΑΛΙΑ ΠΟΛΗ - ΣΥΝΟΙΚΙΑ ΤΗΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ

Εισαγωγικό σημείωμα - πηγές

Κεφάλαιο 1. Από τη βυζαντινή Χριστούπολη στην οθωμανική Καβάλα (τέλη 14ου αι.-1530)

- 1.1 Η κατάληψη και οι συνέπειες
  - 1.1.1. Μαρτυρίες και ερωτηματικά
  - 1.1.2. Δημογραφικά στοιχεία και εικασίες
- 1.2 Η ανασυγκρότηση και ο μετασχηματισμός της πόλης
  - 1.2.1. Παράγοντες της ανασυγκρότησης
  - 1.2.2. Εποικισμοί και εξισλαμισμοί
  - 1.2.3. Το όνομα "Καβάλα"

Κεφάλαιο 2. Ο χώρος - τόπος της παλιάς πόλης / χερσονήσου της Παναγίας

- 2.1. Εισαγωγικά - το ιστορικό πλαίσιο
- 2.2. Η οργάνωση του χώρου της παλιάς πόλης (1530-1864)
  - 2.2.1. Η ακρόπολη: Αμυντικό οχυρό και διοικητικό κέντρο
  - 2.2.2. Τα τείχη: Οριοθέτηση και οργάνωση του χώρου της πόλης
- 2.3. Συνοικίες και εθνοθηροκευτικές ομάδες
  - 2.3.1. Οι συνοικίες της οθωμανικής πόλης
  - 2.3.2. Οι μουσουλμάνοι
  - 2.3.3. Το Ιμαρέτ, οι Αιγύπτιοι και οι σοφάδες των μεντρεσεΐδων
  - 2.3.4. Οι χριστιανοί
  - 2.3.5. Οι Εβραίοι
  - 2.3.6. Η "συνοικία" Ιμπραήμ πασά: κέντρο της πόλης και αγορά
  - 2.3.7. Οι συνοικίες της Παναγίας στο πλαίσιο της "ανοικτής" πόλης (1864 κ.ε.)
- 2.4. Ο χώρος της χερσονήσου και οι συνθήκες ζωής
  - 2.4.1. Το στεγαστικό πρόβλημα
  - 2.4.2. Τα οπίτια της Παναγίας
  - 2.4.3. Το οδικό σύστημα και οι δρόμοι της χερσονήσου
  - 2.4.4. Η ύδρευση της χερσονήσου
  - 2.4.5. Η υγιεινή
  - 2.4.6. Η γενική εικόνα της χερσονήσου της Παναγίας

Κεφάλαιο 3. Η Παναγία στο πλαίσιο της ελληνικής κοινότητας (19ος-20ός αι.)

- 3.1. Εισαγωγικά - το ιστορικό πλαίσιο
- 3.2. Η ελληνική κοινότητα: ιστορικές περιπέτειες και κοινωνικά χαρακτηριστικά
  - 3.2.1. Οι έποικοι: προέλευση και ενσωμάτωση
  - 3.2.2. Οι συνθήκες ζωής - οι σχέσεις με τις άλλες εθνοθηροκευτικές ομάδες
  - 3.2.3. Η οικονομική ανάπτυξη και ο κοινωνικός μετασχηματισμός
  - 3.2.4. Οι νοστροπίες και οι ιδεολογίες
- 3.3. Ο ιερός Ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου και η Εκκλησία
  - 3.3.1. Η εκκλησία και η ενορία της Παναγίας
  - 3.3.2. Ο ρόλος της Εκκλησίας στα κοινοτικά ζητήματα
  - 3.3.3. Η Επιτροπή του Ιερού Ναού Κοιμήσεως της Θεοτόκου και τα οικονομικά της εκκλησίας
  - 3.3.4. Οι ιερείς και οι αρχιερατικοί επίτροποι
- 3.4. Το Σχολείο της Παναγίας και η Εκπαίδευση
  - 3.4.1. Τα σχολεία της Παναγίας και οι πρώτες εκπαιδευτικές δομές (δεκαετία 1860)
  - 3.4.2. Οι εθνικοί στόχοι της παιδείας και ο αγώνας για τον έλεγχο της εκπαίδευσης (δεκαετία 1870)
  - 3.4.3. Η λειτουργία του σχολείου της Παναγίας
  - 3.4.4. Τα οικονομικά του σχολείου και η Εφορεία των Σχολών
  - 3.4.5. Τα σχολεία και το μορφωτικό επίπεδο των Ελλήνων της Καβάλας
- 3.5. Η οργάνωση και διοίκηση της κοινότητας
  - 3.5.1. Ο θεσμός των κοινοτήτων και η οργάνωση της Ελληνορθόδοξης Κοινότητας
  - 3.5.2. Η Δημογεροντία και τα "σωματεία" - η ελληνοποίηση της ρωμαϊκής κοινότητας
  - 3.5.3. Η διοίκηση της κοινότητας - τα διοικητικά όργανα
  - 3.5.4. Η εκλογή των αρχόντων - ο ταξικός και δημοκρατικός χαρακτήρας της κοινότητας
  - 3.5.5. Η αυτοτέλεια της κοινότητας
- 3.6. Όψεις του κοινοτικού δίου στην Παναγία
  - 3.6.1. Οι αρραβώνες, οι γάμοι και τα προικοσύμφωνα
  - 3.6.2. Το Εκκλησιαστικό Δικαστήριο: Λύσεις μνηστείας και διαζύγια
  - 3.6.3. Τα γηρατεία, ο θάνατος και η διαθήκη
  - 3.6.4. Οι υιοθεσίες και η πρόνοια για τα άπορα και τα ορφανά
  - 3.6.5. Το Κοινοτικό Δικαστήριο: υλικές διαφορές και περιουσιακά

Επίλογος

Βιβλιογραφία

Η Καβάλα της Οθωμανικής περιόδου

(τέλη 14ου αι.-1912)

Η παλιά πόλη - συνοικία της Παναγίας

Στη γενεθλια γη
Στους οικείους και αγαπημένους
Εχωριστά στη Μίνα και στη Βασούλα

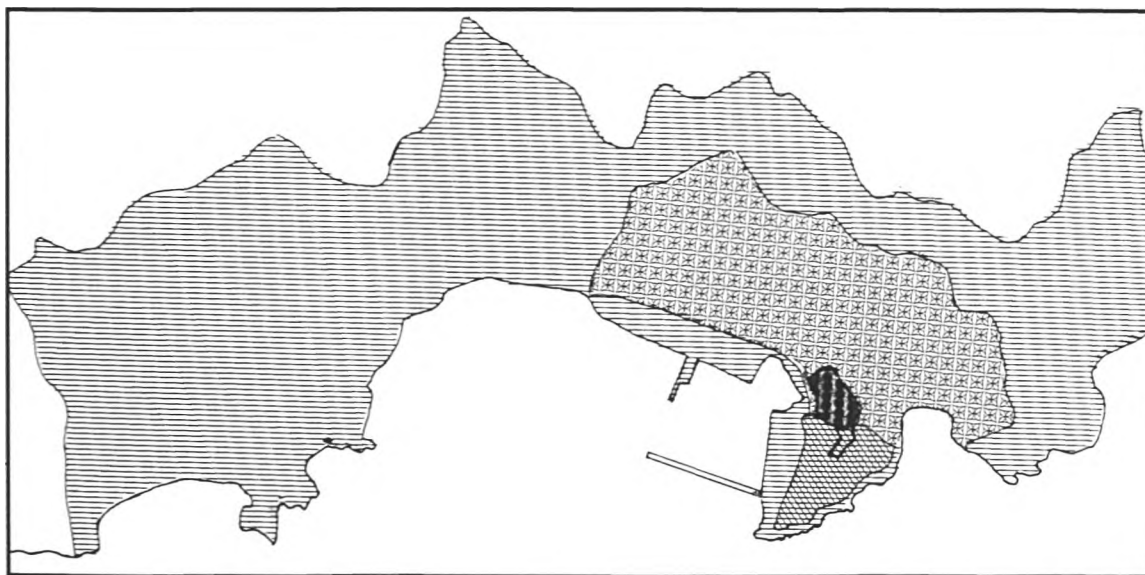
Εισαγωγικό σημείωμα - Πηγές

Κατοικημένη σχεδόν αδιάκοπα από τον 7ο π.Χ. αιώνα, η συνοικία της Παναγίας αποτελεί τον αρχικό ιστορικό πυρήνα της πόλης της Καβάλας. Πάνω σ' αυτό το βραχώδες ακρωτήριο θεμελιώθηκε η πόλη, που με τα τρία ονόματά της - Νεάπολις, Χριστούπολις, Καβάλα - διέσχισε τους αιώνες της ιστορίας της.

Η ιστορία της χερσονήσου της Παναγίας είναι σε μεγάλο βαθμό η ίδια η ιστορία της Καβάλας. Σ' αυτήν τη μικρή αλλά σκληρή χερσόνησο περιορίζεται η πόλη για 2.500 χρόνια. Μόνο στις αρχές του 16ου αιώνα επεκτείνεται και λίγο έξω απ' αυτήν και αυτά τα όρια τα διατηρεί μέχρι το 1865-1870.

Σκοπός της εργασίας αυτής είναι να εξετάσει - με βάση την υπάρχουσα βιβλιογραφία¹ και το προσιτό αρχαιολογικό υλικό, δημοσιευμένο ή ανέκδοτο, - την ιστορία της χερσονήσου της Παναγίας (το χώρο και τη ζωή) κατά την οθωμανική περίοδο της Καβάλας (τέλη 14ου αι.-1912).

1. Επετη βιβλιογραφία για την Καβάλα της οθωμανικής περιόδου (τέλη 14ου αι.-1912) μπορεί ο μέλετητής να βρει στο βιβλίο του Κ. Λιζουρίνου, *Καβάλα 1391-1967 Βιβλιογραφικός Οδηγός για τη νεότερη και σύγχρονη ιστορία της πόλης και της περιοχής*, έκδ. Δημοτικής Βιβλιοθήκης Καβάλας, Καβάλα 1995, σσ 208. Σ αυτό περιλαμβάνονται περίπου 1.300 δημοσιεύματα (αντοτελείς μελέτες ή δημοσιευμένες σε περιοδικά, πρακτικά συνεδρίων, συλλογικούς τόμους κλπ.), ελληνικά, βάλκανικά, τουρκικά και ευρωπαϊκά, που έχουν ως αντικείμενο τους την περιοχή Καβάλας από τα τέλη του 14ου αιώνα μέχρι τις μέρες μας, και εκδόθηκαν από το 1553 μέχρι το 1995 (για τα εκδοθέντα μετά το 1995, βλ. Βιβλιογραφία στο τέλος της εργασίας).

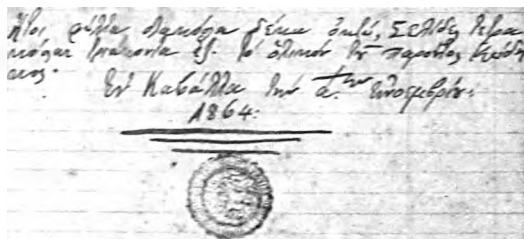
 Η Καβάλα μέχρι το 1530

 Η πόλη στα τέλη της Τουρκοκρατίας

 Η επέκταση του 16ου αιώνα

 Η Καβάλα σήμερα

Για τις ανάγκες της μελέτης αυτής χρησιμοποιήσαμε τις παλαιότερες αρχαιολογικές πηγές (σημειώνουμε ότι πάντα με την ίδια σειρά α. τον τίτλο του αρχείου ή της συλλογής ή του τεμαχίου, β. τον φορέα στον οποίο αποδίδεται το αρχαιολογικό υλικό και τις τυχόν αρχειονομικές του ενδείξεις γ. τις συγκεκριμένες αρχαιολογικές ενότητες - φασέλιους, διόδια, τετράδια κ.λπ. που χρησιμοποιήσαμε στην εργασία μας και δ. ονομαστικά το περιεχόμενό τους, όπου κρίνεται αναγκαίο):

Από τον Κώδικα της Ελληνικής Κοινότητας, 1864-1889

1. Κώδιξ της εν Καβάλλα Ορθοδόξου Ελληνικής Κοινότητος 1864-1889 ("Κώδιξ Ιεράς Μητροπόλεως Καβάλλας"), σελίδες 436 [Γενικά Αρχεία του Κράτους (Γ.Α.Κ.) - Αρχεία Ν. Καβάλλας, ΑΒΕ 28, ΣΥΜΒ. 1-01]. Στον κώδικα αυτό καταχωρήστηκαν πρακτικά γενικών συνελεύσεων της κοινότητας, συνεδριάσεων των προκρίτων, της Δημογεροντίας, του Εκκλησιαστικού Διαστηρίου, της Εφορείας των Σχολείων, των επιτροπών των εκκλησιών, παλαιές ιδιωτικές πράξεις (πωλητήρια, συμφωνητικά, προικοσύμφωνα, διαθήκες, υιοθεσίες κ.ά.), αιτήσεις και αναφορές αρχών και ιδιωτών, αποφάσεις του μητροπολίτη και αρχιερατικές εγκρίσεις κ.λπ. (στο εξής: Κώδικας 1864-1889).

2. Κώδιξ Προικοσυμφώνων Ελληνικής Ορθοδόξου Κοινότητος Καβάλλας 1896-1904, σελίδες 292, και Κώδιξ Προικοσυμφώνων Ελληνικής Ορθοδόξου Κοινότητος Καβάλλας 1904-1914, σελίδες 494

2 Ο κώδικας φέρει στη στήλη της εφαρμογής επιζέτια, προφανώς μεταγενέστερη του 1864, με το διωκτικό: "Κώδιξ της εν Καβάλλα Ορθοδόξου Ελλ. Κοινότητος". Όμως στις πρώτες σωτηριάζουσες σελίδες (σε λίγες από τις παλαιότερες πράξεις) προσδιορίζεται ως "Κώδιξ της Ιεράς Μητροπόλεως Καβάλλας" (π.χ. "έν τούδε τῷ κώδικι της Ιεράς Μητροπόλεως Καβάλλας").

3. Για τον κώδικα αυτόν, το πολύτιμο τεμάχιο της ιστορίας του Ελληνογράφοι κ. Αγάθης Τιμοθέου. Για την παραχώρησή του αρχείου αυτού στα Γενικά Αρχεία του Κράτους, ειχαριστούμε την κ. Αγάθη Τιμοθέου, το διηγόρο κ. Θεόδωρο Δημητριάδη, που μας βοήθησε παλαιότερα, και την Εισαγγελία Πρωτοδικών της πόλης μας, που πρόθυμα συνάδισε στο αίτημά μας.

Από το 2ο Κώδικα Προικοσυμφώνων, 1904-1914

[Γ.Α.Κ. - Αρχεία Ν. Καβάλλας, ΑΒΕ 29, ΣΥΜΒ. 2-01 και ΑΒΕ 30, ΣΥΜΒ. 3-01, αντιστοιχώς]. Περιλαμβάνουν 360 πράξεις, κυρίως προικοσύμφωνα και λίγες υιοθεσίες και πωλητήρια (στο εξής: Κώδικας Προικοσυμφώνων 1896-1904 και 1904-1914).

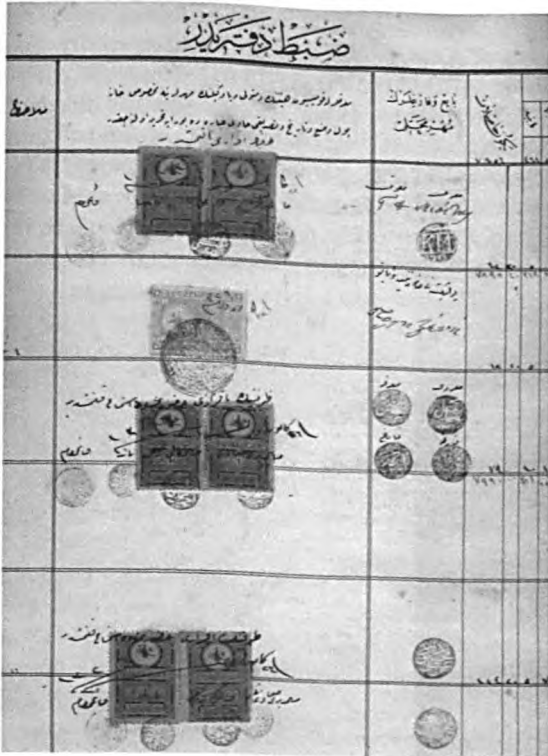
3. Κώδιξ Διαθηκών Ελληνικής Ορθοδόξου Κοινότητος Καβάλλας 1896-1913, σελίδες 294 [Γ.Α.Κ. - Αρχεία Ν. Καβάλλας, ΑΒΕ 31, ΣΥΜΒ. 4-01]. Περιλαμβάνει 105 διαθήκες (στο εξής: Κώδικας Διαθηκών 1896-1913).

4. Διοικητικός Κώδιξ Αντιπροσωπείας και Δημογεροντίας Ελληνικής Ορθοδόξου Κοινότητος Καβάλλας 1895-1908, σελίδες 294 [Γ.Α.Κ. - Αρχεία Ν. Καβάλλας, ΑΒΕ 47, ΣΥΜΒ. 6-01 (φωτοτ.)]. Περιλαμβάνει πρακτικά γενικών συνελεύσεων της κοινότητας, συνεδριάσεων της Κεντρικής Επιτροπής, της Αντιπροσωπείας, της Δημογεροντίας και διαφόρων επιτροπών της κοινότητας, τους Κανονισμούς του 1899 και 1907 κ.ά. (στο εξής: Κώδικας 1895-1908).

5. Βιβλίον Πληρεξουσίων Ελληνικής Ορθοδόξου Κοινότητος Καβάλλας 1910-1911, σελίδες 22 (αώςονται μόνο τα πρώτα 11 φύλλα). [Γ.Α.Κ. - Αρχεία Ν. Καβάλλας, ΑΒΕ 41, ΣΥΜΒ. 5-01]. Περιλαμβάνει πράξεις διορισμού πληρεξουσίων για αντιπροσωπείση μελών της κοινότητας ενώπιον του Πνευματικού (Εκκλησιαστικού) Διαστηρίου.

6. Αρχείο Οθωμανικού Κτηματολογίου κατὰ Καβάλλας Ε 1301-1328 (1885-1912) [Γ.Α.Κ. - Αρχεία Ν. Καβάλλας, ΑΒΕ 207, ΟΘΩΜ. 1-01]. Δεκατρείς τόμοι, αριθμημένοι από το 1 έως το 15 (λείπουν οι 9 και 11) σύνολο σελίδων 4.364. Πρόκειται κυρίως για Βιβλία Πράξεων (Νταϊμί) και λίγα εμβόλιμα Βιβλίου Ελέγχου (Γισλαμά). Αυτό δείχνει ότι οι τόμοι

4. Ο κώδικας (φωτοτυπήγαφο του οποίου υπάρχει στα Γ.Α.Κ. - Αρχεία Ν. Καβάλλας) φυλάσσεται μέχρι περίπου το 1970 στη Μητρόπολη Φιλίππων, Νεαπόλεως και Θάσου. Κατόλη πληροφορίες μας, τότε δόθηκε (δανεικός και αργότερος) σε δημοσιογράφο της Καβάλλας (και τώρα των Αθηνών) και σήμερα βρίσκεται σε χέρια ιδιώτη.

Από το Οθωμανικό Κτηματολόγιο του καζά Καβάλας, 1885-1912

διδλιοθετήθηκαν εκ των υστέρων, μάλλον μετά το 1913. Περιλαμβάνουν καταγραφές ακινήτων με τα εξής στοιχεία: Πόλη (Καβάλα) ή χωριό του καζά, συνοικία, τοποθεσία, δρόμο (όχι πάντα), τίτλο (χοτζέτι ή ταπί) βάσει του οποίου γίνεται η εγγραφή, είδος και στοιχεία ακινήτου (π.χ. σπίτι ή οικόπεδο, εμβαδόν, γειτονικά ακίνητα), είδος πράξης (π.χ. πώληση, δωρεά, διανομή) και ονόματα ιδιοκτητών. Οι καταγραφές των ακινήτων ακολουθούν τη χρονολογική σειρά των πράξεων (στο εξής: Οθωμανικό Κτηματολόγιο)⁵.

7. Αρχείο Τμήματος Δημοτικής Κατάστασης Δήμου Καβάλας, 1914-1973 [Γ.Α.Κ. - Αρχεία Ν. Καβάλας, ΑΒΕ 194, ΔΗΜΟΤ. 1-01]. Το αρχείο περιλαμβάνει - εκτός πολλών άλλων - 45 Βιβλία Δημοτολογίου, 54 Μητρώα Αρρένων, 11 Λεξιλογικά Ευρετήρια Δημοτολογίου και 27 Μητρώου Αρρένων και 16 Βιβλία Ληξιαρχικών Πράξεων Γεννήσεων-Βαπτίσεων και Γάμων (1914-1926). Τα Δημοτολόγια - όπου καταγράφονται οι όντες εν ζωή στις αρχές του 20ού αιώνα,

5. Ευχαριστούμε και από εδώ το συνάδελφο στα Γ.Α.Κ.-Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας, Κώστα Γιάντση, γνώστη της οθωμανικής παλαιογραφίας, για την πολύτιμη βοήθειά του στην ανάρθρωση και μετάφραση μέρους του αρχείου. Ευχαριστούμε επίσης την κ. Αναστασία Κυριαζή, πρόεδρο Πρωτοδικών Καβάλας, που με προθυμία συνηγόρησε στο αίτημά μας να παραχωρηθεί το αρχείο αυτό στα Γ.Α.Κ. της πόλης μας, ώστε να αξιοποιηθεί επιστημονικά.

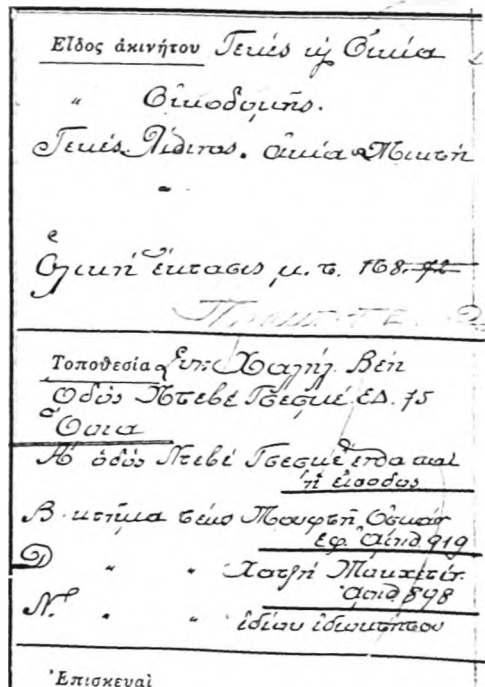
Από το αρχείο του Τμήματος Δημοτικής Κατάστασης του Δ.Κ.

γεννηθέντες από το 1832- συντάχθηκαν το 1929 και 1930. Το ίδιο και οι τέσσερις πρώτοι τόμοι του Μητρώου Αρρένων, δηλ. των γεννηθέντων τα έτη 1832-1888, 1889-1907, 1908-1924 και 1925-1929⁶.

8. Αρχείο Τμήματος Διαχείρισης Ανταλλάξιμης Περιουσίας Καβάλας, 1927 κ.ε. [Κτηματική Υπηρεσία Καβάλας]. Περιλαμβάνει Βιβλία Κτηματολογίου, όπου καταγράφονται τα ακίνητα που θεωρήθηκαν ανταλλάξιμα, και αρκετά τοπογραφικά διαγράμματα.

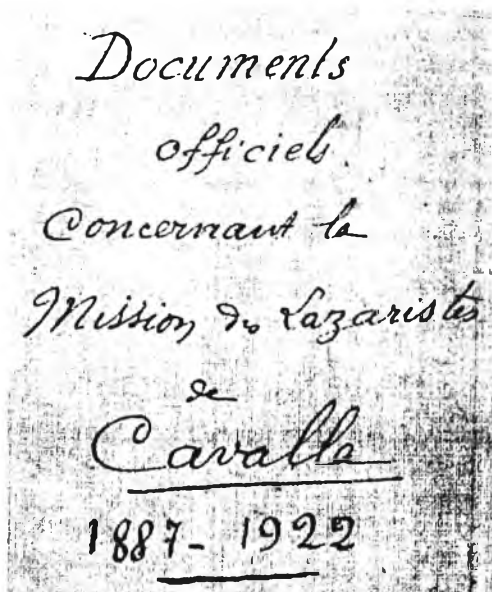
6. Ευχαριστούμε το δήμαρχο Καβάλας, κ. Στάθη Εμφανίδη, που ανταποκρίθηκε στο αίτημά μας να παραχωρηθούν τα πολύτιμα αυτά αρχεία (περί των οποίων ανειδίχτα διαδίδεται και γράφεται ότι καταστράφηκαν από τους Βουλγάρους) στα Γ.Α.Κ.-Αρχεία Ν. Καβάλας.

ΑΥΞ. ΑΡΙΘ. 920

Επισκευαί
Από το αρχείο του Τμήματος Δ.Α.Π. Καβάλας

Για κάθε ακίνητο αναφέρονται: συνοικία, οδός, είδος ακινήτου (σπίτι, οικόπεδο, ίδρυμα κλπ.) με τις διαδοχικές του χρήσεις, εμβαδόν, γειτονικά οικόπεδα, ονόματα ιδιοκτητών ή ενοίκων κλπ. Η καταγραφή των ακινήτων γίνεται κατά συνοικία και οδό. Οι εγγραφές αρχίζουν από το 1927, αλλά χρησιμοποιούν στοιχεία από παλιούς τουρκικούς τίτλους (χοτζέτια και ταλιά). Από τα Βιβλία Κτηματολογίου μελετήσαμε κυρίως τους τόμους 1-14 (στο εξής: ΔΑΠ-Κ)?.

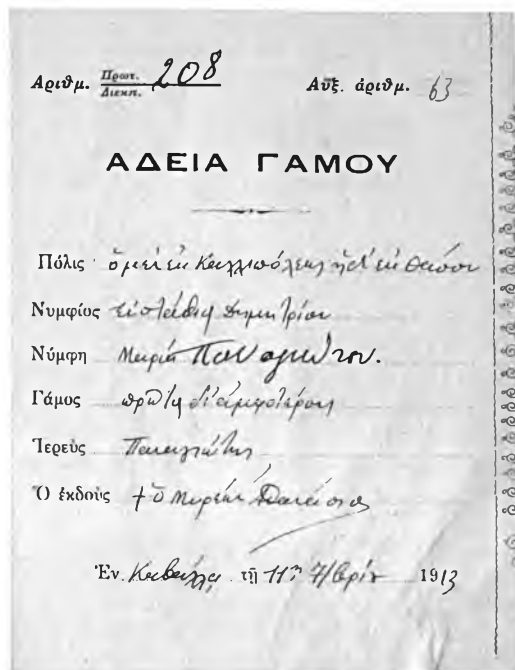
Από το αρχείο της Ιεράς Μονής Λαζαριστών Καβάλας

9. Αρχείο Ιεράς Μονής Λαζαριστών Καβάλας, 1887-1950 [Αρχείο Ιεράς Μονής Λαζαριστών Θεσσαλονίκης]. Στοιχεία αντλήσαμε κυρίως από τα βιβλία: "Documents Officiels concernant la Mission de Lazaristes de Cavalla 1887-1922", σελίδες 130, και "Anciennes Lettres 1888-1892" σελίδες 208. Περιλαμβάνουν εκθέσεις και αναφορές για τη δραστηριότητα των μοναχών και την κατάσταση στην Καβάλα και τις γειτονικές περιοχές (στο εξής: Αρχείο Λαζαριστών, Documents Officiels 1887-1922 και Αρχείο Λαζαριστών, Anciennes Lettres 1888-1892)?.

7. Ευχαριστούμε τους υπαλλήλους της Κτηματικής Υπηρεσίας, κυρίως τον κ. Αντρέα Γκιουζέλη, που δούθησαν στην έρευνά μας.

8. Ευχαριστούμε και από εδώ το συνάδελφο στα Γ.Α.Κ.-Τοπικό Αρχείο Λίνης Ευδοκία, Βασιλη Δούκουρη, που μας παραχώρησε φωτοαντίγραφα των τετραδίων του αρχείου και τις αντίστοιχες διέξεις του μεταφράσεις, και την Ιερά Μονή Λαζαριστών Θεσσαλονίκης, που συμφώνησε για την παραχώρηση αυτή.

10. Συλλογή αρχειακού υλικού Ισραηλιτικής Κοινότητας Καβάλας 1915-1944 [Γ.Α.Κ.-Αρχεία Ν. Καβάλας ΑΒΕ 204, ΣΥΛΛ. 75-01]. Περιλαμβάνει, εκτός των άλλων: Βιβλίο Απογραφής των Εβραίων Καβαλιωτών από τις Βουλγαρικές αρχές κατοχής, 1942, σελίδες 395, και καταστάσεις μελών της Ισραηλιτικής Κοινότητας Καβάλας (το βιβλίο σε φωτοαντίγραφο. Το πρωτότυπο βρίσκεται στο Yad Vashem, Ιερουσαλήμ)?.

Από το αρχείο της Ι. Μητρόπολης Φιλίππων, Νεαπόλεως και Θάσου

11. Βιβλία Αδειών Γάμου Ιεράς Μητροπόλεως Ξάνθης και Καβάλας, 16 βιβλία (αριθμημένα από το 2 μέχρι το 17), 1897-1914. Καταγράφονται γάμοι τελεσθέντες στην Καβάλα, από 25-1-1897 έως 5-2-1914) [Ιερά Μητρόπολη Φιλίππων, Νεαπόλεως και Θάσου]¹⁰.

12. Βιβλίο Γεννήσεων-Βαπτίσεων, Γάμων και Θανάτων του Ιερού Ναού Κοιμήσεως της Θεοτόκου Καβάλας, 15 βιβλία, 1921-1931 [Ιερά Μητρόπολη Φιλίππων, Νεαπόλεως και Θάσου]¹¹.

9. Τα περισσότερα από τα πολύτιμα τεκμήρια της Συλλογής τα παραχώρησε στα Γ.Α.Κ.- Αρχεία Ν. Καβάλας ο μακαρίτης Σαμπετάι Τοιμίνο, ο τελευταίος Εβραίος της Καβάλας. Με πάθος φίλαγε τις δικές του Θερμοπίλες, με το ίδιο πάθος αγάπησε τη γη που τον σκεπάζει. Θα τον θυμόμαστε.

10. Ευχαριστούμε τον Σεβασμιώτατο Μητροπολίτη κ. Προκόπιο, που μας παραχώρησε για μελέτη το αρχειακό αυτό υλικό.

11. Ισχύουν τα της προηγούμενης σημειώσεως.

13. *Ιστορικό Αρχείο του Υπουργείου των Εξωτερικών* [Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών (Α.Υ.Ε.), Αθήνα]. Φάκελοι 1835/III, 1835/VI, 1836/III, 1840/36/2, 1847/36/2, 1853/99/1, 1862/36/2, 1866/36/2, 1867/36/2, 1875/99/2, 1876/ΑΠΚ-ΥΚ, 1876/78/1, 1876/99/1, 1876/36/2, 1877/Εγκ.-Αναφ., 1878/27/1, 1878/αακΖ', 1878/αακΗ', 1878/99/2, 1885/Α', 1886/Α', 1894/αακΒ', 1096/αακΒ', 1906/αακΚΑ', 1908/αακΒ', 1912/αακΒ'.

Αλληλογραφία του Ελληνικού Προξενικού Πρακτορείου και Υποπροξενείου Καβάλας και του Γενικού Προξενείου Θεσσαλονίκης, που περιέχει ποικίλες εκθέσεις, αναφορές, στατιστικά στοιχεία κλπ. για την προξενική περιφέρεια της Καβάλας (στο εξής: ΑΥΕ)¹².

14. *Foreign Office (FO), General Correspondence. Turkey* και *FO, Embassy and consular archives. Turkey*, σειρές 78/1526, 78/1602, 78/1683, 195/176, 195/240, 294/2, 294/7, 295/2. Εκθέσεις και αναφορές του Αγγλικού Προξενείου Θεσσαλονίκης και του Αγγλικού Υποπροξενείου Καβάλας, που αφορούν την πολιτική κατάσταση, το εμπόριο της περιοχής Καβάλας κλπ. κυρίως της περιόδου 1841-1878. Επίσης, *Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance. Turkey* των ετών 1885-1890. Ετήσιες εκθέσεις για την οικονομία και το εμπόριο των επαρχιών του οθωμανικού κράτους, που συντάχθηκαν βάσει εκθέσεων των κατά τόπους βρετανικών προξενικών αρχών [Ιστορικό Αρχείο Δημοτικού Μουσείου Καβάλας, όπου σε μικροφίλμ περίπου 2.000 έγγραφα από το Public Record Office, Λονδίνο]. Στις παραπομπές προτιμήσαμε να χρησιμοποιήσουμε τις αρχειονομικές ενδείξεις των πρωτοτύπων (στο εξής: FO)¹³.

15. *Διάγραμμα Ρυμοτομίας της πόλεως Καβάλας, 1923*, του Υπουργείου Συγκοινωνίας [Αρχείο Υπουργείου Περιβάλλοντος, Χωροταξίας και Δημοσίων Έργων, Αθήνα]. Εγκεκριμένο παράρτημα του Βασιλικού Διατάγματος της 4-7-1923 (ΦΕΚ 187 Α'/9-7-1923).

16. *Χάρτης Καβάλας, 1939* [Δ/ση Πολοδομίας Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Καβάλας και Δήμος Καβάλας, Διεύθυνση Τεχνικών Υπηρεσιών]. Τέσσερα (4) αποσπάσματα (τα υπ' αριθ. 30, 31, 38 και 46)

12. Από την ογκώδη αυτή αλληλογραφία (που μελετήσαμε κατά την τριετία 1990-1992 για τις ανάγκες άλλης εργασίας) σημειώσαμε εδώ μόνο τους φακέλους στους οποίους παραπέμπουμε στις υποσημειώσεις. Πολλά από αυτά τα έγγραφα υπάρχουν φωτοτυπημένα στο Ιστορικό Αρχείο του Δημοτικού Μουσείου Καβάλας. Ευχαριστούμε τη διεύθυνση και το προσωπικό του Δ.Μ.Κ. για την τότε πρόθυμη εξυπηρέτηση.

13. Ισχύουν τα της προηγούμενης σημείωσης (προσπάτως μελετήσαμε τις ετήσιες εκθέσεις του 1885-1890). Ευχαριστίες οφείλουμε στο Δ.Μ.Κ. και για την παραχώρηση φωτογραφιών (σε αντίγραφα) από τις συλλογές του Ιστορικού Αρχείου του.

που αφορούν τη συνουσία της Παναγίας, αντίγραφα από τα αρχεία του Υπουργείου Δημοσίων Έργων και του Υπουργείου Συγκοινωνίας / Διεύθυνσης Σχεδίου Πόλεων, αντιστοίχως. Πρόκειται για προτάσεις τροποποίησης του σχεδίου πόλεως του 1923, που εγκρίθηκαν ως παραρτήματα του Βασιλικού Διατάγματος της 11-3-1939 (ΦΕΚ 98 Α'/16-3-1939)¹⁴.

Σημειώσεις της "τελευταίας στιγμής"

Η εργασία αυτή ολοκληρώθηκε και παραδόθηκε την άνοιξη του 2003. Για λόγους που εξηγούνται από την εκδοτική ομάδα, χρειάστηκε να περάσουν δύο χρόνια μέχρι να φτάσει στο τυπογραφείο. Κατά το διάστημα αυτό νέα δημοσιεύματα ήρθαν να εμπλουτίσουν τις γνώσεις μας για την ιστορία της Καβάλας. Ορισμένα από τα άγνωστα στοιχεία αξιοποιήθηκαν κατά τη φάση της διόρθωσης των τυπογραφικών δοκιμών, κυρίως υπό μορφή υποσημειώσεων. Αναγκαίες ήταν και κάποιες άλλες προσαρμογές: Ορισμένες "α-νέκδοτες" ή "υπό έκδοσην" εργασίες ή "προφορικές πληροφορίες" εν τω μεταξύ δημοσιεύθηκαν και συνεπώς έπρεπε να τροποποιηθεί η παραπομπή, σε μερικά ονόματα το "κύριος" έπρεπε, φευ, να αντικατασταθεί από το "μακαρίτης", κάποια πρόσωπα άλλαξαν ιδιότητα κ.ά. (οι όποιες αβλεψίες αυτού του τύπου ας αποδοθούν στην πίεση του χρόνου).

Το οπτικό υλικό της εργασίας (φωτογραφίες, cartes postales, λιθογραφίες κλπ.) προέρχεται κυρίως από τα Γενικά Αρχεία του Κράτους - Αρχεία Ν. Καβάλας, το Ιστορικό Αρχείο του Δημοτικού Μουσείου Καβάλας και το Ιστορικό και Λογοτεχνικό Αρχείο Καβάλας του κ. Νικ. Ρουδομέτωφ. Επίσης από το Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο (Ε.Λ.Ι.Α.), τη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη, το Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών, τον κ. Βασ. Τζανακάκη και το περιοδικό "Γιατί" των Σερρών, τον κ. Τρουφάκο και τις εκδόσεις "Τροχάλια", τον κ. Νικολάκη και τις εκδόσεις "Εκάτη", τις εκδόσεις του Βιβλιοπωλείου της Εστίας, την κ. Κατόν και τις ομώνυμες εκδόσεις, τους κ. Γ. Μέγα, Β. Παπαδάκη, το Αρχαιολογικό Μουσείο Καβάλας, τη 12η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων της πόλης μας και τους φίλους και συμπολίτες Αχιλλέα Σαβδόπουλο, Θεόδωρο Λιμπεράκη, Κώστα Τσουρή, Αμιλία Στεφανίδου, Μιγάλη Κονδυλίδη, Γιώργο Πατακοσιά, Μαρία Καλογιώργη και Θεόδωρο Νάτοιο. Εμφράζουμε προς όλους τις θερμές μας ευχαριστίες.

Τους δρόμους της τοπικής μας ιστορίας αρχίσαμε να τους διαβαίνουμε εδώ και είκοσι χρόνια. Στις αναζητήσεις μας είχαμε παρέα αγαπημένους φίλους με τους οποίους μοιραζόμασταν την αγάπη και το ενδιαφέρον για τον τόπο και την ιστορία του. Μαζί μας δεν είναι πια ο Μόσχος Οτατζής, ο Κώστας Ορφανίδης, ο Σαμπετάι Τομίνιο. Η εργασία αυτή αφιερώνεται και στη μνήμη τους.

Καβάλα, Απρίλιος 2005.

14. Ευχαριστούμε την κ. Αγνή Στροπούλου, αρχιτέκτονα της Δ/σης Πολοδομίας (πώρα του Τμήματος Τοπογραφικής) Καβάλας, και την κ. Κική Φωτιάδου, τοπογράφο - μηχανικό του Δήμου Καβάλας, που μας τα παραχώρησαν για φωτοαντιγραφήση.

1. Από τη βυζαντινή Χριστούπολη στην οθωμανική Καβάλα (τέλη 14ου αι.-1530)

1.1. Η κατάληψη και οι συνέπειες

1.1.1. Μαρτυρίες και ερωτηματικά

Η τελευταία εικοσαετία του 14ου αιώνα αποτελεί για την ιστορία της πόλης σαφή χρονική τομή. Την περίοδο αυτή η Χριστούπολη, η μεσαιωνική Καβάλα, ακολουθώντας την κοινή μοίρα του βυζαντινού ελληνοισμου, πολιορκείται και καταλαμβάνεται από τους Οθωμανούς.

Για την ακριβή χρονολόγηση της κατάκτησης της πόλης έχουν σωθεί διαφορετικές μαρτυρίες και έχουν διατυπωθεί διαφορετικές απόψεις:

Με βάση μαρτυρίες τουρκικών χρονικών του 14ου-15ου αιώνα, η κατάληψη έχει χρονολογηθεί περί το 1382-1383¹.

Κατά τη μαρτυρία βυζαντινού βραχείου χρονικού των αρχών του 15ου αιώνα, η άλωση της πόλης έχει τοποθετηθεί το Σεπτέμβριο του 1390 ή το 1391².

Στις αντικρουόμενες αυτές αναφορές και σε άλλες μαρτυρίες έχουν βασιστεί οι εικασίες ότι η πόλη κατελήφθη αρχικά κατά τη δεκαετία του 1380 (1382-83 ή 1387³), αποδόθηκε ως φόρου υποτελής σε βυζαντινό ηγεμόνα και εξ αιτίας της πολιτικής αυτού υπέστη νέα εισβολή και υποτάχθηκε το 1390 ή 1391⁴.

Μια νέα κριτική αξιολόγηση και ερμηνεία των ήδη γνωστών μαρτυριών καταλήγει στην ακόλουθη άποψη: Η Χριστούπολη αποδυναμωμένη από τις συνεχείς επιδρομές των γαζήδων ("πολεμιστών της πίστης"), την καταστροφή της υπαίθρου, ίσως και τους μακροχρόνιους αποκλεισμούς (από το 1373-1374), συνθηκολόγησε και παραδόθηκε το 1382 ή το 1383. Κατά τη μαρτυρία του τουρκικού χρονικού, ο Εβρενός μαζί με τον Λαλά Σαχίν "κυριέψαν την Καβάλα, τη Δράμα και τη Ζίχνα, τις Σέρρες, και πήραν αυτά τα διαλείματα ένα ένα με συνθήκη". Η πόλη περιήλθε ως τιμάρχο στην δικαιοδοσία των κατακτητών της, αποτελέσσε τμήμα της επικράτειας του Εβρενός μπεί και οι κάτοικοι υποχρεώθηκαν στην καταβολή φόρου: "Κι εφάρμοσαν σε τούτα τα μέρη αυτό που ήταν ο νόμος του μονάρχη. Έστειλαν στον κυρίαρχο αυτό που έπρεπε να στείλουν κι έδωσαν στους πολεμιστές αυτό που έπρεπε να δώσουν". Όμως οι κατακτημένοι απέτησαν τους όρους της υποτελείας. Η συμμετοχή μερίδας των Χριστουπολιτών σε στρατιωτική επιχείρηση του Μανουήλ Παλαιολόγου εναντίον του Ιωάννη Ζ', προσαταυόμενου του σουλτάνου, επέσυρε την οργή των επικυρίαρχων και η πόλη πολιορκήθηκε εκ νέου και κυριεύθηκε το 1390 ή 1391.⁵

Το βραχύ χρονικό της αγιορείτικης μονής, η μόνη πηγή που μνημονεύει το γεγονός του 1390-1391, ιστορεί μια "διβλική καταστροφή": "...έν αυτώ τώ έτει έάλω παρά τών άπίστων Μωαμεθανών ή Χριστώννυμος πόλις ήγουν ή Χριστούπολις καί κατεδαφίσθη εκ βάθρων, εις τάχος, καί οί οικητόρες ταύτης διεμερίσθησαν έν διαφόροις τόποις καί χώραις. γέγονε δέ τούτο τό όλέθριον κακόν διά τινων οικητόρων τήοδε τής πόλεως κακώς βεβιωκότων. τσοαύτη δέ γέγονε ή φθορά καί ή κατάλυσις τών ένοικούντων ταύτην Χριστιανών, ώς έγωγε οίμαι, οία γέγονεν έκπλαι επί Ναουχοδονόσωρ έν τή Ιερουσαλήμ πόλει".

Από την τελευταία αυτή μαρτυρία δημιουργούνται εύλογα ερωτηματικά: Άραγε η πόλη αντιστάθηκε επί μακρόν και μέχρι τέλους και γι' αυτό παραδόθηκε στη manía των κατακτητών της, όπως φαίνεται να δηλώνει ο συντάκτης του ενθυμήματος; Μήπως κυριεύθηκε με προδοσία ή εξαναγκάστηκε να παραδοθεί με τη μεσολάβηση κάποιων κατοίκων της, όπως θα μπορούσαμε να ερμηνεύσουμε τό "γέγονε τό κακόν διά τινων οικητόρων τής πόλεως...";

5. Η άποψη αυτή τεκμηριώνεται στην εξαιρετική μελέτη της Π. Κατωών, "Οθωμανικές κατακτήσεις στη Βυζαντινή Μακεδονία. Η περίπτωση της Χριστούπολης (Καβάλα)", Βυζαντινά, 23 (2002-2003), 181-208.

1. Βλ. Ελ. Ζαχαριάδου, *Ιστορία και Θρύλοι των Παλαιών Σουλτάνων (1330-1400)*, Αθήνα 1999, σ. 206, όπου απόσπασμα από το χρονικό του Γιαχού Φακίχ, του 14ου αι., που έχει σωθεί ενσωματωμένο στο χρονικό του Ασίχ Πασάζαντε του 15ου αιώνα. (παράγεται στην πρώτη παράγραφο της απέναντι στήλης). Για τη χρονολόγηση, I. Beldiceanu-Steiner - J. Giannopoulos, "Kawala", *Encyclopedie de l' Islam*, τ. 4, Leiden 1978, σ. 776, Ζαχαριάδου, ό.π., σ. 204, σημ. 241, Α. Βακαλόπουλου, *Ιστορία της Μακεδονίας 1453-1833*, σ. 35, 38 (όμως ο συγγραφέας πιθανολογεί ότι κατελήφθη η Παλιά Καβάλα). Επίσης, Κ. Μουστάκα "Από τη βυζαντινή Χριστούπολη στη νεοελληνική Καβάλα: διερεύνηση της ιστορίας της πόλεως κατά τη 'σοκτεινή περίοδο' από τα τέλη του 14ου έως τα μέσα του 16ου αιώνα", Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου του Ιστορικού και Λογοτεχνικού Αρχείου Καβάλας, *Η Καβάλα και τα Βαλκάνια, Καβάλα 2004*, σ. 243-260στ.

2. P. Schreiner, *Die Byzantinischen Kleinchroniken (CFHB, XII)*, τ. 1, Βιέννη 1975, σ. 683, τ. 2, Βιέννη 1977, σ. 343-344. Πρβλ. Σπ. Λίμπρου "Ενθυμήσεις, ήτοι χρονικών σημειωμάτων συλλογή πρώτη - Νέος Ελληνομνημίων, 7 (1910), 148 (αρ. 86), Κ. Χιόνη, *Ιστορία της Καβάλας, Καβάλα 1968*, σ. 60-61. Το βραχύ χρονικό παρατίθεται στη δεύτερη παράγραφο της απέναντι στήλης.

3. Η άποψη ότι η πόλη κατελήφθη το 1387 (βλ. R. Loenertz, "Pour l'histoire du Peloponèse au XIVe siècle", *Études Byzantines*, 1 (1943), 167 και P. Lemerle, *Philippe et la Macédoine Orientale à l'époque chrétienne et byzantine*, Paris 1945, σ. 218-219) οφείλεται σε παρερμηνεία: Το βούλευμα της δνετικής συγκλήτου της 22-7-1387 (βλ. Χιόνη, ό.π., σ. 59-60) αναφέρει ότι η Χριστούπολη βρισκόταν ήδη υπό τουρκική κατοχή το 1387 και όχι ότι κατελήφθη τότε.

4. Schreiner, ό.π., τ. 2, σ. 344, Lemerle, ό.π., σ. 218-219, Χιόνη, ό.π., σ. 59-61.

Ο προσδιορισμός "...ζακώς βεθιωκότων" απηχεί τη διζαντινή - θεοκρατική αντίληψη ότι οι κάθε είδους καταστροφές, άρα και της πόλης, οφείλονται στα ανθρώπινα ανομήματα και στην απομάκρυνση από την πίστη (κατά το γνωστό: "διά τας άμαρτίας ημών"); Υπονοεί τον προδοτικό ρόλο ορισμένων από τους κατοίκους. Αποδοκιμάζει τους παραβάτες του καθεστώτος υποτελείας, που με την αφροσύνη τους προκάλεσαν την καταστροφή της πόλης;

Ακόμη: Η πόλη λειλατήθηκε και καταστράφηκε ολοκληρωτικά ("κατεδαφίσθη εκ δάθρων εις τάχος") μετά την κατάληψή της από τους φανατισμένους γαζήδες ή υπέστη μόνο ισχυρά πλήγηματα κατά τη διάρκεια μαζράς πολιορκίας;

Και η τύχη των κατοίκων; Αποδεκατίστηκαν και πολλοί έγιναν σλάβοι ("...ή φθορά και ή κατάλυσι των ένοιούντων..."), όπως επέβαλλε το άγραφο δίκαιο του ισλάμ για τους πληθυσμούς που προέβαλλαν αντίσταση και για τους κατακτημένους που αθετούσαν τους όρους υποτελείας; Είχαν ηπιότερη μεταχείριση, σε περίπτωση διήλωσης υποταχής; Διέφυγαν και διάλεξαν το δρόμο της προσφυγιάς προς ελεύθερα μέρη, εξορίστηκαν ή μεταφέρθηκαν σε άλλα μέρη ("διεμερίσθησαν εν διαφόροις τόποις και χώραις");

6. Για τις αρχές του "ιερου πολέμου" των μουσουλμάνων και την τύχη πόλεων και κατοίκων σε περιπτώσεις αντίστασης, αμαχητί παράδοσης και παράδοσης μετά από απογλεισμό, Ζαχαριάδου, ό.π., σ. 101-111. Για τις συνέπειες της αθέτησης των όρων υποτελείας σε κατακτημένα εδάφη, Κατώνη, ό.π., σ. 206-208.

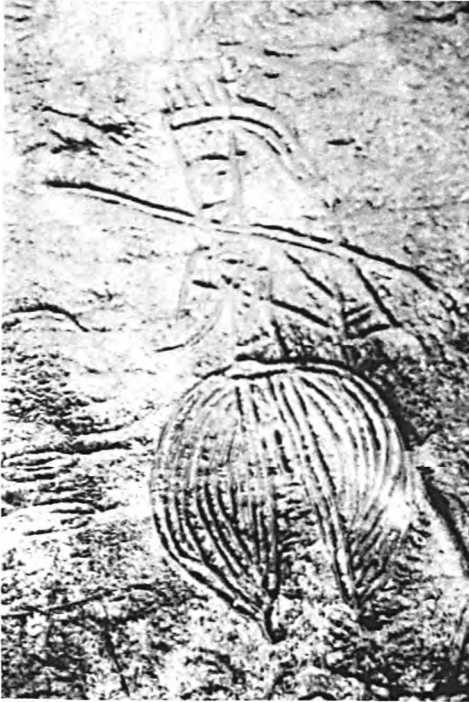
Χριστιανοί νέοι σε "παιδομάζωμα" (από Ι.Ε.Ε.).

Κατηγορηματικές απαντήσεις στα ερωτήματα αυτά δεν είναι δυνατό να δοθούν. Ωστόσο μια σειρά ισχυρών ενδείξεων (όπως το ισχυρό πληθυσμιακό μέγεθος του οικισμού μέχρι περίπου το 1530 και η αναμφισβήτητη καταστροφή των οχυρώσεων της πόλης) μας επιτρέπει να κατάληξουμε σε ορισμένες βάσιμες παραδοχές: Η Χριστούπολη κατελήφθη διά της βίας, υπέστη εκτεταμένες καταστροφές και το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού της την εγκατέλειψε ή οδηγήθηκε στην αιχμαλωσία.

Από τα τέλη του 14ου αιώνα η πόλη εισέρχεται σε μια μαζρά περίοδο παρακμής, κατά την οποία εμ-

Μεταφορά χριστιανών αιχμαλώτων (Γεννάδειος Βιβλιοθήκη).

Βραχογραφία σε μουσουλμανικό χώρο λατρείας της περιοχής Καβάλας (φωτ. Θεόδωρον Δ. Λιμπεράκη).

φάνιζει έντονα τα συμπτώματα του τέλματος, της πλήρους εγκατάλειψης, ίσως και της ερήμωσης. Για το διάστημα αυτό του ενάμισι αιώνα, από την επόμενη της κατάληψης μέχρι περίπου το 1530, εγείρονται επίσης εύλογα ερωτηματικά: Αν ερημώθηκε η πόλη, όπως μαρτυρεί το βραχύ χρονικό, για πόσον καιρό έμεινε ακατοίχηση; Πότε άρχισε να κατοικείται και πάλι ο χώρος της χερσονήσου, ποιοι ήταν και από πού προέρχονταν οι νέοι κάτοικοι της και υπό ποιες συνθήκες έγινε η εγκατάστασή τους;

Οι λίγες διαθέσιμες πηγές της εποχής δε δίνουν σαφείς απαντήσεις στα παραπάνω ερωτήματα, ορισμένες μάλιστα δημιουργούν και σύγχυση με τις αντιζηρούμενες μαρτυρίες τους. Παραθέτουμε τις σχετικές πληροφορίες κατά τη χρονική τους αλληλουχία.

Στις αρχές του 1425 οι Οθωμανοί οικοδομούν τα "νέα τείχη" στη μισοερειπωμένη βυζαντινή ακρόπολη. Τέσσερις μήνες αργότερα το κάστρο καταλαμβάνεται από τους Βενετούς (Ιουλ. 1425). Ο πλοίαρχος Pietro Zen, που περιγράφει αναλυτικά τον επίμαχο χώρο και τη σφοδρή σύγκρουση, μας παραδίδει την εικόνα ενός τουρκικού στρατοπέδου και όχι ενός κατοικημένου τόπου⁷.

7. Κ.Δ. Μέρτζιου, *Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας*, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 26 (στο εξής Μέρτζιου, *Μνημεία*).

Το 1433 περνά από εδώ ο Γάλλος διπλωμάτης Bertrand de la Broquière και σημειώνει ότι η πόλη είναι κατεστραμμένη, ένα μέρος από τα τείχη της έχει γκρεμιστεί και είναι ακατοίχηση⁸. Κι όμως οθωμανικό κατάστιχο του 1450, που κάνει λόγο για τον "ιμάμη της Καβάλας"⁹, μπορεί να υποδηλώνει την ύπαρξη κάποιου μουσουλμανικού πληθυσμού στο χώρο αυτό.

Το 1470 ο G.M.D. Angiolello, που οδηγείται αιχμάλωτος στην Κωνσταντινούπολη, μαρτυρεί ότι η περιοχή της Καβάλας είναι εντελώς έρημη. Τονίζει μάλιστα ότι ο τόπος αποτελεί κρησφύγετο για "κουρσάρους", που επιτίθενται και ληστεύουν τους περαστικούς¹⁰. Τη μαρτυρία του Ενετού λοχαγού αντιζηρούει όμως οθωμανικό φορολογικό κατάστιχο του 1478/9, που αναφέρεται ρητά στον πληθυσμό της πόλης¹¹.

Από βενετσιάνικο έγγραφο του 1519 έχουμε την πληροφορία ότι ο σουλτάνος πέρασε από ένα έρημο και επικινδύνο μέρος που ονομάζεται Καβάλα, όπου λίγο έλειψε να συλληφθεί αιχμάλωτος από πειρατές¹². Ωστόσο την ίδια χρονιά διενεργείται στην Καβάλα απογραφή πληθυσμού για φορολογικούς σκοπούς¹³.

Ανάλογη φορολογική καταγραφή του 1528 μας πληροφορεί για τον πληθυσμό της πόλης¹⁴. Κι όμως το 1533 σε φυλλάδιο χριστιανού από την Κωνσταντινούπολη αναφέρεται η "Crysorolo... πόλις εις τόν κόλπον, εις τό όρος, τό καλούμενον ήδη la Cavalla, καταστραφείσα κάποτε"¹⁵.

8. Bertandon de la Broquière, *Voyage d' outre mer et retour de Jerusalem en France. 1432 et 1433*, Paris 1892, σ. 571.

9. N. Todorov - A. Nedkov, *Turski izvori za bǎlgarskata istorija, serija XI-XVI. Fontes Turcici Historiae Bulgaricae. Series XV-XVI*, τ. 2, Σόφια 1966, σ. 424-425. Αντιρρήσεις του Β. Δημητριάδη, *Balkan Studies*, 8 (1967), 212.

10. Μέρτζιου, *Μνημεία*, σ. 203.

11. Beldiceanu-Steiner - Giannopoulos, "Kavala", σ. 776, M. Sokolowski, "Aperçu sur l' évolution de certaines villes plus importantes de la partie meridionale des Balkans au XVIe et au XVIIe siècles", Association Internationale d' Etudes du Sud - Est Europeen, *Bulletin*, XIII/1 (Βουκουρέστι, 1974), 85 (στο εξής: Sokolowski, "Aperçu...").

12. Μέρτζιου, *Μνημεία*, σ. 117.

13. T. Göğbilgin, "Kanuni Sultan Süleyman Devri baslarında Rumeli eyaleti livalari, sehir ve kasabaları" (Οι λιβάδες, οι πόλεις και οι χωμοπόλεις του εγλαεπιού της Ρουμέλης της εποχής του Σουλτάνου Σουλεϊμάν του Νομοδέτη) *Belleten*, 20 (Αγύρα, 1956), 265 (στο εξής: Göğbilgin "Kanuni Sultan Süleyman..."), Kiel, "Ottoman Building Activity along the Via Egnatia. The Cases of Pazargah, Kavala and Ferencik", στο *The Via Egnatia under Ottoman Rule (1380-1699)*, Πρακτικά Συμποσίου (Ρέθυμνο 9-11 Ιαν. 1994), Ρέθυμνο 1996, σ. 150-151 (στο εξής: Kiel, "Ottoman Building Activity...").

14. Kiel, "Ottoman Building Activity σ. 151, Δ. Μ. Καρύδη, "Πόλη και χωριό στην Ελλάδα των 15ου-16ου αι.", στο τεύχος "Η μεσαιωνική πόλη", *Ελευθεροτυπία-Ιστορικά*, 118 (17-1-2002), 47. Ο κ. Δημήτριος Καρύδης, καθηγητής του Ε.Μ.Π., Τμήματος Αρχιτεκτόνων, μας έδωσε πρόσθετες πληροφορίες για την Καβάλα (προερχόμενες από τις οθωμανικές αρχειακές πηγές του 1528 και 1569), προϋόν έρευνας δικής του και του κ. Machiel Kiel. Τους ευχαριστούμε θερμά.

15. Μέρτζιου, *Μνημεία*, σ. 144.

Τέλος, ο Γάλλος περιηγητής P. Belon, που επισκέπτεται την πόλη στα 1546-1549, σημειώνει ότι δεν πέρασε πολύς καιρός από τότε που η Καβάλα ήταν έρημη και εντελώς κατεστραμμένη και ότι οι πρώτοι νέοι κάτοικοί της ήταν Εβραίοι από την Ουγγαρία, τους οποίους μετέφεραν οι Τούρκοι "μετά τον ουγγροτουρκικό πόλεμο"¹⁶ (μάλλον του 1541).

Είναι φανερό η διάσταση ανάμεσα στις δυτικής προέλευσης μαρτυρίες και στα στοιχεία από οθωμανικές αρχειακές πηγές. Σύμφωνα με τις πρώτες -πηγές που ελέγχονται γενικά για την αξιοπιστία τους ή για την ακρίβεια των συγκεκριμένων πληροφοριών τους- η πόλη έμεινε έρημη για περίπου 150 χρόνια (από τα τέλη του 14ου αιώνα μέχρι περίπου το 1530)¹⁷. Σύμφωνα με τα δεύτερα, στοιχεία αδιαμφισβήτητης εγκυρότητας, στη χερσόνησο της Καβάλας, υπήρχαν εστίες οργανωμένης ζωής οπωσδήποτε κατά το τελευταίο τέταρτο του 15ου αιώνα, ίσως και πολύ νωρίτερα.

1.1.2. Δημογραφικά στοιχεία και εικασίες

Τα στοιχεία που προαναφέρθηκαν μας επιτρέπουν να ομαλοποιήσουμε (με πολλές όμως επιφυλάξεις) την ιστορική πορεία της Χριστούπολης / Καβάλας

16. P. Belon. *Les observations de plusieurs singularitez et choses memorables trouvees en Grece....* Paris 1553, σ. 59 (στο εξής: Belon. *Les observations...*).

17. Την εκδοχή αυτή υποστήριζε με επιφυλάξεις η προ 30ετίας γενική και τοπική ιστοριογραφία (πριν από τη δημοσίευση των οθωμανικών αρχειακών πηγών του 16ου αι.) Ενδεικτικά, Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας 1354-1833*, σ. 117, 140, Χιόνη, *Ιστορία της Καβάλας*, σ. 60-68.

μέχρι τις αρχές του 16ου αιώνα, περίπου το 1530¹⁸.

Η περίοδος μέχρι το 1425, παραμένει "σκοτεινή". Η μόνη πληροφορία μας είναι ότι το 1395 η μητρόπολη της Χριστούπολης καταργείται και η επαρχία της παραχωρείται ως εξουσία στον επίσκοπο της Ελευθερούπολης¹⁹. Η εξέλιξη αυτή συνδέεται αναμφίβολα με τη μεγάλη μείωση του χριστιανικού πληθυσμού της μητροπολιτικής έδρας, ίσως και με την ερήμωσή της. Ακόμη όμως κι αν δεχθούμε την τελευταία εκδοχή, δε γνωρίζουμε αν υπήρξε μια μεγάλη απουσία στη ζωή της πόλης ή αν οι παλιοί κάτοικοί της επανήλθαν σύντομα και συνέχισαν τη ζωή τους ή εγκαταστάθηκαν έποικοι από άλλα μέρη.

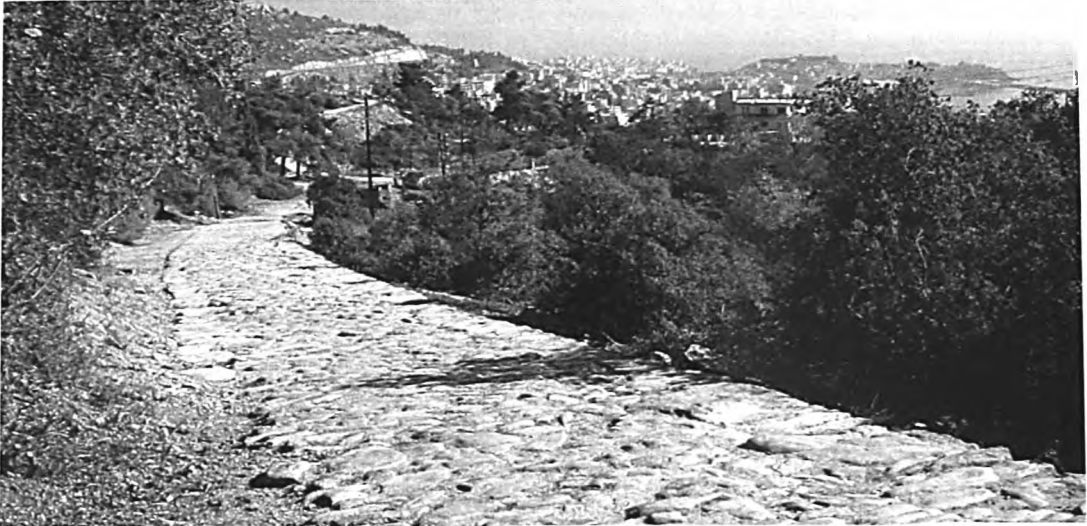
Τα γεγονότα όμως του 1425 μας επιτρέπουν ορισμένες εικασίες. Υπενθυμίζουμε ότι τότε οι Οθωμανοί ανοικοδομούν το κάστρο της Καβάλας, το οποίο λίγο αργότερα καταλαμβάνεται από τους Βενετούς. Οι προσωρινοί κάτοχοι της χερσόνησου θεωρούσαν πολύ πιθανή την αντίδραση των Τούρκων, λόγω της μεγάλης στρατηγικής σημασίας της: "Η

18. Αναλυτική εξέταση του θέματος, Αιμ. Στεφανίδου, *Η πόλη - λιμάνι της Καβάλας κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας (1391-1912). Πολεοδομική διερεύνηση, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Αρχιτεκτονών Πολιτεχνικής Σχολής Α.Π.Θ.*, έκδοση φωτοαντιγραφική, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 21-44 (στο εξής: Στεφανίδου, *Η πόλη - λιμάνι*). Με την ολοκληρωμένη και επιστημονικά άρτια εργασία της Αιμ. Στεφανίδου έχει στοιχειοθετηθεί με τρόπο σχεδόν οριστικό (παρά τις οποιεσδήποτε επιφυλάξεις ή αντιρρήσεις μπορεί να έχει κανείς για επί μέρους θέματα), η ταυτότητα της Καβάλας κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας.

19. Στεφανίδου, *Η πόλη - λιμάνι*, σ. 25, Χιόνη, *Ιστορία της Καβάλας*, σ. 58.

Μέρος του κάστρου της Καβάλας, που οικοδομήθηκε στα 1425 και 1530-1536 (φωτ. Αχιλλέα Σαβδόπουλου).

Η Εγνατία οδός στη δυτική είσοδο της Καβάλας

Χριστόπολις -πίστευαν- είναι θέσις καλλιτέρα της Θεσσαλονίκης και ισχυροτέρα της Καλλιπόλεως²⁰. Οι φόβοι τους επαληθεύτηκαν ένα μήνα αργότερα, όταν οι Τούρκοι αντεπιτέθηκαν με στράτευμα 10-12 χιλιάδων ανδρών (!) και ανακατέλαβαν την ακρόπολη²⁰.

Μετά απ' όλα αυτά φαίνεται μάλλον παράλογη η μαρτυρία των δυτικών πηγών ότι οι Οθωμανοί εγκατέλειψαν το κάστρο εντελώς αφύλακτο και έρημο. Η ύπαρξη μιας στρατιωτικής δύναμης (τουλάχιστον από το 1425) στο καίριο αυτό σημείο του οδικού άξονα της Εγνατίας, φαντάζει αναγκαία: για την αντιμετώπιση των ληστών και πειρατών που λυμάνονταν αυτά τὰ μέρη, για την ανάπτυξη των τουρκικών δυνάμεων στην ευρύτερη περιοχή, για τη διακίνηση ανθρώπων και εμπορευμάτων, άρα και την εξασφάλιση εσόδων, και για την επιτήρηση των κινήσεων του βενετσιάνικου στόλου.

20. Μίρτζιου, *Μνημεία*, σ. 26-28.

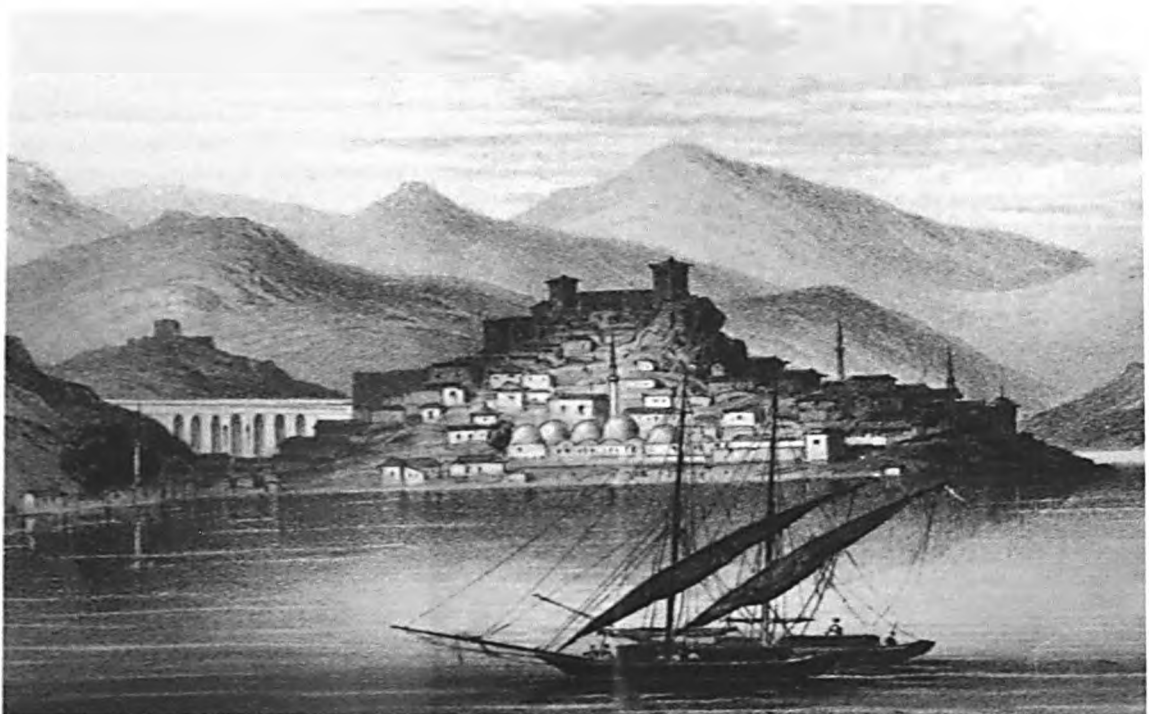
Τμήμα της Εγνατίας οδού έξω από την Καβάλα.

Σύμφωνα με την υπόθεση αυτή, η παρουσία της στρατιωτικής δύναμης αποκαθιστά κάπως το αίσθημα ασφάλειας έναντι των επιδρομικών, ληστών ή πειρατών, και δημιουργεί τις προϋποθέσεις για κατοίκηση στην παράλια θέση. Άλλωστε ορισμένες επαγγελματικές ομάδες, λ.χ. γεωργοί, κτηνοτρόφοι, ψαράδες, κτίστες, τεχνίτες κ.ά., ήταν πλέον απαραίτητες για την τροφοδοσία και τις βοηθητικές εργασίες του στρατοπέδου. Μπορούμε λοιπόν να εικάσουμε ότι σταδιακά, ίσως και πριν από τα μέσα του 15ου αιώνα, αρχίζουν να εγκαθίστανται στη χερσόνησο της Καβάλας οι πρώτοι νέοι κάτοικοι της: Μουσουλμάνοι που είχαν αποικίσει τις γειτονικές περιοχές ή που ήρθαν εδώ απευθείας από τη Μ. Ασία, κυρίως όμως χριστιανοί που διαδιούσαν στα γύρω μέρη. Οι τελευταίοι, ίσως παλιοί κάτοικοι της Χριστούπολης ή παιδιά και εγγόνια εκείνων, είναι πιθανό να διατηρούσαν τους δεσμούς τους με τη γενέθλια γη και συχνά να κατέβαιναν σ' αυτήν (π.χ. για να ψαρέψουν), όταν ένιωθαν ασφαλείς. Την επιστροφή τους στη γη των πατέρων τους συντηρούσαν όχι μόνο οι αναμνήσεις και η συλλογική μνήμη αλλά και οι ελπίδες για βελτίωση των συνθηκών ζωής στη μισοερειπωμένη ακόμη πόλη.

Σαφείς μαρτυρίες για την κατοικημένη πόλη Καβάλα έχουμε κατά το τελευταίο τέταρτο του 15ου αιώνα.

Το 1478/9, σύμφωνα με το φορολογικό κατάστιχο που προαναφέραμε, η Καβάλα κατοικείται από 12 φορολογούμενες μουσουλμανικές οικογένειες (χανέδες, εστίες), 75 μη μουσουλμανικές, 8 χήρες επικεφαλής νοικοκυριών και 8 φορολούμενους άγαμους, επίσης μη μουσουλμάνους²¹. Ο συνολικός πληθυσμός της α-

21. Beldiceanu - Steiner - Giannopoulos, "Kawala", σ. 776. Sokoloski, "Aperçu...", σ. 85.

Η Καδάλα - χερσόνησος της Παναγίας στα μέσα του 19ου αι. (λιθογραφία της M. A. Walker, 1860)

νέσγεται σε 400-450 άτομα²², με τους χριστιανούς να αποτελούν τη συντριπτική πλειονότητα (πάνω από 85%).

Σαράντα χρόνια αργότερα ο πληθυσμός του οικισμού εμφανίζεται στάσιμος. Το 1519 απογράφονται εδώ 22 μουσουλμανικές, 61 μη μουσουλμανικές φορολογούμενες οικογένειες, 10 χήρες με δικό τους νοικοκυριό και 2 άρσενια²³. Σε σύνολο 380-420 ατόμων οι χριστιανοί είναι σχεδόν τριπλάσιοι των μουσουλμάνων.

Το 1528, σε παρόμοια φορολογική καταγραφή, η Καδάλα φαίνεται να κατοικείται από 47 φορολογούμενες οικογένειες, 31 χριστιανικές και 16 μουσουλμανικές²⁴. Οι χριστιανοί είναι ακόμη πλειονότητα διπλάσιοι των μουσουλμάνων στο σύνολο των περίπου 250 κατοίκων του οικισμού.

22. Ο οικισμολογικός συντελεστής υπολογίζεται για τα χρόνια της τουρκοκρατίας από 4,1 μέχρι 5,5. Διαφορές απόψεις, Στεφανίδου, *Η πόλη - λιμάνι*, α. 29-30, Δ. Ν. Καριόη - Μ. Kiel, *Μπιλήρης αστυραφία και λεσβού χωρογραφία (15ος-19ος αι.)*, Αθήνα 2000, α. 34, Δ. Καριόη, *Χωρογραφία Νεωτερική ή λόγος για τη συγκρότηση και εξέλιξη των ελληνικών πόλεων από το 15ο στον 19ο αι.*, Αθήνα 2000, α. 200 (στο εξής Καριόη, *Χωρογραφία Νεωτερική*). Εδώ για να μετατρέψουμε τον αριθμό των οικογενειών σε αριθμό κατοίκων, όπως να έχουμε ατύπως ενδεικτικά πληθυσμιακά μεγέθη, χρησιμοποιούμε το συντελεστή 5.

23. Gögbilgin, "Kanuni Sultan Süleyman...", α. 265, Kiel, "Ottoman Building Activity...", α. 150-151.

24. Kiel, "Ottoman Building Activity...", α. 151, Καριόη, "Πόλη και χωριό στην Ελλάδα των 15ου-16ου αι.", α. 47.

Κατά το πρώτο αυτό διάστημα, μέχρι περίπου το 1530, η Καδάλα είναι μια ασημαντή πόλιχνη²⁵ με στοιχειώδεις λειτουργίες. Κανένα έργο υποδομής δε φαίνεται να έχει γίνει ακόμη στην πόλη, οι πλουτοπαραγωγικές της πηγές μένουν αναξιοποίητες, η οικονομική ζωή είναι υποτελή και οι δυνατότητες απασχόλησης των κατοίκων ελάχιστες. Επιπλέον κατά την περίοδο αυτή η Καδάλα -πέρασμα στην Εγνατία οδό- υφίσταται τις συνέπειες της συχνής διέλευση τουρκικών στρατευμάτων, που έπρεπε να ικανοποιήσουν εδώ ανάγκες συντήρησης, εφοδιασμού κ.ά, υποφέρει από τις αλλεπάλληλες επιδρομές πειρατών, που χρησιμοποιούσαν το φυσικό λιμάνι της ως τόπο ανεφοδιασμού, και αναστατώνεται από τις συχνές μετακινήσεις μουσουλμάνων εποίκων στην περιοχή²⁶. Η οι-

25. Για να έχουμε ένα μέτρο σύγκρισης Ο. Ν. Τοντόρικ, *Η Βαλκανική πόλη του 15ου-19ου αι.*, μτφρ. Ε. Αβδελά - Γ. Παπαγεωργίου, Αθήνα 1986, α. 57-60 (στο εξής Τοντόρικ, *Η Βαλκανική πόλη*), κατατάσσει ένα μεγάλο αριθμό βαλκανικών πόλεων του 15ου και 16ου αι. σε τέσσερις κατηγορίες. Στην τελευταία (των μικρών πόλεων) περιλαμβάνει όσες έχουν μέχρι 400 χανέδες (φορολόγησιμα νοικοκυριά) και σημειώνει ότι απ' αυτές ελάχιστες έχουν κάτω από 100 χανέδες (η Καδάλα είχε 83 το 1519 και 47 το 1528). Αναφέρουμε ενδεικτικά ότι το 1478/9 η Δράμα είχε 273 χανέδες και οι Σέρρες 1.007 (Sokoloski, "Aperçu...", α. 85), ενώ το 1519 η Δράμα είχε 269, το Σιδηρόκαστρο 387, η Ζίχνη 706, οι Σέρρες 1.283 (Gögbilgin, "Kanuni Sultan Süleyman...", α. 265-266) και ο Θεολόγος της Θάσου 230 (Καριόη - Kiel, *Μπιλήρης αστυραφία...*, α. 179).

26. Kiel, "Ottoman Building Activity...", α. 150-151, Σχετινές μαρτυρίες, Μέγτζιον, *Μνημεία*, α. 105-106, 117, 203-204.

κονομική δυσπραγία, η ανασφάλεια και οι δύσκολες συνθήκες ζωής (λ.χ. δεν υπήρχε πόσιμο νερό, αφού το υδραγωγείο ήταν κατεστραμμένο) αναγκάζουν πολλούς κατοίκους να αναζητήσουν αλλού την τύχη τους. Αυτό δείχνει πιθανότατα η μεγάλη μείωση του πληθυσμού που παρατηρείται μετά το 1520.²⁷

Μέχρι περίπου το 1530 στο χώρο της χερσονήσου πρέπει να είναι ορατά τα ίχνη της εγκατάλειψης και της καταστροφής που προηγήθηκε. Έτσι πιθανότατα εξηγείται γιατί οι περαστικοί ξένοι του 15ου σχημάτιζαν την εντύπωση του έρημου και εγκαταλειμμένου τόπου. Πρέπει δέβια να σημειώσουμε ότι η εικόνα που παρουσίαζε τότε η Καβάλα δε συμβάδιζε με τη δυτική αντίληψη για την "πόλη"²⁸. Πόλη, σύμφωνα με τα δυτικά πρότυπα, ήταν ένας πυκνοκατοικημένος χώρος με αρκετό πληθυσμό, πολεοδομική οργάνωση, υψηλές οχυρώσεις, δημόσια κτίρια, ζωτική οικονομία, αγορά κλπ. Δεν πρέπει ωστόσο να αγνοήσουμε και μία άλλη εξήγηση, πολύ απλούστερη: Ήταν πολύ φυσικό οι κάτοικοι του οικισμού να τον εγκαταλείπουν προσωρινά και να αναζητούν ασφάλεια σε παρακείμενα υψώματα, κάθε φορά που ένοιωθαν να απειλούνται από τα διερχόμενα στρατεύματα, τα άγνωστα καραβάνια ή τα πειρατικά πλοία.

1.2. Η ανασυγκρότηση και ο μετασχηματισμός της πόλης

1.2.1. Παράγοντες της ανασυγκρότησης

Πολύ σύντομα την πληθυσμιακή αποψίλωση ακολουθεί η γρήγορη ανάκαμψη και την εικόνα του "έρημου" αστικού τοπίου διαδέχεται η εικόνα "ενός πολύ όμορφου οικισμού", κατά το χαρακτηρισμό του Belon στα 1546-1549²⁹. Αυτά μετά το 1530, όταν η Καβάλα αρχίζει να αποκτά τις υποδομές και τις λειτουργίες μιας πόλης. Η εξέλιξη αυτή δεν είναι δέβια τυχαία. Στα 1520-1530 έχουν ολοκληρωθεί οι οθωμανικές κατακτήσεις στην ευρύτερη περιοχή, αποκαθίσταται η ηρεμία, η πολιτική και στρατιωτική κυριαρχία των Οθωμανών είναι αδιαμφισβήτητη και

27. Το κατάστιχο του 1528 δεν αναφέρει φρονιά στο κάστρο. Αν δεν πρόκειται για παράλειψη, αλλά για προσωρινή απόσυρση της, τότε εξηγείται ενδεχομένως και η θεματική μείωση του αριθμού των κατοίκων, αφού αιχμάνταν ο κίνδυνος από επιθέσεις ληστών και πειρατών. Η μείωση του πληθυσμού έχει αποδοθεί και στην έξαρση της πειρατείας και στην πολυετή ξηρασία (Kiel, "Ottoman Building Activity...", σ. 150-151).

28. Για τα χαρακτηριστικά της ευρωπαϊκής πόλης, βλ. στο τεύχος "Η μεσαιωνική πόλη", *Ελευθεροτυπία-Ιστορικά*, 118 (17-1-2002). Για τις διαφορές ευρωπαϊκών - βαλκανικών πόλεων και τις τότε εντυπώσεις των δυτικών από τις δεύτερες, *Τοντόρωφ, Η Βαλκανική πόλη*, σ. 63-65.

29. Belon, *Les observations...*, σ. 59.

επιπλέον έχουν αποκρυσταλλωθεί όλες οι βασικές δομές άσκησης της εξουσίας από αυτούς. Από τα πρώτα χρόνια της μακράς βασιλείας (1520-1566) του σουλτάνου Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς αρχίζει μια πολιτική ανασυγκρότησης, στο πλαίσιο της οποίας οι πόλεις στρατηγικής και οικονομικής σημασίας "δημιουργούνται εξαρχής", με απόφαση του σουλτάνου³⁰, ή γίνονται αντικείμενο ιδιαίτερης μέριμνας. Μεταξύ αυτών και η Καβάλα³¹, λόγω της προνομιακής της θέσης.

Κατά πρώτον ο οικισμός πληροί τις προϋποθέσεις για να αποτελέσει, όπως και στο παρελθόν, εμπορικό - διαμετακομιστικό κέντρο. Διαθέτει μεγάλο φυσικό λιμάνι (που τότε προχωρούσε αρκετά βαθύτερα στην ξηρά), και κατέχει στρατηγικής σημασίας θέση στους άξονες επικοινωνίας Ανατολής - Δύσης και Βορρά - Νότου: Η Καβάλα αποτελεί σταθμό στους οριζόντιους και κάθετους θαλάσσιους δρόμους του βόρειου Αιγαίου, από εδώ διέρχεται η Εγνατία οδός - η μοναδική που από αιώνες συνέδεε την Ανατολή με τη Δύση - και εδώ καταλήγουν οι κάθετοι οδικοί άξονες που συνδέουν την πόλη με την πλούσια ενδοχώρα της ανατολικής Μακεδονίας μέχρι τις περιοχές της Βουλγαρίας.

Επίσης η χερσόνησος διαθέτει εξαιρετική φυσική οχύρωση. Τα απότομα βράχια της ακτής την καθιστούν σχεδόν απρόσβλητη από την πλευρά της θάλασσας, ενώ η εξέσου βραχώδης και (τοτε) απότομη χερσαία πλαγιά δυσκολεύει το έργο του επιτιθέμενου από εκεί. Η αμυντική ισχύς της χερσονήσου αυξάνεται με την τεχνητή οχύρωση: την ακρόπολη στην κορυφή του λόφου (ύψους 70 μέτρων) και τα παλιά περιμετρικά τείχη. Έτσι η χερσόνησος μπορεί να παρέχει επαρκή προστασία στον πληθυσμό και ασφάλεια στις οικονομικές δραστηριότητες.

Για όλους αυτούς τους λόγους γύρω στα 1530 εκτελούνται στην Καβάλα μεγάλης κλίμακας έργα για την άμυνα και την ύδρευση³². Ανακατασκευάζονται τα παλιά περιμετρικά τείχη της χερσονήσου, ενισχύ-

30. Σχετικές τοιχικές απόψεις, βλ. *Τοντόρωφ, Η Βαλκανική πόλη*, σ. 42-43.

31. Κατά τον Kiel "Ottoman Building Activity...", σ. 151, η ανασυγκρότηση της Καβάλας έγινε με πρωτοβουλία της οθωμανικής κυβέρνησης, που αποφάσισε να πάρει δραστικά μέτρα για να ανακόψει τη φθίνουσα πορεία της πόλης.

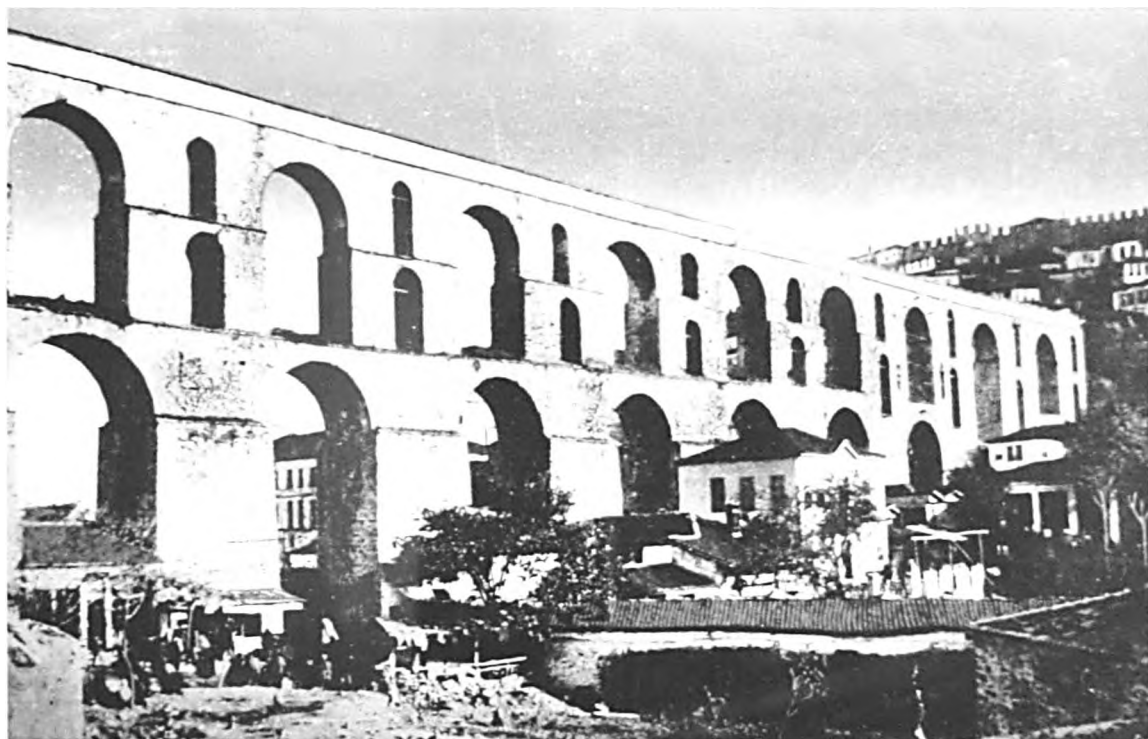
32. Για την οχύρωση και ύδρευση της Καβάλας, βλ. την εξαιρετική μελέτη του Κ. Τσουρή, "Νεάπολις - Χριστούπολις - Καβάλα. Διεργασίες - προθήκες - παρατηρήσεις στην οχύρωση και την ύδρευση", *Αρχαιολογικό Δελτίο*, 53 (1998), *Μελέτες*, σ. 387-454, όπου και βιβλιογραφία, σχέδια, φωτογραφίες (στο εξής: Τσουρή, "Οχύρωση - Ύδρευση"). Για την κατασκευή και τη σημασία του Υδραγωγείου της Καβάλας, βλ. Μ. Kiel, "Remarks on some Ottoman-Turkish aqueducts and WaterSupply in the Balkans - Kavalla, Chalkis, Levkas, Aleksinac and Ferrai/Ferecik", *De Turkisik Ailsique Rebus. Commentarii Henry Hofman dedicati, Utrecht 1992*, σ. 108-112.

Το ακρό της οχθής χερσονήσου από τα ανατολικά (φωτ. Αρχιζέτι Σαφοπούλου)

εται η αγορά-πόλη και πιθανότατα διαπλατύνεται με την προσθήκη του εξωτερικού της περιόλου. χτίζεται ο νέος περίολος της πόλης, με τον οποίο επε-

κτείνονται τα όρια της, και επισκευάζεται ριζικά το παλιό υδραγωγείο, που παίρνει τη σημερινή εντυπωσιακή του μορφή (Καμάρες).

Τμήμα του Υψιλαγείου της Κισσιάς, που ανοικοδομήθηκε μεταξύ 1529-1536 (αρχείο Δημοτικού Μουσείου Κισσιάς).

**ΙΜΠΡΑΗΜ
ΠΑΣΑΣ**

Την ίδια εποχή (περί το 1530) ο Ιμπραήμ πασάς¹³, δεξυέρης και κουνιάδος του σουλτάνου Σουλεϊμάν, ιδρύει στην Καβάλα Ιμαρέτ, με το θεσμό του βακουφίου¹⁴. Τα Ιμαρέτ¹⁵ ήταν μεγάλα συγκροτήματα που περιλάμβαναν πολλά ιδρύματα κοινής ωφέλειας (τζαμιά, μεντρεσέδες, πτωχοκομεία κ.λπ.) αλλά και έργα προσοδοφόρα (χάνια, λουτρά, καταστήματα κ.λπ.), τα έσοδα των οποίων προορίζονταν για τη συντήρηση των πρώτων.

33 Για τον Ιμπραήμ πασά, Κ. Ορφανίδη, *Ιστορικά και Τοπνομικά της Καβάλας*, Καβάλα 1997, σ. 61-64.

34 Κατά τους πρώτους αιώνες της οθωμανικής αυτοκρατορίας τα περισσότερα δημόσια έργα πραγματοποιούνταν, σχεδόν υτοχρησιτικά, από μέλη της σουλτανικής οικογένειας, υψηλούς αξιωματούχους, επαρχιακούς διοικητές ή πλοιοίσιους ιδιώτες, οι οποίοι έτσι "έσωζαν την ψυχή τους" διαιώνιζαν το όνομά τους και εξασφάλιζαν διάφορα προνόμια και ενεργητήματα. Για το θεσμό του βακουφίου (ιστιφάκας), Αμ. Στεφανίδου - Φωτιάδου, "Το Ιμαρέτ της Καβάλας", *Μακεδονικά*, 25 (1985-1986), 204-205, σημ. 3, όπου και βιβλιογραφία.

35. Ο όρος Ιμαρέτ σήμαινε το πολεοδομικό σύμπλεγμα που περιλάμβανε τα παραπάνω χτίρια εξοπλισμού των πόλεων, αλλά επίσης και το θεσμό της λειτουργίας τους. Για το ρόλο των Ιμαρέτ, Καρύδη, *Χωρογραφία Νεωτερική*, σ. 33-34.

Το Ιμαρέτ της Καβάλας πρέπει να περιλάμβανε μεγάλο τζαμί (τη σημερινή εκκλησία του Αγίου Νικολάου), καραβάν σεράϊ (μεγάλο πανδοχείο για την εξυπηρέτηση των καραβανιών και των εμπόρων), χαμιά, ιμαρέτ (πτωχοκομείο), μεντρεσέ (ιεροδιδασκαλείο), μεκτέμπ (σχολείο για μικρά παιδιά), τεκέ (μοναστήρι) και ζαβιγιέ (ησυχαστήριο) δερβισήδων, μεστζίτ (μικρά τεμένη), χάνια, μαγαζιά, εργαστήρια, αποθήκες και σεμπιλχανέ (δημόσιες κρήνες)¹⁶.

Τα βακούφια είχαν μεγάλη συμβολή στην οικονομική ανασυγκρότηση των πόλεων. Κατασκευάζαν έργα απαραίτητα για την οικονομική λειτουργία της πόλης, προσέφεραν θέσεις εργασίας, χορηγούσαν δά-

36. Για τα χτίσματα και ιδρύματα του βακουφίου, *Belon, Les observations...*, σ. 56-62, Ν. Μοσχόπουλου, "Η Ελλάς κατά τον Εβλιά Τοελεμπί", *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*, 14 (1938), 512 (στο εξής: Μοσχόπουλου, "Εβλιά Τοελεμπί"). Από το κείμενο του δεύτερου δε γίνεται φανερό αν όλα αυτά αποτελούν μέρος του βακουφίου, αν είναι χτίσματα μεμονωμένα ή ενοποιημένα σε συγκροτήματα κ.λπ. Το τζαμί χτίστηκε πιθανότατα στη θέση παλαιοχριστιανικής βασιλικής (Γ. Μπακαλάκη, "Νεάπολις - Χριστούπολις - Καβάλα", *Αρχαιολογική Εφημερίς*, (1936), 6 κ.ε.) που κατά την παράδοση τιμούσε τη μνήμη του Αγίου Λαζάρου ή του Αγίου Παύλου. Το καραβάν σεράϊ καταλάμβανε το βόρειο μέρος της σημερινής κεντρικής πλατείας (μεταξύ των οδών Ι. Δραγούμη, Ομονοίας και Δοϊράνης) και είχε έκταση 2.875 τ.μ. (*saravanserai* χτίζονταν πάνω σε κύριους εμπορικούς δρόμους που συνέδεαν τις πόλεις, σε κανονικές αποστάσεις μεταξύ τους). Ο τεκές δρισκόταν απέναντι από το τζαμί του Ιμπραήμ πασά, στη δεξιά γωνία των οδών Κουντουριώτου - Παυλίδου, ανεβαίνοντας προς την Παναγία. Το χαμιά δρισκόταν σε πάροδο της Κουντουριώτου και καταλάμβανε έκταση 1.566 τ.μ. Κρήνες μαρτυρούνται δίπλα στο τζαμί και έξω από τις πύλες της πόλης.

Καραβάν σεράϊ, εσωτερικό (Γεννάδειος Βιβλιοθήκη)

Η περιλλίστη χερσόνησος (γραβούρα Fr. von Löher, 1873).

νεια στους εμπόρους, τους επαγγελματίες και τους τεχνίτες, παραχωρούσαν με ευνοϊκούς όρους επαγγελματική στέγη και απορροφούσαν μέρος της παραγωγής, ανακυλώνοντας έτσι συνεχώς τον πλούτο. Ακόμη ασκούσαν φιλανθρωπικό έργο και παρείχαν υπηρεσίες που αναβάθμιζαν την ποιότητα ζωής των κατοίκων. Αποτελούσαν, με δυο λόγια, έργο πνοής για μια πόλη³⁷. Ειδικά για την Καβάλα, που μέχρι το 1530 ήταν ένας ασημαντος οικισμός, μπορούμε ανεπιφύλακτα να υποστηρίξουμε ότι το Ιμαρέτ του Ιμπραήμ πασά υπήρξε ουστατικό στοιχείο του γίγνεσθαι της πόλης³⁸ και καθοριστικός παράγοντας για την εξέλιξή της.

Τα έργα που προαναφέραμε δεν άλλαξαν απλώς τη μορφή του μικρού οικισμού. Βελτιώνοντας τις συνθήκες ασφάλειας και διαβίωσης και συμβάλλοντας στην τόνωση της οικονομικής δραστηριότητας, έθεσαν και τις βάσεις για την ανάπτυξη και τον μετασχηματισμό της πόλης. Οι συνέπειες είναι εμφανείς σε λίγα χρόνια: Όταν ο Belon επισκέπτεται την Καβάλα μεταξύ 1546-1549 βρίσκει έναν "πολύ ωραίο οικισμό", όπου κατοικούν "περισσότεροι από 500 Εβραίοι και μαζί Έλληνες και Τούρκοι"³⁹.

37. Για τον κοινωνικό ρόλο και τη σημασία των βακοφίων, *En. Balta, Les Vakifs de Serrés et de sa Region (XVe et XVIe s.)*, Athenes 1995, σ. 36-37, 87-88.

38. Περιπτώσεις Ιμαρέτ που έγναν πηρήνες ανάπτυξης νέων πόλεων; Καρύδη, *Χωρο-ταξία Νεωτερική*, σ. 35.

39. Belon, *Les observations...*, σ. 59. Το κείμενο στο σημείο αυτό είναι ασαφές, όπως -σκόπιμα- και η παραπάνω μετάφραση. 500 ήταν οι Εβραίοι ή συνολικά οι κάτοικοι της πόλης; Πιό λογικό φαίνεται το δεύτερο.

Είκοσι χρόνια μετά, ένα οθωμανικό κατάστιχο του 1569 εμφανίζει τον πληθυσμό της πόλης διπλάσιο. Σύμφωνα με μια πρώτη "ανάγνωση" της πηγής, η Καβάλα κατοικείται από 113 φορολογούμενες μουσουλμανικές οικογένειες, 46 χριστιανικές και 23 εβραϊκές. Μια δεύτερη δίνει ένα σύνολο 208 νοικοκυριών, εκ των οποίων τα 45 είναι χριστιανικά, τα 113 μουσουλμανικά και τα 50 εβραϊκά. Μια τρίτη καταλήγει σε 174 μουσουλμανικές, 52 χριστιανικές και 30 εβραϊκές οικογένειες, δηλαδή συνολικά σε 256 νοικοκυριά⁴⁰. Η απογραφή αυτή δίνει ένα πληθυσμό που κυμαίνεται ανάμεσα στα 900 και τα 1.300 άτομα, εκ των οποίων τα 2/3 είναι μουσουλμάνοι, 20-25% χριστιανοί και περίπου 12% Εβραίοι. Το φορολογικό κατάστιχο του 1569 μαρτυρεί και μια σχετικά αναπτυγμένη δραστηριότητα αγοράς. Από τα 13.327 ακκε της ολιγής φορολογικής απόδοσης της πόλης, τα 12.000 περίπου προέρχονται από τους φόρους της αγοράς και τις προσόδους από το ζυγιστήριο (ξαντάφ).

1.2.2. Εποικισμοί και εξισλαμισμοί

Τα διαθέσιμα απογραφικά στοιχεία μας οδηγούν σε δύο διαπιστώσεις. Αφενός ότι ο πληθυσμός της πόλης αυξάνεται θεαματικά: Τριπλασιάζεται σε διά-

40. Sokolowski, "Aperçu...", σ. 86, Καρύδη, "Πόλη και χωριό στην Ελλάδα των 15ου-16ου αι.", σ. 47 και Kiel, "Ottoman Building Activity...", σ. 154, αντίστοιχα. Σιχνά οι μελετητές των οθωμανικών αρχείων δίνουν διαφορετικά πληθυσμιακά μεγέθη, ακόμη και όταν αναφέρονται στην ίδια πηγή. Αυτό οφείλεται στη διαφορετική "ανάγνωση" των στοιχείων τους, κυρίως των ομαδοποιήσεων του πληθυσμού.

σημα μισού αιώνα (περίπου 400 άτομα το 1519, 900-1.300 το 1569) ή πενταπλασιάζεται σε σχέση με το 1528. Αφετέρου ότι η αναλογία μεταξύ των εθνοθρησκευτικών ομάδων ανατρέπεται υπέρ των μουσουλμάνων: Οι χριστιανοί αποτελούν περίπου το 85-90% του πληθυσμού το 1478, ενώ μόλις το 20-25% το 1569. Αντίθετα το μουσουλμανικό στοιχείο, ενώ το 1478 ήταν αμελητέο (περίπου 10%) το 1569 υπερβαίνει το 60%⁴¹.

Η αύξηση του πληθυσμού οφείλεται κυρίως στους οργανωμένους εποίκισμούς, συνήθη πρακτική των Οθωμανών, που αποσκοπούσε αφενός στη γονιμοποίηση των πόλεων-εμπορικών κέντρων και αφετέρου στην αλλαγή της εθνοθρησκευτικής τους υπόστασης. Όπως σημειώσαμε ήδη, κατά τη μαρτυρία του Βελον, μετά τον ουγγροτουρκικό πόλεμο, μάλλον του 1541⁴², οι Τούρκοι μεταφέρουν και εγκαθιστούν στην Καβάλα εβραϊκό πληθυσμό από πόλεις της Ουγγαρίας. Οι Εβραίοι είχαν παραδοσιακά ιδιαίτερες επιδόσεις στον τομέα του εμπορίου, γι' αυτό και οι Οθωμανοί ευνοούσαν την εγκατάστασή τους στα αστικά κέντρα. Στην περίπτωση αυτή οι Εβραίοι της Ουγγαρίας εγκαταστάθηκαν αρχικά στη Σόφια της Βουλγαρίας και από εκεί μετακινήθηκαν υποχρεωτικά στην Καβάλα, σύμφωνα με τις μαρτυρίες ραβινικών πηγών.

Εκτός από τους Εβραίους, στην Ανατολική Μακεδονία μεταφέρονται, από το 14ο αι., Γιουρούκοι (Τουρκοβάνοι) και Κονιάροι από περιοχές της Μικράς Ασίας, οι οποίοι ως γεωργοί και κτηνοτρόφοι εγκαθίστανται κυρίως σε ορεινές και ημιορεινές περιοχές⁴³. Μέρος αυτών εγκαθίσταται εξαρχής ή μετα-

κινείται το 15ο και 16ο αιώνα στην παράλια πόλη. Δε γνωρίζουμε αν οι όποιες μετακινήσεις μουσουλμάνων προς την Καβάλα ήταν υποχρεωτικές (sürgün) ή συνηθισμένες μετακινήσεις από την ύπαιθρο προς την πόλη, δυνατές υπό όρους και προϋποθέσεις. Πάντως οι μετακινήσεις μουσουλμανικού πληθυσμού προς την Καβάλα δεν πρέπει να ήταν ιδιαίτερα μαζικές, αν λάβουμε υπόψη τα στοιχεία που ακολουθούν.

Στό πλαίσιο του εποικιστικού προγράμματος των Οθωμανών εντάσσεται και η παροχή κινήτρου για την εγκατάσταση στην παράλια πόλη. Οι νέοι μουσουλμάνοι κάτοικοι της Καβάλας και αρκετοί χριστιανοί, ίσως και Εβραίοι, είναι απαλλαγμένοι από έκτακτους φόρους και υποχρεώσεις, γενικά δε η συνολική φορολογική επιβάρυνση της πόλης κατά την περίοδο της ανασυγκρότησής της (το δεύτερο μισό του 16ου αι.) είναι χαμηλή⁴⁴.

Η ανατροπή των δημογραφικών δεδομένων (με την οποία, όπως προαναφέραμε, άλλαξε η εθνοθρησκευτική ταυτότητα της πόλης και παράλληλα διασφαλίστηκε η κυριαρχία των Οθωμανών σ' αυτήν τη στρατηγικής σημασίας θέση) δεν πρέπει να αποδοθεί μόνο στην εποικιστική πρακτική. Αν συγκρίνουμε τα διαθέσιμα στοιχεία του 1528 και του 1569, θα καταλήξουμε στο (επισφαλές) συμπέρασμα ότι περίπου 120 μουσουλμανικές οικογένειες εποίκισαν την Καβάλα στα σαράντα αυτά χρόνια⁴⁵.

Η αλλαγή των εθνοθρησκευτικών συσχετισμών οφείλεται και στους εξισλαμισμούς, φαινόμενο που εντείνεται στο βαλκανικό χώρο από τα μέσα του 16ου αιώνα. Το βασικότερο κίνητρο για την αλλαξοπιστία ήταν το οικονομικό: η απόκτηση καλλιεργήσιμης γης, οι κάθε είδους οικονομικές ενισχύσεις και η απαλλαγή από τον κεφαλικό φόρο (συγχρόνως και από τους εκκλησιαστικούς φόρους). Πέραν αυτών όμως οι χριστιανοί, αλλά και οι Εβραίοι, προσχωρούσαν στο ισλάμ για να αποφύγουν τις κάθε είδους αυθαιρεσίες και καταπιέσεις, να εξισωθούν κοινωνικά με τους μουσουλμάνους και να γλιτώσουν από το "φόρο του αίματος", το παιδομάζωμα⁴⁷.

41. Τις πρώτες δεκαετίες μετά το 1520-30 παρατηρείται στις βαλκανικές πόλεις μεγάλη αύξηση του πληθυσμού (Καρύδη, *Χωροταξία Νεωτερική*, σ. 51-52), κυρίως των μουσουλμανικού (Τοντόρωφ, *Η Βαλκανική πόλη*, σ. 91-94). Στην περιοχή μας, εκτός της Καβάλας, τεράστια αύξηση παρουσιάζει η Θάσος: το 1569/70 ο Θεολόγος έχει 619 οικογένειες, αύξηση 170% σε σχέση με το 1519, και όλο το νησί 1.586, από 681 (Καρύδη - Kiel, *Μυτιλήνης αστυγγραφία*, σ. 179).

42. Κατά τον Κ. Χιόνη, *Ιστορία της Καβάλας*, σ. 67-68, οι Εβραίοι μετακινήθηκαν από την Ουγγαρία αμέσως μετά τη μάχη του Μοχάτς (1526), δηλ. στα 1527-1528. Όμως η απογραφή του 1528 παρουσιάζει την Καβάλα σε πλήρη παρακμή και δεν αναφέρει καθόλου Εβραίους. Οι Τούρκοι κατανίκησαν τα στρατεύματα του Φερδινάνδου και κατέλαβαν τη Βούδα στα 1541. Συνεπώς η μετακίνηση των Εβραίων πρέπει να χρονολογηθεί τα ελόμενα χρόνια (βλ. και Kiel, "Ottoman Building Activity...", σ. 152).

43. Kiel, "Ottoman Building Activity...", σ. 153.

44. T. Göçbilgin, *Rumeli' de Yürükler, Tatarlar ve Evlâd-i Fâtihân* (Οι Γιουρούκοι, οι Τάταροι και οι απόγονοι των κατακτητών στη Ρουμελία), *İstanbul 1957*, σ. 69-75, 262-265 (στοιχεία για το 16ο και 17ο αιώνα), Τοντόρωφ, *Η Βαλκανική πόλη*, σ. 82-85, Στεφανίδου, *Η πόλη - λιμάνι*, σ. 38-41, όπου και αναλυτικά στοιχεία και βιβλιογραφία. Λίγες εστίες Γιουρούκων (μια εστία αριθμούσε 10-40 άτομα) αναφέρονται από το 15ο αι. και στην περιοχή Καβάλας, ενώ στην πόλη καταγράφονται απόγονοί τους στα τέλη του 17ου αι. Για τους μουσουλμάνους εποίκους, βλ. και Κεφ. 1.2.3.

45. Kiel, "Ottoman Building Activity...", σ. 154-155. Όπως θα δούμε στη συνέχεια (κεφ. 2.3.4.), πολλές χριστιανικές οικογένειες είχαν φορολογικές απαλλαγές, έναντι της υποχρέωσης να συντηρούν το σύστημα ύδρευσης και το Υδραγωγείο (Καμάρες).

46. Είναι πολύ πιθανό να εποίκισαν την Καβάλα όχι μόνο 123 αλλά περισσότερες μουσουλμανικές οικογένειες. Οι υπολογισμοί έγιναν με βάση την εκδοχή ότι οι 35 εξισλαμισμένες οικογένειες του 1569 (βλ. στη μεθεπόμενη παράγραφο) αλλαξοπίστησαν στην Καβάλα. Μπορεί όμως να μην ήταν ντόπιες και να είχαν προσχωρήσει στο Ισλάμ, πριν εγκατασταθούν στην πόλη. Βλ. και σημ. 49.

47. Για τον εξισλαμισμό και το παιδομάζωμα, Ε. Ζεγγίνη, Γενίτσαροι και Μπλεκτασιομός. Γενειοουργοί παράγοντες του Βαλκανικού Ισλάμ, *Θεσσαλονίκη 2002*, σ. 87-157, 241-252, Τοντόρωφ, *Η Βαλκανική πόλη*, σ. 85-87.

Στα 1478/9 μόνο 3 από τις μουσουλμανικές οικογένειες της Καβάλας προέρχονταν από εξισλαμισμό⁴⁸. Αυτό σημαίνει ότι στις τάξεις του χριστιανικού πληθυσμού οι εξισλαμισμένοι δεν ξεπερνούσαν το 5%. Τα δεδομένα έχουν ανατραπεί άρδην ενενήντα χρόνια μετά. Στην αναλυτική απογραφή του 1569, από τους 113 αρχηγούς των μουσουλμανικών οικογενειών της Καβάλας, οι 35 φέρουν το όνομα Ibn-i Abdoullah, απόδειξη ότι είχαν περάσει πρόσφατα στο Ισλάμ (δηλ. οι πατέρες τους ήταν χριστιανοί). Σύμφωνα με τα δεδομένα αυτής της πηγής, οι προερχόμενοι από εξισλαμισμό έφταναν το 31%⁴⁹ του μουσουλμανικού πληθυσμού της πόλης! Πιο εντυπωσιακά καταδεικνύεται το φαινόμενο, αν προβάλουμε τις 35 αυτές οικογένειες στο χριστιανικό

πληθυσμό. Από τους υπολογισμούς προκύπτει ότι το 43% των χριστιανών της Καβάλας έχει προσχωρήσει στο Ισλάμ!

Είναι φανερό ότι μετά το 1530 νέοι παράγοντες ασκούν πιέσεις στους χριστιανούς και ευνοούν τον εξισλαμισμό: Η εγκατάσταση πλήθους Οθωμανών αξιωματούχων, στρατιωτών και εποίκων συνεπάγεται και την διάδοση της τουρκικής γλώσσας, στην οποία ενοσωματώνονται σταδιακά και οι χριστιανοί. Επιπλέον η θρησκευτική ζωή των νέων κυρίαρχων είναι οργανωμένη. Τα μεγάλα τεμένη του Ιμπραήμ πασά και του Χαλίλ μπεή δεσπόζουν στο χώρο και τη ζωή της Καβάλας και επηρεάζουν τις συνειδήσεις, ενώ τα διάφορα θρησκευτικά ιδρύματα του βαζουφίου του Ιμπραήμ πασά αποτελούν πυρήνες θρησκευτικής προπαγάνδας. Οι χριστιανοί δεν έχουν να αντιτάξουν

48. Στεφανίδου, *Η πόλη - λιμάνι*, σ. 41.

49. Οι εγγραφές υπό το όνομα Ibn-i (ή Bin ή Ben) Abdoullah αφορούσαν μόνο μία γενιά. Τα παιδιά των εξισλαμισμένων εγγράφονταν, όταν ήταν αρχηγοί οικογενειών, με το μουσουλμανικό πατρώνυμο (π.χ. γιος του Αχμέτ), κι όχι με το δηλωτικό Bin Abdoullah (δηλ. δε φαίνεται στην εγγραφή ότι ήταν εξισλαμισμένοι). Συνεπώς το πραγματικό ποσοστό των μουσουλμάνων που προέρχονταν από εξισλαμισμό θα ήταν πολύ μεγαλύτερο του 31% και βέβαια ο πραγματικός αριθμός των εξισλαμισμένων χριστιανών πολύ μεγαλύτερος από αυτόν που δείχνουν τα διβλία απογραφής! Η ομιμητοχή των εξισλαμισμένων στο σύνολο του μουσουλμανικού πληθυσμού ήταν ακόμη μεγαλύτερη σε άλλες πόλεις: 39,25 στις Σέρρες, 40,35 στη Θεσσαλονίκη, 37,25 στη Βέροια κ.λπ. (Sokoloski, "Aperçu...", σ. 88, τα στατιστικά στοιχεία δικά μας). Επειδή όμως τα στοιχεία της ανωτέρω πηγής δεν είναι πλήρη (ο Kiel δίνει μεγαλύτερα πληθυσμακά μεγέθη) τα ποσοστά αυτά πρέπει να εκληφθούν ως ενδεικτικά και όχι ως απολύτως ακριβή.

Το τζαμί του Ιμπραήμ πασά και η αζατοκίχη κεντρική και δυτική περιοχή της πόλης στα 1860 (M.A. Walker)

Από τη ζωή τάγματος δερβίσηδων (carte postale, 1895)

ανάλογους πνευματικούς φάρους” (λ.χ. μεγάλα μοναστήρια) που να οργανώνουν τη θρησκευτική ζωή και να κρατούν άσβεστη την πίστη.

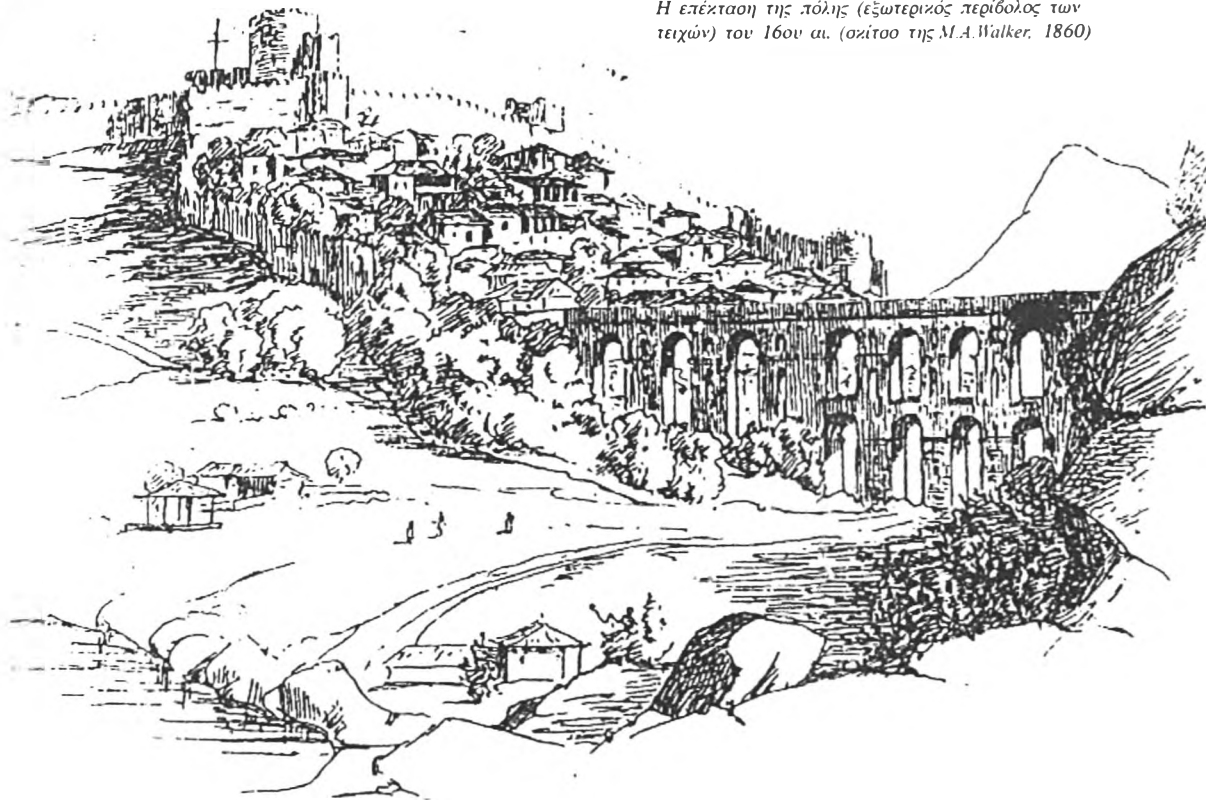
Ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο στον εξισλαμισμό του χριστιανικού πληθυσμού και στην αλλαγή του εθνοθρησκευτικού χαρακτήρα της Καβάλας πρέπει να έπαιξε το Ιμαρέτ του Ιμπραήμ πασά. Για τους λόγους που προαναφέραμε, τα δακούφια αποτελούσαν (εκτός από πυρήνες θρησκευτικής προπαγάνδας) αφενός κίνητρο για την εγκατάσταση νέων μουσουλμανικών πληθυσμών στην πόλη και αφετέρου δέλεαρ για την αλλαξοπιστία και την ενσωμάτωση των ντόπων πληθυσμών στη μουσουλμανική κοινότητα. Υπήρξαν το καλύτερο μέσο προβολής του Ισλάμ, λειτούργησαν ως “δούρειος ίππος” για την ειρηνική - πολιτιστική κατάκτηση των πληθυσμών που υποτάχθηκαν με τα όπλα⁵⁰ και κατά συνέπεια συνέβαλαν

αποφασιστικά στη διασφάλιση της οθωμανικής κυριαρχίας.

Για να συνοψίσουμε: Μια τεράστια επένδυση σε νέα δημόσια οικοδομήματα (υδραγωγείο, αμυντικά έργα και ιδρύματα) και ένα οργανωμένο εποικιστικό πρόγραμμα, που συνδυάστηκε με την παροχή φορολογικών προνομίων, ήταν οι σημαντικότεροι παράγοντες για την αναζωογόνηση της πόλης, ορθότερα, για τη “δημιουργία” της πόλης.

Η Καβάλα, αν και αναπτύσσεται στο χώρο της παλιάς Χριστούπολης, δεν μπορεί να θεωρηθεί συνέχεια της. Η νέα πόλη που εμφανίζεται στα μέσα του 16ου αιώνα, μετά από μια φθίνουσα πορεία 150 χρόνων, έχει υποστεί βαθιές αλλαγές στις δομές και τις λειτουργίες της και έχει μετεξελιχθεί σε μια πόλη με έντονα μουσουλμανικό χαρακτήρα.

50. Balta, *Les Yakifs de Serres*, σ. 36-37

Η επέκταση της πόλης (εξωτερικός περίβολος των τειχών) του 16ου αι. (στίχοι της M.A. Walker, 1860)

1.2.3. Το όνομα “Καβάλα”

Κατά την πρόωμη αυτή περίοδο της τουρκοκρατίας εμφανίζεται και το νεότερο όνομα της πόλης. Το όνομα “Καβάλα” μνημονεύεται για πρώτη φορά στα τέλη του 14ου αιώνα. Σύμφωνα με τουρκικά χρονικά, μία από τις θέσεις που κυριεύσαν οι Οθωμανοί κατά την προέλασή τους στη Μακεδονία τη δεκαετία του 1380, ήταν η Καβάλα (Qavala)⁵¹. Δε γνωρίζουμε βέβαια αν με το όνομα αυτό δηλώνεται η θέση της σημερινής πόλης ή η περιοχή της σημερινής Παλιάς Καβάλας.

Το όνομα Καβάλα “επανεμφανίζεται” μισόν αιώνα αργότερα, σε σημειώσεις Γάλλου περιηγητή. Το 1433 ο Bertrand de la Broquière περνά από μια καταστραμμένη και έρημη πόλη, την οποία ονομάζει Mussi. Πίσω από το περιεργό αυτό όνομα κρύβεται η Καβάλα. Ο Γάλλος περιηγητής -εξηγεί ο εκδότης του έργου του- αντί για το όνομα ενός τόπου, σημείωνε συχνά την σημασία του, όπως την άκουγε από τους ντόπιους. Qavala στα τουρκικά σημαίνει (όπως και η παραπάνω μεσαιωνική γαλλική λέξη) “αυλός”, “φλογέρα βοσκού”, “σουραύλι”⁵².

Το νέο όνομα αρχίζει να επιζωεί στο δεύτερο μισό του 15ου αιώνα. Σε μια από τις εκκλησιαστικές πηγές αυτής της εποχής η μητρόπολη εμφανίζεται και με τα δύο ονόματα: “Χριστούπολις ήτοι Καβάλα”⁵³.

51. Ζαχαριάδου, *ό.π.*, σ. 206. Βακαλόπουλου, *ό.π.*, σ. 35. Όπως προαναφέραμε, το χρονικό του Παχσή Φαχίχ, γραμμένο στα τέλη του 14ου αι., έχει σωθεί ενσωματωμένο στο χρονικό του Ασηκ Πασάζαντε, που γράφτηκε στα τέλη του 15ου αι. (Ζαχαριάδου, *ό.π.*, σ. 41-44). Εάν το τοπωνύμιο Καβάλα αναφερόταν στο κείμενο του παλιότερου χρονικού και δεν προστέθηκε στο δεύτερο (αντιζαθι-στώντας ίσως το “Χριστούπολις”), τότε έχει βάση η υπόθεση ότι το “Καβάλα” προϋπήρχε της οθωμανικής κατάκτησης (και άρα ότι έχει ελληνική προέλευση). Πιο πιθανή όμως φαίνεται η σύνδεση του ονόματος με τη μεταφορά μουσουλμάνων εποίκων στη γύρω ημιορεινή περιοχή πριν από την κατάληψη της πόλης (1382-83).

52. Bertrand de la Broquière, *Voyage d' outre mer et retour de Jerusalem en France...1432 et 1433*, Paris 1892, σ. 571.

53. Δ. Ι. Λαζαρίδη, *Νεάπολις, Χριστούπολις, Καβάλα*. Οδηγός Μουσείου Καβάλας, Αθήνα 1969, σ. 43.

Στα 1470, στο ημερολόγιο του Angionello, το όνομα Chavala αναφέρεται ως τοπωνύμιο της πλαγιάς του βουνού⁵⁴. Την ίδια εποχή, όπως ήδη τονίσαμε, τα οθωμανικά αρχεία δίνουν αρετές πληροφορίες για την κατοικημένη πόλη Καβάλα.

Για την προέλευση και σημασία του ονόματος έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις. Κατά μία εκδοχή, το σημερινό όνομα της πόλης είναι ελληνικό. Προέρχεται από τα Σβάβαλα, αρχαία αποικία της Ερέτριας, που βρισκόταν στη θέση της σημερινής Παλιάς Καβάλας, περιοχής κατάσπαρτης από μεταλλεία. Από το αρχαίο όνομα, αλλοιωμένο μέσα στους αιώνες, ονομάστηκε όλη η πλαγιά του βουνού, αργότερα δε και η παράλια πόλη⁵⁵.

Κατά άλλη εκδοχή, που ήδη υποδηλώθηκε, το όνομα Καβάλα προέρχεται από την τουρκική - αλβανική λέξη Kaval, που, όπως είδαμε, σημαίνει “φλογέρα βοσκού”⁵⁶. Κατά την εκδοχή αυτή, η λέξη υποδηλώνει τις κτηνοτροφικές ασχολίες των πρώτων μουσουλμάνων εποίκων της γύρω ημιορεινής περιοχής, ίσως της Εσκι (Παλιάς) Καβάλας. Όταν αυτοί εποίκισαν αργότερα την παράλια πόλη, της έδωσαν το όνομα της αρχικής τους εγκατάστασης.

Μια διαφορετική άποψη συνδέει το όνομα της πόλης με την καταγωγή των κατοίκων της. Σύμφωνα με αυτήν, οι πρώτοι μουσουλμάνοι έποικοι της γύρω περιοχής, και αργότερα της παραθαλάσσιας πόλης, προέρχονταν από την περιοχή του Ιζονίου όπου υπήρχε το βυζαντινό φρούριο Καβάλα (“φρούριον άνωθεν Ιζονίου διακειμένον, ὃ Καβάλαν ὠνόμαζον”). Οι Κόνιαροι έποικοι, εξισλαμισμένοι χριστιανοί, μετέφεραν το όνομα του βυζαντινού φρουρίου αρχικά στον ημιορεινό οικισμό της Παλιάς Καβάλας, όπου πρωτοεγκαταστάθηκαν, και αργότερα, με την κάθοδό τους στα παράλια, στο κάστρο της μέχρι τότε Χριστούπολης⁵⁷.

Θα μπορούσαμε βέβαια να υποστηρίξουμε και μια παραλλαγή της παραπάνω άποψης: Ότι δηλαδή οι Κόνιαροι έποικοι εγκαταστάθηκαν απευθείας στη χερσόνησο - κάστρο της Χριστούπολης, στην οποία και

54. Μέρτζιοι, *Μνημεία*, σ. 203.

55. P. Collart, *Phillipes, ville de Macedoine, depuis ses origines jusqu' a la fin de l' époque romaine*. Paris 1937, σ. 106-107. Κ. Ορφανίδη, *Ιστορικά και τοπωνυμικά της Καβάλας*, σ. 15-19. Σύμφωνα με την ετυμολογική ερμηνεία, η λέξη Σβάβαλα προήλθε από το ρήμα σκαπτω (σκαπ-, σκαβ-), δηλώνει τα σκάμματα των μεταλλείων και μετά την αποσάθρωση - αποκοπή του αρχικού Σ κατέληξε Καβάλα (βλ. και σημ. 51).

56. Ami Boue, *Recueil d' itinéraires dans la Turquie d' Europe*, Vienne 1842, σ. 149.

57. F. Badinger, “Kavalla (Anatolien)”, *Der Islam*, 29 (1949-1950), 301-302.

58. Γ. Μπακαλάκη, “Το τοπωνύμιο Καβάλα”, *Α' Τοπικό Συμπόσιο, Η Καβάλα και η περιοχή της*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 129-132. Κατά το συγγραφέα, η εγκατάσταση των εποίκων στην περιοχή έγινε μετά την κατάληψη της πόλης. Όμως από τις μαρτυρίες των τουρκικών χρονικών εικάζεται το αντίθετο (βλ. σημ. 51).

έδωσαν το όνομα Καβάλα⁵⁹. Έτσι όμως μένει ανεξήγητο το όνομα του γειτονικού χωριού, "Εσλί (Παλιά) Καβάλα", το οποίο πρέπει να ονομαζόταν έτσι από τους πρώτους αιώνες της τουρκοκρατίας⁶⁰. Για τον ίδιο λόγο άλλωστε θεωρείται παρακινδυνευμένη η βολική υπόθεση ότι το όνομα της πόλης προέρχεται απλά από τη λέξη "Kavala", που στα τουρκικά σημαίνει "παράπτηγμα δίπλα στη θάλασσα"⁶¹.

Σε αντίθεση με τις παραπάνω απόψεις, που φαίνεται να έχουν κάποιο ιστορικό έρεισμα, ελάχιστοι πειστιζή είναι η ετυμολογική ερμηνεία πολλών δυτικών περιηγητών. Κατ' αυτούς το όνομα της πόλης είναι δυτικό (ρωμαϊκό, γενονάτιο, βενετοϊάνιο ή γαλλικό), δόθηκε είτε από τους σταυροφόρους είτε από τους Γενοιάτες ή τους Βενετούς εμπόρους, όταν ίδρυσαν εδώ εμπορικό σταθμό, και προέρχεται από τη λέ-

ξη cavallo (= άλογο). Σύμφωνα με τις διάφορες παραλλαγές αυτής της εκδοχής, η πόλη ονομάστηκε έτσι, είτε επειδή ο δρόμος επί του οποίου είναι χτισμένη εμφανίζει από μακριά σχήμα αλόγου ή οπλής αλόγου, είτε επειδή στο πολυύψιστο αυτό πέρασμα της Εγνατίας οδού υπήρχε ανέκαθεν σταθμός ταχυδρομικών αλόγων, είτε επειδή εδώ υπήρχε πάλια κάποιο αγάμα αλόγων⁶².

Με άλογο συνδέεται και η άλλη ετυμολογική ερμηνεία, εξίσου αβάσιμη: Η πόλη ονομαζόταν στα αρχαία χρόνια Βουκεφάλα, όπως την είχε ονομάσει ο Μέγας Αλέξανδρος προς τιμή του αλόγου του, και από παραφθορά αυτού του ονόματος προήλθε το Καβάλα⁶³.

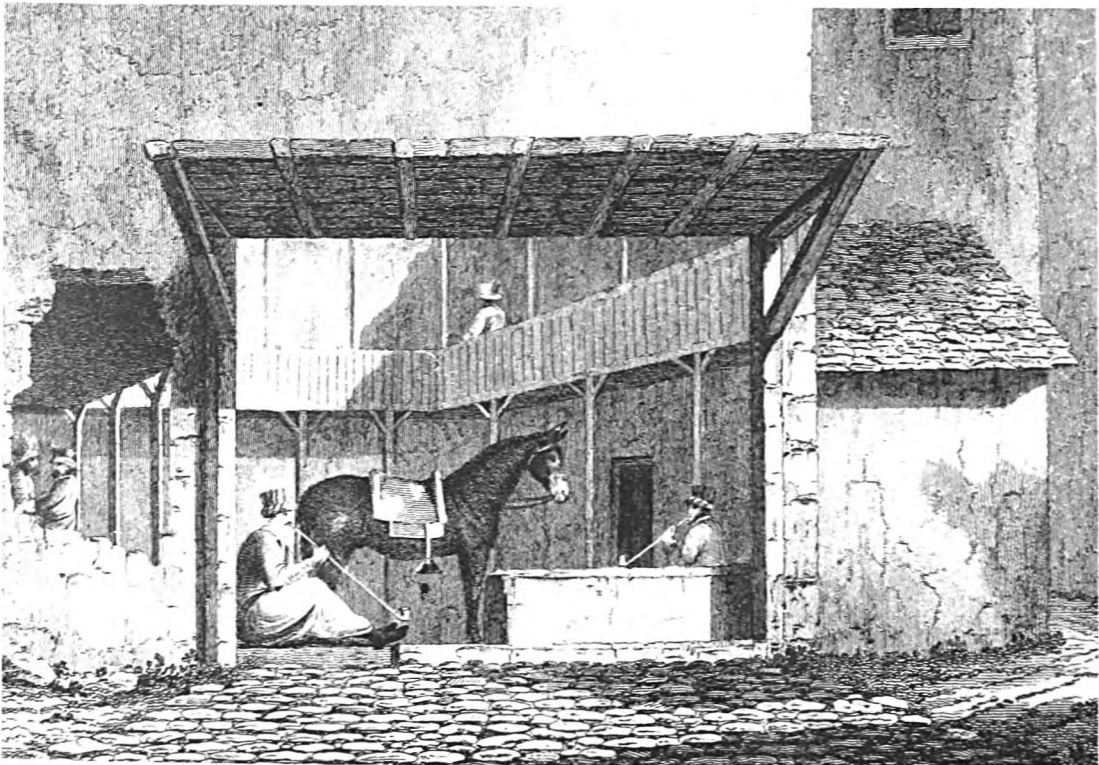
59. Υπόθεση της Στεφανίδου. *Η πόλη - λιμάνι*, σ. 24.

60. Στη 1691 η *Εσλί Καβάλα* και το *Κίστρο Καβάλας* αναφέρονται ως τόποι όπου ζούσαν Ποιρτζίκι, "απόγονοι των κατακτητών" (*Göğbilgin, Rumeli'de Yürükler...*, σ. 262-265).

61. Για τις λέξεις *kaval* και *kavala*. *Αντ. Β. Θεοφύλακτῆς, Λεξικόν Τουρκοελληνικών, Κων/πόλη 1960*, σ. 361.

62. *Ισχυρισμοί των père Bracconier, père Fr. Tarillon, Ch. Sonini, Ed. Clarke, L. Heuzey, E. le Camus και J. F. Fraser*. Για τις απόψεις αυτών και των προαναφερθέντων *Beirandon de la Broquière, Angionello και A. Boue*, βλ. Κ. Λιζοφίνου, "Η Καβάλα της Τουρκοκρατίας στα χρόνια των ξένων περιηγητών", *Υπόστρωτο*, 8-9 (Καβάλα, φθιν. 1997), 166-206, διάσπαρτες αναφορές.

63. Άποψη του *Belon*, που ελιαιαμβάνει και ο *Robert de Dreux* (Λιζοφίνου, *ό.π.*, σ. 169-170, 175).

Χάνι στην περιοχή Καβάλας (E. D. Clarke, 1801).

2. Ο χώρος - τόπος της παλιάς πόλης / συνοικίας της Παναγίας

2.1. Εισαγωγικά - το ιστορικό πλαίσιο

Σχέδιο της Καβάλας - χερσονήσου της Παναγίας (1830).

Όπως δηλώσαμε και στο "Εισαγωγικό σημείωμα - Πηγές", αντικείμενο εξέτασης της παρούσας εργασίας είναι "η ιστορία της χερσονήσου της Παναγίας (ο χώρος και η ζωή)" κατά την οθωμανική - τουρκική περίοδο της πόλης μας.

Η παρενθετική επεξήγηση φαίνεται δέβαια περιττή, αφού δηλώνει το σχεδόν αυτονόητο. Στη (μικρο) ιστορία ενός τόπου (εν προκειμένου μιας συνοικίας / πόλης) η αλληλένδετη σχέση του χώρου με τη ζωή, δηλαδή με τις ποικίλες εκφάνσεις του ιστορικού γίνεσθαι, είναι προφανής. Τα ιστορικά γεγονότα δε διαδραματίζονται εν κενώ, αλλά αποτυπώνονται στο χώρο και τον μετασχηματίζουν. Π.χ. οι δημογραφικές μεταβολές αλλάζουν τη φυσιογνωμία της πόλης, η οικονομική ανάπτυξη αποτυπώνεται στην πολεοδομική της εξέλιξη κλπ. Όπως θα δούμε, αυτά παρατηρούνται και στην Καβάλα. Και τα στοιχεία του χώρου όμως δεν είναι απλό κέλυφος, στατικό σκηνικό της ιστορικής εξέλιξης, αλλά παράγοντες που ενίοτε καθορίζουν το ιστορικό γίνεσθαι. Π.χ. στην Καβάλα η κατασκευή του Υδραγωγείου τον 16ο αι. και η επέκταση της πόλης το 19ο αι. άλλαξαν το

ρου της ιστορίας της. Συνεπώς η ιστορία μιας πόλης πρέπει να "διαβαστεί" όχι μόνο μέσα από τα "γεγονότα" της αλλά και μέσα από τα στοιχεία και τις κινήσεις του χώρου της.

Αυτό σκοπεύουμε να κάνουμε στην τρέχουσα ενότητα. Όχι δέβαια με την αυστηρή μεθοδολογία του ειδικού επιστήμονα που μελετά το δομημένο ανθρώπινο περιβάλλον, παρακολουθεί τις κινήσεις του στο χώρο και το χρόνο και αναλύει τα μορφολογικά του στοιχεία: τη χωροταξική - πολεοδομική του οργάνωση, την οικιστική του διάρθρωση, την αρχιτεκτονική του κ.ά.

Στην εργασία μας τα στοιχεία του μελετούμενου χώρου - η ακρόπολη, τα τείχη, το Ιμαρέτ, οι οικιστικές ενότητες των μαχαλάων και τα διάφορα κτίσματα, θρησκευτικά ή κοσμικά - δεν εξετάζονται ως αυτόνομες (αρχαιολογικές, μνημειακές, αρχιτεκτονικές) οντότητες, αλλά σε συνδυασμό με δεδομένα της "ιστορίας" (της δημογραφίας, της οικονομικής-κοινωνικής ιστορίας, της ιστορικής γεωγραφίας κ.ά.). Ο χώρος, με δύο λόγια, δεν εξετάζεται τόσο ως "χώρος" αλλά κυρίως ως "τόπος", δηλαδή χώρος μέσα στον οποίο κινούνται τα δρώντα υποκειμένα της ιστορίας.

Οι πληροφορίες μας για το χώρο της περίκλειστης πόλης από τον 15ο μέχρι και τα μέσα του 19ου αι. είναι ελλιπείς και αποσπασματικές. Μπορούμε ωστόσο να σκιαγραφήσουμε το χώρο της χερσονήσου από τους πρώτους οσκεινούς αιώνες.

Ο στόχος είναι εν μέρει τουλάχιστον εφικτός, αν αξιοποιηθούν συνδυαστικά: α. Οι γνώσεις για τις γενικές αρχές που διέπουν την οργάνωση του δομημένου χώρου της οθωμανικής πόλης, β. τα διαθέσιμα δημογραφικά στοιχεία των πρώτων αιώνων, γ. Οι πληροφορίες, από οθωμανικές ή άλλες πηγές, περιηγητικά κείμενα κλπ., για την ύπαρξη (όχι όμως και τη θέση) μαχαλάων, θρησκευτικών χώρων, ιδρυμάτων κλπ. κατά τους πρώτους αιώνες της τουρκοκρατίας, δ. Τα ίδια τα σωζόμενα στοιχεία του χώρου της χερσονήσου (ακρόπολη, τείχη, τζαμιά, εκκλησίες, βασικοί δρόμοι κλπ.). Τα τρία τελευταία - υπό το φως του πρώτου - αποτελούν (κατά περίπτωση) σημαντικές ενδείξεις για την οργάνωση του χώρου της χερσονήσου και τις διάφορες φάσεις της εξέλιξής του, μας κατευθύνουν στην αναζήτηση αρχικών οικιστικών πυρήνων και στη χρονολόγηση χώρων λατρείας και μαχαλάων, στηρίζουν βεβαιότητες ή εικασίες για τη θέση των συνοικιών κλπ. ε. Οι συγκροτημένες πληροφορίες των κτηματολογικών αρχείων (οθωμανικού και ελληνικού) του τέλους του 19ου και των

Σελίδα από το Οθωμανικό Κτηματολόγιο, 1885-1912.

αρχών του 20ού αιώνα¹. Η δοήθεια αυτών είναι ιδιαίτερα πολύτιμη. Αν και μας πληροφορούν άμεσα μόνο για τις τελευταίες δεκαετίες, μπορούν ωστόσο να αποτελέσουν ασφαλές έρεισμα για την ανασύνθεση και του απώτερου παρελθόντος. Όχι μόνο επειδή αποτυπώνουν μια πραγματικότητα που ασφαλώς προϋπήρχε της εποχής τους. Κυρίως, επειδή βάσει των αναλυτικών στοιχείων τους αποκτούν νόημα και γίνονται αξιοποιήσιμες οι πληροφορίες των προηγούμενων αιώνων (διαφορετικά λ.χ. θα γνωρίζαμε το όνομα ενός τζαμιού ή ενός μαχαλά του 16ου αι., δε θα μπορούσαμε όμως να τα τοποθετήσουμε στο χώρο ούτε να τα ταυτίσουμε με σημερινές θέσεις). Οι προφορικές πληροφορίες, που παρέχουν συμπληρωματικές πληροφορίες, λ.χ. για τη θέση και τα χαρακτηριστικά κτισμάτων που δε σώζονται πλέον, ενισχύουν εικασίες, επιβεβαιώνουν συμπεράσματα κλπ.

Από τις αρχές του 16ου αι., συμβατικά από το 1530, και για τρεις αιώνες, δηλ. μέχρι τις αρχές του 19ου, η χερσόνησος της Παναγίας διαμορφώνει σταδιακά τη νέα φυσιογνωμία της, ώστε να προσαρμοστεί στις ανάγκες των νέων κατοχών της. Τα ίχνη του δυζαντινού παρελθόντος της οδηγούν γρήγορα

και η νέα πόλη παίρνει πολύ σύντομα τη μορφή μιας ανατολίτικης μουσουλμανικής πόλης, με τις χωριστές, αμιγείς εθνοθρησκευτικές συνοικίες της, με τα τζαμιά, τα μεσζίτ και τους μεντρεσέδες της, τα χαμάμ, τα χάνια και τα παζάρια της, το υδραγωγείο, το καραβάν-σεραϊ, τους τεκέδες και το μαρρέτ.

Χαρακτηριστικό της ιδιότυπης φυσιογνωμίας των οθωμανικών πόλεων ήταν και η τυπική οργάνωση και διαίρεση του χώρου τους. Σε πολλές περιπτώσεις οι Οθωμανοί διατήρησαν τη διαίρεση των πρώην δυζαντινών πόλεων σε “κάστρο”, “χώρα” (περιτειχιόμενη πόλη) και “εξέχωρο” ή “εξωχώριο” (περιοχή έξω από τα τείχη), διαίρεση που αντιστοιχούσε πλέον στις ενότητες του κάστρου, της κάτω πόλης και του βαρός. Την οργάνωση των οθωμανικών πόλεων σε ενότητες υπαγόρευαν πολιτικοί, θρησκευτικοί και οικονομικοί λόγοι, μεταξύ των οποίων και η ανάγκη μιας σαφούς κοινωνικής διαφοροποίησης του πληθυσμού. Από την άποψη της μουσουλμανικής νομοθεσίας, τον πληθυσμό αποτελούσαν δύο κατηγορίες: οι εκπρόσωποι της εξουσίας, οι διοικητικοί, στρατιωτικοί και θρησκευτικοί αξιωματούχοι, που ήταν απαλλαγμένοι από φόρους, και οι απλοί υπήκοοι, δηλαδή ο παραγωγικός και φορολογούμενος πληθυσμός².

Βέβαια η οργάνωση των οθωμανικών πόλεων δεν χαρακτηριζόταν από άκαμπτη ομοιομορφία, αφού κάθε πόλη είχε τα δικά της γνωρίσματα και διαφορετικό τρόπο εξέλιξης. Π.χ. σε ορισμένες πόλεις, λόγω της ανάπτυξής τους, τα τείχη που συνήθως χώριζαν την κάτω πόλη από το βαρόν έπαψαν να έχουν νόημα, το ίδιο και η διαίρεση του χώρου της πόλης στις δύο αυτές ενότητες. Αυτό έγινε και στην Καβάλα μετά το 1864.

Η Καβάλα της περιόδου 1530-1864 ακολουθεί σε μεγάλο βαθμό την τυπική οργάνωση της οθωμανικής πόλης σε τρεις ενότητες, όπως λ.χ. την αποτυπώνει στα 1667 ο Εβλιγιά Τσελεμπή. Ο Τούρκος περιηγητής φαίνεται να διαιρεί την πόλη σε τρία μέρη: α. Την ακρόπολη, που αποτελείται από το Ιτς Καλέ (εσωτερικό κάστρο) και το ορτά χιοσάρ (μεσαίο κάστρο), δηλ. τον εσωτερικό και εξωτερικό περίβολο του κάστρου, β. Την κάτω πόλη ή κάτω φρούριο, που αποτελείται από τους δύο περιβόλους των τειχών και έχει 5 μαχαλάδες και 500 σπίτια και γ. Την εκτός τειχών περιοχή, που έχει λίγα μαγαζιά, χάνια, αποθήκες κλπ.³

2. Για τα τυπικά γνωρίσματα και την οργάνωση της οθωμανικής πόλης, Καρίδη, *Χωρο-ταξία Νεωτερική*, σ. 99-148. Για την κοινωνική διαφοροποίηση του πληθυσμού, Τοντόρωφ, *Η Βαλκανική πόλη*, σ. 35-36.

3. Μοσχόπουλου, “*Εβλιά Τσελεμπή*”, σ. 511-512. Η περιγραφή δεν πρέπει να είναι απολύτως κατανοητή, γι’ αυτό και οι μελετητές - μεταφραστές του πρωτότυπου κειμένου ερμηνεύουν κάπως διαφορετικά την τριπλή διαίρεση του χώρου.

1. Βλ. “*Εισαγωγικό σημείωμα - Πηγές*”, τις αρχαιολογικές πηγές με α/α 6 και 8.

Η ακρόπολη, τα τείχη της επέκτασης του 16ου αι. και το υδραγωγείο (ΓΑΚ - Αρχαία Ν. Καβάλλας).

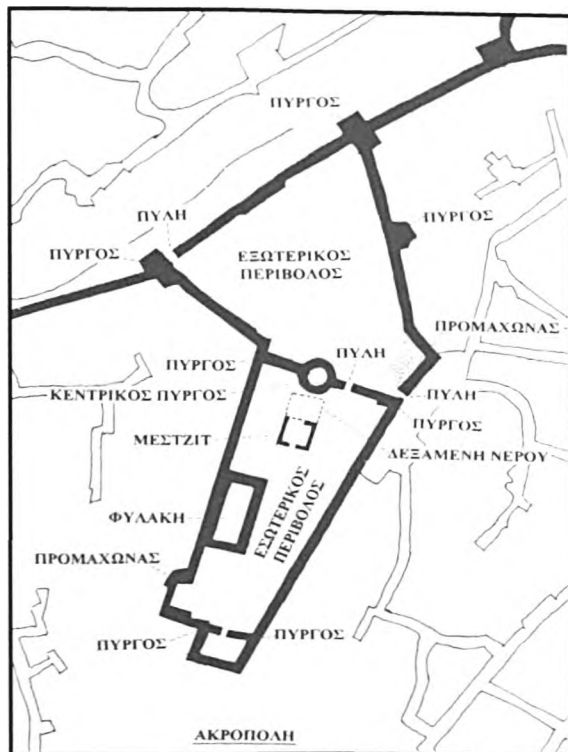
Όπως θα δούμε αναλυτικά στη συνέχεια, η διαίρεση αυτή, ανταποκρινόμενη πλήρως στη λογική του οθωμανικού φεουδαρχικού συστήματος, αντιστοιχεί σε διαφορετικές χρήσεις και λειτουργίες της κάθε ενότητας. Η ακρόπολη, εκτός από αμυντικό οχυρό, είναι και τόπος διαμονής της διοικητικής, στρατιωτικής και θρησκευτικής αριστοκρατίας και διοικητικό κέντρο, ενώ η περίγλειστη πόλη συγκεντρώνει, σύμφωνα με τις επιταγές του φορολογικού συστήματος, τον παραγωγικό και φορολογούμενο πληθυσμό, περιλαμβάνει δηλαδή τις περιοχές κατοίκησης του πληθυσμού και τις περιοχές εργασίας.

2.2. Η οργάνωση του χώρου της παλιάς πόλης (1530-1864)

2.2.1. Η ακρόπολη: Αμυντικό οχυρό και διοικητικό κέντρο

Η ακρόπολη (το κάστρο)⁴ που δεσπόζει στην κορυφή του λόφου της χερσονήσου, σε ύψος περίπου 70 μέτρων, ανοικοδομήθηκε πάνω στα απομεινάρια

4. Συστηματική μελέτη του μνημείου, Φ. Μαϊούχον - Σ. Τυψάνο, "Η Ακρόπολη της Καβάλλας. Ιστορική εξέλιξη - Προτάσεις συντήρησης και αναβάθισης", Η Καβάλα και η περιοχή της, σ. 341-359, όπου και σχέδια (στο εξής: Μαϊούχον - Τυψάνο, "Ακρόπολη"), Τσουρή, "Οχύρωση - Υδρευση", σ. 400-403, όπου και σχέδιο, 416-417.

Σχέδιο της ακρόπολης Καβάλλας

του παλιότερου βυζαντινού κάστρου, σε δύο φάσεις: Στις αρχές του 1425 εν όψει της επικείμενης επίθεσης του βενετικού στόλου οι Οθωμανοί έχτισαν τα "νέα τείχη", προφανώς τα τμήματα εκείνα που είχαν καταστραφεί κατά την πολιορκία και κατάληψη της Χριστούπολης (1390-91). Γύρω στα 1530 τα τείχη επισκευάστηκαν και πάλι, σε μία μεγαλύτερης έκτασης και επιμελέστερη παρέμβαση. Την εποχή αυτή χτίστηκε και ο εξωτερικός περίβολος της ακρόπολης, με την προσθήκη του οποίου το κάστρο επεκτάθηκε σημαντικά και αύξησε την αμυντική του ισχύ⁵.

Για 100 περίπου χρόνια η ακρόπολη αποτελούσε ουσιαστικό το μοναδικό οχυρό στη χερσόνησο της Παναγίας, αφού τα παλιά περιμετρικά τείχη της ήταν, μέχρι το 1520-1530, ερειπωμένα ή κατεστραμμένα. Για τη στρατηγική σημασία του οχυρού έγινε ήδη λόγος. Ο Βενετός πλοίαρχος P. Ζεν εκτιμούσε ότι "τό κάστρον τούτο κείται εις οπουδαίαν στρατηγικὴν θέσιν. Εἶναι ἡ δίοδος πρὸς τὴν Καλλιπόλιν, πρὸς τὴν Ἀδριανούπολιν, καὶ πρὸς ἓν μέρος τῆς Ἑλλάδος". Γι' αυτό το λόγο άλλωστε οι Βενετοί είχαν αποφασίσει να το κρατήσουν υπό την κατοχή τους και να το ενισχύσουν με πρόσθετες οχυρωματικές εργασίες⁶.

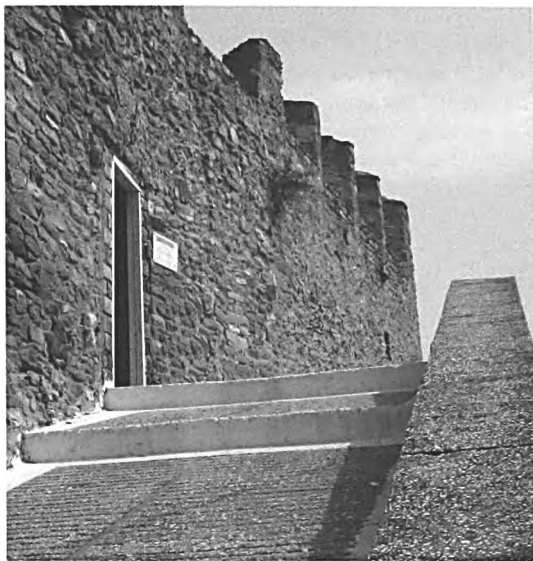
Το σημαντικότερο τμήμα της ακρόπολης ήταν ο εξωτερικός της περίβολος (στο ψηλότερο και ομαλότερο μέρος), καθώς περιέκλειε όλους τους απαραίτητους για την άμυνα χώρους: τη δεξαμενή του νερού (πάνω από την οποία χτίστηκε το ερειπωμένο πια μικρό τζαμί), την αποθήκη πυρομαχικών και τροφίμων, τον κεντρικό κυλινδρικό πύργο καθώς και τα καταλύματα της φουράς.

Ο εξωτερικός περίβολος, που χτίστηκε πιθανότατα μεταξύ 1530-1536, ένωσε την ακρόπολη με τα μισοκατεστραμμένα τότε περιμετρικά τείχη της χερσονήσου και οχύρωσε και την πιο χαμηλή πλευρά του λόφου, προς το μέρος του λιμανιού.

Εδώ υπάρχουν και οι δύο πύλες εισόδου στην ακρόπολη: Η πρώτη (στη θέση παλιότερης βυζαντινής), βρίσκεται στο τέarma της σημερινής οδού Καψάλη και είναι εφοδιασμένη με ζεματίστρα. Η δεύ-

5. Η άποψη ότι ο εξωτερικός περίβολος της ακρόπολης κτίστηκε στα 1425, αμέσως μετά την ανακατάληψη του κάστρου από τους Οθωμανούς (ενδεικτικά: Στεφανίδου, *Η πόλη - λιμάνι*, σ. 248, Μαλούχου - Τσιφνο, "Ακρόπολη", σ. 346-347), δε βασίζεται σε καμία πηγή. Για την ακριβή χρονολόγηση των εργασιών του 16ου αιώνα, οι απόψεις διίστανται: Κατά μία εκδοχή, το χτίσιμο του φρουρίου πρέπει να χρονολογηθεί γύρω στα 1520, δηλ. στα τελευταία χρόνια της βασιλείας του Σελίμ του Α' (Beldiceanu-Steiner - Giannopoulos, "Kawala", σ. 776). Όμως η πηγή του 1528 δεν αναφέρεται στο κάστρο και στην ύπαρξη φρουράς σ' αυτό. Πιο βάσιμη φαίνεται η άποψη του Kiel, "Ottoman Building Activity...", σ. 151, ότι το κάστρο οικοδομήθηκε μεταξύ 1530-1536, την εποχή που ο Σουλείμάν ο Μεγαλοπρεπής αποφάσισε να οργανώσει και να ενισχύσει την άμυνα σε αρκετές παράλιες θέσεις (π.χ. Θεσσαλονίκη - Λευκός Πύργος).

6. Μέρτζιου, *Μνημεία*, σ. 26.

Ακρόπολη: Η σημερινή πύλη εισόδου (φωτ. Μαρίας Καλογιώρη).

Η πύλη με τη ζεματίστρα (ΓΑΚ - Αρχαία Ν. Καβάλας)

Η πόρτα του κεντρικού κυλινδρικού πύργου της ακρόπολης
(φωτ. Αχιλλέα Σαβδόπουλου)

τερη (απ' την οποία γίνεται σήμερα η πρόσβαση στην ακρόπολη) βρίσκεται στο τέρμα της οδού Ισιδώρου και ανοίχτηκε αργότερα. Μια τρίτη πύλη υπάρχει στο διαχωριστικό τείχος των δύο περιβόλων, δίπλα στον κεντρικό κυλινδρικό πύργο. Ήταν η αρχική πύλη εισόδου στην ακρόπολη και η μόνη κατά την περίοδο 1425-1530, δηλ. μέχρι την κατασκευή του εξωτερικού περιβόλου του φρουρίου.

Το κάστρο οικοδομήθηκε σε εποχή που δεν είχε ακόμη επικρατήσει η χρήση της πυρίτιδας στην πολεμική πρακτική και οι πόλεμοι εξακολουθούσαν να διεξάγονται με όπλα "ψυχρού ατσαλιού". Συνεπώς προοριζόταν να αντισταθεί σε επιθέσεις με τόξα, βέλη και ξίφη και όχι με πυροβόλα όπλα μεγάλης καταστρεπτικής δύναμης⁷. Έτσι κατά τους κατοπινούς αιώνες αδυνατούσε να ανταποκριθεί στις νέες τεχνικές του πολέμου και η αμυντική ισχύς του ήταν μικρή. Βέβαια κατά καιρούς έγιναν αρκετές μετατροπές, με σκοπό την τοποθέτηση κανονιών, και διάφο-

7. Για τα θέματα αυτά, τείχος "Βαλκάνια. Μεσαιωνικές οχυρώσεις", Η Καθημερινή - Επτά Ημέρες (5-3-2000).

ρες επισκευές: μία εκτεταμένη το 1656 και μια άλλη, υποθέτουμε, μετά την καταστροφή που υπέστη από πυρκαγιά το 1684⁸.

Όμως από το 1700 και μετά όλοι οι περιηγητές συμφωνούν ότι δεν θα μπορούσε να αντέξει σε μια ενδεχόμενη επίθεση, είτε από τη θάλασσα είτε από τα αφύλακτα βόρεια υψώματα. Ορισμένοι παρατηρούν την κακή διάταξη των κανονιών του, που βρίσκονται σε μεγάλη απόσταση από τη θάλασσα και τα διασταυρούμενα πυρά τους αφήνουν αρκετά κενά σημεία, ενώ άλλοι σημειώνουν ότι ο επιτιθέμενος μπορεί εύκολα να προσβάλει την ακρόπολη από τα ανοχύρωτα υψώματά που βρίσκονται πάνω από το υδραγωγείο και κυρίως να διακόψει την ύδρευση της⁹.

Για το λόγο αυτό (και δεδομένου βέβαια ότι μετά τους πρώτους αιώνες ο κίνδυνος εξωτερικών επιθέσεων ήταν σχεδόν ανύπαρκτος) η ακρόπολη παύει να αποτελεί αμυντικό κέντρο της περιοχής, όπως ήταν αρχικά, και εκλείπουν οι λόγοι να συντηρείται ουστηματικά και να φυλάσσεται από μεγάλη στρατιωτική δύναμη. Από τα μέσα του 19ου αιώνα η φρουρά του κάστρου έχει περιοριστεί σε 50-60 άτομα, τα κανόνια του είναι πεπαλαιωμένα, η συντήρησή τους κακή και η άσκηση των φρουρών σχεδόν ανύπαρκτη. Οι πηγές μνημονεύουν μέχρι και περιστατικά τραυματισμού των πυροβολητών, σε περιπτώσεις που χρειάστηκε να χαιρετίσουν με κανονιοβολισμούς τη σημαία ξένων πλοίων! Την ίδια εποχή, σύμφωνα με τη μαρτυρία περιηγητή στα 1885, οι ακαθαρσίες που επί αιώνες ρίχνονταν από τα τείχη είχαν σχηματίσει λόφους, από τους οποίους εύκολα κανείς μπορούσε να σκαρφαλώσει και να μπει μέσα στην ακρόπολη¹⁰!

Από το 17ο αιώνα το κάστρο χρησιμοποιεί και ως τόπος εξορίας και φυλάκισης υπηκόων του σουλτάνου. Το 1618 υπήρχαν εδώ 100 φυλακισμένοι, μουσουλμάνοι και χριστιανοί, που κρατούνταν υπό άθλιες συνθήκες, αφού οι οθωμανικές αρχές δαπανούσαν ελάχιστα για τη συντήρησή τους. Το 1722 ο διοικητής του φρουρίου διατάσσεται να "έγγλεση εις το δεσμοκτήριον... μέχρι του σωφρονισμού των" πέντε ραγιάδες από τη Θεσσαλονίκη, επειδή δημιούργησαν πρόβλημα στην είσπραξη των δημοσίων προσόδων. Το 1759 φυλακίζεται εδώ ο καθαιρεθείς πασάς της

8. Agop Garabedian, "Μερικά έγγραφα αρχείου για την ιστορία της Καβάλας και την περιοχή της", Η Καβάλα και τα Βαλκάνια, σ. 263.

9. Απόψεις των F. de Beaujour, Voyage militaire dans l' Empire Ottoman, τ. 1, Paris 1829, σ. 224-233 και B. Nikolaidis, Les Turcs et la Turquie contemporaine, τ. 1, Paris 1859, σ. 257-258.

10. ΑΥΕ, 1885/Α', Καβάλα 30-12-1885 και Ν. Σχινά, Οδοιπορικοί Σημειώσεις Μακεδονίας, Ηλείου, Νέας οροθετικής γραμμής και Θεσσαλίας, τ. 2, εν Αθήναις 1886, σ. 456 (στο εξής: Σχινά, Οδοιπορικοί Σημειώσεις) αντίστοιχα.

Το εσωτερικό της φινλαξής του κάστρου (φωτ. Αχγλιέα Σαββάτουλου).

Καδάγιας, Ιμπραήμ, το 1792 ο κοτζάμπασης της Θάσου Μεταξάς, ελειδή αντιδίκησε με το βοεβόδα της Λήμνου¹¹ κλπ. Όλοι αυτοί δριζοκονταν φυλακισμένοι στο μεγάλο σκοτεινό υπόγειο που μέχρι και σήμερα είναι γνωστό ως φυλακή, ενώ αρχικά ήταν αποθήκη πυρομαχικών και τροφίμων.

Στην ακρόπολη της Καβάλας δρισκόταν μέχρι περίπου το 1880 και το διοικητικό κέντρο της πόλης και της ευρύτερης περιοχής. Εδώ πρέπει να ήταν εγκατεστημένες, μάλλον εξασχής, οι οθωμανικές αρχές του οικισμού, του ναχιγιέ του μεταλλείου, της πόλης, του καζά και του σαντζακίου, οι διάφοροι αξιωματούχοι, φουϊκά και η μικρή φρουρά του κάστρου (50-300 άτομα, κατά περιόδους), με επικεφαλής το φρούραρχο¹². Συνηγορούν σ' αυτό ένα γενικό και ένα ειδικό δεδομένο: Το πρώτο είναι ότι στις οθωμανικές πόλεις η τουρκική διοίκηση και η στρατιωτική φρουρά στεγάζονταν κατά κανόνα σε οχυρωμένο τμήμα τους. Το δεύτερο είναι ότι στην Καβάλα μέχρι περίπου το 1530 το μόνο πραγματικά οχυρωμέ-

νο και ασφαλές μέρος της χερσονήσου ήταν η ακρόπολη, η οποία επιπλέον ως χώρος στρατοπέδου (από το 1425;) πρέπει να διέθετε και τις στοιχειώδεις υλικές υποδομές.

Την άποψη αυτή ενισχύει και η μαρτυρία του Εδλιγιά Τσελεμπί. Ο Τούρκος περιηγητής αναφέρει στα 1667 ότι μέσα στο ορτά χισάρ (μεσαίο κάστρο), δηλ. στον εξωτερικό περίβολο του κάστρου, δρισκόταν το μέγαρο του σαντζάκμπεη (διοικητή σαντζακίου) της Καβάλας και γύρω απ' αυτό υπήρχαν 200 (!) οικήματα¹³.

Αν ερμηνεύουμε σωστά τη μαρτυρία του Εδλιγιά, οδηγούμαστε στην εξής εικασία: Ο εσωτερικός περίβολος της ακρόπολης είχε καθαρά στρατιωτικό χαρακτήρα, γι' αυτό και περιέκλειε όλους εκείνους τους χώρους που ήταν απαραίτητοι για μια τελευταία άμυνα (λ.χ. τις αποθήκες πολεμοφοδίων και τροφίμων και τη δεξαμενή του νερού). Ο εξωτερικός όμως περίβολος, ένα απλό οχύρωμα, λειτουργούσε παράλληλα και σαν περίκλειστος οικισμός. Αυτό, σύμφωνα με τη λογική της οθωμανικής φεουδαρχίας, υπαγορευόταν από την ανάγκη να αποτυπωθεί και στο χώρο η κοινωνική διαφοροποίηση του πληθυσμού: Στην ακρόπολη, το ασφαλέστερο τμήμα της χερσονήσου, διαμένει η κυρίαρχη τάξη των διαφόρων αξιωματού-

11. Garabedian, ό.π., σ. 263-264, I. Βασοραβέλλη, *Ιστορικά Αρχεία Μακεδονίας*, τ. Α', Θεσσαλονίκη 1952, σ. 157-158, Μέρτζιου, *Μνημεία*, σ. 276, Απ. Βαζαλόπουλου, *Ιστορία της Θάσου 1453-1912*, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 57, αντίστοιχα.

12. Ως πρωτεύουσα σαντζακίου (περίπου από το 1600) η Καβάλα ήταν έδρα διοικητικών, στρατιωτικών, θρησκευτικών, δικαστικών κλπ. αρχών και πλήθους αξιωματούχων, που αναφέρονται αναλυτικά από τον Εδλιγιά Τσελεμπί (βλ. Μοσχόπουλου, "Εβλιά Τσελεμπί", σ. 510-511).

13. Τοντόρωφ, *Η Βαλκανική πόλη*, σ. 47, Καρινή, *Χωρο-ταξία Νεωτερική*, σ. 102 (όπου παραδείγματα από άλλες ελληνικές πόλεις) και Μοσχόπουλου, "Εβλιά Τσελεμπί", σ. 511, αντίστοιχα.

Το κάστρο σήμερα

χων, ενώ στην υπόλοιπη χερσόνησο συγκεντρώνεται ο παραγωγικός και φορολογούμενος πληθυσμός, κατανεμημένος (όπως θα δούμε παρακάτω) σε ομόθρησες συνοικίες.

Η ακρόπολη εξακολουθεί να αποτελεί το στρατιωτικοδιοικητικό κέντρο της Καβάλας ακόμη και μισά αιώνα μετά την επέκταση της πόλης εκτός των τειχών της (1864). Λίγο πριν από το 1885 όλες οι αρχές και η στρατιωτική δύναμη εγκαταλείπουν την ακρόπολη¹⁴, οι στρατιωτικές εγκαταστάσεις και η φυλακή μεταφέρονται σε άλλο μέρος της πόλης, έξω από τα τείχη, τα άχρηστα πλέον πυροβόλα αποσύρονται και η σημαία υποστέλλεται από τις επάλξεις. Η Πύλη έχει υποβιβάσει το κάστρο "εις την τάξιν των εγκαταλείψεων"¹⁵.

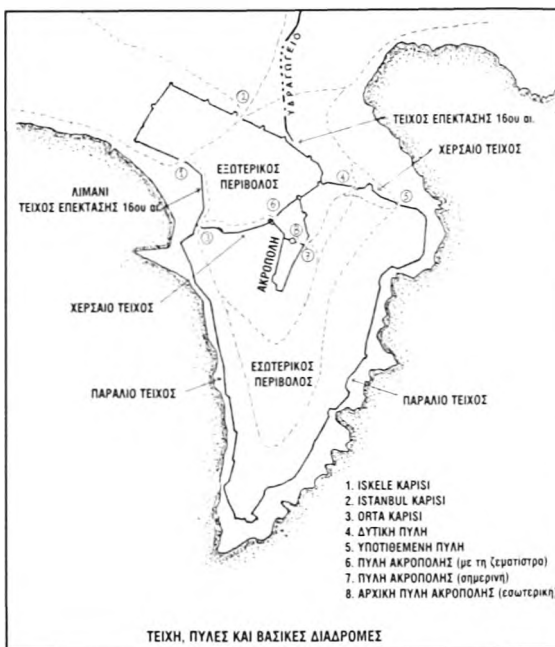
Στις αρχές του 20ού αιώνα ο χεδίβης της Αιγύπτου Αμπάς Χιλμί αγόρασε το άχρηστο πια φρούριο από τους Τούρκους για να εγκαταστήσει Βιομηχανική και Βιοτεχνική Σχολή, σχέδιο που δεν υλοποιήθηκε. Στα τέλη της δεκαετίας του 1960 το κάστρο περιήλθε, κατόπιν αγοράς (70.000 δρχ.), στην κυριότητα του Δήμου Καβάλας.¹⁶

14. Ορισμένες από τις διοικητικές αρχές της πόλης μάλλον είχαν μεταφερθεί έξω από την ακρόπολη νωρίτερα. Στο Οθωμανικό Κτηματολόγιο αναφέρεται συχνά από το 1885 δρόμος με το όνομα "λεωφόρος παλιού διοικητηρίου". Πρέπει να είναι ο κεντρικός δρόμος της χερσονήσου (σημ. Θ. Πουλίδου).

15. Ν. Σχινά, *Οδοιπορικοί Σημειώσεις*, σ. 456.

16. Κ. Σκαλτσά, *Ιστορία της Καβάλας*, Καβάλα 1930, σ. 62, Υποθηκοφυλάκειο Καβάλας, Βιβλίο Μεταγραφών, τ. 14/640/10-9-1966.

2.2.2. Τα τείχη: Οριοθέτηση και οργάνωση του χώρου της πόλης

Διάγραμμα των τειχών της παλιάς πόλης της Καβάλας

Τα τείχη που περιέβαλλαν τη χερσόνησο της Παναγίας ανακατασκευάστηκαν από τους Οθωμανούς στις αρχές του 16ου αι. ίσως το (ή από το) 1521¹⁷, το πιθανότερο όμως κατά τη δεκαετία του 1530. Όπως και στις προηγούμενες φάσεις του (του τείχους

17. J. Hammer, *Ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, μτφρ. Κ.Σ. Κροζιά, τ. 3, Αθήνα 1870-1874, σ. 346.

της αρχαίας Νεάπολης, των αρχών του 5ου π.Χ. αιώνα, και του περιβόλου της βυζαντινής Χριστούπολης, που οικοδομήθηκε το 926) παρασώζοντο το σχήμα της τριγωνικής χερσονήσου και περιέλειαν την πόλη, έκτασης περίπου 13 εκταρίων (130 στρεμμάτων).

Τότε, περί τα 1530-1536, γτίστηκε και ο εξωτερικός περίβολος των τειχών. Τα νέα τείχη, που έχουν καταστραφεί σχεδόν στο σύνολό τους, ξεκινούσαν από το σημερινό 5ο Γυμνάσιο (το παλιό Οικονομικό) και ακολουθώντας την τότε παραλιακή γραμμή έφταναν στο Ν.Α. άκρο της κεντρικής πλατείας (γωνία Βενιζέλου - Δοϊράνης) και μετά στο Β.Α. άκρο της (περίπου στη συμβολή Δοϊράνης - Ομοιοίας). Από εκεί ανέβαιναν στην πλαγιά της χερσονήσου, πάνω από το ναυπηγείο, για να ενωθούν με τον παλιό περίβολο. Με τα νέα τείχη η πόλη επεκτείνεται έξω από την οχυρή χερσονήσο και περιλαμβάνει πλέον κι ένα τραπεζοειδές επίπεδο κομμάτι γης, δίπλα στη θάλασσα και το λιμάνι, έκτασης περίπου 4 εκταρίων. Τα νέα όρια της πόλης και η συνολική έκταση των 17 εκταρίων διατηρούνται μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1860¹⁸.

Τα τείχη συντηρούνταν επί αιώνες, γι' αυτό και διατηρήθηκαν σε καλή κατάσταση, επισκευάζονταν κατά διαστήματα (π.χ. γύρω στα 1820 από το Μεχμέτ Αλή) και προστατεύαν την πόλη από τους επιδρομείς, π.χ. τους πειρατές του 16ου-17ου αι., το στόλο του Μοροζίνι το 1687 κλπ¹⁹. Σταδιακά όμως η σημασία τους υποβαθμίζεται, αφού με την εμφάνιση ολοένα και πιο καταστρεπτικών πυροβόλων όπλων η αμυντική ισχύς τους μειώνεται. Ήδη στα 1707 ο Braccopier θεωρεί τα τείχη ως απλή περιφρούρηση και χαρακτηρίζει την πόλη ανοχύρωτη²⁰. Έτσι από αμυντικό οχυρό μεταβάλλονται σε φυλάκιο επιτήρησης της ναυσιπλοΐας και του οδικού εμπορίου.

Κατά τις τελευταίες δεκαετίες της τουρκοκρατίας δεν παίζουν κανένα ρόλο και φαίνεται ότι εγκαταλείπονται στη μοίρα τους. Γύρω στα 1860 ένας περιηγητής σημειώνει ότι τα τείχη βρίσκονται σε άθλια κατάσταση, ότι "για 4 αιώνες οι Τούρκοι δεν έχουν τοποθετήσει μια πέτρα, δεν έχουν αντικαταστήσει ένα τούβλο", και ότι η φροντίδα τους γι' αυτά εξαντλείται στο ασθέσωμα²¹!

18. Για τα τείχη της χερσονήσου και της έκτασης, τις πύλες τους, τις θέσεις και το ρόλο πύργων, προμαχώνων και πύλων, Τσορής, "Οχύρωση - Υδρευση", σ. 390-400, 403-406, 412-413, 417, όπου σχέδια, διαγράμματα, φωτογραφίες.

19. Στεφανίδου, Η πόλη - λιμάνι, σ. 273, Κ.Δ. Μέρζιον, "Ο Φραγκικός Μοροζίνι, η Κασσάνδρα, η Καβάλλα, η Θάσος, οι διενεργηθείσαι γι' αυτών επιδρομαί", Μακεδονικά, 3 (1953-1955), 6-7.

20. H. Omont, Missions archeologiques françaises en Orient aux XVII et XVIII s., Paris 1902, σ. 1033-1034.

21. Nikolaidy, Les Turcs et la Turquie contemporaine, σ. 258.

Εσωτερική και εξωτερική όψη της ανατολικής πύλης του εσωτερικού περιβόλου των τειχών (φωτ. Μαρίας Καλογώργη).

Το παλιό τείχος με τους προμαχώνες στο νότιο άκρο της χερσονήσου (φωτ. Αχύλλια Σαβδόπουλου)

Μετά την άδεια για επέκταση της πόλης εκτός των παραδοσιακών της ορίων (1864) τα τείχη αποτελούν φραγμό στην ανάπτυξη της πόλης. Μερικά τμήματά τους γκρεμίστηκαν μάλλον κατά τις τελευταίες δεκαετίες της τουρκοκρατίας, το μεγαλύτερο όμως μέρος τους μετά το 1930, σε διάφορες φάσεις, θυσία στις οικιστικές ανάγκες της πόλης. Το 1967-1968 ισοπεδώθηκαν τα εναπομείναντα τμήματα του τείχους της οδού Βενιζέλου, για τη διαπλάτνωση του δρόμου, και κατά τη δεκαετία του 1980 κατεδαφίστηκε το τελευταίο τμήμα της οδού Δοϊράνης²². Έκτοτε σε οκάματα της ΔΕΥΑΚ και σε σωστικές έρευνες της Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων αποκαλύπτονται κατά καιρούς διάφορα τμήματά του κάτω από τη γη, που επιτρέπουν να διαπιστωθεί η κατεύθυνσή του, το πάχος του (από 1,85 μέχρι 2,60 μ.) οι θέσεις, το σχήμα και οι διαστάσεις των πυργών του κλπ.²³

Η είσοδος στην πόλη γινόταν από τις δύο πύλες, που αντιστοιχούσαν στα δύο άκρα της σημερινής οδού Κουντουριώτου: την Ισμελέ Καπουσού, δηλ. Πύλη της Σκάλας, και την Ισταμπούλ Καπουσού, δηλ. Πύλη που οδηγεί προς την Κωνσταντινούπολη, σύμφωνα με τις ονομασίες του Εβλιγιά Τσελεμπή²⁴.

Η είσοδος στο χώρο κατοίκησης γινόταν από τις πύλες του εσωτερικού περιόλου. Η πρώτη, η Ορτά Καπουσού, δηλ. Μεσαία Πύλη, δρισκοταν στην αρχή της Θ. Πουλίδου, στο ύψος του σημερινού 5ου Γυμνασίου, και συνέδεε τη χερσόνησο με το χώρο της αγοράς. Κατεδαφίστηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1930 για τη διαπλάτνωση της οδού. Η δεύτερη, που κτίστηκε το 16ο αιώνα πιθανόν στη θέση της αρχαίας πύλης και σώζεται ανέγκαιη στο τέarma της Λ. Κατώνη, οδηγούσε κατευθείαν έξω από την πόλη, προς το ναυπηγείο και το Υδραγωγείο. Πιθανή θεωρείται η ύπαρξη και τρίτης πύλης, επί της οδού Ιουστινιανού²⁵. Οι πύλες επιτηρούνταν και έκλειναν, κατά παράδοση, με τη δύση του ήλιου. Βέβαια μετά την επέκταση της πόλης εκτός των τειχών (1864) παύουν να έχουν λόγο ύπαρξης (όπως άλλωστε και τα τείχη) και οι βαριές σιδερένιες πόρτες τους κρέμονται πλέον άχρηστες, "σαν κουρασμένοι παλιοί πολεμιστές"²⁶.

Οι Οθωμανοί δεν επιδόθηκαν ουστηματικά στην οχύρωση των πόλεων που κατέκτησαν. Αρξέστηκαν στις προϋπάρχουσες οχυρώσεις, πραγματοποίησαν περιορισμένης έκτασης επισκευές ή προσθήκες και αγνόησαν την οχύρωση των νέων τμημάτων των πόλεων ή των νέων οικισμών, αυτών που αναπτύχθη-

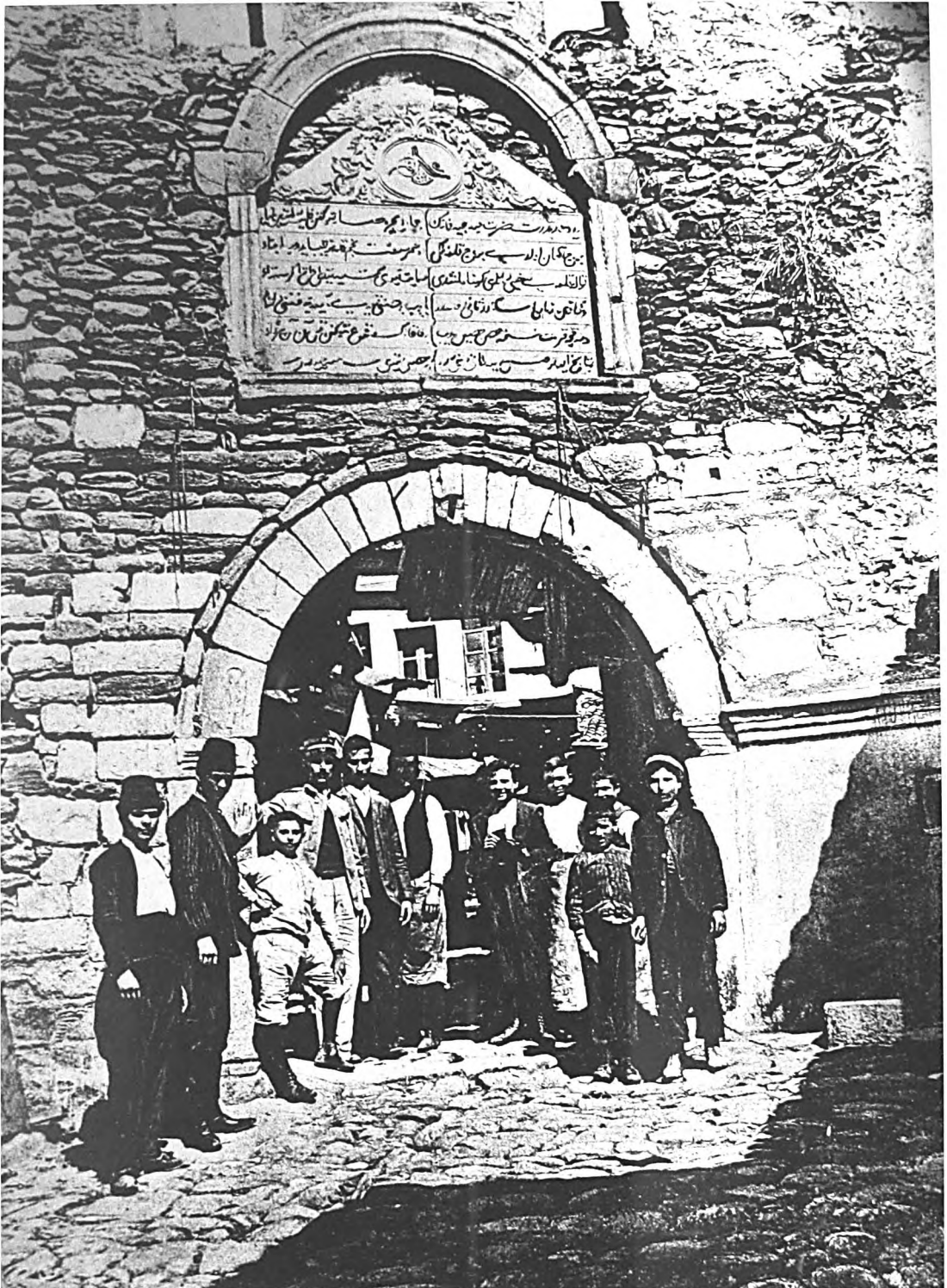
22. Τσουρή, "Οχύρωση - Υδρευση", σ. 413.

23. Κατά τη δεκαετία του 1970 στην οδό Βενιζέλου, το 1986 στην οδό Κουντουριώτου, το 1988 στην οδό Ψαρών κλπ.

24. Ν. Μοσχόπουλου, "Εβλιγιά Τσελεμπή", σ. 512.

25. Στεφανίδου, Η πόλη - λιμάνι, σ. 267.

26. Έκφραση του G. F. Abbott, *The tale of a tour in Macedonia*, London 1903, σ. 294 (στο εξής: Abbott, Macedonia).

Η "Μεσοία Πύλη" του εσωτερικού περιβάλλοντος (αρχείο Αρχαιολογικού Μουσείου Καβάλας).

Μέρος του χερσαίου τείχους της χερσονήσου στα τέλη του 19ου αιώνα (αρχείο Δημοτικού Μουσείου Καβάλας)

ζαν υπό την κυριαρχία τους²⁷. Δεν ήταν λοιπόν κανόνες η ύπαρξη τειχών στις οθωμανικές πόλεις. Συνήθως μόνο οι παρακτίες ήταν περιορισμένες σε τείχη, τα οποία εκτός από τους αρχικούς αμυντικούς σκοπούς χρησιμοποιούνταν και για τον έλεγχο των κατοίκων.

Στην Καβάλα -η οποία με τα εκτεταμένα οχυρωματικά έργα του 15ου-16ου αιώνα αποτελεί εξαίρεση στον παραπάνω κανόνα- τα τείχη οριοθετούν δεσμευτικά το χώρο μέσα στον οποίο αναπτύσσεται η πόλη για περίπου 330 χρόνια (1530-1864). Περιλλείουν τις περιοχές κατοίκησης του πληθυσμού και το χώρο των τοπικών οικονομικών δραστηριοτήτων (της αγοράς/εργασίας) και χωρίζουν την πόλη σε δύο μέρη: αυτό που ορίζεται από την ανακατασκευασμένη παλιά βυζαντινή οχύρωση (δηλ. τον εσωτερικό περίβολο) και αυτό που περιλλείεται από το τείχος της επέκτασης του 16ου αιώνα (τον εξωτερικό περίβολο).

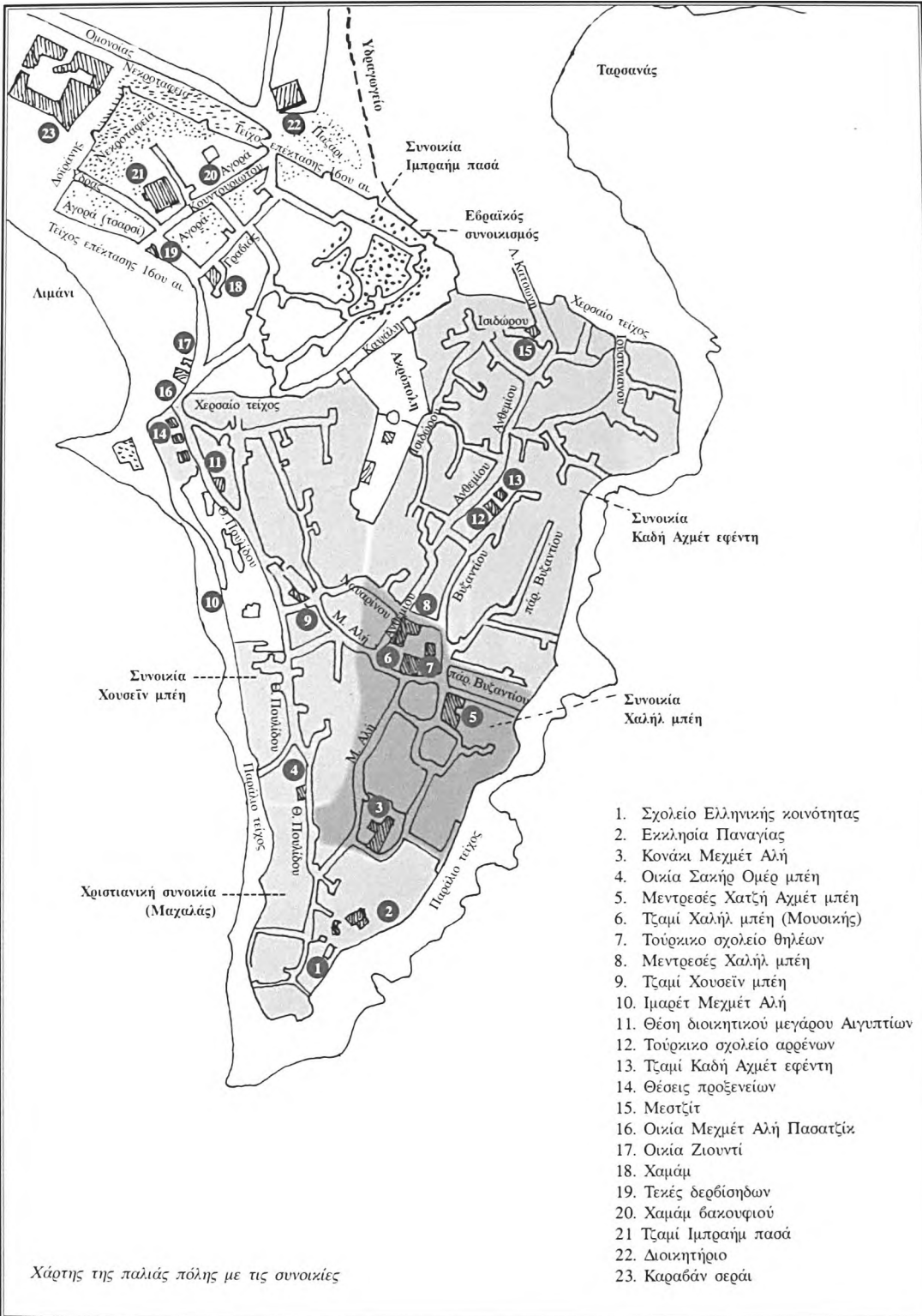
Η διαίρεση της "κάτω πόλης" της Καβάλας σε δύο μέρη δεν εντάσσεται στη λογική της κοινωνικής - ταξικής διαφοροποίησης του πληθυσμού, δεν υπηρέτει σκοπούς εθνοθηρηγευτικού διαχωρισμού των κατοίκων (όπως συνέβαινε, κατά περίπτωση το πρώτο ή το δεύτερο, σε άλλες πόλεις) ούτε όμως και αντιστοιχεί απόλυτα σε μια σαφή διάκριση της χρι-

σης και των λειτουργιών του κάθε μέρους. Η χωρική αυτή διαίρεση προέκυψε απλώς από τη διαδικασία ανάπτυξης της πόλης, με την ένταξη μιας νέας περιοχής στον πολεοδομικό της ιστό, στις αρχές του 16ου αι.

Η νέα αυτή περιοχή, ο εξωτερικός περίβολος των τειχών, βρισκόταν σε προνομιακή θέση, καθώς τη διέσχισε από παλιά ο κύριος άξονας επικοινωνίας Ανατολής - Δύσης, δηλ. η σημερινή οδός Κουντουριώτου. Επιπλέον δεν παρουσίαζε τότε τη στενότητα και τα εδαφολογικά μειονεκτήματα της χερσονήσου, ούτε είχε τις προϋπάρχουσες δεσμεύσεις του χώρου της. Εκ των πραγμάτων λοιπόν θεωρήθηκε πρόσφορος για να αποτελέσει κέντρο της πόλης (σύμφωνα με την τυπική λειτουργική οργάνωση των οθωμανικών πόλεων), μια από τις λειτουργικές εκφράσεις του οποίου (κέντρου) ήταν και η αγορά²⁸.

27. Τσοιρή, "Οχύρωση - Υδρευση", σ. 450-451.

28. Όπως θα δούμε παρακάτω (βλ. 2.3.1., 2.3.5.), και τα δύο μέρη αποτελούν περιοχές κατοίκησης του πληθυσμού. Ο Εβλιγά Τσελεμπή, που διαιρεί το χώρο της πόλης σε τρεις ενότητες, συμμετρίλαμβάνει τον εσωτερικό και εξωτερικό περίβολο των τειχών σε μια ενότητα. Για το κέντρο της πόλης, βλ. βλ. 2.3.6.

Χάρτης της παλιάς πόλης με τις συνοικίες

1. Σχολείο Ελληνικής κοινότητας
2. Εκκλησία Παναγίας
3. Κονάκι Μεχμέτ Αλή
4. Οικία Σαζή Ομέρ μπέη
5. Μεντροσές Χατζή Αχμέτ μπέη
6. Τζαμί Χαλήλ μπέη (Μουσιζής)
7. Τούρικο σχολείο θηλέων
8. Μεντροσές Χαλήλ μπέη
9. Τζαμί Χουσεϊν μπέη
10. Ιμαρέτ Μεχμέτ Αλή
11. Θέση διοικητικού μεγάρου Αιγυπτίων
12. Τούρικο σχολείο αρρένων
13. Τζαμί Καδή Αχμέτ εφέντη
14. Θέσεις προξενείων
15. Μεστζίτ
16. Οικία Μεχμέτ Αλή Πασατζι
17. Οικία Ζιοντί
18. Χαμάμ
19. Τεκές δερβισίων
20. Χαμάμ δακουφιού
21. Τζαμί Ιμπραήμ πασά
22. Διοικητήριο
23. Καραβάν σεράι

2.3. Σινοικίες και εθνοθησαυρευτικές ομάδες

2.3.1. Οι σινοικίες της οθωμανικής πόλης

Οι οθωμανικές πόλεις χωρίζονται σε μαχαλάδες (σινοικίες, γειτονίες), ανάλογα με την εθνική - θρησκευτική προέλευση των κατοίκων τους. Οι αμιγείς εθνοθησαυρευτικές σινοικίες αποτελούν τον χώρο κατοίκησης του φορολογούμενου πληθυσμού, που διακρίνεται σαφώς από τις περιοχές των αγορών, γενικά από τους χώρους εργασίας και οικονομικών δραστηριοτήτων. Μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα κάθε σινοικία είναι μια αυτοτελής ενότητα: Συγκροτείται γύρω από ένα θρησκευτικό κέντρο (ναό, τέμενος, συναγωγή), έχει τη δική της διοικητική οργάνωση, τις δικές της λειτουργίες και τη δική της θρησκευτική και κοινωνική ζωή, που αναπτύσσεται με άξονα το χώρο λατρείας και τα διάφορα ιδρύματά της (π.χ. τα σχολεία)²⁹.

Η συγκρότηση του χώρου κατοίκησης σε αυτόνομες οικιστικές και λειτουργικές ενότητες, τους μαχαλάδες, συναρτάται άμεσα με τη λειτουργία του οθωμανικού φορολογικού συστήματος. Ο διανεμητικός χαρακτήρας του συστήματος επέβαλε το χωρισμό της πόλης σε φορολογικές ενότητες, που έπρεπε να αποτελούνται από ένα σχετικά μικρό αριθμό οικογενειών (π.χ. 50) με κοινά στοιχεία (θρησκεία, γλώσσα κ.ά.),

29. Τοντόφας, *Η Βαλκανική πόλη*, σ. 34-35. Α. Καραδήμιον - Γερολίμτσι, *Μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Βορειοελλαδικές πόλεις στην περίοδο των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων*, Αθήνα 1997, σ. 87 (στο εξής: Καραδήμιον - Γερολίμτσι, *Βορειοελλαδικές πόλεις*).

ώστε να αναπτύσσονται μεταξύ τους διαπροσωπικές σχέσεις και πνεύμα αλληλεγγύης και συνυπευθυνότητας³⁰.

Στην οθωμανική πόλη η συγκρότηση των περιοχών κατοίκησης δε γινόταν τυχαία, αλλά βάσει ορισμένων κριτηρίων³¹. Η θέση των μαχαλάδων εξαρτιόταν πρώτα-πρώτα από τη σειρά εμφάνισης των εθνοθησαυρευτικών ομάδων στην πόλη. Στην Καβάλα λ.χ. η σινοικία των Εβραίων -της τρίτης, κατά σειρά εγκατάστασης, ομάδας της πόλης- βρισκόταν έξω από την κατεξοχήν περιοχή κατοίκησης (τον εσωτερικό περίβολο των τειχών).

Ενότητα είναι ότι οι μουσουλμάνοι κατά κανόνα καταλάμβαναν περιοχές κατοικούμενες από ντόπιο χριστιανικό πληθυσμό, τον οποίο μετακινούσαν σε άλλα μέρη της πόλης. Αναμφίβολα αυτό έγινε και στην Παναγία του 15ου-16ου αι. Συνήθως οι μουσουλμάνοι καταλάμβαναν τα προνομιακά μέρη της πόλης: αυτά που παρουσίαζαν κλιματολογικά ή τοπογραφικά πλεονεκτήματα και, κυρίως, τα ασφαλέστερα (στα κάστρα σχεδόν ποτέ δε διέμεναν χριστιανοί και στα ατείχιστα μέρη σχεδόν ποτέ μουσουλμάνοι).

30. Η κατανομή και η εισπραξη ορισμένων φόρων γινόταν όχι κατ' άτομο, αλλά και κατά φορολογικές ενότητες πληθυσμού, στις οποίες κάθε φορολογούμενος ήταν αναπείθινος για την καταβολή του φόρου. Δηλαδή σε περίπτωση που κάποιος αδυνατούσε ή αρνούταν να καταβάλει το φόρο, έπρεπε το οριζόμενο ποσό να καταβληθεί από τα άλλα μέλη του μαχαλά (δλ. Καριόδη, *Χωρο-ταξία Νεωτερική*, σ. 110-113).

31. Καριόδη, *Χωρο-ταξία Νεωτερική*, σ. 117-127.

Το παλιό και χερσαίο τείχος από ανατολικά στα τέλη του 19ου αι. (αρχείο Δημοτικού Μουσείου Καβάλας)

Κριτήριο συγκρότησης του κατοικημένου χώρου ήταν και η σχέση των εθνοθρησκευτικών ομάδων με τους φορείς εξουσίας. Κατά κανόνα, όπως και στην Καβάλα, κοντά στις ακροπόλεις - κάστρα αναπτύσσονταν οι μαχαλάδες της κυρίαρχης ομάδας, ενώ των χριστιανών ήταν συνήθως απομακρυσμένοι από "κρίσιμα σημεία".

Σε ορισμένες περιπτώσεις τα κριτήρια ήταν κοινωνικά, δηλαδή η χωροταξική κατανομή του πληθυσμού, ακόμη και της ίδιας θρησκευτικής ομάδας, γινόταν βάσει της κοινωνικής του θέσης. Σ' άλλες περιπτώσεις ίσχυαν κριτήρια συγγενικών δεσμών, κοινής καταγωγής ή προέλευσης, κοινής επαγγελματικής απασχόλησης κ.ά. Δε γνωρίζουμε αν με κάποιο απ' αυτά τα κριτήρια συγκροτήθηκαν οι δύο πρώτες μουσουλμανικές συνοικίες της Παναγίας, του 16ου αιώνα. Αντίθετα, με βάση τέτοια κριτήρια, οι γύφτοι μουσουλμάνοι της Καβάλας είχαν κατά το 19ο αιώνα χωριστές συνοικίες από τους ομόθρησκούς τους Τούρκους.

2.3.2. Οι μουσουλμάνοι

Βάσει των ανωτέρω κριτηρίων, οι αρχικοί οικιστικοί πυρήνες του μουσουλμανικού πληθυσμού πρέπει να αναζητηθούν γύρω από την ακρόπολη (χώρο διαμονής των στρατιωτικών και διοικητικών αρχών). Μετά την ανακατασκευή των τειχών της χερσονήσου, περί το 1530, και τον ερχομό των νέων εποίκων, οι μουσουλμάνοι εκτείνονται και κοντά στις πύλες του εσωτερικού περιβάλλοντος των τειχών. Έτσι μπορούσαν να έχουν πλήρη και άμεσο έλεγχο της εισόδου και εξόδου από τη χερσόνησο και να επιτηρούν τις κάθε είδους κινήσεις στο χαμηλότερο τμήμα της πόλης και στις εκτός των τειχών περιοχές: λιμάνι, υδραγωγείο, κολπίσκο ναυπηγείου, αγορά, δρόμους κλπ. Οι αρχικές αυτές εγκαταστάσεις αποτελούν προφανώς τους πυρήνες διαμόρφωσης των συνοικιών. Αραιοκατοικημένες στην αρχή, με αρκετές ελεύθερες εκτάσεις (ίσως και για χρήση αγροτική), πυκνώνουν σταδιακά, ενώ παράλληλα επεκτείνονται προς τα νότια, απωθώντας το φθίνοντα χριστιανικό πληθυσμό στο άκρο της χερσονήσου³².

Από τα διαθέσιμα δημογραφικά στοιχεία συνάγεται ότι μέχρι το 1530 οι μουσουλμάνοι (περίπου 20 οικογένειες) συγκροτούν μία συνοικία. Καμία ρητή μαρτυρία δεν έχουμε για τη θέση και τα όριά της, ούτε για την ύπαρξη θρησκευτικού χώρου.

Μετά το 1530 ο μουσουλμανικός πληθυσμός της πόλης σημειώνει μέσα σε λίγα χρόνια ραγδαία αύξηση και στα 1569 αριθμεί πάνω από 1.000 άτομα.

32. Για την οργάνωση του χώρου στη χερσόνησο, από τους πρώτους αιώνες, βλ. και Στεφανίδου, *Η πόλη - λιμάνι*, σ. 259-267, 277-283.

Λαμβάνοντας υπόψη τα συνήθη μεγέθη των συνοικιών της εποχής³³, μπορούμε βάσιμα να υποθέσουμε ότι γύρω στα μέσα του 16ου αιώνα έχει αναπτυχθεί και δεύτερη μουσουλμανική συνοικία στη χερσόνησο της Παναγίας. Αυτό επιβεβαιώνεται άλλωστε και από οθωμανικές αρχειακές πηγές: Το κατάστιχο του 1569 σημειώνει ότι η Καβάλα διαιρείται σε 3 μαχαλάδες: του Τζαμί-ι Σερίφ, του Αχμέτ Τσελεμπή, και του Χαλίλ Μπέη³⁴.

Υποθέτουμε ότι ο πρώτος μαχαλάς είναι η κατοπινή "συνοικία" του Ιμπραήμ πασά, δηλαδή ο χώρος του εξωτερικού περιβάλλοντος των τειχών, όπου βρίσκεται το μεγάλο τζαμί της πόλης (Τζαμί-ι Σερίφ = "το τζαμί του ένδοξου, του ευγενούς"). Ο χώρος αυτός συγκέντρωνε τις περισσότερες λειτουργίες της πόλης (τζαμί, ιμαρέτ, χαμάμ, εργαστήρια, αγορά κλπ.), άρα και κάποιο αριθμό ατόμων. Δεν είναι τυχαίο ότι στην αναλυτική καταγραφή των κατοίκων της πό-

33. Ενδεικτικά, το 16ο αιώνα οι μουσουλμανικές συνοικίες των Σερρών και της Μυτιλήνης αποτελούνται κατά μέσο όρο από 30 οικογένειες (Balta, *Les Vakifs de Serres*, σ. 263-271, Καρούδη - Kiel, *Μυτιλήνης αστιγραφία...*, σ. 36-39), της Θεσσαλονίκης από 86, άλλων πόλεων από 18 έως 50 (Στεφανίδου, *Η πόλη - λιμάνι*, σ. 259).

34. Kiel, "Ottoman Building Activity...", σ. 154. Πληροφορίες από το κατάστιχο του 1569, που απόκειται στα Αρχεία Εθνικού Κτηματολογίου (Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü) της Άγκυρας, μας έδωσε και ο κ. Δ. Καρούδης.

Το τζαμί του Χαλίλ μπέη στα μέσα του 20ού αι. (από φωτ. αρχείου του Δημοτικού Μουσείου Καβάλας).

Ο μιναρές του τζαμιού του Καδή Αχμέτ εφέντη, σήμερα (φωτ. Αχιλλέα Σαββόπουλου).

λης, πρώτη ομάδα που αναφέρεται είναι αυτή των "επιτηρετών του Ιμαρέτ του μακαρίτη Ιμπραήμ πασά", συνολικά 32 άτομα.

Αν η υπόθεση είναι βάσιμη, τότε στη χερσονήσο της Παναγίας (δηλ. στον εσωτερικό περίβολο των τειχών) αναπτύσσονται δύο μουσουλμανικές συνοικίες. Η θέση της μίας, της συνοικίας Χαλίλ μπέη, προσδιορίζεται με ασφάλεια, αφού, όπως θα δούμε παρακάτω, σώζεται ακόμη το ομώνυμο τζαμί της. Δεν μπορούμε όμως να γνωρίζουμε το μέγεθος ή τα όρια που είχε κατά την περίοδο αυτή. Υποθέτουμε απλώς ότι συγκροτείται γύρω από το τέμενος. Η θέση του *μαχαλά* είχε μεγάλα πλεονεκτήματα: Βρίσκεται στο κέντρο της χερσονήσου, κοντά στο κάστρο, σε μέρος υψηλό και σχετικά επίπεδο και αναπτύσσεται σε δρόμους που οδηγούν αφενός στην ακρόπολη και αφετέρου στις πύλες των τειχών. Όλα αυτά, ίσως ακόμη και η ύπαρξη μεγάλου μεντρεσέ στο συγκρότημα του τζαμιού, μας οδηγούν στη σκέψη ότι η συνοικία του Χαλίλ μπέη ήταν η πρώτη από τις μουσουλμανικές της χερσονήσου.

Στη θέση του τζαμιού του Χαλίλ μπέη, προϋπήρ-

χε, σύμφωνα με τα αρχαιολογικά ευρήματα και την προφορική παράδοση, η δυζαντινή εκκλησία της Αγίας Παρασκευής³⁵. Δε γνωρίζουμε βέβαια αν εξακολούθησε να υφίσταται το κτίσμα της μετά την κατάρτιση της Χριστούπολης, αν ήταν εν χρήση και αν, κατά συνέπεια, στο μέρος αυτό της χερσονήσου υπήρχε αρχικά χριστιανική συνοικία. Πάντως κατά τους πρώτους αιώνες της τουρκοκρατίας ήταν σίδηθες φαινόμενο η ανέγερση τζαμιών στη θέση παλιών εκκλησιών ή η μετατροπή εκκλησιών σε τζαμιά, προκειμένου να ικανοποιηθούν οι θρησκευτικές ανάγκες των νέων κατοίκων των πόλεων.

Ο δεύτερος μουσουλμανικός *μαχαλάς* του 16ου αιώνα, του Αχμέτ Τσελεμπή (= "του ευγενούς Αχμέτ"), μπορεί να ταυτίζεται με τη γνωστή, από μεταγενέστερες πηγές, συνοικία του Καδή Αχμέτ εφέντη (στο Β.Α. μέρος της χερσονήσου). Η εικόνα δε βασίζεται μόνο στην ομοιότητα του ονόματος. Ο μισοσχετισμένος μιναρές του τέμενος δείχνει ότι το κτίσμα ανάγεται στους πρώτους αιώνες της τουρκοκρατίας. Η άποψη ενισχύεται και από τα δεδομένα του χώρου: ο πυρήνας (το τζαμί) της συνοικίας Καδή Αχμέτ εφέντη βρίσκεται πολύ κοντά στην ακρόπολη, σε μικρή απόσταση από το τζαμί του Χαλίλ μπέη κλπ. Η ταύτιση όμως είναι επισφαλής³⁶.

Έναν αιώνα αργότερα, στα 1667, ο Εβλιγιά Τσελεμπή αναφέρει ότι η Καβάλα διαιρείται σε πέντε συνοικίες, χωρίς να τις προσδιορίζει εθνολογικά³⁷. Αν η πληροφορία είναι ακριβής, πρέπει λογικά να δεχθούμε ότι στα μέσα του 17ου αιώνα έχει δημιουργηθεί και τρίτη μουσουλμανική συνοικία στη χερσονήσο της Παναγίας (με τέταρτη αυτή του Ιμπραήμ πασά, στην οποία βρίσκεται και ο χώρος του εβραϊκού συνοικισμού, και πέμπτη τη χριστιανική).

Στην αύξηση των συνοικιών της Παναγίας συνηγούνται και τα δημογραφικά δεδομένα: Στο διάστημα του ενός αιώνα που μεσολαβεί από την τελευταία μαρτυρία των οθωμανικών αρχείων μέχρι την επίσκεψη του Εβλιγιά, ο μουσουλμανικός πληθυσμός της πόλης έχει πολλαπλασιαστεί: Ενώ στα 1569 αριθμούσε περίπου 700-800 άτομα, στα 1667 ο Τούρκος περιηγητής υπολογίζει ότι η πόλη έχει 500 σπίτια (700 μαζί με τα οικήματα του κάστρου), που στη μεγάλη τους πλειονότητα ήταν ασφαλώς τουρκικά. Κι αν την πληροφορία αυτή δεν μπορούμε να την πάρουμε τοις μετρητοίς, μπορούμε ωστόσο να τη θεωρήσουμε ως ένδειξη της μεγάλης αύξησης του πληθυσμού. Άλλωστε μερικές δεκαετίες αργότερα, γύρω

35. Ch. Bakirtzis, "Byzantine Kavala: Archeological survey", Η Καβάλα και η περιοχή της, σ. 527.

36. Συνοικίες ή τζαμιά με το όνομα Τζαμί-Α Σουλτάν και Αχμέτ Τσελεμπή δε μνημονεύονται σε καμία άλλη πηγή.

37. Μοσχόπουλου, "Εβλιγιά Τσελεμπή", σ. 512.

Χάρτης της περιοχής στα μέσα του 19ου αι. Μετά το 1830 η Καβάλα αποτελεί έδρα καζά του σαντζακιού Δράμας.

στα 1700, δυτική πηγή αναφέρει ότι η Καβάλα κατοικείται από 3.200 άτομα, εκ των οποίων 3.000 είναι μουσουλμάνοι³⁸.

Η άποψη ότι στα μέσα του 17ου αιώνα υπάρχουν στη χερσόνησο της Παναγίας τρεις μουσουλμανικές συνοικίες, πέρα από λογική (βάσει των δημογραφικών στοιχείων) είναι και βολική, αφού συμφωνεί, όπως θα δούμε αμέσως παρακάτω, με γνωστά τεκμήρια του 19ου αιώνα.

Εύλογα όμως προκύπτει το ερώτημα: Η οργάνωση του χώρου της Παναγίας και η διαίρεσή της σε εθνοθηροκευτικές συνοικίες (όπως τις γνωρίζουμε από τις πηγές της περιόδου 1885-1927) είχε ολοκληρωθεί ήδη από το 17ο αιώνα; Η απάντηση είναι θετική και επιβεβαιώνεται και πάλι από τα δημογραφικά δεδομένα. Όπως προαναφέραμε, ο πληθυσμός της Καβάλας, ακολουθώντας έντονα αυξητικές τά-

σεις³⁹, υπερτριπλασιάζεται μέσα σε ενάμισι αιώνες: 900-1300 άτομα το 1569, εκ των οποίων πάνω από 60% ήταν μουσουλμάνοι, περίπου 3.200 στα 1707, με τους μουσουλμάνους να φτάνουν το 90%. Η συνέχεια όμως δεν ήταν ανάλογη. Αντίθετα, γύρω στα 1800 ο πληθυσμός της πόλης εμφανίζεται μειωμένος (2.500-3.000) και παραμένει περίπου στα ίδια μεγέθη μέχρι το 1830⁴⁰, ενώ ο διοικητικός της ρόλος

39. Η αύξηση οφείλεται προφανώς και στην ανάδειξη της πόλης ως διοικητικού κέντρου της ευρύτερης περιοχής: Το 1570 η Καβάλα αποτελεί έδρα καζά (επαρχίας) που περιλαμβάνει και τα γύρω χωριά -Δάτο, Κρονέρι, Λεκάνη κ.ά., ενώ περί το 1600 προάγεται σε πρωτεύουσα του ομώνυμο σαντζακιού, που εκτείνεται από το Στρυμόνα μέχρι το Νέστο και προς βορράν μέχρι τις βουλγαρικές περιοχές. Από το 1670 μέχρι τη δεκαετία του 1830 τα σαντζάκια Θεοφύκης και Καβάλας αποτελούν μια ενιαία διοικητική περιφέρεια, το πασαλίκι Θεσσαλονίκης - Καβάλας. Μετά το 1840 η Καβάλα είναι έδρα ενός από τους έξι καζάδες του σαντζακιού Δράμας.

40. Πληροφορίες για τη μείωση του πληθυσμού το 18ο αι. δίνουν οι de Beaumont και Cousinery (Λυκουρίνου, "Καβάλα - Περιηγήτες", σ. 180-181, 184). Στην απογραφή του 1831 ο καζάς της Καβάλας (η πόλη και αρκετά γειτονικά χωριά και ταφλίκια) εμφανίζεται να έχει 1.614 αρρένες κατοίκους (Κ. Karpat, Ottoman Population, 1830-1914. Demographic and Social Characteristics, The University of Wisconsin Press 1985, σ. 109).

38. Γ. Κουτσιακίτη, "Ο πληθυσμός της Καβάλας τον 18ο αιώνα: Αριθμητικά δεδομένα, εθνοθηροκευτικές ομάδες και δημογραφικές εκτιμήσεις", Η Καβάλα και τα Βαλκάνια, σ. 276. Το στοιχείο αναφέρεται σε ανέκδοτη έκθεση ιεροσυντητών μοιοναριών του 1707 (από τα Archives des Jesuites de la Province de Paris). Ευχαριστούμε το φίλο Γ. Κουτσιακίτη για τις επεπλέον πληροφορίες και διευκρινίσεις.

παρουσιάζεται υποβαθμισμένος, όπως δείχνει και η μεταφορά της πρωτεύουσας του σαντζακίου στη Δράμα, γύρω στα 1840. Μπορούμε λοιπόν δόξια να ειπάζουμε ότι η χειροσνήρος των αρχών του 19ου αιώνα (αγορεύστερα: μέχρι την ανέγερση του Ιμαρέτ, 1817-1821), δε διαφέρει και πολύ από την "αγορ-ντιζή πόλη" που περιέγραφε ο Εδλιγιά Τσελεμπή στα 1667 και ότι αυτό ισχύει και για την οργάνωση και διαίρεση του χώρου της σε εθνοθηροκεντιζές ονοιζίες.

Οι τρεις μουσουλμανιζές ονοιζίες της Παναγίας του 19ου αιώνα ήταν του Χουσεΐν μπέη, του Χαϊλ μπέη και του Καδή Αχμέτ εφέντη. Τα ονόματά τους, που προέχονται από το όνομα του δωρητή του τεμένους τους, τα θροίζουμε σε αρακετές πηγές των τελευταίων δεκαετιών της τουρκοκρατίας. Αζόμη όμως και σε τεκμήρια της εποχής του μεσοπολέμου, αφού διατηρούνται και μετά την απελευθέρωση του 1912/13 και ουνεπάζουν με τα αντίστοιχα ελληνιζά⁴¹.

Από το Οθωμανικό Κτηματολόγιο (εγγραφές Καβάλα, ονοιζίες Καδή Αχμέτ εφέντη, Γενή μαχαλέ, Ιμαρτίη πασά - Χαϊλ μπέη - Χουσεΐν μπέη).

Κάποιες από αυτές τις πηγές, κυρίως οι αραχειακές, μας δοηθούν να χωροθετήσουμε τις ονοιζίες, να διαπιστώσουμε την έκταση, τα όρια και το μέγεθος τους, να εντοπίσουμε τους θροκεντιζούς χώρους και τα ιδρύματά τους, να θροίμε παλιά ονόματα των τοποθεσιών και των δρόμων τους, με δυο λόγια να αναοιθώσουμε -στο μέτρο του δυνατού- την εικόνα του πρόσφατου παρελθόντος της χειροσνήσου⁴².

Η ονοιζία Χουσεΐν μπέη θροίζοταν στη δυτιζή πλευρά της χειροσνήσου, κατά μήκος της "αυτοκρατορικής οδού" ή "οδού βαρός"⁴³ (σημερινής Θ. Που-

41. Ενδεικτιζα: I. Πρόιον, Οδηγός της Καβάλας, Καβάλα 1926, σ. 7, όπου αναφέρονται οι ονοιζίες Χριστοπόλεως (Ιβραήμ πασά), Αγοροπόλεως (Καδή Αχμέτ) και Αγίας Σοφίας (Χουσεΐν βέη).

42. Η χωροθέτηση των ονοιζιών γίνεται με βάση τις καταγραφές των αζινητών στα βιβλία Κτηματολογίου του αρχείου του Τμήματος Διαχείρισης Αντάλλαξιμης Περιουσίας Καβάλας (στο εξής: ΔΑΠ-Κ). Στα βιβλία αυτά αποτυπώνεται η υφιστάμενη στις αρχές της δεκαετίας του 1920 κατάσταση, που δεν πρέπει να διαφέρει απ αυτήν των τελευταίων χρόνων της τουρκοκρατίας. Το Οθωμανικό Κτηματολόγιο ελάχιστα συμβάλει στη χωροθέτηση των ονοιζιών, καθώς οι εγγραφές γίνονται με χρονολογική σειρά και όχι κατά ονοιζία και αζινητό. Συνεπώς τα μουσουλμανιζά αζινητά της Παναγίας θροίζονται διασπαστικά στους 13 τόμους. Επιπλέον και το ίδιο αζινητό μαρτάει να υπάρχουν πολλές εγγραφές.

43. Έτσι επονομάζεται συχνά η Θ. Πουλλίδου, λ.χ. στα χοτζέτια (τίτλους ιδιοκτησίας) των αζινητών της οδού.

Το τζαμί του Χουσεΐν μπέη στις αρχές του 20ου αι. (από φωτ. αρχείου του Δημοτιζου Μουσείου Καβάλας).

λλίδου) και εκτεινόταν ανατολιζά μέχρι την αγοροπόλη και νότια μέχρι τη σημερινή πλατεία του Μεχμέτ Αλή. Στα τέλη της τουρκοκρατίας περιλάμβανε ένα σύνολο 190 κτισιμάτων⁴⁴. Κέντρο της ονοιζίας ήταν το ομώνυμο μικρό τζαμί (μάλλον παλαιότερο του 1800), στη συμβολή των οδών Μεχμέτ Αλή και Θ. Πουλλίδου, απέναντι από το Ιμαρέτ. Στη θέση του υπάρχει από το 1958 διώροφη ιδιωτιζή οικοδομή⁴⁵. Στη ονοιζία αναφέρεται και μεντροσές (μεροσπουδασιήριο) του Ατζούζ Ογλού, δεν είναι όμως γνωστή η θέση του⁴⁶.

Η ονοιζία του Καδή Αχμέτ εφέντη καταλάμβανε το βορειοανατολιζό μέρος του εσωτεριζού περιό-

44. ΔΑΠ-Κ, αρ. 673-862.

45. ΔΑΠ-Κ, αρ. 797 και 5244. Επίσης, E.H. Ayverdi, *Aurupa'da Osmanli Mimari Eserleri. IV. Bulgaristan, Yunanistan, Arnavudluk* (Οθωμανιζά αρχιτεκτονιζά μνημεία της Ευρωπης. IV. Βουλγαρία, Ελλάδα, Αζόανιζα), Istanbul 1982, σ. 236 (αρ. 1555). Για την τιχή των τζαμιών της Παναγίας μετά το 1922, βλ. στην εργασία του Ν. Καραγιανναζιδή, ενότ. 152.

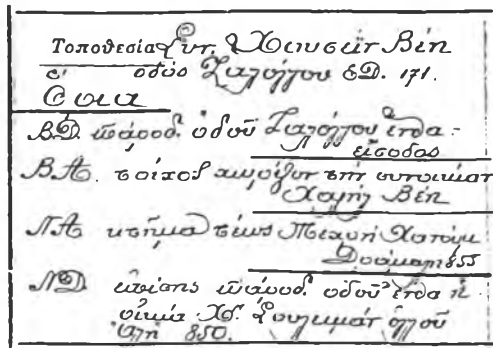
46. Οθωμανιζό Κτηματολόγιο, τ. 1, σ. 13 (εγγραφή του 1885), όπου διαάζουμε: "Ονοιζία Χουσεΐν μπέη, τοποθεσία Ατζούζ Ογλού μεντροσές". Όμως μεντροσές με αυτό το όνομα δεν αναφέρεται ούτε στα βιβλία Κτηματολογίου της ΔΑΠ-Κ ούτε στο έργο του Ayverdi, ούτε σε άλλη γνωστή πηγή.

λου των τειχών κι έφτανε προς τα νότια περίπου μέχρι την οδό Ναυαρίνου και την τρίτη πάροδο της Βυζαντίου. Ήταν η μεγαλύτερη σε έκταση, προφανώς και σε πληθυσμό, συνοικία της χερσονήσου, αφού αριθμούσε 306 κτίσματα⁴⁷. Μεταξύ των οδών Ανθεμίου και Βυζαντίου βρισκόταν το ομώνυμο τζαμί της, το οποίο με μισοκατεστραμμένο το μιναρέ και πολλές αλλοιώσεις διασώζεται ως κατοικία επί της οδού Ανθεμίου 26. Δίπλα στο τζαμί λειτουργούσε από τα τέλη του 19ου αι. και μεζτέμπ, δηλ. σχολείο στοιχειώδους εκπαίδευσης για αγόρια. Ένα δεύτερο τέμενος χωρίς μιναρέ (μεστζίτ) υπήρχε στη διασταύρωση Ισιδώρου - Ανθεμίου, κοντά στην πύλη της οδού Λ. Κατώνη⁴⁸.

Νότια από αυτήν, και μέχρι την πλατεία Μεχμέτ Αλή και τα όρια της χριστιανικής συνοικίας, βρισκόταν η συνοικία Χαλίλ μπέη, που κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα περιλάμβανε 117 κτίσματα⁴⁹. Στη συμβολή των οδών Μεχμέτ Αλή και Ανθεμίου υπάρχει το ομώνυμο τζαμί, που είναι σήμερα γωστό με την επωνυμία "τζαμί της Μουσικής". Ήταν το δεύτερο σε μέγεθος τέμενος της πόλης και το παλαιότερο της χερσονήσου. Πρέπει να χρονολογηθεί στα μέσα του 16ου αιώνα (μεταξύ 1535-1565), αφού, όπως είδαμε, η συνοικία έφερε το όνομα αυτό τουλάχιστον από το 1569⁵⁰. Το τζαμί αποτελούσε μέρος ενός συγκροτήματος που περιλάμβανε και μεγάλο μεντρεσέ (ιεροδιδασκαλείο), ο οποίος επίσης σώζεται. Δίπλα σ' αυτόν, ίσως ενταγμένο στον μεντρεσέ, βρισκόμυε στις αρχές του 20ού αιώνα και σχολείο κοριτσιών βασικής εκπαίδευσης. Στη συνοικία Χαλίλ μπέη υπήρχε και δεύτερο μεντρεσέ, του Χατζή Αχμέτ μπέη. Βρισκόταν στο τετράγωνο της οδού Βυζαντίου και των δύο πρώτων παρόδων της⁵¹.

Τα εσωτερικά σύνορα των τριών αυτών μαχαλάδων πρέπει να ήταν ευδιάκριτα μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα. Στα βιβλία Κτηματολογίου της ΔΑΠ Καβάλας και στην οριοθέτηση των ακραίων ακινήτων κάθε συνοικίας σημειώνεται: "Τείχος χωρίζον (ή "όπερ χωρίζει") τήν συνοικίαν Χουσεΐν Βέη από τήν συνοικίαν Χαλήλ Βέη", "...τήν συνοικίαν Καδή Αχμέτ καί Χαλήλ Βέη" κλπ.⁵²

Όσον αφορά τα εξωτερικά τους όρια, σύμφωνα με την αδρομερή περιγραφή που προηγήθηκε, οι τρεις μουσουλμανικές συνοικίες της Παναγίας περι-

Από το αρχείο της ΔΑΠ Καβάλας

ρίζονται μέσα στη χερσονήσο, έχουν δηλ. ως εξωτερικά τους όρια το παράλιο και χερσαίο τείχος της. Οφείλουμε όμως εδώ να διευκρινίσουμε το εξής: Τα εξωτερικά όρια αυτών των τριών μαχαλάδων ισχύουν για την περίοδο μέχρι περίπου το 1880 και για τα λίγα τελευταία χρόνια της τουρκοκρατίας. Όχι όμως και για την ενδιάμεση περίοδο, που συμβατικά ορίζεται ανάμεσα στο 1880 και στο 1905. Κατά το διάστημα αυτό οι τρεις συνοικίες εμφανίζονται να καταλαμβάνουν μεγαλύτερη έκταση, να περιλαμβάνουν δηλαδή και τμήματα της πόλης που βρισκονται εκτός των τειχών της χερσονήσου.

Αυτό προκύπτει σαφώς από τις εγγραφές στα βιβλία του Οθωμανικού Κτηματολογίου του καζά Καβάλας της περιόδου 1885-1912. Σε πολλές από αυτές τις εγγραφές, η αναφερόμενη τοποθεσία ή και οδός βρίζεται μέσα στα όρια της χερσονήσου (ή, τουλάχιστον, φαίνεται να βρίζεται, αφού δεν υπάρχει πάντα η δυνατότητα να ταυτίσουμε αυτές τις τοποθεσίες ή τους δρόμους με αντίστοιχες σημερινές θέσεις): "λεωφόρος παλιού διοικητηρίου", "μεγάλη μύτη (μπουγιούκ μπουρούν)", "στην πύλη του κάστρου", "στις δύο βρύσες", "στη μεσαία πύλη", "στη βρύση της καμήλας (ντεβέ τοσεμέ)", "στη ρίζα/στον πάτο του κάστρου (χισάρ ντιπί)", "αδιέξοδο στους δράχους", "μέσα στη συνοικία (μαχαλέντέ)", "απότομος απόζημνος ανήφορος" κλπ.

Σε άλλες όμως εγγραφές δίπλα στα ονόματα των τριών αυτών συνοικιών διαβάζουμε τοποθεσίες ή οδούς που δεν έχουν καμία σχέση με τη χερσονήσο της Παναγίας: "στά χάνια" (βρισκονταν δίπλα στη σημερινή κεντρική πλατεία), "αδιέξοδο Καμάρας", "γύρω από την Καμάρα", "πίσω από την Καμάρα", "πίσω από την Καμάρα στον ανεμόμυλο", "στα Ποταμούδια", "πάνω από τα Ποταμούδια", "στο γύφτιζο μαχαλά", "πάνω από το γύφτιζο μαχαλά" "Σταμπούλ τσαοσί" (σημ. οδός Βενιζέλου), "Σούγιουλου", "θέση Υδραγωγείο και λεωφόρος Σαρή Σαμπάν", "στο Καρά Ορμάν", "πάνω από το Καρά Ορμάν" κλπ.

47. ΔΑΠ-Κ, αρ. 980-1285.

48. ΔΑΠ-Κ, αρ. 1055 και Ayverdi, ό.π., σ. 236 (αρ. 1566), ΔΑΠ-Κ, αρ. 7044, αντίστοιχα.

49. ΔΑΠ-Κ, αρ. 863-979.

50. ΔΑΠ-Κ, αρ. 916 και Ayverdi, ό.π., σ. 237 (αρ. 1552), Στεφανίδου, ό.π., σ. 262.

51. ΔΑΠ-Κ, αρ. 916 και Ayverdi, ό.π., σ. 237 (αρ. 1580), ΔΑΠ-Κ, αρ. 976, ΔΑΠ-Κ, αρ. 942 και Ayverdi, ό.π. σ. 237 (αρ. 1579), αντίστοιχα.

52. Ενδεικτικά, ΔΑΠ-Κ, αρ. 853, 854, 887, 913, 971, 974.

Τα παραπάνω μας οδηγούν στις εξής σκέψεις: Μετά την έξοδο και των Τούρκων από τη χερσονήσο (η οποία, όπως φαίνεται, δεν έγινε αμέσως μετά την άδεια επέκτασης της πόλης, το 1864, αλλά με καθυστέρηση 10-15 χρόνων, δηλ. γύρω στα 1880) αρχίζουν να διαμορφώνονται σταδιακά οι νέες περιοχές κατοικίας τους, κυρίως στο ανατολικό μέρος της πόλης. Οι περισσότερες από τις νέες αυτές περιοχές εντάσσονται αρχικά στις συνοικίες της Παναγίας, επειδή δεν είχαν ακόμη συγκροτηθεί ως συνοικίες⁵³. Όπως φαίνεται, για να αναγνωρισθεί μια οικιστική ενότητα ως "μαχαλάς" (δηλ. ως συγκροτημένη διοικητική, θρησκευτική και φορολογική οντότητα, ανάλογη με τη χριστιανική ενορία), προϋπόθεση ήταν ένας επαρκής αριθμός οικιών αλλά και η ύπαρξη ενός χώρου λατρείας, δηλ. τουλάχιστον ενός μεστζίτ, όπου γινόταν η καθημερινή (εκτός της Παρασκευής) προσευχή. Έτσι προφανώς εξηγείται γιατί οι προαναφερθείσες εκτός των τειχών περιοχές, ενώ αρχικά αναφέρονται ως "τοποθεσίες" των μαχαλάδων της Παναγίας, αργότερα αποσπώνται από αυ-

τούς και εμφανίζονται ως τμήματα νέων συνοικιών⁵⁴.

Εκτός από τους θρησκευτικούς χώρους που προαναφέρθηκαν, υπήρχε ακόμη στο χώρο της χερσονήσου και το Ιτς Καλέ μεστζίτ, το οποίο, όπως δηλώνει και το όνομά του, πρέπει να είναι το μικρό μεστζίτ που βρίσκεται ερειπωμένο στον εσωτερικό περιβάλλο της ακρόπολης. Προφανώς εξυπηρετούσε τις θρησκευτικές ανάγκες των αξιωματούχων και των φρουρών του κάστρου. Οι οθωμανικές πηγές αναφέρουν ονομαστικά και πολλά άλλα τεμένη της Καβάλας, τα οποία δεν μπορούν να ταυτιστούν με κάποιον από τους γνωστούς θρησκευτικούς χώρους, ούτε να ορισθεί η θέση τους⁵⁵. Δεν αποκλείεται όμως να πρόκειται για διαφορετικές επωνυμίες των γνωστών θρησκευτικών κέντρων ή άλλων που τυχόν προϋπήρξαν στους ίδιους χώρους.

Στην παλιά πόλη πρέπει να υπήρχαν και αρκετοί τεκέδες (μικρότεροι θρησκευτικοί χώροι - μοναστήρια): Έναν τεκέ και ησυχαστήριο δερόβιοδων αναφέ-

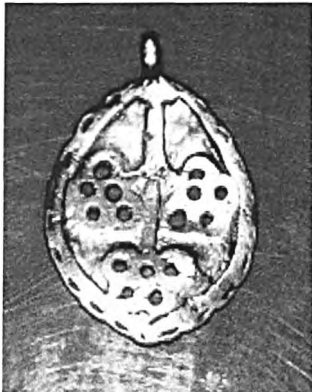
53. Μία αναφορά του Έλληνα υποκόρονος της πόλης: "Ο οθωμανικός πληθυσμός της Καβάλας μέχρι του τελευταίου ρωσοτουρκικού πολέμου [1877-1878] αποτελεί μικρόκοσμον ιδιαίτερον, μεμονωμένον, άπροσπέλαστον..." (ΑΥΕ, 1885/Α/5-Πολιτ. ειδήσεις, Καβάλα 7-2-1885), μας επιτρέπει να ειπώσουμε ότι η έξοδος των μουσουλμάνων από την περιτειχομένη πόλη έγινε μετά το 1878. Στα 1885 αναφέρονται ως συνοικίες μόνο η Γενη Μαχαλέ (στα δυτικά του Υδραγωγείου και κατά μήκος των σημερινών οδών Ελληνικής και Γαλλικής Δημοκρατίας) και ο ένας από τους δύο γηφτικούς μαχαλάδες (περίτοι στο χώρο του Αγίου Γεωργίου).

54. Συνολικά 11 από τα 23 τζαμιά και μεστζίτ της Καβάλας που αναφέρει ο Anverdi, ό.π., σ. 235-237, και επιπλέον το προαναφερθέν Τζαμί-ι Σερρά της οθωμανικής πηγής του 1567/8. Ο Εδλιγκ (Μοσχόπουλος, ό.π., σ. 511) κάνει λόγο για πολλά τεμένη και αναφέρει ονομαστικά τα Ειλτζέ (ή Αλιά) τζαμί, Μπέη τζαμί, Σαφά τζαμί και Κιλιά μεστζίτ.

Οι ανατολικές περιοχές της πόλης, συνοικίες Χαμιντιλέ (Αγ. Βαρβάρας) και Σελιμιγιέ (Σούρλολου - Τιμίον Σταυρού) αραιοκατοικημένες στις αρχές του 20ού αι. (αρχείο Δημοτικού Μουσείου Καβάλας).

ρε ο Εβλιγιά Τσελεμπή στο συγκρότημα του τζαμιού του Ιμπραήμ πασά⁵⁶, έναν άλλο θρόνοουμε στην οδό Ντεβέ Τσεαμέ (Βυζαντίου), της συνοικίας Χαλίλ μπέη, ένα στην οδό Λ. Κατώνη της συνοικίας Καδή Αχμέτ εφέντη⁵⁷ και έναν ακόμη τοποθετούν οι προφορικές μαρτυρίες στην αρχή της οδού Μεχμέτ Αλή της συνοικίας Χουσεϊν μπέη⁵⁸.

Αφιέρωμα σε μουσουλμανικό χώρο λατρείας της περιοχής Καβάλας (φωτ. Θεόδωρου Δ. Λυμπεράκη).

Οι θρησκευτικοί χώροι -τα μεστζίτ των συνοικιών και τα κεντρικά τεμένη- ήταν το κέντρο της κοινω-

56. Μοσχόπουλου, ό.π., σ. 512, Βλ. και κεφ. 1.2.1.

57. ΔΑΠ-Κ, αρ. 920 και ΔΑΠ-Κ, αρ. 1276 (καταγράφεται ως "τέμενος"), αντίστοιχα.

58. Στα αρχεία ΔΑΠ-Κ δεν υπάρχει σχετική καταγραφή. Πιθανόν οι μαρτυρίες να αναφέρονται στο τζαμί του Χουσεϊν μπέη, το οποίο είναι καταγραμμένο (ΔΑΠ-Κ, αρ. 797) ως "τεκές, τέμενος, τζαμειόν".

νικής ζωής των μουσουλμάνων της πόλης. Από τους Ευρωπαίους περιηγητές και προξένους, που εντυπωσιάζονται από τα "έξωτικά" στοιχεία του ανατολίτικου τρόπου ζωής, πληροφορούμαστε για τη θρησκευτικότητα των απλών μουσουλμάνων: Άνθρωποι του Θεού ή και θρηγκόληπτοι οι πιο πολλοί (γι' αυτό και εύπιστοι σε κάθε κέλευσμα εναντίον των απίστων, όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο) τηρούσαν πιστά το χρέος της προσευχής, πέντε φορές την ημέρα, και εναρμόνιζαν τη ζωή τους με τις αρχές του θρησκευτικού τους νόμου, που απαγόρευε τις προκλητικές διασκεδάσεις, το αλκοόλ, τη μοιχεία κλπ. και επέβαλλε την ολιγάρχεια και την αγαθοεργία. Συγκεντρώνονταν κατά ομάδες έξω από τα τζαμιά, φορώντας άσπρα ή πράσινα τουρμπάνια (στοιχείο που πιστοποιεί την ισχυρή παρουσία μπεκτασιδών στην πόλη) και διάβαζαν ή άκουγαν το Κοράνι.

Πρωτόγνωρη εμπειρία ήταν για τους ξένους επισκέπτες της πόλης ο τρόπος που άρχιζε το Ραμαζάνι: Ο Γάλλος Louis de Launay κατά το πρώτο δρόμο του στην πόλη (1894), τρομάζει, καθώς από παντού γύρω του ξεσπούν πυροβολισμοί. "Με πληροφόρησαν -γράφει- ότι κάτι σοβαρό συνέβη: Ένα τηλεγράφημα έφτασε από τη Δράμα, που βεβαίωσε όχι ότι έγινε επανάσταση στη Βουλγαρία ή ότι οι Ρώσοι κατέβηκαν στην Κωνσταντινούπολη, αλλά... ότι είχαν δει το φεγγάρι". Με τον τρόπο αυτό αρχίζει η περίοδος του Ραμαζανιού. Για έναν ολόκληρο μήνα, από την ανατολή μέχρι τη δύση του ήλιου οι πιστοί μουσουλμάνοι τηρούν απόλυτη νηστεία. Στο

Χοτζάδες σε ώρα προσευχής (αρχείο Ιστορικού και Λογοτεχνικού Αρχείου Καβάλας του κ. Ν. Ρουδομέτση).

Πολιτιστικό καφετζείο στη Μακεδονία (από Εντελιόδη, Θεσσαλονίκη και Μακεδονία 1798-1912, εκδ. Βιβλιοπώλειου της Εστίας).

γέωμα της μέρας συγκεντρώνονται στην παραλία, αδημονώντας να εμφανιστεί το φεγγάρι, αφού μόνο αυτό μπορεί να τους δει να τρώνε, να πίνουν και να καπνίζουν. Οι απλοί μουσουλμάνοι, όχι κατ' ανάγκη και οι υψηλά ιστάμενοι. Ο διοικητής της Θάσου μεσούσης της ημέρας καταφεύγει σε ελληνικό σπίτι για να απολαύσει, χωρά από τους ομόθρησκούς του, τον καφέ και το τσιγάρο του⁵⁹.

Ο ανιστηρός θρησκευτικός νόμος περιορίζει την κοινωνική ζωή στο πλαίσιο της θρησκείας και δεν αφήνει περιθώρια για άλλου είδους ψυχαγωγία και δημόσιες διασκέδασεις. Αυτό ιδιαίτερα ενοχλεί τους ξένους, προξένους και εμπόρους, που μέχρι τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αι. δυσκολεύονται να προσαρμοστούν στις εδώ συνθήκες ζωής και αναγκάζονται να ζουν σχεδόν ασυζητιάνοι. Η χειροσόνησης της Παναγίας, ως περιοχή κατοίκησης δε διέθετε κοινόχρηστους χώρους για συναντήσεις των κατοίκων (εκτός από τους θρησκευτικούς). Άλλωστε τέτοιοι χώ-

ροι εμφανίζονται στην Καβάλα μετά τα μέσα του 19ου αιώνα, στις νέες εκτός των τειχών κεντρικές περιοχές, όπου αρχίζει να επιζωοειεί ο σύγχρονος τρόπος ζωής. Ακόμη και τότε οι δημόσιες κοσμικές απολαύσεις ήταν σχεδόν απαγορευμένες στην Παναγία, γενικά στην παλιά πόλη, αφού εκεί εφαρμόζονταν οι θεματοφύλακες του ανιστηρού ισλαμικού νόμου. Κατά τη δεκαετία του 1860, οι σοφτάδες (σπουδαστές) του Ιμαρέτ κατέστρεψαν ένα ελληνικό μαγαζί, "επειδή είχε μουσική"⁶⁰.

Στοιχείο συνδεδεμένο με τη θρησκευτική ζωή των μουσουλμάνων ήταν και το χαμίμ. Τα δύο -μέχρι τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αι.- λουτρά της Κα-

59. J. F. Fraser, *Pictures from the Balkans*. London-Paris-New York-Melbourne 1906, σ. 168, L. de Launay, *Chez les Grecs de Turquie*, Paris 1897, σ. 175-176. Οι παλιοί Καβαλιώτες δίνουν διαφορετική μαρτυρία για την έναρξη του Ραμαζανιού: Την εμφάνιση του φεγγαριού την ανακάλυψαν επίσημα δύο Τούρκοι που ανέβαιναν, για το σκοπό αυτό, στα υψώματα του Σούζλοισι, Βλ. Δ. Νησιώτη, "Το Ραμαζάνι των Τούρκων παλιών κατοίκων της Καβάλας", *Έρευνα*, 7 (Ιούν. 1952), 22.

60. Cousinery, *Voyage dans la Macidoine*, τ. 2, Paris 1831, σ. 71-74, M.A. Walker, *Through Macedonia to the Albanian lakes*. London 1864, σ. 15. ΑΥΕ. 1866/36/2. Καβάλα 22-7-1866. Όπως μαρτυρεί ο Cousinery γύρω στα 1800, επειδή στην πόλη δεν υπήρχε καφετζείο, οι εξεχόντες μουσουλμάνοι της Καβάλας (μεταξύ τους και ο νεαρός Μεχμέτ Αλή) και οι ξένοι έμποροι συγκεντρώνονταν στο σπίτι του Γάλλου εμπόρου Lion, στο νοτιοδυτικό άκρο της χειροσόνησης, και διασκεδάσαν με μουσική, σάκι, συζητήσεις και διηγήσεις για τους ορειοίσιους Γιουρούκους των γειτονικών περιοχών. Από την ίδια πηγή πληροφορούμαστε ότι οι έμποροι μουσουλμάνοι της Καβάλας σιγηθίζαν να κάνουν ημερήσιες εκδρομές σε μια εξοχή της πόλης (μύλλον στην Κωλαμίτσα). Σε μία από αυτές, που οργανώθηκε προς τιμήν του Γάλλου επισκέπτη, υπό τους ήχους της μουσικής των τσιγγάνων καταναλώθηκαν πάνω από 200 γιάλες γαλλικού λικέρ.

βάλας βρισκόταν στο χώρο του εξωτερικού περιβάλλοντος των τειχών, στη "συνοικία" Ιμπραήμ πασά. Το πρώτο, το χαμάμ του βακουφιού, αυτό δηλ. που κατασκεύασε ο Ιμπραήμ πασάς περί το 1530, βρισκόταν μέσα στην αγορά του Αγίου Νικολάου, σε πάροδο της Κουντουριώτου, και εξυπηρετούσε και τους διερχόμενους από την πόλη εμπόρους. Το μεταγενέστερο βρισκόταν στη γωνία Θ. Πουλίδου - Γραβιάς και προφανώς εξυπηρετούσε τους μουσουλμάνους της χερσονήσου⁶¹.

Για το Ισλάμ η καθαριότητα του σώματος αποτελούσε ζήτημα δογματικό. Οι πιστοί, προκειμένου να εισέλθουν στο τέμενος για να προσευχηθούν, ιδίως για την προσευχή της Παρασκευής, έπρεπε πρώτα να εξαγνιστούν και να εξαλείψουν με το νερό τα αμαρτήματά της ψυχής. Πέρα όμως από τη θρησκευτική υπαγόρευση, τα λουτρά ήταν και μέσο ψυχαγωγίας. Για τις γυναίκες μάλιστα το μόνο εκτός σπιτιού. Στις ώρες και μέρες που λειτουργούσε ειδικά γι' αυτές, το λουτρό ήταν ο χώρος που συναντούσαν τις φίλες τους, κάπνιζαν, χόρευαν, τραγουδούσαν και ακόμα έτρωγαν κι έπιναν. Απ' αυτή την άποψη το χαμάμ άμβλυνε τους όποιους κοινωνικούς διαχωρισμούς. Βέβαια για την περιποίηση του σώματός τους οι πλούσιοι μουσουλμάνοι αφήνονταν στα χέρια των υπηρέτών τους, ενώ οι φτωχότεροι στα χέρια των υ-

61. ΔΑΠ-Κ, αρ. 160 και 656, αντίστοιχα. *Ενα τρίτο, μεταγενέστερο, βρισκόταν στο χώρο της εβραϊκής συνοικίας (στο κέντρο της πόλης). Για τα χαμάμ, "Οθωμανικά Λουτρά", Η Καθημερινή-Επίτ ημέρες (20-5-2001).*

Απομεινάρια λουτρού μουσουλμανικής οικίας στην Παναγία (φωτ. Αχιλλέα Σαβδόπουλου).

παλλήλων του λουτρού. Οι ιδιαίτερα εύπορες οικογένειες των μουσουλμάνων είχαν στα σπίτια τους ιδιωτικά λουτρά, συχνά πολυτελέστατα. Εκτός από το σωζόμενο στο σπίτι του Μεχμέτ Αλή, απομεινάρια τους βρίσκει κανείς και σήμερα στην Παναγία.

Το μεκτέμλ του Ιμαρέτ (φωτ. Μιχάλη Κονδυλίου).

Η μεγάλη αίθουσα διδασκαλίας σε μεντρεσέ του Ιμαρέτ.

Έντονα θρησκευτικό χαρακτήρα είχε και η εκπαίδευση των νεαρών μουσουλμάνων. Άλλωστε μέχρι τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα τα οθωμανικά σχολεία ήταν αποκλειστικά θρησκευτικά (ιεροσπουδαστήρια), μεκτέμτ και μεντρεσέδες. Στα μεκτέμτ, σχολεία βασικής εκπαίδευσης, φοιτούσαν αγόρια μικρής ηλικίας, που μάθαιναν γραφή, ανάγνωση, απλή αριθμητική και αποστήθιζαν αποσπάσματα από το Κοράνι. Στους μεντρεσέδες, σχολεία ανώτερης βαθμίδας, η εκπαίδευση βασιζόταν στα ιερά βιβλία, ενώ η κοσμική γνώση ήταν περιορισμένη.

Τα μουσουλμανικά σχολεία της Παναγίας έχουν ήδη αναφερθεί. Το παλαιότερο ήταν ο μεντρεσές του Χαλίλ μπέη. Θεωρείται σύγχρονος με το ομώνυμο τζαμί ("της Μουσιζής") και συνεπώς πρέπει να χρονολογηθεί στα μέσα του 16ου αιώνα. Στις αρχές του 19ου αιώνα δεν πρέπει να λειτουργούσε, αφού από έκθεση του Άγγλου προξένου της Θεσ/νίκης πληροφορούμαστε ότι στα 1839 υπήρχαν στην Καβάλα 15 ουλεμάδες και ένα μόνο σχολείο με 300 μαθητές.⁶² Προφανώς ήταν το σχολείο του Ιμαρέτ, το οποίο είχε αρχίσει να λειτουργεί, σύμφωνα με τις επιγραφές του μνημείου, στα 1817-1821. Εκεί υπήρχαν δύο μεντρεσέδες (για τους οποίους θα κάνουμε λόγο στη συνέχεια) και ένα μεκτέμτ. Μεταγενέστεροι πρέπει να είναι ο μεντρεσές του Χατζή Αχμέτ, που διοικώ-

62. Κ. Βακαλόπουλου. "Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης 1796-1840". Μακεδονικά, 16 (1976), 153.

Ο μεντρεσές του Χαλίλ μπέη από το εσωτερικό μέρος (φωτ. Μιχ. Κονδύλιδη).

Κτητορική επιγραφή στο μεκτέμτ του Ιμαρέτ (φωτ. Αιμ. Στεφανιδού).

Τμήμα του μεντρεσέ του Χαλίλ μπέη (αρχείο Δ.Μ.Κ.).

ταν στην οδό Βυζαντίου και τις δύο πρώτες παρόδους της, και το μετζέμπ που λειτουργούσε στο τζαμί του Καδή Αχμέτ εφέντη.

Σχολεία "κοσμικά", δυτικού τύπου, λειτουργούν στην Καβάλα μόνο κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αι. (πιθανότατα από το 1872)⁶³. Δύο από αυτά υπήρχαν στην Παναγία: Μία σχολή αρρένων δίπλα στο τζαμί του Καδή Αχμέτ εφέντη και μια σχολή θηλέων, βασικής εκπαίδευσης, μέσα στο συγκρότημα του Χαλίλ μπέη. Η τελευταία ιδρύθηκε μάλλον το 1910⁶⁴, και πρέπει να ήταν το πρώτο σχολείο θηλέων της Καβάλας. Γενικά η φροντίδα για την παιδεία, κυρίως των κοριτσιών, δεν ήταν από τις κύριες προτεραιότητες των Τούρκων, όπως επιβεβαιώνεται και από τα διαθέσιμα στοιχεία⁶⁵.

Για τους Τούρκους - μουσουλμάνους της Καβάλας, η χερσονήσος της Παναγίας, η παλιά πόλη γενικότερα, εξακολουθούσε να είναι -ακόμη και μετά τη δημιουργία των νέων συνοικιών- ο κατεξοχήν ζωτικός τους χώρος. Ακόμη και στα τέλη της τουρκοκρατίας εκεί βρίσκονται τα περισσότερα θρησκευτικά τους κέντρα, εκεί και τα περισσότερα σχολεία τους. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο ότι οι μουσουλμάνοι της Καβάλας δε δημιουργήσαν τις νέες, εκτός των τειχών συνοικίες τους παρά μόνο γύρω στα 1880⁶⁶, ότι οι διοικητικές αρχές της πόλης εξακολουθούσαν να βρίσκονται στο χώρο αυτό ακόμη και μετά το 1890 και ότι η περιοχή αυτή ήταν μέχρι και το τέλος της τουρκοκρατίας αγαπημένος χώρος κατοίκησης για την παραδοσιακή μουσουλμανική αριστοκρατία.

63. Σύμφωνα με πίνακα του Έλληνα υποπρόξενου (ΑΥΕ, 1894/αακΒ, Καβάλα 11-7-1894).

64 Ν.Γ. Γρηγόρη, *Οδηγός της Ελλάδος 1910-11*, τ. Α, Αθήνα [1911], σ. 70

65. Το 1894 η τουρκική κοινότητα είχε ένα μόνο δυτικού τύπου σχολείο, με 70 μαθητές, για το οποίο δαπανούσε 150 λίρες, όταν οι Έλληνες διατηρούσαν 5 σχολεία, με περίπου 400 μαθητές, για τα οποία δαπανούσαν 650 λίρες (ΑΥΕ, ό.π.). Επίσης, ενώ η ελληνική κοινότητα είχε ανεγείρει σχετικά νωρίς μεγάλα και σύγχρονα διδακτήρια (το Αρρεναγωγείο στα 1879-81 και το Παρθενγωγείο στα 1891-93), οι Τούρκοι μόνο στα 1909-10 απέκτησαν το δικό τους περιλαμπρό σχολικό οίκημα, το καποπινό Γυμνάσιο Αρρένων (Π. Ζιώγα, *Παραδοσιακά κτίρια της νεότερης Καβάλας*, Καβάλα 1982, σ. 58-59). Ακόμη και μετά την πολιτική αλλαγή του 1908, οπότε η κοσμική παιδεία ενισχύεται, οι Τούρκοι υστερούν εμφανώς: το 1912 στα τουρκικά σχολεία φοιτούν 700 μαθητές, 450 αγόρια και 250 κορίτσια, ενώ στα ελληνικά 1.300, 700 και 600 αντιστοίχως (ΑΥΕ, 1912/αακΒ, Καβάλα, 11-1-1912). Επίσης, ενώ το πρώτο τουρκικό σχολείο θηλέων ιδρύθηκε γύρω στα 1910, η ελληνική κοινότητα διατηρούσε Παρθενγωγείο από το 1867-68.

66. Ο Σχινάς, *Οδοιπορικοί Σημειώσεις*, σ. 457, γράφει το 1885 ότι όλα τα τουρκικά σπίτια της Καβάλας (συνολικά 850) βρίσκονται ακόμη εντός των τειχών. Όμως στο Οθωμανικό Κτηματολόγιο, από τον πρώτο τόμο (1885) αναφέρεται ρητά η μουσουλμανική συνοικία *Γενή Μαχάλε*, από τα Διαστήρια μέχρι τον Τίμο Σταυρό.

2.3.3. Το Ιμαρέτ, οι Αιγύπτιοι και οι σοφάδες των μεντρεσέδων

Ξεχωριστή θέση στο χώρο της Παναγίας είχε (και εξακολουθεί να έχει, αφού σώζεται σχεδόν ανέραστο) το μεγάλο συγκρότημα του Ιμαρέτ⁶⁷. Κτισμένο κατά μήκος του κεντρικού δρόμου της χερσονήσου, σε έκταση 4.200 τ.μ. και σε θέση με φυσική ομορφιά, το Ιμαρέτ, έργο τεράστιο για την εποχή του, δεν αποτέλούσε απλώς το πλέον αξιοθέατο μνημείο της Παναγίας αλλά και διαδραμάτιζε, όπως θα δούμε στη συνέχεια, σημαντικό ρόλο στη ζωή της χερσονήσου.

Το μεγαλύτερο μέρος του κτίστηκε μεταξύ 1817-1821, την οριστική όμως μορφή του την πήρε προς τα μέσα του 19ου αιώνα. Πρόκειται για έργο του Μεχμέτ Αλή, βασιλιά τότε της Αιγύπτου (1805-1848), ο οποίος για συναισθηματικούς λόγους θέλησε να ευεργετήσει τη γενεατερά του με αυτό το θρησκευτικό, εκπαιδευτικό και φιλανθρωπικό ίδρυμα. Τα έξοδα για τη συντήρησή και τη λειτουργία του Ιμαρέτ καλύπτονταν από τις προσόδους της Θάσου. Το νησί είχε παραχωρηθεί στον Μεχμέτ Αλή το 1813, ως ανταμοιβή για τη στρατιωτική δόνηση που είχε προσφέρει στο σουλτάνο λίγα χρόνια πριν.

Το Ιμαρέτ του Μεχμέτ Αλή αποτελείται στη τελική του μορφή από δύο μεντρεσέδες (ιεροδιδασκαλεί-

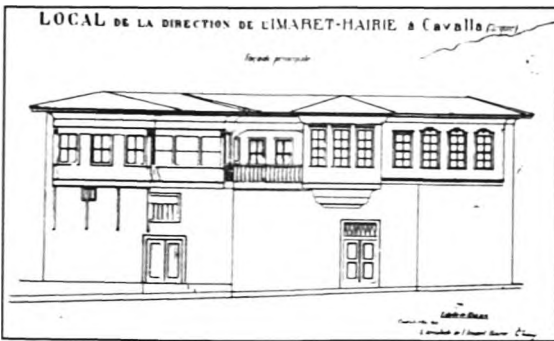
67. Για το μνημείο και τη λειτουργία του, βλ. την εξαιρετική μελέτη της Αιμ. Στεφανιδού-Φωτιάδου "Το Ιμαρέτ της Καβάλας", *Μακεδονικά*, 25 (1985-1986), 203-265. Για τα Ιμαρέτ (των πρώτων αιώνων) και το ρόλο τους, βλ. *αφ. 1.2.1.*

Από το άγαλμα του Μεχμέτ Αλή (1769-1848), στην Παναγία (φωτ. Μαρίας Καλογώρη).

α), δύο dershane-mescid (μεγάλες θολωτές αίθουσες διδασκαλίας που χρησιμοποιούνταν και για προσευχή), ένα μεκτέμ (σχολείο βασικής εκπαίδευσης για αγόρια), ένα ιμαρέτ (πτωχοκομείο) και τα γραφεία της διεύθυνσης. Τα τελευταία χτίστηκαν γύρω στα 1854, τότε δηλ. που για πρώτη φορά τοποθετείται Αιγύπτιος διοικητής της Θάσου (μέχρι τότε ήταν Τούρκος), ο οποίος ήταν παράλληλα και διευθυντής του Ιμαρέτ. Στις αρχές του 20ού αιώνα οι Αιγύπτιοι προγραμματίζουν τη μεταφορά των γραφείων της διεύθυνσης σε μεγαλύτερες μέγαρο που θα χτιζόταν στο οικοδομικό τετράγωνο απέναντι από τη Β.Α. γωνία του Ιμαρέτ. Η κατασκευή του όμως δεν προχώρησε (λόγω των πολιτικών αλλαγών) πέρα από ένα αρχικό στάδιο⁶⁸.

68. Ν. Καλοσηρόν - Μ. Νομικού - Τ. Παπαδοπούλου, *Καβάλα, Intra Muros*, Καβάλα 1992, σ. 38-39 (στο εξής: *Intra Muros*).

Το μέγαρο της διεύθυνσης του Ιμαρέτ, σχέδιο του 1908 (από *Intra Muros*, σ. 38)

Φωτογραφίες από την ανέγερση του Μεγάρου της Διεύθυνσης του Ιμαρέτ (ΓΑΚ - Αρχεία Ν. Καβάλας).

Στα μέσα της δεκαετίας του 1930, προκειμένου να διαπλατυνθεί η οδός Ζαΐδωγγου (όπως ονομαζόταν τότε η Θ. Πουλίδου), ένα μέρος του Ιμαρέτ κατεδαφίστηκε: η σειρά των δωματίων του δεύτερου μεντροσέ, τμήμα του μεκτέμ και η αρχικά κύρια είσοδος του Ιμαρέτ. Κάποιες μετατροπές έγιναν και στο εσωτερικό του Ιμαρέτ, για την εξυπηρέτηση των προσφύγων που διέμεναν εκεί επί δεκαετίες.

Το εναγές αυτό ίδρυμα της Καβάλας έπαψε ουσιαστικά να υφίσταται από τον Ιούνιο του 1924. Η αιγυπτιακή όμως παρουσία στην Καβάλα και κυρίως στη χερσόνησο της Παναγίας εξακολούθησε να είναι έντονη για πολλές ακόμη δεκαετίες. Με χρήματα της βακουφικής τους περιουσίας οι Αιγύπτιοι προέδισαν κατά καιρούς στην αγορά σειρών κτινών, οικιών και οικοπέδων, στην περιοχή της Παναγίας, κυρίως στο χώρο πλησίον του Ιμαρέτ. Πολλά απ' αυτά πωλήθηκαν αργότερα από τον Οργανισμό Βακουφίων της Αιγύπτου σε ιδιώτες⁶⁹. Σήμερα, μετά

69. 18 αγοραπωλησίες οικιών και καταστημάτων έγιναν μεταξύ 1965-1976, σύμφωνα με κατάσταση (προϊόν έρευνας στο Υποθηκοφύλακείο Καβάλας) που μας παραχώρησε η δικηγόρος του Οργανισμού Βακουφίων της Αιγύπτου στην Καβάλα κ. Αικατερίνη Γανωτοπούλου.

Souvenir de Cavalla

Όψη του Ιμαρέτ από τη θάλασσα στις αρχές του 20ού αι. (αρχείο Δημοτικού Μουσείου Καβάλας).

την τελική ρύθμιση του 1984, απομένουν υπό αγγυπιακή ιδιοκτησία το Ιμαρέτ, το (θεωρούμενο ως) σπίτι του Μεχμέτ Αλή και ένα οικόπεδο με οικία επί της οδού Ιουστινιανού⁷⁰. Πέραν αυτού όμως οι Αιγύπτιοι έδειξαν εξαιρετικά μεγάλο ενδιαφέρον για την Καβάλα, κυρίως για τη συνοικία της Παναγίας. Για έναν αιώνα περίπου, όλες οι παρεμβάσεις που έγιναν στη χερσόνησο φέρουν την σφραγίδα των Αιγυπτίων. Απόδειξη της αδιάλειπτης φροντίδας τους για τη συνοικία είναι ότι στις αρχές του 20ού αιώνα (1908-1912) εκπονούν ποικίλα σχέδια για την αναμόρφωσή της (ύδρευσης, ρυμοτομικό κλπ.) τα οποία ωστόσο δεν υλοποιήθηκαν⁷¹.

70. Ν. 1490/1984, "Κύρωση Πρακτικού μεταξύ της Ελλάδας και της Αιγύπτου για τις βασιονφικές ιδιοκτησίες Καβάλας και Θασοί" (ΦΕΚ 172, τ. Α', 13-11-1984). Για το καθεστώς των αιγυπτιακών ιδιοκτησιών από την απελευθέρωση (1912/13) μέχρι τις μέρες μας. Μαρ. Τσεγγερίδου, "Το ζήτημα των βασιονφικών ιδιοκτησιών της Καβάλας και της νήσου Θασοί", *Θασιακά*, 5 (1988), 134-151.

71. Οι Αιγύπτιοι ενισχύσαν αρκετές φορές τη μουσουλμανική και τη χριστιανική κοινότητα, χρηματοδότησαν διάφορα έργα στην πόλη, επιχορήγησαν το Διεθνές Νοσοκομείο των Ατόρων "Gureba" και στήριξαν την Καβάλα σε δύσκολες στιγμές της. Πχ. το Νοέμβριο του 1912, μετά την εγκατάσταση των βουλγαρικών αρχών, η θαλαμηγός του χειδίδη έφερε στην Καβάλα 2.000 σάκους αλεύρι για τους φτωχούς της πόλης (Αρχείο Ιεράς Μονής Λαζαριστών, *Documents Officiels 1887-1922*, τ. 2, σ. 50, 27-11-1912). Για τα σχέδια τους, *Intra Muros*, σ. 35-38.

Σε αντίθεση με την καθ' όλα ευεργετική παρουσία των Αιγυπτίων στην Καβάλα, πληγή για την πόλη αποτελούσε η δράση των σοφτάδων (σπουδαστών) του Ιμαρέτ. Όπως προαναφέραμε, στο Ιμαρέτ λειτουργούσαν, μέχρι το 1902, δύο μεντρεσέδες (ιεροδιδασκαλεία), εκπαιδευτικά ιδρύματα ανώτερης βαθμίδας, όπου διδάσκονταν η θεολογική, η νομική και οι άλλες επιστήμες του Ισλάμ. Οι σοφτάδες, που κατά καιρούς ξεπερνούσαν τους 600 (τεράστιος ο αριθμός τους για τα μέτρα της μικρής πόλης) έρχονταν στους μεντρεσέδες από διάφορα μέρη της οθωμανικής επικράτειας και φοιτούσαν εδώ για μερικά χρόνια ή για μερικές δεκαετίες⁷²! Είχαν δωρεάν τροφή και στέγη (στα 61 δωμάτια των δύο μεντρεσέδων), έπαιρναν ένα μικρό χρηματικό δόθημα, απαλλάσσονταν από τη στρατιωτική υπηρεσία και μετά την αποφοίτησή τους τοποθετούνταν σε ηγετικές θέσεις του κρατικού μηχανισμού. Κέντρο της ζωής τους ήταν τα δύο *dershane-mescid* του Ιμαρέτ, οι θολωτές αίθουσες διδασκαλίας που χρησιμοποιούνταν και ως χώροι προσευχής. Η εκπαίδευσή τους βασιζόταν στην εκμάθηση των ιερών βιβλίων και στην αποστή-

72. Ο Fraser, *Pictures from the Balkans*, σ. 171, αναφέρει ότι οι σοφτάδες έρχονταν στο Ιμαρέτ σε ηλικία 14-15 χρονών και έμεναν ακόμη και 30 χρόνια, ενώ ο Σχινάς, *Οδοιπορικοί Σημειώσεις*, σ. 458, σημειώνει στα 1885 ότι στο Ιμαρέτ έμεναν 600-700 σοφτάδες, ηλικίας 17-40 ετών.

θση περιοχών από το Κοράνι, ενώ οι κοσμικές τους γνώσεις ήταν περιορισμένες και αναχρονιστικές.

Ενδεικτικά του περιεχομένου και της ποιότητας της εκπαίδευσής τους είναι οι απαντήσεις που πήρε ένας φιλοπερίεργος Γάλλος στο Ιμαρέτ λίγο πριν από το 1860. Εκεί οι έφηβοι μαθητές των μεντροσέδων του ανέπτυξαν τις... αστρονομικές γνώσεις τους: Η γη είναι στρογγυλή σαν ταψί και αποτελεί το κέντρο του σύμπαντος, ενώ ο ήλιος περιστρέφεται αιωνίως γύρω της. Η σελήνη κρύβεται τη μέρα για να ξεφύγει από τα δόντια του κακού δράκον και τα αστέρια είναι φανάρια που να ανάβει ο θεός για να φωτίζουν τους βασιλιάδες του κόσμου. Πάνω από τον ουρανό, αυτή την τεράστια τέντα, δεν υπάρχει τίποτε! Μετά από μια τέτοια εμπειρία ο Γάλλος επισκέπτης ευχαριστεί το θεό που τον αξίωσε να γνωρίσει από κοντά την "Ακαδημία Επιστημών της Καβάλας"⁷⁴!

Στο χαρακτήρα της εκπαίδευσής τους και στην πολύχρονη απομάκρυνσή τους από την κοσμική ζωή οφείλεται ο ιερός φανατισμός από τον οποίο διαπνέονταν. Οι "μαθητές του Ισλάμ" διακρίνονταν για την άκαμπτη προσηλυση τους στις αρχές της μουσουλμανικής θρησκείας και πρόσδεσαν την πιστή εφαρμογή του ιερού ισλαμικού νόμου σε όλες τις εκδηλώσεις της ζωής. Έτσι αντιδρούσαν σε κάθε νεωτερισμό και κάθε μορφή εκκοσμίκευσης της μουσουλ-

μανικής κοινωνίας και απεχθάνονταν κάθε τι δυτικό και χριστιανικό. Κατά τις περιόδους έντασης ή κρίσης των ελληνοτουρκικών σχέσεων (κυρίως στα 1854-56, 1866-69, 1876-78, 1897) οι σοφάδες αποτελούσαν φόβητρο για το χριστιανικό πληθυσμό της πόλης. Κάθε φορά που οι τουρκικές αρχές έκριναν σκόπιμο να τρομοκρατήσουν τους Έλληνες της Καβάλας, τους χρησιμοποιούσαν ως όργανά τους. Αναφέρεται μάλιστα ότι για το σκοπό αυτό υπήρχαν στις αποθήκες του Ιμαρέτ όπλα και πολεμοφόδια⁷⁴.

Πηγή δεινών για τους χριστιανούς το Ιμαρέτ, θείο δώρο όμως για τους άπορους της πόλης, κυρίως τους μουσουλμάνους, που ήταν φτωχότεροι συγκριτικά με τους Έλληνες και τους Εβραίους. Στις θολωτές κουζίνες του κόχλαζαν οι μεγάλες χύτρες για να χορτάσουν τους πεινασμένους, καθημερινά με σουπα ή πιλάφι και fiodla (είδος λεπτής πίτας), μία ή δύο φορές την εβδομάδα και με κρέας, ενώ τις Παρασκευές και τις γιορτές και με ζερντέ (ρούμι με μέλι χρωματισμένο με κρόκο σαφράν). Εικόνες από την παρασκευή και τη διανομή του φαγητού περιγράφονται αναλυτικά από τους ξένους επισκέπτες της πόλης, που έβλεπαν την όλη διαδικασία ως κά-

74. Για το ρόλο των σοφάδων κατά την περίοδο 1830-1880, Κ. Λιζοφρονι, *Το Ελληνικό Υποπροξενείο Καβάλας (1835-1878)*. Συμβολή στην ιστορία του Ελληνισμού της ανατολικής Μακεδονίας και δυτικής Θράκης, διπλωματική εργασία μεταπτυχιακών σπουδών, Καβάλα 1994, σ. 76-94.

73. Nikolaidy, *Les Turcs et la Turquie contemporaine*, σ. 243-245.

ΙΜΑΡΕΤ ΚΑΒΑΛΛΑΣ.

Άποψη του Ιμαρέτ (και του τζαμιού του Χουσεΐν μπέη) στα τέλη του 19ου αι. (αρχείο Δημοτικού Μουσείου Καβάλας).

Imaret Cavalla.

Τμήμα του πρώτου μεντρεσέ του Ιμαρέτ.

Στοά του πρώτου μεντρεσέ του Ιμαρέτ.

τι αξιοπερίεργο και χαρακτηριστικό του πολιτισμού της Ανατολής⁷⁵.

Το Ιμαρέτ απαθανατίζεται από τους ξένους ως ενδεικτικό της ανατολίτικης νωχελιχότητας και ως αιτία της ραθυμίας των κατοίκων της πόλης. Ο Löhner π.χ., που το επισκέφτηκε το 1873, αναφέρει ότι λόγω της ύπαρξης του Ιμαρέτ αυξήθηκε η έμφυτη οκνηρία των κατοίκων της Καβάλας. Αποφεύγουν να εργαστούν κι αρχούνται στο πλάφι που προσφέρεται εκεί καθημερινά. Όποιος στην πόλη θέλει να φάει ψάρια, τονίζει, πρέπει να τα πιάσει ο ίδιος, αφού και οι ψαράδες ζουν τώρα από το Ιμαρέτ. Πάντως η τρανότερη επιβεβαίωση για την (υποτιθέμενη) οκνηρία των κατοίκων της Καβάλας ήταν οι ίδιοι οι σοφτάδες. Όταν δε δυσσοδομούσαν εναντίον των χριστιανών, κάθονταν στα δωμάτιά τους (4-5 μαζί) προσεύχονταν, κάπνιζαν και ομφαλοσκοπού-

75. Μια γριά -μνημονεύει ένας από αυτούς γύρω στα 1860 (Nikolaïdy, ό.π., σ. 255-256)- καθισμένη αναπαυτικά στα σκαλιά τρώει με τα χέρια το ζερντέ από ένα τσουκάλι, καινούργιο μιν, αλλά προορισμένο για χρήση εντελώς διαφορετική! Μια τέτοια εικόνα, σχολιάζει ο ίδιος, θα συγκέντρωνε στη Γαλλία δέκα χιλιάδες θεατές. Εδώ όμως φαίνεται σαν το πιο φυσικό πράγμα του κόσμου!

σαν. Ο Εγγλέζος G.F. Abbott, που στα 1900 επισκέφτηκε το Ιμαρέτ και κατέγραψε τις εντυπώσεις του, έδωσε στο πολυεπίδο σχετικό κεφάλαιο τον τίτλο "Tembel-haneh" (τεμπελχανείο - κατοικία τεμπέλιδων)⁷⁶.

2.3.4. Οι χριστιανοί

Ο χριστιανικός πληθυσμός πρέπει αρχικά να καταλάμβανε τη νοτιοδυτική πλευρά της αραιοκατοικημένης χερσονήσου, όπου βρίσκονταν κατά τη βυζαντινή περίοδο οι θρησκευτικοί του χώροι⁷⁷: ο ναός της Αγίας Παρασκευής (στη θέση του οποίου κτίστηκε αργότερα το τζαμί του Χαλίλ μπέη, "της Μουσικής") και η εκκλησία - μονή στη θέση της σημερινής Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Πιθανή θεωρείται και η ύπαρξη κάποιου θρησκευτικού κτίσματος επί της σημερινής οδού Θ. Πουλίδου, στο χώρο δηλ. των ιερών της αρχαίας Νεάπολης, ίσως εκεί όπου ανεγείρεται αργότερα το μικρό τζαμί του Χουσεϊν μπέη.

76. Ενεπεκίδη, Μακεδονία και Τουρκία 1789 -1912, σ. 81, Abbott, Macedonia, σ. 303-308, αντίστοιχα.

77. Ch. Bakitzis, "Byzantine Kavala: Archeological survey", Η Καβάλα και η περιοχή της, σ. 527.

Η εκκλησία της Παναγίας (περίτοι 1700 - 1958) στα μέσα του 20ού αι. (αρχείο Ιστορικού και Λογοτεχνικού Αρχείου Καβάλας του κ. Ν. Ρηδομέτσης).

Όπως σημειώσαμε παραπάνω, ο Εβλιγιά Τσελεμπί ανάμεσα στα άλλα τζαμιά της πόλης αναφέρει στα 1667 και το άγνωστο σήμερα Κιλιά μεστζίτ, το όνομα του οποίου υποδηλώνει ότι πρόκειται για παλιά εκκλησία (κιλιιά ή κλιοιά = από το "εκκλησιά").

Κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 15ου αιώνα, οι χριστιανοί υπερείχαν αριθμητικά: Στα 1478/9 από τους περίπου 450 κατοίκους του οικισμού οι 400 ήταν χριστιανοί. Ο αριθμός των 83 οικογενειών τους μπορεί άνετα να αντιστοιχεί σε δύο συνοικίες⁷⁸, καμία όμως σχετική πληροφορία δεν υπάρχει. Ειδικότερα, δε γνωρίζουμε αν μετά τα τέλη του 14ου αιώνα εξακολουθούσαν να υφίστανται και να είναι εν χρήση οι παλιές βυζαντινές εκκλησίες, ο αριθμός των οποίων θα προσδιόριζε και την ύπαρξη αντίστοιχων συνοικιών⁷⁹.

Όμως ο χριστιανικός πληθυσμός σταδιακά μειώνεται -και σε απόλυτους αριθμούς και, κυρίως, σε ποσοστιαία αναλογία- κυρίως λόγω εξισλαμισμών. Ενώ το 1478/9 οι χριστιανοί αποτελούσαν το 90% του συνολικού πληθυσμού του οικισμού, στα μέσα του 16ου αιώνα το ποσοστό τους πέφτει στο 20-

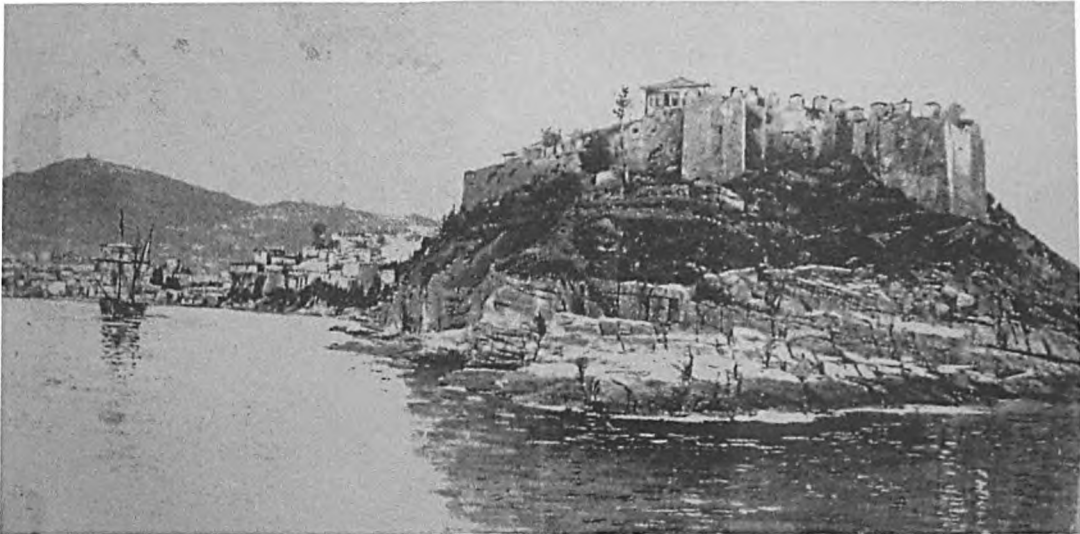
25% (47 οικογένειες επί συνόλου 182 ή 52 επί συνόλου 256). Από τις ελάχιστες διαθέσιμες μαρτυρίες συνάγεται ότι η φθίνουσα πορεία συνεχίζεται για δύο ακόμη αιώνες: Το 1591 οι λίγοι χριστιανοί της πόλης δεν μπορούν πλέον να συντηρούν τους ιερείς τους, που αναγκάζονται να δουλεύουν με μεροζάματα στο ναυπηγείο, για την κατασκευή της γαλέρας του μπέη της Καβάλας. Το 1617 η Μητρόπολη Καβάλας, "έπειδη από χρόνων πολλών ηρημώθη εις τό παντελές και έπιστάτην ίδιον άρχιερέα ου δύναται έχειν, εις εύλογίαν και άγιασμόν των εκεί καταλειφθέντων όλίγων χριστιανών", υπάγεται στη Μητρόπολη Φιλίππων και το 1721, για τους ίδιους λόγους, εντάσσεται στη Μητρόπολη Ξάνθης".

Γύρω στα 1700 οι χριστιανοί της Παναγίας είναι ελάχιστοι: Σύμφωνα με εκτιμήσεις Γάλλων ιησουιτών ιεραποστόλων, το 1707 η Καβάλα είχε 3.200 κατοίκους, ανάμεσα στους οποίους υπήρχαν "τουλάχιστον 200 ορθόδοξοι" (ποσοστό 6%). Τα μεγέθη αυτά διατηρούνται πάνω-κάτω μέχρι τις αρχές του 19ου αιώνα. Περί το 1800 οι ξένοι περιηγητές που επισκέπτονται την πόλη σημειώνουν ότι οι 3.000 κάτοικοί της είναι "σχεδόν όλοι Τούρκοι" ή "κυρίως Τούρκοι".

78. Στα 1478 κάποιες χριστιανικές συνοικίες των Σερρών είχαν μέχρι και μονοψήφιο αριθμό σπιτιών (Balta, ό.π., σ. 253-256).

79. Σχετική μαρτυρία υπάρχει μόνο για το μοναστήρι της Παναγίας της Καμνιτζιώτισσας, που βρισκόταν στη θέση της σημερινής εκκλησίας (Bakirtzis, ό.π., σ. 527).

80. Μαρτυρία του Gabrielle Cavazza (Μέρτζιο, Μνημεία, σ. 138-139), Αθ. Αγγελόπουλου, "Η διαμόρφωση των ορίων της Μητροπόλεως Φιλίππων, Νεαπόλεως και Θάσου", Η Καβάλα και η περιοχή της, σ. 172-175, αντίστοιχα.

Το άκρο της χερσονήσου, χώρος της χριστιανικής συνοικίας (από A. van den Brule, 1907)

Είναι φανερό ότι στη χερσόνησο της Παναγίας κυριαρχεί πλέον απόλυτα το μουσουλμανικό στοιχείο, ενώ οι χριστιανοί αποτελούν ισχνή μειονότητα⁸¹.

Πληροφορίες για τη μικρή χριστιανική κοινότητα της Καβάλας αυτής της περιόδου (μέχρι τα μέσα του 19ου αι.) δεν έχουμε παρά ελάχιστες. Π.χ. ότι στα μέσα του 16ου αιώνα οι χριστιανοί είχαν φοροαπαλλαγές, έναντι της υποχρέωσης να συντηρούν το υδραγωγείο⁸². Συγκεκριμένα, 34 χριστιανικές οικογένειες όφειλαν κάθε χρόνο να παραδίδουν 100 kile (περίπου 2.600 κιλά) κιμωλία, ένα καντάρι (περίπου 54 κιλά) λινέλαιο και μεγάλη ποσότητα βαμβακιού, πρώτες ύλες για τη δημιουργία του μείγματος με το οποίο έκλειναν τις τρύπες στις ενώσεις των υδροσωλήνων. Κάθε φορά που ερχόταν σουλτανική διαταγή για την επιδιόρθωση του υδραγωγείου, έπρεπε να ετοιμάσουν το στόκο και να διαθέσουν την εργατική τους δύναμη. Ακόμη 18 οικογένειες και 13 άγαμοι νέοι ήταν επιφορτισμένοι με τις βοηθητικές εργασίες της συντήρησης.

Κατά τους πρώτους αιώνες της τουρκοκρατίας οι εθνοθηρσκευτικές ομάδες δεν πρέπει να διαφέρουν πολύ από την άποψη της συμμετοχής τους στην οικονομική ζωή της πόλης. Οι κάπως εξειδικευμένες εργασίες αρχικά βρίσκονται κυρίως στα χέρια των μουσουλμάνων, αλλά και οι χριστιανοί είναι κανονι-

κά ενταγμένοι στην παραγωγική διαδικασία⁸³. Κατά τους επόμενους αιώνες, λ.χ. το 18ο που η πόλη παρουσιάζει αξιόλογη εμπορική ανάπτυξη, το εμπόριο πρέπει να βρίσκεται στα χέρια των Οθωμανών αξιωματούχων, που αποτελούσαν την κυρίαρχη κοινωνικοοικονομική ομάδα, και των ξένων. Είναι χαρακτηριστικό ότι στο δημοσιευμένο αλλά και το ανέκδοτο αρχαιακό υλικό του 18ου αιώνα -από το οποίο αντλούμε πλήθος πληροφοριών για την πόλη, το εμπόριο του λιμανιού (της "σκάλας") κλπ.- δε βρίσκει κανείς ούτε ένα ελληνικό όνομα εμπόρου, πλοιοκτήτη ή ναυτικού, ενώ αντίθετα βρίσκει πολλά Τούρκων και Ευρωπαίων.⁸⁴

Ελάχιστες είναι και οι πληροφορίες μας για την προσωπογραφία των χριστιανών της πόλης κατά την πρώιμη αυτή περίοδο. Στο οθωμανικό κατάστιχο του 1478/9 εκτός από τα ελληνικά ονόματα καταγράφονται και ορισμένα σλαβικά, κυρίως σερβικά⁸⁵. Η μελέτη των ονομάτων της αντίστοιχης καταγραφής του 1569 καταδεικνύει ότι οι χριστιανοί της πόλης είναι όλοι Έλληνες⁸⁶. Σε έγγραφο της μονής Εικοσιφοίνισσας του Παγγαίου (κατάλογο μνημονευόμενων νεκρών) των αρχών του 18ου αιώνα καταχωρίζονται τα ονόματα 34 χριστιανών της Καβάλας. Ορισμένα

81. Για την πηγή του 1707, Κουτζακιώτη, "Ο πληθυσμός της Καβάλας τον 18ο αι...", σ. 276, 282-3 σημ. 12. Για τις μαρτυρίες των περιηγητών στα τέλη 18ου - αρχές 19ου αι., Λυκουρίνου, "Καβάλα - Περιηγητές", σ. 181-184. Πίνακα πληθυσμιακών μεγεθών της πόλης μέχρι τις αρχές του 19ου αι., Στεφανίδου, Η πόλη - λιμάνι, σ. 78.

82. Kiel, "Ottoman Building Activity...", σ. 154-155.

83. Στοιχεία για τη συμμετοχή των χριστιανών στην οικονομική ζωή των πόλεων το 15ο-16ο αι., Sokoloski, "Aperçu...", σ. 89, Καρούδη, Χωρο-ταξία Νεωτερική, σ. 63-64, Τοντόρωφ, Η Βαλκανική πόλη, σ. 135-138.

84. Για τις ανέκδοτες πηγές, Κουτζακιώτη, ό.π., σ. 275-286, για τις δημοσιευμένες αρχαιακές πηγές του 18ου αι., Λυκουρίνου, Καβάλα 1391-1697. Βιβλιογραφικός Οδηγός, Καβάλα 1995, λήματα "εμπόριο" και "εμπόριο γαλλικό (18ου αι)".

85. Σύμφωνα με πηγή της Στεφανίδου, Η πόλη - λιμάνι, σ. 30.
86. Kiel, "Ottoman Building Activity...", σ. 154.

Γυναίκες της Μακεδονίας του 16ου αιώνα
(από J.J. Boissard, 1581).

από τα επίθετα (π.χ. Αργυρόπουλος, Κριτής) και τα γυναικεία βαπτιστικά (π.χ. Δούκινα, Λαοζαρίνα, Στρατηγίνα) έχουν βυζαντινή προέλευση, ενώ κάτοια από τα ανδρικά βαπτιστικά είναι σλαβικά (Γιοβάνης,

Στογιάνης κ.ά.). Κατά τους μελετητές του εγγράφου, η ύπαρξη "χαρακτηριστικών βουλγαρικών ονομάτων" αποδεικνύει ότι μέρος του χριστιανικού πληθυσμού της περιοχής Καβάλας, "είχε βουλγαρική καταγωγή"⁸⁷. Την ίδια εποχή (1700-1720) στις σημειώσεις των καθολικών μισιονάριων που επισκέπτονται την Καβάλα γίνεται ρητή αναφορά σε ελληνική εκκλησία, ελληνική συνοικία, Έλληνες κατοίκους.

Η ελληνιζότητα του χριστιανικού πληθυσμού της περιοχής επιβεβαιώνεται ή υποδηλώνεται και από τις μαρτυρίες των περιηγητών: Στα 1470 ο Angiolello βλέπει στους Φιλίππους ένα εντυπωσιακό μνημείο (την επιτύμβια ρωμαϊκή στήλη του G. Vibius Quartus), που "φανερώσει ότι στο μέρος εκείνο ήταν ο σταύλος του Μεγάλου Αλεξάνδρου". Το μνημείο αυτό έζησαν επί αιώνες οι κάτοικοι της περιοχής, διέλυαν τη μαρμάρινη σκόνη στο νερό και την έδιναν στις έγγυες γυναίκες για να κάνουν παιδιά αντρωμένα σαν το Μ. Αλέξανδρο.

87. I.P. Gueorguiev - St. N. Chichkof, *La Macedoine orientale du Sud. II. La region de Drama, Zeukhna, Cavala, Pravichta et Sareu-Sabane*, Φιλίππουπολη 1918, Vll, σ. 54-56. Κατά την εθνικιστική βουλγαρική ιστοριογραφία, η Καβάλα δεν είχε βουλγαρικό πληθυσμό τους κατοικητούς αιώνες, επειδή "οι παλαιοί Βούλγαροι κάτοικοι της πόλης εξελληνίστηκαν" (ενδεικτικά, J. Ivanoff, *La Region de Cavalla*, Βέρνη 1918, σ. 19). Απόψεις για τη "βουλγαριζότητα" της περιοχής Καβάλας, Κ. Λιζοφόνου, "Ο βουλγαρικός εθνικισμός μετά τη Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου" (1878): Προπαγάνδα και διέγψεις των Βουλγάρων στην περιοχή της Καβάλας", Διεπιστημονικό Συνέδριο Εθνικισμός και Εθνική συνείδηση στα Βαλκάνια σήμερα, Καβάλα 17-18 Οκτ. 1992 (πρακτικά δεν εκδόθηκαν). Σχετικά βουλγαρικά δημοσιεύματα, Λιζοφόνου, Βιβλιογραφικός Οδηγός, λήμμα "προπαγάνδα σλαβική".

Το επιτύμβιο ρωμαϊκό μνημείο του G. Vibius Quartus στους Φιλίππους. Κατά τη λαϊκή παράδοση, ήταν "ο σταύλος του Μ. Αλεξάνδρου" (από Μακεδονία, 4.000 χρόνια... της Εκδοτικής Αθηνών).

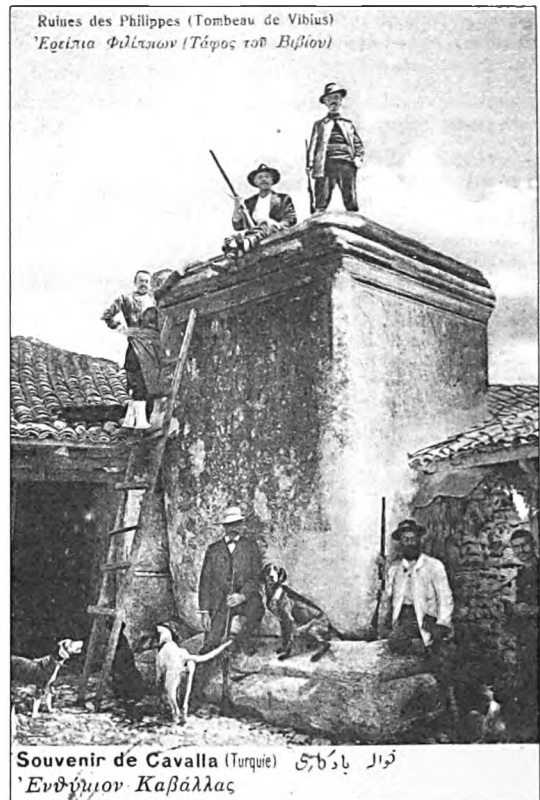

Το φανταστικό άγαλμα του Μ. Αλεξάνδρου στο Άγιο Όρος, σε χαλκογραφία του 18ου αι. (από Ν.Χειλαδάκη, Εβλιά Τσελεμπή, Ταξίδι στην Ελλάδα, εκδ. Εκάτη).

Ο Belon, που επισκέφθηκε την Καβάλα στα 1546-1549, γράφει ότι στη θέση της βρισκόταν τα αρχαία χρόνια η πόλη "Βουκεφάλα", η οποία μετονομάστηκε από το Μ. Αλέξανδρο προς τιμή του αλόγου του (ενώ μέχρι τότε έφερε το όνομα Chalastrea: Χαλαστρέα, Χαλάστρα;) και υponοεί ότι από παραφθορά του "Βουκεφάλα" προήλθε το νεότερο όνομά της. Σημειώνει επίσης ότι σ' όλες τις πόλεις της ανατολικής Μακεδονίας επικρατεί ακόμη ο παλιός ελληνικός πληθυσμός και οι κάτοικοι μιλούν την ελληνική γλώσσα, εκτός από τους Εβραίους, που μιλούν ισπανικά ή γερμανικά.

Στα μέσα του 17ου αιώνα ο καπουταίνος Robert de Dreux αντικρίζοντας από εδώ τον όγκο του Αγίου Όρους "θυμίζει" ότι ένας γλύπτης πρότεινε στο Μακεδόνα στρατηλάτη να σμιλεύσει εκεί ένα άγαλμά του, που θα τον παράσταινε να κρατά στο ένα του χέρι μια πόλη και με το άλλο να χύνει ένα ποτάμι στη θάλασσα.

Την ίδια εποχή ο Εβλιγιά Τσελεμπή σημειώνει για το παρελθόν της Καβάλας: Την πόλη ίδρυσε ο βασιλιάς Φίλικος (Φίλιππος), που έκτισε και το κάστρο της. Άρχοντα στην πόλη διόρισε το γιό του Κάβαλα, απ' τον οποίο πήρε η πόλη το όνομά της. Εδώ ανατράφηκε και ο δεύτερος γιος του Φίλικου, ο Ισχεντέρ (ο Μέγας Αλέξανδρος), ο μεγαλύτερος βασιλιάς του ντουινιά. Αφού βασίλεψε 30 χρόνια και κατέκτησε τις 700 πιο μεγάλες πόλεις του κόσμου, γύρισε και πέθανε στην Καβάλα!

Ruines des Philippines (Tombeau de Vibius)
Ἐρείπια Φυλίπιων (Τάφος τοῦ Βιβίου)

Souvenir de Cavalla (Turquie) قوال كابل
Ἐνθύμιον Καβάλλας

Το μνημείο του G. Vibius Quartus στους Φίλιππους (αρχείο περιοδικού "Γιατί" των Σεργών του κ. Βασ. Τζανακάρη).

Όλες αυτές οι αναφορές δεν πρέπει να θεωρηθούν αποκόμματα της υπερτεούς φαντασίας των περιηγητών. Αυτοί κατέγραφαν ό,τι έβλεπαν αλλά και ό,τι άκουγαν, δηλαδή τις ζωντανές παραδόσεις των κατοίκων της περιοχής μας, στη συλλογική μνήμη των οποίων εξακολουθούσε να υψώχει, 2.000 χρόνια μετά, μαζινός απόιγρος από το ιστορικό τους παρελθόν, μυθολοιημένο για από τον απλό λαό⁸⁸.

Λόγω της μείωσης του πληθυσμού των χριστιανών σφρακνώνεται σταδιακά και ο χώρος που καταλαμβάνουν, προς όφελος των μουσουλμάνων. Από τα στοιχεία που προηγήθηκαν, ειιάζεται ότι από το 16ο-17ο αιώνα η χριστιανική συνοικία της Παναγίας έχει περιοριστεί στο νότιο άκρο της χερσονήσου, μακριά από τα "κρίσιμα" σημεία και γύρω από το μοναδικό για χριστιανικό χώρο λατρείας⁸⁹.

Για τη χριστιανική συνοικία της χερσονήσου οι πηγές -οθωμανικές, ευρωπαϊκές και ελληνικές- σφωπούν μέχρι και τις αρχές του 19ου αιώνα. Δε γνωρίζουμε σφνεπώς ούτε την ("επίσημη") ονομασία της συνοικίας, που τότε δινόταν είτε από την ίδια την εκκλήσια, είτε από το όνομα του ιερέα της εκκλήσιας, είτε από το όνομα του προκρίτου της συνοικίας.

88. Λιχοφρίνου, "Καβάλα - Περιηγήρες", σ. 170, 174-175, 202, σημ. 23, απόν βιβλιογραφία για τις περι Μ. Αλεξάνδρον παραδοσεις, που επιδώναν στην ειρύτερη περιοχή μέχρι και τις αρχές του 20ου α.

89. Κάτω από το κονάκι του Μεχμέτ Αλή, στα όρια της χριστιανικής συνοικίας με τη συνοικία Χαλύ, μετη, σάζονται ερείπια μιας καταρροής πύλης (π. ίσως αποτελείουσε μέρος τείχους που χώριζε τις δύο συνοικίες (βλ. στην εργασία του Ν. Καρτερμαναζιδή, ενότ. 1511

Αυτό ενδεχομένως θα μας διαφώτιζε για το ιστορικό της εκκλήσιας, τη θέση του μαχιά (ίσως των μαχιάδων, για το 15ο αιώνα) κ.ά. Μόνο γύρω στα 1700 οι γαλλικές πηγές την αναφέρουν απλά ως "quartier grec" (ελληνική συνοικία).

Το ενδιαφέρον είναι ότι ακόμη και στα τέλη του 19ου - αρχές 20ού αιώνα οι οθωμανικές πηγές την "αγνοούν": Στο Οθωμανικό Κτηματολόγιο λ.χ. σφητή αναφορά σε χριστιανική συνοικία της χερσονήσου δε γίνεται. Η ύπαρξη της απλώς υποδηλώνεται: Τα ακίνητα, σπιτία ή οικοπέδα, που δρίζονται στη "συνοικία Χουσεϊν μπέη - τοποθεσία 'μυρός μαχιάς'" ή "συνοικία Χουσεϊν μπέη - τοποθεσία 'πέρις εκκλήσιας'" έχουν Έλληνες ιδιοκτήτες⁹⁰. Υποθέτουμε ότι από το όνομα της πρώτης τοποθεσίας προήλθε το "Μαχιάς", με το οποίο κυρίως προσδιορίζεται η συνοικία στα έγγραφα της ελληνικής κοινότητας μετά το 1870, αν και σφνεπάρχει με τα "άνω συνοικία", "συνοικία του κάστρου", "συνοικία Παναγίας" και "συνοικία Κοιμήσεως της Θεοτόκου". Ως "Μαχιάς" αναφέρεται η συνοικία και στους Κανονισμούς της Ελληνορθόδοξης Κοινότητας του 1899 και 1907.

Στη θέση της σημερινής εκκλήσιας πρέπει να υπήρχε από τα βυζαντινά χρόνια παλαιοχριστιανική

90. Στο Οθωμανικό Κτηματολόγιο και οι άλλες χριστιανικές συνοικίες αναφέρονται ως τοποθεσίες Π.χ. συνοικία Γενή Μαχιά και τοποθεσία "Τελεγρασχανέ" συνοικία Βαρκος και τοποθεσίες "Αρσλάννη", "Αρσθανάση", "Αρσπαλίλο", Τσιλιάρ, Κακιά Ορμάν, Κοιτοσύ Ορμάν. Μόνο στα 1911-1912 ορισμένες από τις παραπάνω αναφέρονται ως συνοικίες

Cavalla. Καβάλα. Φωτογραφία της συνοικίας

Τμήμα της χριστιανικής συνοικίας του "Μαχιά" (Παναγίας), αρχές δεκ. 1910 (αρχείο Δημοτικού Μουσείου Καβάλας).

Ειζόνες από την παλιά εκκλησία της Παναγίας Καβάλας. Αριστερά ο Άγ. Ιωάννης ο Πρόδρομος (τέλη 15ου - αρχές 16ου αι), δεξιά ο Άγ. Ιωάννης ο Χριστότομος (αρχές 15ου αι). Προέρχονται από μακεδονικά εργαστήρια (από τον Κατάλογο της Έκθεσης για τα 100 χρόνια της Χ.Α.Ε. 1884-1984, του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου Αθηνών (Οκτ. 1984 - Ιούν. 1985).

βασιλική και μάλλον το 14ο αιώνα το μονύδριο της Παναγίας της Καμιντζιώτισσας, κτήμα της μονής Παντοκράτορος του Αγίου Όρους⁹¹. Το τελευταίο φαίνεται ότι θρυσκόταν σε λειτουργία κατά τα πρώτα χρόνια της τουρκοκρατίας. Μέχρι τότε; Άγνωστο. Όπως άγνωστος είναι και ο χρόνος της οικοδόμησης του κατοπινού, "μεταβυζαντινού" ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, ο οποίος κατεδαφίστηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1950.

Για τριακόσια περίπου χρόνια (1400-1700)λείπουν οι μαρτυρίες για την ύπαρξη εκκλησίας στην Καβάλα. Το ζενό αυτό θα μπορούσε να καλύψει εν μέρει η πληροφορία -από χειρόγραφο της Μονής Διονυσίου του Αγίου Όρους- ότι από το 1526 μέχρι το 1551 εμόνασε στο "Μοναστήριον της Άειπάρθενου Θεοτόκου... εις τήν της Μακεδονίας Χρυσούπολιν" ο όσιος Φιλόθεος⁹². Δεν είναι όμως δέβαιο αν η πληροφορία αυτή αφορά την Καβάλα ή, όπως φαίνεται πιθανότερο, την Χρυσούπολη, πόλη στις εκβολές του Στρυμόνα.

Πρέπει ωστόσο να σημειώσουμε ότι, σύμφωνα με τη συλλογική μνήμη και την προφορική παράδοση, η εκκλησία της Παναγίας ήταν "τα παλιά χρόνια"

και γυναικείο μοναστήρι. Ασθενής απόιγος αυτής της παράδοσης φτάνει μέχρι τις μέρες μας. Ορισμένοι από τους παλιούς Καβαλιώτες διατηρούν στη μνήμη τους μαρτυρίες παλαιότερων, που "είχαν ακούσει για τα απομεινάρια των κελιών, τα οποία ήταν σχεδόν υπόγεια"⁹³.

Αναφορά σε χριστιανικό ναό της Καβάλας γίνεται μόλις στις αρχές του 18ου αιώνα: Το 1710 ο ιησουΐτης Ματθαίος Πιπέρης και το 1716 ο Γάλλος πρόξενος Granier ζητούν να τους παραχωρηθεί "η μοναδική εκκλησία" της πόλης, ο πρώτος για να κατηχήσει τους πιστούς, προφανώς τους ελάχιστους καθολικούς εμπόρους, και ο δεύτερος για να τήλσει επιμνημόσυνη δέηση για το θανόντα αυτοκράτορα της Γαλλίας⁹⁴.

93. Στην περίπτωση αυτή η συλλογική μνήμη αποτυπώνεται και σε γραπτά κείμενα. Σε έγγραφα της Εκκλησιαστικής Επιτροπής της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, της δεκαετίας του 1950, αναφέρεται ότι η εκκλησία της Παναγίας κτίστηκε περίπου στα 1720-1730 και ήταν παλιά και "μοναστήριον καλοσφαιών". Πάντως τέτοιες "πληροφορίες" πρέπει να αντιμετωπίζονται με μεγάλη επιφύλαξη, καθώς σε πολλές περιπτώσεις δεν έχουν καμία ιστορική βάση, αλλά είναι μεταγενέστερα επινοήματα. Δεν είναι λχ. τυχαίο ότι ανάλογες παραδόσεις υπάρχουν για την εκκλησία του Αγίου Ιωάννη και της Αγίας Παρασκευής (στη σημερινή ομώνυμη συνοικία). Για την ανέγερση της πρώτης διαδίδονταν μάλιστα και διάφοροι μύθοι, λχ. πως ο Ταχίρ Ομέρ μπάης της Δράμας, που επιχειρήσε να σταματήσει την οικοδόμησή της το 1866, έτεσε χτυπημένος από το χέρι του Αγίου.

94. Κοντζακιώτη, ό.π., σ. 277.

91. Ch. Bakirtzis, "Byzantine Kavala. Archeological survey", σ. 527.

92. Γαβριήλ Διονυσιάτη, "Ένας άγνωστος άγιος Καβαλιώτης", Η Καβάλα και η περιοχή της, σ. 101-104.

Ποια να ήταν άραγε αυτή η εκκλησία που μνημονεύουν οι πηγές; Η πιθανότητα να διατηρείται αζόμη η βυζαντινή εκκλησία μάλλον πρέπει να αποκλειστεί. Αν λοιπόν πρόκειται για τη γνωστή μας (από τις πλούσιες πηγές του 19ου-20ού αιώνα) εκκλησία της Παναγίας, τότε πρέπει να τη χρονολογήσουμε γύρω στα 1700, αφού τα τυπολογικά της γνωρίσματα δεν μας επιτρέπουν να τη θεωρήσουμε παλιότερη⁹⁵.

Υπάρχει ωστόσο μια επιφύλαξη: Η εκκλησία της Παναγίας (με τη μορφή που έχει κατά τον 20ό αιώνα) φαντάζει κάπως μεγάλη για την ασιμαντή χριστιανική κοινότητα των 40 φτωχών οικογενειών. Μήπως λοιπόν υπήρχε τότε (στα 1700), στον ίδιο χώρο, κάποια άλλη ταπεινή εκκλησία, η οποία κατά την πρώτη ίσως τουρκοκρατία είχε διαδεχθεί το βυζαντινό κτίσμα και έδωσε αργότερα τη θέση της στην εκκλησία της Κοιμήσεως της Θεοτόκου; Αν η υπόθεση αυτή έχει κάποια βάση, τότε δεν αποκλείεται η εκκλησία της Παναγίας να οικοδομήθηκε αργατά αργότερα, ίσως και γύρω στα 1800, την εποχή δηλ. που η χριστιανική κοινότητα αρχίζει να ενισχύεται κάπως, πληθυσμιακά και οικονομικά. Σχετική πληροφορία ωστόσο δεν υπάρχει⁹⁶.

Πιθανή όμως φαίνεται και μια άλλη εκδοχή: Να οικοδομήθηκε όντως η εκκλησία αυτή γύρω στα 1700, στην αρχική της όμως μορφή να ήταν μικρότερη, δηλ. να καταλάμβανε το χώρο του κυρίως ναού, και να επεκτάθηκε αργότερα με την προσθήκη του νάρθηκα (και του παρεκκλησιού). Την υπόθεση αυτή ενισχύει το ότι η στέγη του νάρθηκα ήταν υπερυψωμένη σε σχέση με τη στέγη του υπόλοιπου ναού⁹⁷.

Όπως και να είναι, ο ναός της Παναγίας υπήρξε επί μακρόν -και μάλιστα στα "πέτρινα χρόνια" του Ελληνισμού της πόλης, μέχρι την επέκτασή της εκτός των τειχών (τη δεκαετία του 1860)- ο μοναδικός θρησκευτικός χώρος και το κέντρο του ολιγάριθμου χριστιανικού πληθυσμού της Καβάλας. Κατεδαφίστηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1950 για να αντικατασταθεί το 1960 από τη σημερινή εκκλησία.

Όπως ήδη αναφέραμε, ο χριστιανικός πληθυσμός παραμένει συρρικνωμένος μέχρι τις αρχές του 19ου αιώνα: Γύρω στα 1800, κατά τις μαρτυρίες των πε-

ριγητών, οι κάτοικοι της πόλης ήταν "σχεδόν όλοι Τούρκοι" ή "κυρίως Τούρκοι".

Η επίσημη τουρκική απογραφή του 1831 καταγράφει 102 "ντόπιους" άρρενες χριστιανούς στον καζά (επαρχία) της Καβάλας και 170 "ξένους" άρρενες χριστιανούς (δηλ. μετανάστες εγκατεστημένους για εργασία) στους καζάδες της Καβάλας και του Μπερεζετλή (Δάτου)⁹⁸. Με δεδομένο ότι τα χωριά των δύο καζάδων είχαν αποκλειστικά ή κυρίως μουσουλμάνους κατοίκους, θεωρούμε ότι το άθροισμα αυτών των καταγραφών αντιστοιχεί, σχεδόν στο σύνολό του, στον ανδρικό χριστιανικό πληθυσμό της πόλης Καβάλας.

Όπως φαίνεται, από τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα αρχίζουν να μετακινούνται προς την Καβάλα Έλληνες από γειτονικά ή μακρινά μέρη, αρκετοί από τους οποίους παραμένουν στην πόλη και γίνονται μόνιμοι κάτοικοί της. Γύρω στα 1860 η πόλη έχει πάνω από 500 σταθερούς κατοίκους⁹⁹, ενώ κατά τις περιόδους επεξεργασίας του καπνού πολύ περισσότερους. Μέρος του προσωρινού πληθυσμού στεγάζεται σε παραπήγματα έξω από τα τείχη, αφού η μικρή χριστιανική συνοικία της Παναγίας έχει πια εξαντλήσει τα όριά της¹⁰⁰.

Το 1864 το χρόνιο αίτημα των Ελλήνων να κτίσουν εκτός των τειχών γίνεται δεκτό. Μετά την έκδοση του αυτοκρατορικού διατάγματος που επιτρέπει την επέκταση της πόλης, αρχίζουν να σχηματίζονται οι νέες χριστιανικές συνοικίες: η Νέα συνοικία (του Αγίου Ιωάννου), η Κεντρική συνοικία (μετέπειτα του Αγίου Παύλου), των Ποταμούδιων (Τσαϊλάρ), που είχε μικτό πληθυσμό, του Καρά Ορμάν - Αγίου Αθανασίου, του Τηλέγραφου (πάνω από τα Δικαστήρια, μέσα στα όρια της τουρκικής συνοικίας Γενί μαχαλέ) και του Κιουτσούκ Ορμάν (σημ. Ραψάνη).

Μέχρι περίπου το 1880 η Παναγία είναι η μεγαλύτερη χριστιανική συνοικία της Καβάλας. Το 1877, σύμφωνα με έκθεση του μητροπολίτη Ξάνθης, από τις 287 μόνιμες οικογένειες της πόλης, 109 διαμένουν στη συνοικία "του Κάστρου" (δηλ. της Παναγίας), 93 στη "νέα συνοικία" (Αγίου Ιωάννη) και 85 στα "δύο προάστια" (προφανώς στα Ποταμούδια και το Καρά Ορμάν)¹⁰¹. Δεν έχει όμως περιθώρια ανάπτυξης. Από το 1864 μέχρι το 1912, διάστημα

95. Χαρ. Μπούρα, Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική στην Ελλάδα, Αθήνα 2001, σ. 267-282.

96. Για τα χρόνια αυτά (1800-1830) οι γνώσεις μας είναι σχεδόν ανύπαρκτες. Λίγο πριν από το 1800 οι Γάλλοι έμποροι εγκαταλείπουν την Καβάλα και έτσι στερείται η σχεδόν μοναδική πηγή πληροφοριών για την πόλη.

97. Σε παλιές φωτογραφίες η στέγη του κυρίως ναού φαίνεται καλυμμένη με οπιστόπλακες, ενώ του νάρθηκα με κεραμίδια (τα οποία όμως μπορεί να τοποθετήθηκαν αργότερα). Για την εκκλησία βλ. και στο κεφ. 3.3.1.

98. Στοιχεία της απογραφής του 1831, Κ. Kurpat, Ottoman Population 1830-1914, σ. 109. Σε στατιστική του Αγγλικού Προξενείου Θεσσαλονίκης του 1838 αναφέρονται 200 χριστιανοί (Στεφανίδου, Η πόλη - λιμάνι, σ. 78).

99. Κατά τον Άγγλο υποπρόξενο, το 1859 η πόλη είχε 120 ελληνικές οικογένειες (FO 295/2/j.62, Καβάλα, 17-2-1859).

100. Nikolaidis, Les Turcs et la Turquie contemporaine, τ. 1, σ. 260.

101. ΑΥΕ, 1876/78/1, Ξάνθη 22-10-1877 (έκθεση μητροπολίτη Καλλίνικου).

Η χριστιανική συνοικία στα μέσα της δεκαετίας του 1880 (Γ.Α.Κ - Αρχαία Ν. Καβάλας).

κατά το οποίο ο ελληνικός πληθυσμός της πόλης αυξάνεται κατά 20-25 φορές (!), τα σπίτια των χριστιανών της Παναγίας μένουν σταθερά 100-120, μαζί με αυτά της περιοχής "όπισθεν του Υδροπυργίου".

Έτσι η συνοικία "του Κάστρου" ή "άνω συνοικία" ή "συνοικία του Μαχαλά" (όπως έχει πια επιτραπεί), μέσα στην οποία έζησε για τέσσερις αιώνες ο τουρκοκρατούμενος ελληνικός πληθυσμός της Καβάλας, περνά όλο και περισσότερο σε δεύτερη μοίρα. Αναφέρουμε ενδεικτικά (αφού πληθυσμιακά στοιχεία κατά συνοικία δεν υπάρχουν) ότι το 1899 από τους 729 εγγεγραμμένους στους εκλογικούς καταλόγους της Ελληνικής Κοινότητας μόνο 135 ήταν της εκλογικής περιφέρειας του Μαχαλά (ποσοστό 19%). Το 1903 από τους 923 μόνο οι 97 (ποσοστό 11%)¹⁰². Από τα τέλη του 19ου-αρχές 20ού αιώνα η Παναγία είναι η μικρότερη από τις πέντε χριστιανικές συνοικίες της πόλης. Στις παραμονές της απελευθέρωσης, που ο ελληνικός πληθυσμός της Καβάλας ξεπερνά τις 12.000, οι Έλληνες της Παναγίας δεν αντιπροσωπεύουν παρά ένα ελάχιστο ποσοστό του (περίπου 4-5%).

2.3.5. Οι Εβραίοι

Η παρουσία των Εβραίων στην τουρκοκρατούμενη Καβάλα ανάγεται στα μέσα του 16ου αιώνα. Κατά τη μαρτυρία του Belon, μετά το νικηφόρο πόλεμο της Ουγγαρίας (μάλλον τον 1541, κατάληψη της Βούδας) οι Τούρκοι συγκέντρωσαν όσους Εβραίους βρήκαν στη Βούδα, την Πέστη και την Albaregal ή Albareal και τους εγκατέστησαν στην Καβάλα, τη Δράμα και τις Σέρρες¹⁰³. Σύμφωνα με εβραϊκή πηγή του 16ου αιώ-

102. Κώδικας 1895-1908, σ. 64, 134. Στην πραγματικότητα τα ποσοστά αυτά του ελληνικού πληθυσμού της Παναγίας επί του συνολικού ελληνικού πληθυσμού της πόλης ήταν αρκετά μικρότερα, αφού η εκλογική περιφέρεια του Μαχαλά περιλάμβανε, όπως θα δούμε στη συνέχεια, και περιοχές εκτός της χερσονήσου.

103. Belon, *Les observations...*, σ. 59. Η Albaregal είναι η *Alba Regia*, μεσαιωνική πρωτεύουσα της Ουγγαρίας, σημερινή *Szekeles-Fehervar*.

να, οι νικητές Οθωμανοί μετέφεραν μέρος των Εβραίων της ουγγρικής μεγαλοπόλης στη Σόφια της Βουλγαρίας. Σε σύντομο χρονικό διάστημα και μετά από σουλτανική απόφαση ο πληθυσμός αυτός μετακινήθηκε στα μακεδονικά παράλια.

Εβραία πόλης της Μακεδονίας στις αρχές του 20ού αι.

Η ραβινική πηγή διασώζει μια ενδιαφέρουσα μαρτυρία για τη μετοικεσία των Εβραίων: Νεαρή Ουγγροεβραία, που είχε αρραβωνιαστεί με ομόθρησκο της από την Ουγγαρία, έποικο στην Καβάλα, αρνείται να τον παντρευτεί, με τα ακόλουθα επιχειρήματα: Δεν μπορεί να εγκαταλείψει μια μεγάλη πόλη για να εγκατασταθεί σε μια μικρή, όπου η ζωή της και η ζωή των παιδιών της θα απειλούνται διαρκώς από τους πειρατές. Κυρίως όμως δεν μπορεί να παντρευτεί έναν άνθρωπο που έχει το καθεστώς *sürgün* (= υποχρεωτική μετεγκατάσταση), διότι έτσι θα καταδικάσει

Οι οικογένειες Μισραχί και Φερνάντες είχαν από τα τέλη του 19ου αι. σημαντική παρουσία στην οικονομική ζωή της Καβάλας. Το 1929 ίδρυσαν το "Παγοποιεΐον και Ψιγείον Καβάλας" στην περιοχή Κουτουσίχ Ορμάν (από Μετοχές & Ομιόλογα Θεσσαλονίκης - Μακεδονία 1870-1940, εκδ. Κατόν).

τα μελλοντικά παιδιά της να μείνουν υποχρεωτικά στην Καβάλα και να μην έχουν το δικαίωμα της μετανάστευσης σε άλλον τόπο. Ο ραβίνος βρήκε τα επιχειρήματα της νέας ακαταμάχητα και ακύρωσε τον αρραβώνα¹⁰⁴.

Κατά τον Belon, οι έποικοι αυτοί ήταν οι πρώτοι κάτοικοι της έρημης ως τότε πόλης. Όμως, όπως είδαμε, το σκέλος αυτό της μαρτυρίας του δεν αντέχει σε κριτική. Σύμφωνα με τα διαθέσιμα στοιχεία, στα 1569 και μέχρι το τέλος του 16ου αιώνα οι Εβραίοι της Καβάλας αριθμούσαν περίπου 150 άτομα¹⁰⁵.

Για τη θέση της συνοικίας τους, από το 1540 μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα, δεν υπάρχει κανένα τεκμήριο, κτίσμα ούτε κάποια πληροφορία. Οι μόνες σχετικές μαρτυρίες είναι ότι στα 1885 υπάρχουν "έν τώ φρουριώ 100 ιουδαϊκαί οικίαι" και ότι ο εβραϊκός πληθυσμός της Καβάλας ανέρχεται, κατά την ίδια πηγή, σε 300 άτομα¹⁰⁶. Από το συνδυασμό των δύο πληροφοριών προκύπτει ότι το σύνολο του εβραϊκού πληθυσμού κατοικεί ακόμη (είκοσι χρόνια μετά την άδεια επέκτασης του 1864) στην εντός των τειχών περιοχή. Πού ακριβώς όμως; Πιθανότατα στον εξωτερικό περιβολό των τειχών, πάνω από τη σημερινή οδό Κουντουριώτου, προς το μέρος του Υδραγωγείου. Είναι άλλωστε το μόνο μέρος της περιτειχισμένης παλιάς πόλης όπου βρίσκει κανείς εβραϊκά σπίτια ακόμη και

στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα.¹⁰⁷

Αν και δεν επιβεβαιώνεται από καμία πηγή, πιθανολογούμε ότι αυτή ήταν η αρχική θέση της εβραϊκής συνοικίας (του 16ου αι.). Πρέπει άλλωστε να λάβουμε υπόψη ότι οι Εβραίοι ήταν η εθνοθηροκεντρική ομάδα που εγκαταστάθηκε τελευταία στην Καβάλα και μάλιστα σε μια περίοδο που άρχισε η ραγδαία πληθυσμιακή της ανάπτυξη και στο χώρο της χερσονήσου αναπτύσσονταν ήδη δύο, ίσως και τρεις συνοικίες (άρα υπήρχαν και χωροταξικές δεσμεύσεις). Η θέση της συνοικίας τους δεν πρέπει να μας εκπλήσσει. Σ' όλες σχεδόν τις περιοχές των Βαλκανίων οι Εβραίοι είχαν τη δυνατότητα να κατοικούν σε μακρινές της πόλης που εκτεινόταν γύρω από το κάστρο, επειδή το οθωμανικό κράτος έδειχνε σ' αυτούς μεγαλύτερη εμπιστοσύνη απ' ό,τι στους χριστιανούς¹⁰⁸.

Όμως τα ερωτηματικά δεν αφορούν μόνο την αρχική θέση της εβραϊκής συνοικίας αλλά και γενικότερα την παρουσία των Εβραίων στην πόλη. Μετά το 1597 (τότε καταγράφονται 22 οικογένειες και 8 άγαμοι) καμία πηγή δεν αναφέρει Εβραίους στην Καβάλα, ούτε καν η επίσημη απογραφή του 1831¹⁰⁹. Οι

104. Kiel, "Ottoman Building Activity...", σ. 153.

105. Το 1569 καταγράφονται στην Καβάλα 23 ή 30 οικογένειες (Sokoloski, "Aperçu...", σ. 86, Kiel "Ottoman Building Activity...", σ. 154 αντίστοιχα), ενώ το 1597 αναφέρονται 22 οικογένειες και 8 άγαμοι (M.A. Epstein, *The ottoman Jewish Communities and their role in the fifteenth and sixteenth centuries*, Freiburg 1980, σ. 235).

106. Σχινά, *Οδοιπορικά Σημειώσεις*, σ. 457, 483.

107. Αυτό επιβεβαιώνεται από τα παλιά Δημοτολόγια (Αρχείο Τμήματος Δημοτικής Κατάστασης Δήμου Καβάλας, 1914-1973) και από άλλα αρχεία λ.χ. το Αρχείο Υπηρεσίας Ηλεκτροφωτισμού Δήμου Καβάλας, 1920-1965, όπου και βιβλία με ονομαστικές καταστάσεις των καταναλωτών ηλεκτρικού ρεύματος, κατά συνολία και οδό, από το 1920 (τα δύο αρχεία απόκεινται στα Γ.Α.Κ.-Αρχεία Ν. Καβάλας).

108. Καριδής, *Χωρο-ταξία Νεωτερική*, σ. 101-102.

109. Αυτό ωστόσο δε σημαίνει ότι δεν υπήρχαν τότε Εβραίοι στην Καβάλα. Η απογραφή του 1831 δεν αναφέρει Εβραίους και σε άλλες πόλεις (π.χ. Κομοτηνή), αν και η παρουσία τους εκεί είναι επιβεβαιωμένη.

Αδραάμ Μόλχο, μέγας ραβίνος της Καβάλας, από οικογένεια ραβίνων της πόλης. 1880 κ.ε. (Γ.Α.Κ. - Αρχεία Ν. Καβάλας).

Εβραίοι "εμφανίζονται" στην πόλη (και στο χώρο που προαναφέραμε) προς τα μέσα του 19ου αιώνα. Στα 1840 μαρτυρείται, από εβραϊκή πηγή, η ύπαρξη μικρής ισραηλιτικής παροικίας και στα 1854, σύμφωνα με τις αναμνήσεις των Εβραίων της πόλης, αρχίζει να λειτουργεί η πρώτη συναγωγή. Πρόκειται μάλλον για ένα μικρό χώρο λατρείας (μιδράς), ο οποίος, σύμφωνα με μαρτυρίες, δροισόταν "ζοντά στις Καμάρες"¹¹⁰.

Δύο είναι τα ενδεχόμενα: Πρώτο, ότι το εβραϊκό στοιχείο μετά το 1600 εκμηδενίστηκε, ίσως λόγω εξισλαμισμών, ότι ο (όποιος) χώρος του αρχικού εβραϊκού συνοικισμού κατελήφθη από άλλη εθνοθρησκευτική ομάδα και ότι, όταν οι Εβραίοι επανεμφανίστηκαν στην πόλη (μετά το 1830-1840), εγκαταστάθηκαν αναγκαστικά στο μόνο διαθέσιμο και άετο χώρο του εξωτερικού περιβάλλοντος των τειχών. Δεύτερο (και πιθανότερο) ότι μια αριθμητικά ασήμαντη εβραϊκή κοινότητα είχε αδιάλειπτη παρουσία στην Καβάλα, στο χώρο της αρχικής της εγκατάστασης, και άρχισε να ενισχύεται πληθυσμιακά και να κάνει αισθητή την παρουσία της από τα μέσα του 19ου αι., την εποχή της αρχόμενης εμπορικής ανάπτυξης της πόλης.

Είτε ισχύει το πρώτο, είτε το δεύτερο, είτε κάτι άλλο, το βέβαιο είναι ότι ο νέος αυτός εβραϊκός πληθυσμός δεν αποτελεί συνέχεια του παλιού. Οι παλιοί Εβραίοι της Καβάλας ήταν κυρίως ασχναζίμ

110. Ανώνυμο, "Janina, Serres, Cavalla", *Allgemeine Zeitung des Judenthums*, 4 (1840), 254. Αδρ. Μεθόραχ, "Η Ισραηλιτική Κοινότης", *Καβαλιώτικο Ημερολόγιο*, 47 (Φεβρ. 1968), 37, αντίστοιχα.

(γερμανόφωνοι) της κεντρικής Ευρώπης, ενώ οι νέοι είναι στο σύνολό τους σεφαραδίτες (ισπανόφωνοι)¹¹¹ και προέρχονται από διάφορα μέρη της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, π.χ. τη Σμύρνη, τη Θεσσαλονίκη, την Αδριανούπολη, την Καλλιπόλη, τις Σέρρες κ.ά. Ο εβραϊκός πληθυσμός αναπτύσσεται ραγδαία: το 1876 αριθμεί 80 άτομα, γύρω στα 1900 ξεπερνά τα 1.000 και στα 1912 φτάνει τα 2.500¹¹².

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1880 οι νέοι Εβραίοι έτοιμοι εγκαθίστανται στο κέντρο της πόλης,

111. *Aschkenazim και Sepharadim* (από τα *Aschkenaz και Sepharad*, τις εβραϊκές ονομασίες της Γερμανίας και Ισπανίας, αντίστοιχα). Οι δεύτεροι εγκατέλειψαν την Ιβηρική το 1492, όταν άρχισαν οι εναντίον τους διωγμοί του Φερδινάνδου και της Ισαβέλλας, και εγκαταστάθηκαν σε διάφορα μέρη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η οποία ήταν ανεκτική προς τα μονοθεϊστικά θρησκευτικά σύνολα. Σύμφωνα με τις μαρτυρίες των Εβραίων της πόλης, οι μόνοι ασχναζίμ της Καβάλας ήταν η οικογένεια Πεσοάχ. Όλοι οι άλλοι είχαν μητρική γλώσσα τη "λαδίνο" (ισπανοεβραϊκή) και, κατά τις ίδιες μαρτυρίες, αγνοούσαν ακόμη και τον όρο "ασχναζίμ".

112. ΑΥΕ, 1876/78/1, Καβάλα 4-8-1876 και ΑΥΕ, 1912/αα-β', Καβάλα 11-1-1912.

Εβραίοιδα στα θρησκευτικά της καθήκοντα (Γ.Α.Κ. - Αρχεία Ν. Καβάλας).

όπου συγκεντρώνεται, οργανωμένα πλέον (με συναγωγή, σχολείο κλπ.), η συνοικία τους. Εκεί μετακομίζουν και οι περισσότεροι και πλέον εύποροι από τους παλιούς κατοίκους της Παναγίας, εγκαταλείποντας το χώρο της αρχικής τους εγκατάστασης. Ωστόσο στα τέλη του 19ου αιώνα αναπτύσσεται στην Παναγία μια νέα περιοχή με αρκετό εβραϊκό πληθυσμό, περιοχή που γειτνιάζει με το χώρο του ιστορικού εβραϊκού συνοικισμού: Πρόκειται για το εκτός των τειχών βορειοανατολικό μέρος της χερσονήσου, δηλ. πάνω από το ναυπηγείο, κυρίως κατά μήκος της Λ. Κατώνη, όπου διαμένουν Εβραίοι των κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων¹¹³.

2.3.6. Η “συνοικία” Ιμπραήμ πασά: κέντρο της πόλης και αγορά

Το τζαμί του Ιμπραήμ πασά και το τσαρσί (οδός Κουντιουριώτων) γύρω στα 1900 (αρχείο ΛΛΑΚ του κ. Ν. Ριδικιτάς)

Αντίθετα με τις συνοικίες, που ήταν αυτόνομες ενότητες με περιορισμένες μεταξύ τους σχέσεις, το τμήμα αυτό αποτελούσε το “κέντρο” της Καβάλας και λειτουργούσε ως ενοποιητικό στοιχείο της πόλης. Μόνο εδώ συναντιώνταν, επικοινωνούσαν και συναλλάσσονταν φυλές και θρησκείες μέχρι περίπου το 1870-1880, αφότου αρχίζουν να διαμορφώνονται οι νέες κεντρικές περιοχές της πόλης¹¹⁴.

Στο χώρο αυτό¹¹⁵, που έφερε το όνομα του Ιμπραήμ πασά (ιδρυτή του παλαιότερου και μεγαλύτερου τζαμιού της Καβάλας), οργανώνεται εξαρχής και η τοπική αγορά της πόλης. Στις οθωμανικές πόλεις ο χώρος της αγοράς, είτε της καθημερινής (τσαρσί) είτε της εβδομαδιαίας (παζάρι), ήταν αυστηρά προσδιορισμένος, ώστε να ελέγχονται η είσοδος των προϊόντων στην πόλη, η διακίνηση των αγαθών και οι εμπορικές πράξεις και να διευκολύνεται η εισπραξία

113. Για την προέλευση, το χρόνο εγκατάστασης και τις περιοχές διαμονής των Εβραίων, στοιχεία πήραμε από τα παλιά Δημοτολόγια και άλλα αρχεία του Δήμου Καβάλας (βλ. σημ. 107), από διάφορα τεκμήρια και καταστάσεις των Εβραίων Καβαλιωτών (Γ.Α.Κ.-Αρχεία Ν. Καβάλας, Συλλογή αρχαικού εβραϊκού Ισραηλτικής Κοινότητας Καβάλας, 1915-1944) και από προφορικές μαρτυρίες, κυρίως τον μακαρίτη Σαμπετάι Τοιμίνο. Από τη δεκαετία του 1880 η εβραϊκή συνοικία αναπτύσσεται στο κέντρο της πόλης (κατά μήκος και πάνω από την οδό Ομοιοσίας, μεταξύ της Παύλου Μελά, όπου και η συναγωγή, και μέχρι την Αμύντα / Δημοτική Αγορά). Σημειώνουμε εδώ ότι στο Οθωμανικό Κτηματολόγιο οι περιοχές των εβραϊκών ακινήτων προσδιορίζονται με δύο ονομασίες: Παχοντι μαχαλέ (=εβραϊκή συνοικία) και Μουσεβί (=“ο μωσαϊκός”, “ο ανήκων εις τον Μωσσή”). Από τις σχετικές καταγραφές -π.χ. “συνοικία Μουσεβί” και τοποθεσίες “πéριξ εκκλησίας”, ή “πéριξ εκκλησίας στην αμμονιά” ή “πéριξ εκκλησίας στα Ποταμούδια” (προφανώς του Αγίου Ιωάννη), “οδός Τηλεγραφείου”, “Τσαϊάρ” (Ποταμούδια), “στο ρέμα”, “Κιουτσούν Ορμάν”, “στον ή πάνω από το γάφτικο μαχαλά”, “λεωφόρος Σαρή Σαμπάν” κλπ.- σχηματίσαμε την εντύπωση ότι η δεύτερη ονομασία χρησιμοποιείται για τις περιπτώσεις των ακινήτων που ανήκουν μεν σε Εβραίους, αλλά βρίσκονται σε άλλες περιοχές της πόλης, έξω δηλ. από τον κατεχόμενη χώρο της εβραϊκής συνοικίας. Όμως μια τέτοια διάκριση δε στοιχειοθετείται βιβλιογραφικά. Πάντως οι δύο ονομασίες δεν έχουν καμία εννοιολογική διαφορά.

114. Για το κέντρο της οθωμανικής πόλης, τη σημασία και τις λειτουργίες του (μα απ’ αυτές ήταν η αγορά), Καριόδη, Χωροταξία Νεωτερική, σ. 127-148.

115. ΔΑΠ-Κ, αρ. 98-191, 494-672. Σύμφωνα με το Οθωμανικό Κτηματολόγιο (1885-1912), η συνοικία Ιμπραήμ πασά εκτείνεται και εκτός του εξωτερικού περιβάλλον των τειχών, περιλαμβάνοντας και ορισμένες από τις κεντρικές περιοχές της πόλης. Στα τελευταία χρόνια της τουρκοκρατίας το όνομα Ιμπραήμ πασά χρησιμοποιείται, όπως φαίνεται, για να δηλώσει γενικά την παλιά πόλη, ακόμη και τη χερσόνησο. Διαβάζουμε λ.χ. σε χοτζέτι (τίτλο ιδιοκτησίας) οικοπέδου που βρίσκεται απέναντι από την εκκλησία της Παναγίας: “συνοικία Ιμπραήμ πασά, οδός βαροίς” (1908).

των φόρων. Συνήθως οι αγορές των πόλεων βρισκόταν πάνω στους κεντρικούς δρόμους τους και κοντά στις πύλες τους και γειτνιάζαν με τα θρησκευτικά και κοσμικά κτίρια του κέντρου της πόλης. Οι εκτός τειχών αγορές (συνήθως οι εβδομαδιαίες, δηλ. τα παζάρια) βρισκόταν ακριβώς έξω από τις πύλες εισόδου στην πόλη.¹¹⁶

Στην Καβάλα η αγορά ήταν υπαίθρια (και όχι σκεπαστή) και εκτεινόταν κατά μήκος και στις παρόδους της σημερινής οδού Κουντουριώτου. Οι περιηγητές του 19ου αιώνα την περιγράφουν ως "πληγτικό παζάρι" με πρόχειρες κατασκευές, σκεπασμένες με πλαματόφυλλα.¹¹⁷ Δεν γνωρίζουμε αν υπήρχαν εδώ, όπως σε άλλες πόλεις, προσδιορισμένοι χώροι για ομοειδείς εμπορικές ή βιοτεχνικές δραστηριότητες.

Η εβδομαδιαία αγορά, το παζάρι της Παρασκευής, αρχικά λειτουργούσε στο ίδιο μέρος, όπως μαρτυρεί Τουρκός περιηγητής στα 1650. Αργότερα όμως μεταφέρθηκε έξω από τα τείχη, συγκεκριμένα έξω από την ανατολική πύλη (την Ισταμπούλ. γαπουσού),

116. Τοντόροφ. *Η Βαλκανική Πόλη*, σ. 34, Καρίδη. *Χωροταξία Νεωτερική*, σ. 128-132. Για τη συνύπαρξη κτιρίων θρησκευτικού, κοινωνικού και οικονομικού χαρακτήρα στο κέντρο των οθωμανικών πόλεων. Καρίδη, *ό.π.*, σ. 139-140

117. Η Walker, *ό.π.*, σ. 13, και ο Löher (βλ. *Ενεζελίδη, Θεσσαλονίκη και Μακεδονία 1798-1912*, σ. 80) Οι δυτικοί ονόμαζαν παζάρι και την καθημερινή αγορά των πόλεων (δηλ. το τσαρσί).

Cavalla Rue Srambouli Tscharchi
Καβάλα Όδος Στραμωλή Τσαρσέη

Τμήμα της σημερινής οδού Βενιζέλου, γύρω στα 1900
Αριστοτέλι, το νεκροταφείο (αρχείο ΙΛΑΚ του γ. Ν. Ριπιδάμειος)

Το παζάρι στο χώρο του Διοικητηρίου (σημερ. Δικαστηρίων) στις αρχές του 20ού α. (Γ.Α.Κ. - Αρχείο Ν. Καβάλας).

στο χώρο της σημερινής πλατείας Νικοτσάρα, ανάμεσα στα Δικαστήρια και στις Καμάρες¹¹⁸.

Στη "συνοικία" Ιμπραήμ πασά θρόνονταν, όπως προαναφέραμε, και τα δύο λοντρά της πόλης: τό χαμίμ του βαζουφίου στην αγορά του Αγίου Νικολάου και το μεταγενέστερο στην γωνία Θ. Πουλίδου - Γραδιάς.

Κατάλοιπο των πρώτων αιώνων, που όμως διατηρήθηκε μέχρι το τέλος της τουρκοκρατίας, ήταν το μουσουλμανικό νεκροταφείο, που καταλάμβανε το

118. M.B.A. Hadschi Chalfa, Rumeli und Bosna. μπερJ. von Hammer, Wien 1812 α. 71. Σχινιά, Οδοιπορικά Σημειώσεις, α. 457 (στα 1885) αντίστοιχα.

Πάνω, το μανωλείο της Ζεϊνέμτ, κόρης του Χουσεϊν αγά του Καβαλιώτη, στο χώρο της κεντρικής πλατείας (από 1794 έως 1967). Κάτω, η εντός αυτού σαρκοφάγος θεωρούταν λανθασμένα ως τάφος της μητέρας του Μεχμέτ Α.η (φωτ. ΔΜΚ και Ν. Καραγιανναζίδη, αντίστοιχα).

Από οθωμανικό νεκροταφείο της περιοχής Καβύλας (φωτ. Ν. Καραγιανναζίδη).

δυτικότερο μέρος του εξωτερικού περιόλου των τειχών και εκτεινόταν και έξω από αυτόν, στις σημερινές οδούς Δοϊράνης και Ομονοίας και στο νότιο μέρος της κεντρικής πλατείας¹¹⁹.

Στην εντός των τειχών περιοχή της πόλης (είτε στη χερσόνησο είτε στον εξωτερικό περίολο) θρόνονταν μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα και οι σημαντικότερες λειτουργίες της: το Διοικητήριο, οι στρατιωτικές εγκαταστάσεις, οι φυλακές κ.λπ. Επίσης οι φορείς που σχετίζονταν με την εμπορική κίνηση του λιμανιού: οι εμπορικοί οίκοι, οι ναυτιλιακές εταιρίες και τα προξενεία. Μόνο λίγο πριν ή από τις αρχές του 20ού αιώνα οι κεντρικές αυτές λειτουργίες της πόλης μεταφέρονται έξω από τα τείχη, στις νέες κεντρικές περιοχές της¹²⁰.

2.3.7. Οι συνοικίες της Παναγίας στο πλαίσιο της "ανοικτής" πόλης (1864 κ.ε.)

Όπως αναφέραμε και σε άλλα σημεία αυτού του κεφαλαίου, η οθωμανική πόλη χωριζόταν σε αμυγές εθνοθηρογενετικές συνοικίες, που αποτελούσαν το χώρο κατοίκησης και ήταν αυτοτελείς θηρογενετικές - κοινωνικές, διοικητικές και φορολογικές ενότητες. Επί αιώνες λοιπόν δύο ήταν τα κύρια γνωρίσματα της οθωμανικής πόλης: Πρώτο, η πολυδιάσπασή της σε αυτόνομες ενότητες, που είχαν η καθεμιά το δικό της κέντρο εξουσίας. Δεύτερο, η εσωστρέφεια της κοινωνικής της ζωής, αφού όλες οι κοινωνικές δραστηριότητες των κατοίκων περιορίζονταν μέσα στο πλαίσιο των συνοικιών και γύρω από τους χώρους λατρείας και τα διάφορα ιδρύματά τους.

Αυτή η επί αιώνες παρωμένη τάξη πραγμάτων αρχίζει να ανατρέπεται κατά τις τελευταίες δεκαετί-

119. Για τα χαμίμ, ΔΑΠ-Κ αρ. 160 και 656. Η θέση του νεκροταφείου υποδηλώνεται από τον Robert de Dreux στα 1668 (H. Pernot, Voyage en Turquie et en Grece du R.P. Robert de Dreux... (1665-1669), Paris 1925, α. 92).

120. Στεφανίδου, Η πόλη - λιμάνι, α. 305-307, Κ. Ανυφάνου, "Τα ξένα Προξενεία. Η παρουσία και ο ρόλος τους στην τουρκοκρατούμενη Καβάλα". Η Καθημερινή-Επτά Ημέρες (27-6-1993).

Το οθωμανικό Διοικητήριο (1896), σημερινό κτίριο Δικαστηρίων (αρχείο Ι.Α.Α.Κ. κ. Ν. Ρουδομύτης).

ες του 19ου αιώνα, λόγω της πολιτικής διοικητικού ενοποιητισμού του οθωμανικού κράτους. Τα νέα διοικητικά μέτρα συμπίπτουν χρονικά με την άδεια για επέκταση της Καβάλας εκτός των τειχών της παλιάς πόλης (1864). Μέσα σε δύο δεκαετίες τα αποτελέσματα είναι ορατά και στο χώρο της Καβάλας και στον τρόπο λειτουργίας της πόλης.

Κατά πρώτον αλλάζει ο ρόλος των συνοικιών: Με τις διοικητικές μεταρρυθμίσεις της δεκαετίας του 1860 οι συνοικίες παύουν να αποτελούν χωριστές διοικητικές ενότητες, αφού επιβάλλεται η ενιαία διοίκηση της πόλης με μικτά διοικητικά όργανα. Έτσι ο παραδοσιακός διαχωρισμός της πόλης με κριτήρια εθνικά-θρησκευτικά δεν έχει πια νόημα και κάτοικοι απ' όλες τις εθνικές ομάδες της πόλης μπορούν να συνυπάρχουν στην ίδια περιοχή. Οι νέες συνοικίες της πόλης δεν έχουν τη θρησκευτική-εθνική ομοιογένεια που χαρακτηρίζει τις συνοικίες της χερσονήσου. Π.χ.

ο χώρος από τις Καμάρες - Δικαστήρια μέχρι το Σούγιολου (συνοικία Γενή Μαχαλέ), κατοικείται μεν κυρίως από Τούρκους, όμως μέσα στα όρια του μουσουλμανικού μαχαλέ αναπτύσσεται κι ένας ελληνικός συνοικισμός (του "Τηλέγραφου") και υπάρχουν και αρκετά εβραϊκά σπίτια. Στη χριστιανική συνοικία του Αγίου Ιωάννη διαμένουν και λίγοι Τούρκοι και Εβραίοι. Στο χώρο των δύο γύφτινων μαχαλάδων, Κιουτσούκ μαχαλέ και Τοσιλέκ Ντερέ, δηλ. γύρω από τη σημερινή εκκλησία του Αγίου Γεωργίου, κατοικούν επίσης πολλοί Εβραίοι και λίγοι Έλληνες. Τα Ποταμούδια (Τσαϊλάρ) είναι μικτή συνοικία, στο Κιουτσούκ Ορμάν (Ραψάνη) και το Καρά Ορμάν εγκαθίστανται κυρίως Έλληνες, δε λείπουν όμως και οι Τούρκοι, μέσα στα όρια της χριστιανικής συνοικίας του Αγίου Παύλου βρίσκεται ο μικρός συνοικισμός των Αρμενίων γ.π.¹²¹ Η συνύπαρξη όλων των εθνοθρησκευτικών ομάδων είναι βέβαια πιο έντονη στις κεντρικές περιοχές της πόλης και στο χώρο του βάρους της Καβάλας¹²².

121. Από καταγραφές στα αρχεία του Τμήματος Δ.Α.Π. Καβάλας και το Οθωμανικό Κτηματολόγιο.

122. Ως "βάρους" (=προάστιο) συνήθως χαρακτηρίζεται η εκτός των τειχών περιοχή των οθωμανικών πόλεων, αλλά και το χριστιανικό τοις τμήμα (Τοντόρμας, Η Βαλκανική πόλη, σ. 48). Σύμφωνα με το Οθωμανικό Κτηματολόγιο, στη "συνοικία" βάρους περιλαμβάνονται πολλές από τις νέες συνοικίες - περιοχές της πόλης: του Αγίου Ιωάννη, των Ποταμούδιων, του Κιουτσούκ Ορμάν, του Καρά Ορμάν, του Αγίου Παύλου κ.ά. Μόνο κατά τα τελευταία χρόνια της τουρκοκρατίας ορισμένες από αυτές αναφέρονται ως χωριστές συνοικίες. Στους κώδικες της ελληνικής κοινότητας ο όρος (βάρους, βαροσι, βαροίς, βαροίνα) δηλώνει τον εξωτερικό περιβολό των τειχών (τη "συνοικία" Ιμραήμ Πασά), κάποτε όμως και το χώρο της χερσονήσου, μάλλον τη χριστιανική συνοικία της.

Τμήμα του κέντρου και των ανατολικών συνοικιών, στις αρχές του 20ού αιώνα (Γ.Α.Κ. - Αρχεία Ν. Καβάλας, φωτ. Γ. Παλαχοσιά).

Ακόμη, μετά το 1880 οι συνοικίες παύουν να αποτελούν τον αποκλειστικό χώρο άσκησης κοινωνικών δραστηριοτήτων. Περίπου δύο δεκαετίες μετά την επέκταση της Καβάλας εκτός των τειχών της, αρχίζουν να διαμορφώνονται, παράλληλα με τις νέες συνοικίες, και οι νέες κεντρικές περιοχές της πόλης, που παρέχουν ξεχωριστούς χώρους για συλλογική ζωή, π.χ. για την εκπαίδευση, την ψυχαγωγία, τη νοσηλεία. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι τα νέα ελληνικά σχολεία (το Αρρεναγωγείο και το Παρθεναγωγείο), το νοσοκομείο “ο Ευαγγελισμός” και η “Μεγάλη Λέσχη” δε βρίσκονται σε χώρους των ελληνικών συνοικιών, αλλά σε κεντρικές, “πολυεθνικές” περιοχές. Στις νέες αυτές κεντρικές περιοχές μετακομίζουν σταδιακά και οι περισσότερες διοικητικές λειτουργίες της πόλης, π.χ. το Διοικητήριο (σημερινό κτίριο των Δικαστηρίων), που δρισκόταν παλιά στη χερσόνησο της Παναγίας, αλλά και άλλοι φορείς: προξενεία, εμπορικοί οίκοι κλπ.

Ο παραδοσιακός διαχωρισμός του χώρου της πόλης σε περιοχές κατοικίας και εργασίας εξακολουθεί να υφίσταται σε μεγάλο βαθμό, όμως στα κεντρικά τμήματα της πόλης αρχίζουν να συνυπάρχουν στο ίδιο οίκημα οι δύο παραδοσιακά ασυμβίβαστες λειτουργίες (π.χ. κατάσταση στο ισόγειο, κατοικία στον όροφο), ενώ στις νέες συνοικίες κάνουν την εμφάνισή τους μαγαζιά και εργαστήρια.

Στο χώρο της παλιάς πόλης οι αλλαγές βρίσκουν πρόσφορο έδαφος μόνο στη “συνοικία” Ιμπραήμ πασά, όπου συνυπάρχουν χώροι εργασίας και κατοικίας και συμβιώνουν (κυρίως πάνω από τη σημερινή οδό Κουντουριώτου) Τούρκοι, Έλληνες και Εβραίοι. Αντίθετα ο εντός των εσωτερικών τειχών χώρος της χερσονήσου ελάχιστα επηρεάζεται από τις εξελίξεις αυτές, εξακολουθεί να είναι μέχρι και το τέλος της τουρκοκρατίας περιοχή κατοίκησης και διατηρεί, με ελάχιστες εξαιρέσεις, την εθνοθρησκευτική

ομοιογένεια των συνοικιών του.

Όμως από τα μέσα της δεκαετίας του 1860, οι μαχαλάδες της Παναγίας, οι μουσουλμανικοί και ο χριστιανικός, δεν είναι πια αυτόνομες ενότητες με δική τους ζωή και λειτουργία, αλλά εντάσσονται σε ενρύτερες ομάδες, τις εθνοθρησκευτικές κοινότητες της πόλης, τη μουσουλμανική και την ελληνορθόδοξη.

2.4. Ο χώρος της χερσονήσου και οι συνθήκες ζωής

2.4.1. Το στεγαστικό πρόβλημα

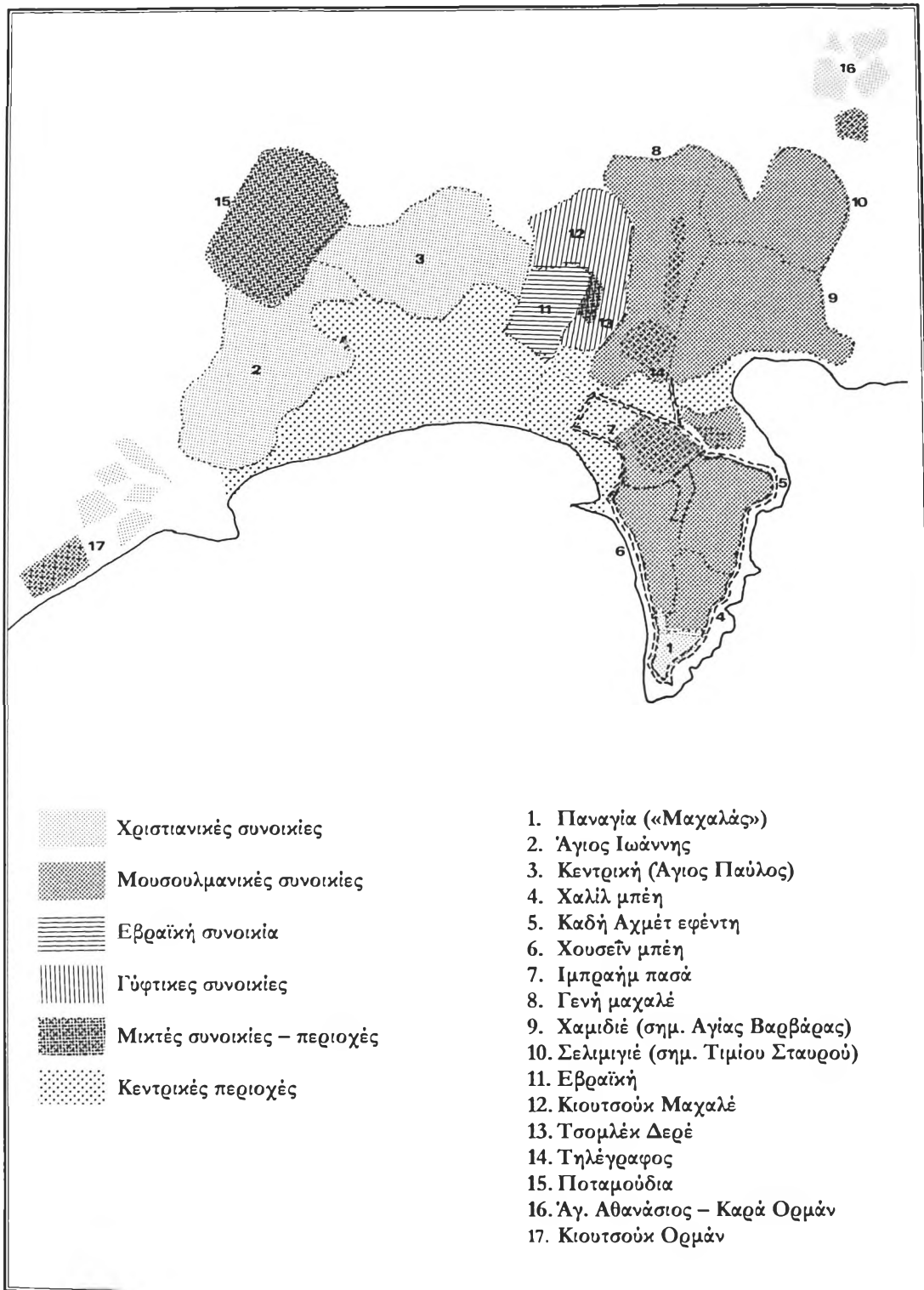
Όπως σημειώσαμε ήδη, ο χώρος της χερσονήσου δεν πρέπει να υφίσταται σημαντικές αλλαγές από το 17ο αιώνα, την εποχή του Εβλιγιά Τσελεμπή (1667), μέχρι και τις αρχές του 19ου αιώνα. Αυτό τουλάχιστον εικάζεται από τη στασιμότητα των πληθυσμιακών μεγεθών της.

Η εικόνα της περιζκλειστης πόλης αρχίζει να αλλάζει προς τα μέσα του 19ου αιώνα, την εποχή δηλ. της αρχόμενης εμπορικής της ανάπτυξης. Νέοι κάτοικοι εισέρχουν τότε στην Καβάλα και η χερσόνησος της Παναγίας αδυνατεί να ανταποκριθεί στις στεγαστικές ανάγκες του ολοένα αυξανόμενου πληθυσμού της. Μέχρι το 1864 η Καβάλα αναπτύσσεται στο χώρο που οριοθετούν τα τείχη της. Στις παραμονές της επέκτασής της εκτός των τειχών ο πολεοδομικός ιστός της χερσονήσου έχει πυκνώσει υπερβολικά, οι διαθέσιμοι χώροι έχουν οικοδομηθεί, οι συνοικίες έχουν επεκταθεί και δεν ξεχωρίζουν πια μεταξύ τους, σπίτια έχουν κτισθεί σε επαφή με τα τείχη, οι αδιέξοδοι δρόμοι έχουν αυξηθεί κλπ.

Η πόλη έχει εξαντλήσει τα όριά της και ασφυκτιά υπό το βάρος των 5-6.000 κατοίκων της¹²³. Ο πληθυσμός αυτός αντιστοιχεί σε μια μέση πυκνότητα 300-

Η Καβάλα στα μέσα του 19ου αι. (υδατογραφία Ed. Lear, 1856). Ο χώρος του εξωτερικού περιόλου φαίνεται αραιοκατοικημένος, ο εκτός των τειχών είναι ακόμη ακατοίκητος, στην Εγνατία οδό (σημ. Ελλην. και Γαλλ. Δημοκρατίας) διακρίνεται καθαρά με καμήλες (Αρχαιολογικό Μουσείο Καβάλας).

Οι συνοικίες της Καβάλας πριν την εγκατάσταση των προσφύγων.

350 ατόμων ανά εκτάριο, η οποία ήταν ασφαλώς μεγαλύτερη στον κατ' εξοχήν χώρο κατοίκησης, στον εσωτερικό περίβολο των τειχών. Ήδη στα τέλη της δεκαετίας του 1850 οι εποχιακοί εργάτες των χαλνών διαμένουν στα προάστια της πόλης (εκτός των τειχών), σε πρόχειρες μάλλον κατασκευές¹²⁴.

Πολύ εντονότερο πρόβλημα να ήταν το πρόβλημα της πυκνοκατοίκησης στη μικρή συνοικία των χριστιανών, οι οποίοι, όπως μαθαίνουμε από έγγραφο του 1864, πολλές φορές στο παρελθόν είχαν ζητήσει άδεια για να κτίσουν "οικίας καί εργαστήρια εκτός τοῦ φρουρίου πρὸς εἰρηχωρίαν καί ἄνεοιν καί ἐνέργειαν τῶν ἐργασιῶν" τους¹²⁵. Ενδεικτικό της έλλειψης στέγης είναι ότι το 1846 ο Έλληνας προξενικός πράκτορας χρειάστηκε δύο μήνες για να βρει οικία ανάλογη της θέσης του, την οποία και χυροσπλήρωσε ("ἐνοίκιον κατ' ἔτος 1.800 γρόσια τοῖς μετρητοῖς"). Ακόμη μεγαλύτερο πρόβλημα πρέπει να είχε ο Άγγλος υποπρόξενος το 1859. Αφού δεν κατάφερε να εξασφαλίσει άδεια για ανέγερση προξενικού καταστήματος σε χώρο εκτός των τειχών, χρειάστηκε να επιστρατεύσει τις υψηλές γνωριμίες του στην Κωνσταντινούπολη για να νοικιάσει ευπρόσωπη κατοικία στην Παναγία¹²⁶.

2.4.2. Τα σπίτια της Παναγίας

Στη συνοικία της Παναγίας σώζονται ακόμη πολλά σπίτια της περιόδου που ιστορούμε. Το παλιότερο, σε πάροδο της οδού Βυζαντίου, χρονολογείται γύρω στα 1650, ενώ κάποια άλλα είναι του δευτέρου μισού του 18ου αιώνα. Ο Εβλιγιά Τσελεμπή μαρτυρεί στα μέσα του 17ου αιώνα ότι τα σπίτια της Καβάλας ήταν μονώροφα και διώροφα, όλα πέτρινα και στερεά και λίγα διέθεταν πλαχτοσέδες. Διώροφα ήταν και τα περισσότερα σπίτια του 19ου αιώνα, όπως μαρτυρούν τα εναπομείναντα δείγματα και οι φωτογραφίες της εποχής. Υπήρχαν όμως και τριώροφα, προνόμιο που αρχικά ανήκε μόνο στους μουσουλμάνους.

Τα τουρκικά σπίτια κατείχαν συνήθως αρκετή έκταση, αφού διέθεταν χωριστούς χώρους για άνδρες και γυναίκες. Ήταν επίσης, σύμφωνα με τις επιταγές της οθωμανικής νομοθεσίας, πάντα ψηλότερα από αυτά των Εβραίων και των χριστιανών¹²⁷. Τα σπίτια των τελευταίων μέχρι το 1864 δεν επιτρέπτοταν να ξεπερνούν σε ύψος τα 7 μέτρα και γενικά ήταν, όπως επιβεβαιώνουν οι φωτογραφίες και οι προφορικές μαρτυρίες, μικρά, ζαχαφτιαγμένα και ταπεινά¹²⁸.

124 Κατά τον Νικολαΐδν. *Les Turcs et la Turquie contemporaine*, τ. 1, σ. 260, στα τέλη της δεκαετίας του 1850 υπήρχαν εκτός των τειχών 300 κτίσματα (μαγαζιά, αποθήκες και σπίτια) που ανήκαν όλα σε Έλληνες.

125 Κώδικας 1864-1889, σ. 21

126 ΑΥΕ, 1847/36/2, Καβάλα 8-1-1847, FO 295 2/ff.84-85, Καβάλα 4-5-1859, αντίστοιχα.

127 Για τα επιτρεπόμενα ύψη των σπιτιών (1559-1891), Κιρκιδημιον-Γερολύμιτον, Βορειοελλαδικές πόλεις, σ. 38, 71. Οι διακρίσεις καταργούνται, εν μέρει τουλάχιστον, με τον οικοδομικό κανονισμό του 1864 (ό.π., σ. 64-70), που διακτινέται από το πνεύμα ισοτιμίας του Ταυζιμάτ.

128 Χριστιανικά σπίτια δε σώζονται πλέον. Άλλα κήκων το 1916-1918 και άλλα γκρεμιστηκαν κατά τη δεκαετία του 1930 (βλ. στην εργασία του Ν. Κιρκιδημιονίδη).

"Αρχοντικό" του 18ου αιώνα στη συνοικία της Παναγίας (φωτ. Μιχ. Κονδύλιδι).

Souvenir de Cavalla

Γενική άποψη της πυκνοκατοικημένης χερσονήσου στις αρχές του 20ού αι. (αρχείο ΔΜΚ)

Το τελευταίο οφείλεται φυσικά στην πυκνή δόμηση, αφού στον περιορισμένο χώρο της ελληνικής συνοικίας έπρεπε να ικανοποιηθούν οι ανάγκες στέγασης ενός ραγδαία αναπτυσσόμενου πληθυσμού. Ήταν όμως (αν κρίνουμε από σχετικές μαρτυρίες για άλλες πόλεις) κι ένας “ενοσιχτώδης” τρόπος προστασίας από την καχυποψία και τις αντιδράσεις των Τούρκων, που είχαν συνηθίσει επί αιώνες να βλέπουν τους χριστιανούς να ζουν σε συνθήκες ταπεινώσης.

Από τη δεκαετία όμως του 1860, αφότου κατοχυρώνεται η ισοτιμία όλων των εθνικών ομάδων της αυτοκρατορίας, οι Έλληνες της Παναγίας διεκδικούν

το δικαίωμα για άνετη και αξιοπρεπή κατοικία, εκφράζοντας συγχρόνως το παράπονό τους για τη μέχρι τότε κατάσταση τους: “Οί οίξιαί ημών ούσαι μικρόταται καί στεναχωρημέναί... τάλαιπώρως τή μεγίστη στενοχωρία ζώμεν”¹²⁹

Σε αντίθεση με τα σπίτια της νέας πόλης, που ακολουθούν δυτικοευρωπαϊκά, κυρίως, αρχιτεκτονικά πρότυπα¹³⁰, τα σπίτια της Παναγίας διατηρούν μέχρι

129. Κώδικας 1864-1889, σ. 21.

130. Ζιώγα, Παραδοσιακά κτίρια της νεότερης Καβάλας, σ. 23-27, Σ. Αγγελούδη, “Ο Νεοκλασικισμός στην Καβάλα”, Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου, Νεοκλασική πόλη και Αρχιτεκτονική, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 39-48.

Παραδοσιακά σπίτια και “αρχοντικά” στη αρχή της οδού Πουλίδου (φωτ. Αχιλλέα Σαβδόπουλου)

Το κονάκι του Μεχμέτ Αλή στην εποχή μας (φωτ. Αχιλλέα Σαβδόπουλου)

το τέλος της τουρκοκρατίας, σχεδόν στο σύνολό τους, την παραδοσιακή μορφή και τεχνική. Είναι κατά κανόνα "μικτά", δηλ. από πέτρα (στο ισόγειο) και τσατμά (στον όροφο ή μέρος του ορόφου), με ξύλινα πατώματα, επιστεγάσεις και κονφώματα και έχουν δύο χώρους: το ημιυπαίθριο ισόγειο, για τις βοηθητικές ημερήσιες λειτουργίες, και το κλειστό χαγάτι του ορόφου, όπου υπάρχουν η σάλα και τα δωμάτια¹³¹.

Πολλά είχαν περιφραγμένη εσωτερική αυλή, προς την οποία ανοίγονταν οι βοηθητικοί ισόγειοι χώροι αλλά και τα δωμάτια. Η εσωστρεφής αυτή διάταξη αποσκοπούσε στην προστασία της ιδιωτικής ζωής, γι' αυτό και ήταν ιδιαίτερα συχνή στα σπίτια των μουσουλμάνων, σύμφωνα με τις επιταγές των ηθών και τον τρόπο ζωής τους. Χαρακτηριστικό της τουρκικής κατοικίας ήταν επίσης η χωριστή διάταξη των διαμερισμάτων ανδρών και γυναικών (selamlık και haremlık), όπως έχει διασωθεί π.χ. στο κονάκι του Μεχμέτ Αλή. Επιπλέον, στα παλιότερα σπίτια της Παναγίας, τουρκικά και ελληνικά, ο όροφος παρουσιάζεται διενδυμένος σε σχέση με το ισόγειο, σχηματίζοντας έτσι τα σαχισιά (χαρακτηριστικό της παραδοσιακής αστικής κατοικίας), τα οποία ανοίγονται προς την πλευρά του δρόμου ή της θέας.

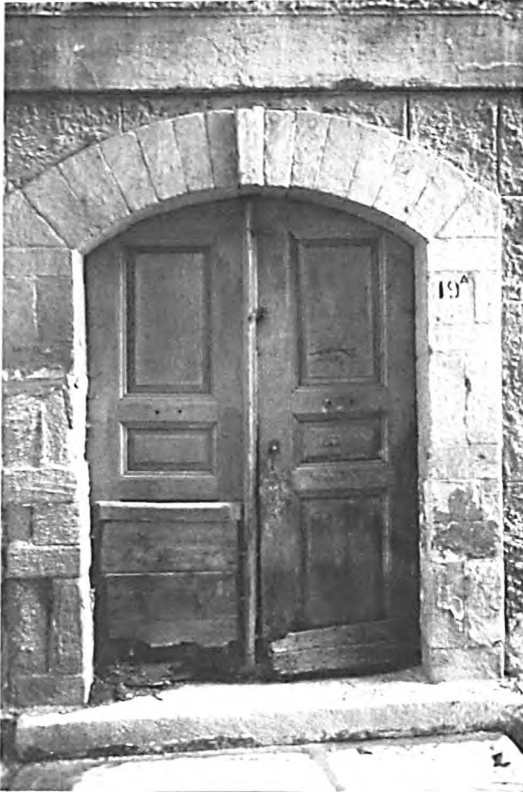
Τα παλιά αυτά σπίτια της Παναγίας ανήκουν από αρχιτεκτονική άποψη σε διάφορες παραλλαγές

της παραδοσιακής μακεδονικής κατοικίας, όπως αυτές έχουν προσαρμοστεί στο αστικό περιβάλλον. Σώζονται ακόμη περίπου 150, εκ των οποίων τα περισσότερα έχουν κτιστεί στα μέσα του 19ου αιώνα.

Παραδοσιακό σπίτι στην Παναγία (φωτ. Μιχ. Κονδυλίδη).

131. Για τους τύπους των σπιτιών της Παναγίας, Intra Muros, σ. 29-33, όπου και σχετική χαρτογράφηση, με βάση τις απολιπώσεις κατοικιών που έγιναν από τον Αργύρη Μλαζιριτζή.

Πόρτα παλιού σπιτιού της Παναγίας
(φωτ. Αχιλλέα Σαδόπουλου)

Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν αρχατά "αρχοντόσπιτα", κυρίως στις οδούς Ναυαρίνου, Ανθεμιού, Μεχμέτ Αλή, που πρέπει να είναι και από τα παλαιότερα σπίτια της χερσονήσου (του δευτέρου μισού του 18ου αι.). Της ίδιας εποχής είναι και το κονάκι του Μεχμέτ Αλή στο τέarma της Θ. Πουλίδου¹³².

Τα νεότερα σπίτια, του τέλους 19ου-αρχών 20ού αι. έχουν περισσότερο αστικά χαρακτηριστικά. Στα μορφολογικά τους γνωρίσματα και στα εξωτερικά διακοσμητικά τους στοιχεία είναι φανερές οι επιδράσεις από ανατολιζουσες τεχντροποιίες. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν τα "αρχοντόσπιτα" του γαιοκτημονα Μεχμέτ Αλή Πασατζή και του Ζιουντί, στην αρχή της Θ. Πουλίδου¹³³, και το κονάκι του Σαζίο Ομέρ μπέη προς το τέarma της ίδιας οδού.

Λόγω των υλικών κατασκευής τους αλλά και λόγω της πυκνής δόμησης, μόνιμος κίνδυνος για τα σπίτια της Παναγίας ήταν η πυρκαγιά. Όπως προ-

αναφέραμε, το 1684 μεγάλο μέρος των κτισμάτων του φρουρίου καταστράφηκε από φωτιά. Τον Ιούνιο του 1862 ξέσπασε "τρομερά πυρκαγιά, άποτεφρώσσα πλείστον μέρος τής πόλεως", σύμφωνα με πληροφορίες του Έλληνα υποπρόξενου. Η φωτιά ξεκίνησε, κατά τη μαρτυρία του Άγγλου ομολογού του, ακριβώς έξω από τα τείχη, κατέκαψε ολόκληρο το τσαροί (50 μαγαζιά και αποθήκες) και πέρασε στον εσωτερικό περίβολο, όπου έκαψε λίγες κατοικίες και προκάλεσε ζημιές σε αρχατά κτίσματα. Η καταστροφή της πόλης θα ήταν ολοσχερής, αν η φωτιά έφτανε στο χώρο όπου ήταν αποθηκευμένα 2.000 βαρέλια με πυρίτιδα, και πολλοί κάτοικοι θα εγγλωβίζονταν μέσα στη χερσόνησο, καθώς η μία από τις δύο πύλες καιγόταν, εμποδίζοντας τη διαφυγή τους¹³⁴.

Ο Έλληνας πρόξενος αναφέρει ότι οι τουρκικές αρχές ελάχιστα ενδιαφέρθηκαν για την κατάσβεσή της. Αυτό -αν και δεν επιβεβαιώνεται από καμία πηγή- μπορεί να στηρίζει την υπόνοια ότι επρόκειτο για ηθελημένο εμπρησμό, συνήθη πρακτική των τουρκικών αρχών, όταν αποφάσιζαν να κάνουν έργα που έθιγαν συμφέροντα και προκαλούσαν αντιδράσεις των κατοίκων (π.χ. διάνοιξη ενός δρόμου, ανάπλαση μιας περιοχής κλπ.)¹³⁵.

134. ΑΥΕ, 1862/36/2, Θεσσαλονίκη 24-7-1862 και FO 295/2/214, Καβάλα 8-8-1862, αντίστοιχα.

135. Καρδαήμιον-Γερολύμτον, ό.π. σ. 116-117 (κυρίως), όπου πίνακας πυρκαγιών σε πόλεις του ευρωπαϊκού τμήματος της αυτοκρατορίας (1839-1890).

Στην οδό Ναυαρίνου (από Intra Muros).

132. Στεφανίδου, "Το κονάκι του Μουχαμάντ Αλί Πασά στην Καβάλα", Ετώνια αρχοντικά των χρόνων της Τουρκοκρατίας, έκδ. ΕΜΠ. Αθήνα 1986, σ. 13-28. Κατά τη συγγραφέα, το κονάκι, κτίσμα του τέλειταιον τέταρτον του 18ου αιώνα, δεν είναι το πατρικό σπίτι του Μεχμέτ Αλή, αλλά σχεύιστηε σ' αυτό μετά το 1787.

133. Ζιώγα, ό.π., σ. 27, 66, 67.

2.4.3. Το οδικό σύστημα και οι δρόμοι της χερσονήσου

Το οδικό σύστημα της Παναγίας παραμένει σχεδόν αναλλοίωτο εδώ και πέντε αιώνες τουλάχιστον¹³⁶. Οι οδικές χαραξίσεις αποτελούν μια από τις "σταθερές" του χώρου και δεν επηρεάζονται από τις μικρής κλίμακας παρεμβάσεις: διαπλατύνσεις δρόμων, κατεδαφίσεις και ανεγέρσεις νέων οπιτιών κλπ. Στην περίπτωση της Παναγίας οι παρεμβάσεις περιορίστηκαν στο άκρο της χερσονήσου, από το νότιο του Μεχμέτ Αλή μέχρι το φάρο, και σ' όλο το μήκος της Θ. Πουλίδου (αμφότερες κατά το διάστημα του Μεσοπολέμου).

Κύριο χαρακτηριστικό του οδικού συστήματος της Παναγίας είναι η ακανόνιστη διάταξη των δρόμων (έλλειψη οικοδομικών τετραγώνων, δρόμοι σε πλέγμα, πολλά αδιέξοδα), που περιορίζει τις επιλογές στις μετακινήσεις και οδηγεί υποχρεωτικά την κίνηση σε δύο βασικούς δρόμους: αυτούς που ορίζονται από τις θέσεις της ανατολικής (της οδού Α. Κατωή) και, κυρίως, της δυτικής πύλης των τειχών. Η διάταξη αυτή οφείλεται δέδαια στη μορφολογία του εδάφους, αλλά και στην αρχική χωροθέτηση των βασικών στοιχείων του οικισμού -δηλ. των πρώτων οικιστικών πυρήνων, των πύλων, των θρησκευτικών χώρων και ιδρυμάτων- που λειτουργούσε στη συνέχεια δεσμευτικά για τις επιλογές της πόλης.

136. *Intra Muros*, σ. 17.

Σοκάκι της Παναγίας, σήμερα (φωτ. Αγίλλεα Σαφοπούλου).

Οι δρόμοι της Παναγίας ακόμη και σήμερα θυμίζουν αρκετά τις περιγραφές αυτών που τους διάδιδαν από τα μέσα του 19ου αιώνα και μετά: Στενά και ανηφορικά δρομάκια, όλο στρώφες και αδιέξοδα,

Αιθόστρωτο ανηφορικό σοκάκι στην Παναγία (αρχείο Δημοτικού Μουσείου Καβάλας).

ανώμαλα λιθόστρωτα, δίοδοτα και κατοτράχαλα περάσματα κλπ. Πολλοί σημειώνουν ότι είναι οσοτεινοί, αφού δεν φωτίζονται από το φως του ήλιου, και άλλοι ότι είναι βρώμικοι. "Τα πάντα είναι βουτηγμένα στην παραδοσιακή ακαθαρσία των τουρκιζικών δρόμων..." γράφει λ.χ. ο Γερμανός Lohr. Μάλλον δεν ήταν υπερβολικός. Αρχεί να σκεφτούμε απ' τη μια ότι οι δρόμοι της Παναγίας δέχονταν τότε το σύνολο των κάθε είδους οικιακών απορριμμάτων και τις ακαθαρσίες των ζώων που εξυπηρετούσαν τη χερσόνησο και από την άλλη ότι δεν υπήρχε υπηρεσία αποκομιδής των σκουπιδιών, τουλάχιστον μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1870. Την κατάσταση επιδάρουν η έλλειψη ουστήματος αποχέτευσης. Οι δρόμοι συχνά πλημμύριζαν ή κρατούσαν στάσιμα νερά, με αποτέλεσμα να δημιουργείται πρόβλημα για τη δημόσια υγεία¹³⁷.

Το 1858 ο Άγγλος υποπρόξενος περιγράφει με τα μεγαλύτερα χρώματα την κεντρική οδό της χερσονήσου (σημερινή Θ. Πουλίδου), όπου, τονίζει, βρίσκονται τα προξενεία της Αγγλίας και της Αυστρίας και οι οικίες μερικών από τους μεγαλύτερους εμπόρους της Καβάλας. Είναι ο πιο βρώμικος δρόμος της πόλης και συγκεντρώνει τόση λάσπη, που συχνά δεν μπορεί να βγει από το σπίτι του! Αγανακτισμένος από τη μακάρια αδιαφορία των τουρκιζικών αρχών προσφεύγει στον προϊστάμενό του, πρόξενο της Αγγλίας στη Θεσσαλονίκη, ζητώντας του να απευθυνθεί στο δαλή της Θεσσαλονίκης, ώστε να σταλούν αρμοδίως οι αναγκαίες εντολές προς το μουδέρη της Καβάλας¹³⁸! Δε γνωρίζουμε αν υπήρξε ανταπόκριση

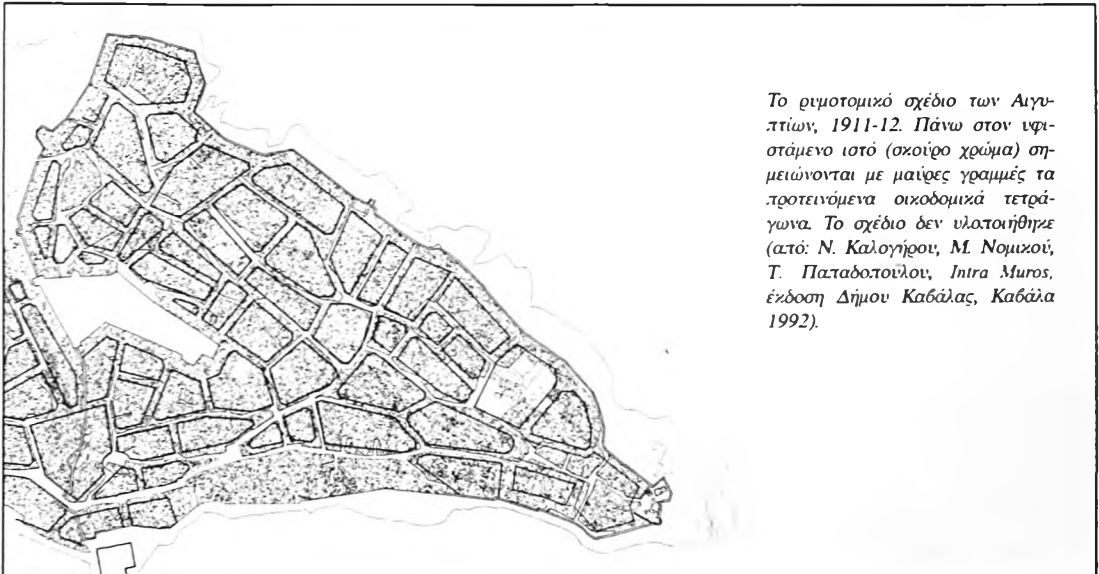
στο αίτημά του. Το βέβαιο είναι ότι το πρόβλημα των δρόμων της συνοικίας (και της πόλης γενικότερα) παρέμεινε άλλο μέχρι το τέλος της τουρκοκρατίας, παρά τις προθέσεις και τις κατά καιρούς φιλότιμες προσπάθειες των Αιγυπτίων.

Οι πρώτες μαρτυρούνται γύρω στα 1820, όταν ο Μεχμέτ Αλή φρόντισε για την επισκευή και συντήρησή τους. Ενενήντα χρόνια αργότερα (Αύγ.1908) επισκέφτηκε την Καβάλα ο χεδίβης της Αιγύπτου για να προσκυνήσει τους τάφους των προγόνων του και να επιθεωρήσει το Ιμαρέτ. Τότε υποσχέθηκε, μεταξύ άλλων, να χορηγήσει "τήν αναγκαίαν δαπάνην προς επιδιόρθωσιν των εν άθλία καταστάσει διατελουσών οδών τής πόλεως". Φαίνεται όμως ότι τα σχέδια των Αιγυπτίων ήταν πιο φιλόδοξα: Στα 1910-1912 εκπονούν ένα ολοκληρωμένο ρυμοτομικό σχέδιο για την Παναγία, το οποίο προέβλεπε τη δημιουργία οικοδομικών τετραγώνων, την ύπαρξη αρχαίων ελεύθερων χώρων, τη διαπλάτυνση των δρόμων και τη χάραξη νέων, την αξιοποίηση της ακρόπολης, την απελευθέρωση των τειχών από τα επαπτόμενα ή διπλανά κτίσματα και την ανάδειξή τους κλπ.¹³⁹ Στο ριζοσπαστικό σχέδιο των Αιγυπτίων (η εφαρμογή του οποίου προϋπέθετε την κατεδάφιση πάμπολων σπιτιών) είναι φανερή η πρόθεσή τους να θεραπεύσουν τις αδυναμίες του οδικού συστήματος της χερσονήσου και γενικότερα να εκσυγχρονίσουν και να αναμορφώσουν τη συνοικία. Το σχέδιο αυτό δεν υλοποιήθηκε μετά την πολιτική αλλαγή του 1913.

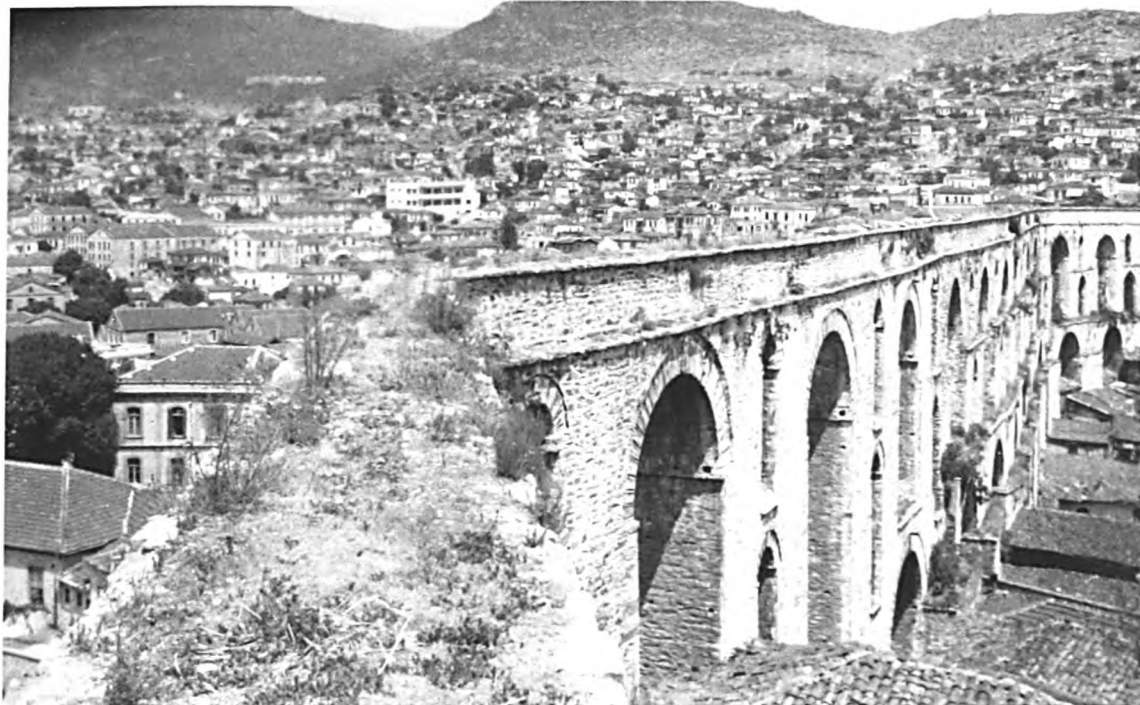
137. *Ενελεζάδη, Μακεδονία και Τουρκία 1798-1912*, σ. 80, FO 295 2 f.27, Καβάλα 19-8-1858, αντίστοιχα.

138. FO 295 2 f.27, Καβάλα 19-8-1858.

139. ΑΥΕ, 1908/αακΒ', Καβάλα 1-9-1908, *Intra Muros*, σ. 37 (όπου ανασχεδίαση της αιγυπτιακής πρότασης), αντίστοιχα.

Το ρυμοτομικό σχέδιο των Αιγυπτίων, 1911-12. Πάνω στον υφιστάμενο ιστό (σκοίφο χρώμα) σημειώνονται με μαύρες γραμμές τα προτεινόμενα οικοδομικά τετράγωνα. Το σχέδιο δεν υλοποιήθηκε (από: Ν. Καλογήρου, Μ. Νομικού, Τ. Παπαδοπούλου, *Intra Muros*, έκδοση Δήμου Καβάλας, Καβάλα 1992).

Τμήμα του Υδραγωγείου στην πόλη (αρχείο Δημοτικών Μουσείων Καβάλας).

2.4.4. Η ύδρευση της χερσονήσου

Μέρος του αγγυπταζού σχεδίου αναμόρφωσης της συνοικίας ήταν και ο εκσυγχρονισμός του συστήματος ύδρευσής της. Καθ' όλη τη διάρκεια της τουρκοκρατίας η ύδρευση της χερσονήσου γινόταν, όπως και παλιότερα, από πηγή της Παλιάς Καβάλας ("Μάνα Νερού" ή "Σούμπαση" ή "Τοία Καραγάτσια") που βρίσκεται σε απόσταση 6.400 μ. από την πόλη και σε υψόμετρο 400 μ. Το νερό μεταφερόταν στην Καβάλα μέσω ενός τεράστιου επίγειου αγωγού, μήκους 6 χιλιομέτρων περίπου. Στις ρεματιές της διαδρομής ο αγωγός περνά πάνω από έξι κοιλαδο-

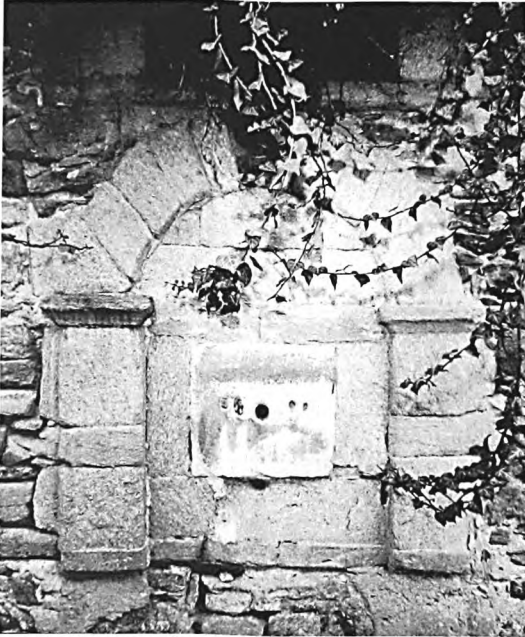
γέφυρες, που είχαν χτιστεί για το σκοπό αυτό.

Περί το 1530 ο Σουλταϊμάν ο Μεγαλόπρεπής επισημαίνει ορισμένα τμήματα του αγωγού του νερού, οικοδομεί ή επισκευάζει ορισμένες από τις υδατογέφυρες και κατασκευάζει πάνω στο κατεστραμμένο παλιό υδραγωγείο (της ρωμαϊκής ή μεσοδυζαντινής περιόδου) τις επιδλητιζές "Καμάρες". Μέσω αυτών το νερό μεταφέρεται από τα απέναντι υψώματα στη χερσονήσο της Παναγίας για να φτάσει στους κοινόχρηστους χώρους της πόλης: λουτρά, δεξαμενές και κρήνες¹⁴⁰. Οι διαδρομές του νερού και οι θέσεις όπου υπήρχαν κοινόχρηστες δρύσες υποδηλώνονται από τις παλιές ονομασίες μερικών τοποθεσιών ή οδών της χερσονήσου: Αράπ τσεσιμέ (η μαύρη δρύση = η οδός Βυζαντίου), Ντεβέ τσεσιμέ (η δρύση της καμύλας = η οδός Ναβαρίνου), "οτίς δύο δρύσες" (τοποθεσία που αναφέρεται στο Οθωμανικό Κτηματολόγιο, αλλά δεν μπορούμε να την ταυτίσουμε με σημερινή θέση) κλπ. Σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες, δρύσες υπήρχαν στις κύριες οδούς της χερσονήσου: Τρεις στην οδό Θ. Πουλίδου, δύο στη δεύτερη πάροδο της Βυζαντίου και από μια στις οδούς Ανθεμίου, Μεχμέτ Αλή, Ερμιόνης, Καψάλη, Δροβεναζίων, Ναβαρίνου, Ιουστινιανού, Πιπίνου και Ιερολοχι-

Υδραγωγείο: Μονοπάτι και υδατογέφυρα προς την Παλιά Καβάλα (φωτ. Κώστα Τσουρή)

¹⁴⁰ Belon, *Les observations...* σ. 59α. Για το σύστημα ύδρευσης της πόλης (πηγές, αγωγό, υδατογέφυρες, Καμάρες κλπ.) και τη χρονολόγησή του, Τσουρή, "Οχύρωση - Ύδρευση", σ. 413-416, 418 και φωτογραφίες εκτός κειμένου.

Κοινόχρηστη βρύση σε πάροδο της Βυζαντίου, σήμερα
(φωτ. Αχιλλέα Σαβδόπουλου).

124

τών¹⁴¹. Σήμερα δε σώζονται παρά μόνο υπολείμματα τριών από αυτές, στην αρχή της οδού Μεχμέτ Αλή, σε πάροδο της Βυζαντίου και στην οδό Ιουστινιανού.

Την πόλη υδροδοτούσαν επίσης φρεάτια, τα οποία όμως δεν είχαν πόσιμο νερό¹⁴², και κινότερες. Για 150 κάνει λόγο ο Const. Dioiketes στα 1715¹⁴³, μία από τις οποίες υπάρχει ακόμη δίπλα στο τζαμί του Καδή Αχμέτ εφέντη και μία σε οπίτι της οδού Ναυαρίνου (ίσως και άλλες).

Επισκευές και μικρές δελτιωτικές εργασίες στο δίκτυο ύδρευσης γίνονται κατά καιρούς, όπως λ.χ. στα 1818-19 από τους Αιγυπτίους, με σκοπό την υδροδότηση του Ιμαρέτ. Τότε επισκευάζεται και το τμήμα του υδραγωγείου που είναι προς την πλευρά των τειχών, όπως μαρτυρεί και σχετική επιγραφή που υπάρχει εντοιχιωμένη στις Καμάρες¹⁴⁴.

141. Από την έρευνα του Ν. Καραγιαννακίδη (βλ. ενότητα 4.1). Η πιο γνωστή κρήνη της πόλης, που εξυπηρετούσε τους ταξιδιώτες και τα αλόγα τους, ήταν κοντά στο τζαμί του Ιμπραήμ πασά. Για οκάφη της είχε επιτύμβια επιγραφή της 35χρονης Ρωμαίας ιέρειας Cornelia Asprilia, την οποία τοποθέτησε εκεί ο ίδιος ο Ιμπραήμ πασάς γύρω στα 1530. Εκεί τη βρήκαν και την αντέγραψαν πολλοί περιηγητές, από τον P. Belon (1546-49), μέχρι τον E. le Campus (1896). Σώζεται ακόμη στο Αρχαιολογικό Μουσείο Καβάλας (Λευκοβρίνου, "Καβάλα - Περιηγητές", σ. 182).

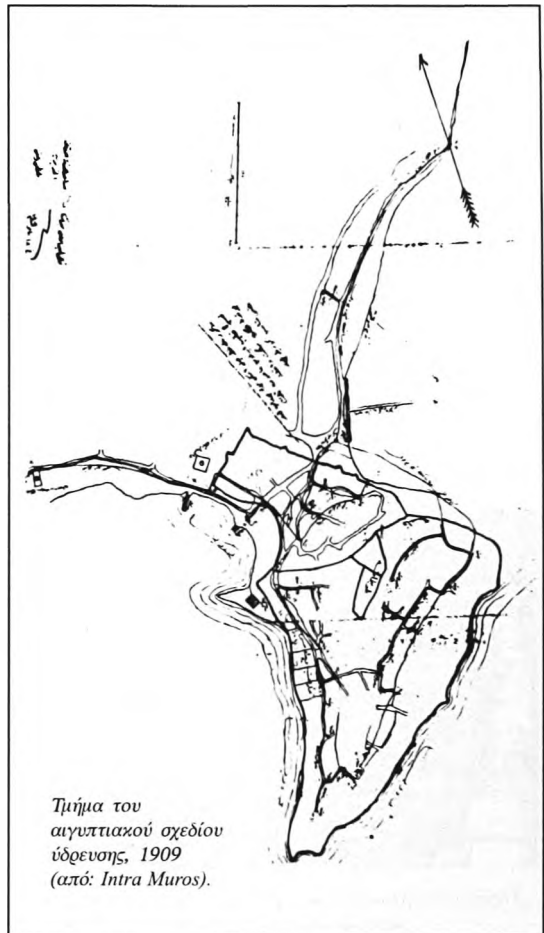
142. Σχινά, Οδοιπορικοί Σημειώσεις, σ. 458.

143. N. Jorga, Chronique de l'expédition des Turcs en Morée 1715. attribuée à Constantin Dioikètes. Bucarest 1913, σ. 125.

144. Τσουφής, δ.π., σ. 414-416, Δ. Λαζαρίδη, Νεάπολις, Χριστούπολις, Καβάλα, Αθήνα 1969, σ. 47, Στεφανίδου "Ιμαρέτ", σ. 235-236.

Από τα τέλη του 19ου αιώνα η Παναγία αντιμετώπιζει σοβαρό πρόβλημα ύδρευσης. Αυτό οφείλεται στην αύξηση του πληθυσμού και στην πύκνωση των κατασκευών της χερσονήσου, κυρίως όμως στην επέκταση της Καβάλας: Οι νέες τουρκοικές συνοικίες του ανατολικού μέρους της πόλης (Γενή Μαχαλέ, Χαμιντιγιέ, Σελμιγιέ) υδροδοτούνται κι αυτές από τις πηγές της Παλιάς Καβάλας, με αποτέλεσμα το νερό να είναι ανεπαρκές. Το σχέδιο των Αιγυπτίων, των αρχών του 20ού αι., προέβλεπε ποικίλες βελτιώσεις, μεταξύ των οποίων και την επέκταση του δικτύου διανομής του νερού¹⁴⁵. Όμως δεν υλοποιήθηκε. Έτσι προς το τέλος της τουρκοκρατίας και για πολλές ακόμη δεκαετίες η λειψυδρία ήταν ανυπόφορη.

145. Intra Muros, σ. 36

Τμήμα του
αιγυπτιακού σχεδίου
ύδρευσης, 1909
(από: Intra Muros).

2.4.5. Η υγιεινή

Το σημαντικότερο ίσως πρόβλημα της πόλης κατά την περίοδο που εξετάζουμε ήταν η κακή υγιεινή της. Οι αιτίες πρέπει να αναζητηθούν κατά κύριο λόγο στο μικροκλίμα της περιοχής. *“Η πόλις της Καβάλλας είνε έκτεθειμένη εις όλους τοίς άνέμοις καί μέ την μοναδικήν αΐτης υγρασίαν παρουσιάζει κλίμα εξαιρετικώς επίφοδον διά τοίς άσθενείς οργανισμοίς”*, έγραφε στις αρχές του 20ού αιώνα ο στρατιωτικός γιατρός Α. Τσακαλώτος. Το κλίμα της Καβάλλας είχε σχολιάσει και ο Εβλιγιά Τσελεμπή στα μέσα του 17ου αιώνα: *“Είναι βαρύ, παρ’ όλη την ενεργητική παρουσία της θάλασσας. Αυτό οφείλεται στα γυμνά βράχια. Ειδικά το καλοκαίρι που τα βράχια πυρώνουν και αντανakλούν μιαν ανιπόφορη θερμότητα, η ζωή των ανθρώπων γίνεται κόλαση”*¹⁴⁶.

Πρέπει όμως να συνυπολογίσουμε και άλλους επιβαρυντικούς παράγοντες: οι κοινόχρηστοι χώροι δεν ήταν καθαροί, τα σπίτια ήταν στενόχωρα και ανήλια και βρίσκονταν σε δρομάκια ακάθαρτα, υγρά και σκοτεινά, το νερό ήταν ανεπαρκές και η διατροφική κακή, λόγω της φτώχειας πολλών κατοίκων και

του υψηλού κόστους ζωής: *“πάντα τά τρόφιμα εΐσιν πολύ υπερτιμημένα ένεκα τοΰ στενοΰ της Καβάλλας καί τών ξηρών αΐτης περιχώρων”*, τόνιζε στα 1866 ο Έλληνας υποπρόξενος, ενώ ο Τσακαλώτος 50 χρόνια αργότερα σημείωνε ότι οι κάτοικοι των παλιών συνοικιών *“κάκιστα τρέφονται καί άθλιότατα διαιτῶνται”*. Πολλοί από τους κατοίκους της πόλης, ιδίως Τούρκοι και Τοιγγάνοι, αδυνατούσαν να εξασφαλίσουν ακόμη και τα απολύτως αναγκαία (ψωμί, ρύζι, κάρβουνα, ρούχα), σύμφωνα με εκθέσεις των καθολικών της Καβάλλας (1892)¹⁴⁷.

Δεν είναι λοιπόν ανεξήγητο ότι πολλοί προσβάλλονταν από ενδημικές αρρώστιες¹⁴⁸, ακριβέστερα: από *“διαλείποντας πυρετούς”* ή από *“τούς ένταΐθα επιπολάζοντας περιοδικούς πυρετούς”*, κατά τις συνήθεις εκφράσεις της εποχής. Είναι χαρακτηριστικό ότι όλοι σχεδόν οι Έλληνες υποπρόξενοι του 19ου αιώνα, εφοδιασμένοι με πιστοποιητικό γιατρού (π.χ. *“... ό κύριος Πανάγος Σκουτερίδης προσεβλήθη από χρονίους ύψηλους πυρετούς μετά ρευματισμών...”*) ζητούσαν μετάθεση σε πόλη με καλύτερο κλίμα ή α-

146. Α.Ε. Τσακαλώτου. Περί της Υγιεινής της πόλεως Καβάλλας, της κωμοπόλεως Πραβίων και περιχώρων τούτων. Αθήνα 1921, σ. 7. Μοσχόπουλου, “Εβλιά Τσελεμπή”, σ. 514, αντίστοιχα.

147. Α.Ε. 1866/36/2, Καβάλα 3-6-1866. Τσακαλώτου, ο.π., σ. 7. Αρχείο Λαζαριστών, Anciennes Lettres 1888-1892, σ. 185-186, αντίστοιχα.

148. Οι παλιότερες πληροφορίες είναι για τους Γύλλους εμπόρους του 18ου αι. (Στεφανίδου, Η πόλη - λιμάνι, σ. 113).

Εργάτης σε καπνεμπορική επιχείρηση της Καβάλλας (αρχείο Ιστορικού και Λογοτεχνικού Αρχείου Καβάλλας του κ. Ροιδομέτση).

Το Διεθνές Νοσοκομείο των Απόρων "Gureba" στη συνοικία Χαμιδιέ, σημερ. Αγίας Βαρβάρας (αρχείο Δημοτικού Μουσείου Καβάλας).

ναρρωτική άδεια για "άλλαγή κλίματος" ή "άλλαγή αέρων". Κατά καιρούς το πρόβλημα αυτό έπαιρνε διαστάσεις επιδημίας, όπως λ.χ. το 1899, που τα σχολεία διέκοψαν τη λειτουργία τους "έπ' άοριστον ένεκα τής έπιπολαζούσης επιδημικής νόσου" και απολυμάνθηκαν. Κατά την τριετία 1890-1892 στην Καβάλα "δασιλεύει η γρίπη", "υπάρχουν αρκετά θύματα" και "η πόλη είναι πραγματικό νοσοκομείο", όπως διαβάζουμε σε έγγραφα των Λαζαριστών της πόλης. Στα 1908, σύμφωνα με καταγεγραμμένη μαρτυρία, επιδημία οκαρλατίας (οστρακιάς) προκάλεσε μέσα σε λίγες μέρες το θάνατο αρκετών παιδιών. Βέβαια, η επάρατη νόσος της εποχής ήταν η φυματίωση. Σ' αυτήν οφείλονταν οι 20% των θανάτων στις αρχές του 20ου αιώνα (π.χ. οι 148 από τους 709 καταγεγραμμένους του 1915). Από τις υπόλοιπες ασθένειες, αυτές που προκαλούσαν τους περισσότερους θανάτους ήταν, κατά σειρά, η δυσεντερία, η γρίπη, η ευλογιά, ο τύφος, η ελονοσία και η μηνιγγίτιδα¹⁴⁹.

Κατά περιόδους όμως υπήρχαν ακόμη οξύτερα προβλήματα υγιεινής. Όλο το 18ο αιώνα η πόλη μαστιζείται από επιδημίες πανώλης, στις οποίες οφείλεται εν μέρει, κατά τον Cousinier, και η μείωση του πληθυσμού της μεταξύ 1700-1800. Ιδιαίτερη έξαρση εμφανίζει η πανούκλα στα 1729-1730, στα 1755 ("σκότωνα" 4-5 άτομα τη μέρα) και στα 1791-1792¹⁵⁰.

149. Κώδικας 1895-1908, σ. 76, Αρχείο Λαζαριστών, Documents Officiels 1887-1922, σ. 46 (Jan. 1890), σ. 72-74 (Apr. 1892), από ημερολόγιο της οικογένειας Ιωάννου Φέσσα (Κ. Χιόνη, Ο ποιητής Ιωάννης Κωνσταντινίδης και το έργο του, 1848-1917, Καβάλα 1978, σ. 75) και Τσακαλώτου, ό.π., σ. 6-7, αντίστοιχα.

150. Αναλυτικές πληροφορίες, Κουτζακιώτη, ό.π., σ. 280-281. Βλ. και Cousinier: Voyage dans la Macédoine, τ. 2, σ. 71.

Η ίδια επιδημία εμφανίστηκε τον Ιούνιο του 1835 και επί μήνες "έκαμεν έπαισθητήν θραύσιν και έμάστιζεν άνηλεώς τήν άνθρωπότητα", όπως μαθαίνουμε από έγγραφο του πρώτου Έλληνα προξενικού πράκτορα. Καθώς τα κρύα του χειμώνα περιόρισαν την εξάπλωση της νόσου, οι κάτοικοι αναθάρρησαν και άρχισαν τις συνήθεις δραστηριότητές τους χωρίς τις δέουσες προφυλάξεις. Μάλιστα "αί μολυνθείσαι περιουσίαι τών έν Καβάλλα άποθανόντων έπωλήθησαν επί δημοπρασία". Αποτέλεσμα ήταν η αναζωπύρωση της νόσου το Μάρτιο του 1836. Το φθινόπωρο του 1865 στην Καβάλα "ένέσκηψεν η άνθρωποφάγος χολέρα" και η διά ξηράς και θαλάσσης επικοινωνία με την πόλη διακόπηκε¹⁵¹.

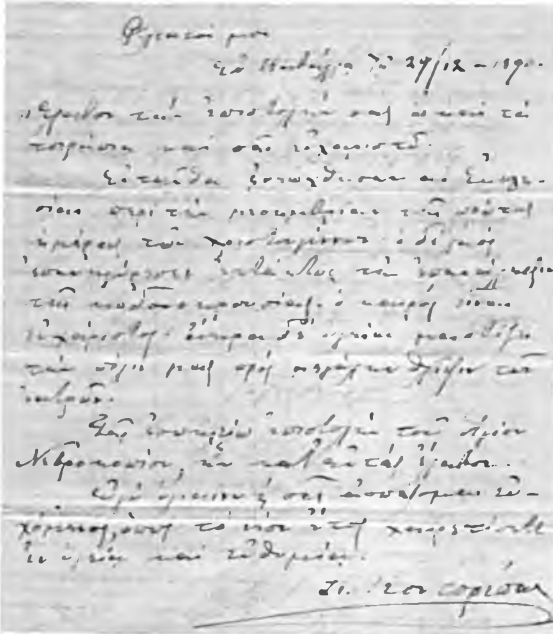
Στις αρχές του 1878 η πόλη δοκιμάστηκε από τη συρροή 17.000 Κιρκάσιων προσφύγων εκ Βουλγαρίας, που "κατεμόλυναν τήν άτμόσφαιραν". Τα ζώα τους -βόδια, βουβάλια και άλογα- ψοφούσαν κατά εκατοντάδες από έλλειψη ζωοτροφών και σάπιζαν στους δρόμους της πόλης, με αποτέλεσμα τη διάδοση λοιμωδών νοσημάτων (τύφου, δυσεντερίας κ.ά.). Για την περίθαλψη των πληγέντων από τις επιδημίες ιδρύθηκε -με πρωτοβουλία του Έλληνα υποπρόξενου και συνδρομές κατοίκων της πόλης- μικρό νοσοκομείο του Ερυθρού Σταυρού και της Ερυθράς Ημισελήνου, το πρώτο που αναφέρεται στην Καβάλα¹⁵². Η λειτουργία του πρέπει να ήταν προσωρινή, αφού μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα γίνεται συνε-

151. ΑΥΕ, 1835/VI, Θεσσαλονίκη 3-6-1835, 1836/III, ό.π., 8-3-1836, ΑΥΕ, 1866/36/2, Καβάλα 29-4-1866, αντίστοιχα.

152. ΑΥΕ, 1878/αακΖ', Καβάλα 30-1-1878, 1878/αακΗ', ό.π., 13-2-1878 κ.ά. Η θέση του νοσοκομείου δεν είναι γνωστή.

χώς λόγος για την ανάγκη ενός νοσοκομείου που θα περιέθαλπε τους φτωχούς της πόλης¹⁵³.

153. Αρχείο Λαζαριστών, Documents Officiels 1887-1922, σ. 46 (Jan. 1890), 72 (Απρ. 1892). Από τις αρχές του 20ού αι. λειτουργούν ο "Εισαγγελισμός", νοσοκομείο της ελληνικής κοινότητας, που εγκαινιάζεται τον Αύγουστο του 1900 (Κώδικα 1895-1908, σ. 93), και το Διεθνές Νοσοκομείο των Ατόρων "Gureba" (ΑΥΕ 1912/α-ακΒ', Καβάλα 11-1-1912).

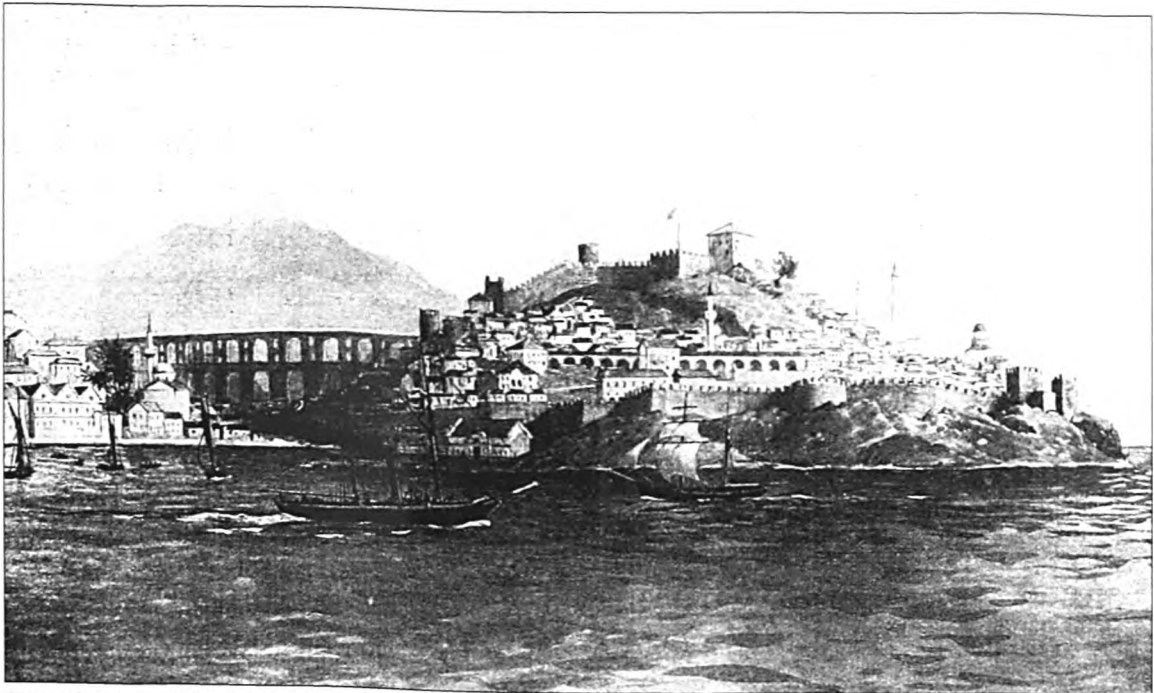
Επιστολή του 1890. "Άσρα υγεία μαστίζει την πόλη μας προς μεγάλην θλίψιν των ιατρών".

2.4.6. Η γενική εικόνα της Παναγίας

Τα ανωτέρω προβλήματα της χερσονήσου δεν επιπρεάζουν τη γενική εικόνα της, όπως έχει ήδη διαμορφωθεί στα μέσα προς τέλος του 19ου αιώνα. Αυτή ήταν ειδυλλιακή: "Στ' ανατολικά η γραφική τουρκιζική πόλη, φιλάρεσκα χτισμένη πάνω σ' έναν ψηλό βράχο που δεσπόζει στη θάλασσα, με στίπια που περιβάλλονται από πλατάνια και ζιταρίσσια και με μια ζώνη τείχους με επάλξεις", έγραφε το 1894 ο Γάλλος μηχανικός και γεωλόγος Louis de Launay. "Η Καβάλα φαίνεται πανέμορφη. Τα τείχη της σαν να αναδύονται από τα κήματα, κτίρια και τζαμιά υψώνονται πάνω από την πόλη για να ξεπεραστούν κι αυτά σε ύψος από το φρούριό της", περιέγραφε από πολύ μακριά ο Αυστριακός διπλωμάτης Anton Prokesch von Osten το 1828¹⁵⁴. Πρόκειται για τυπικές, σχεδόν στερεότυπες περιγραφές της χερσονήσου της Παναγίας ή, όπως αναφέρεται από τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα, της "τουρκιζικής" "παλιάς", "εσκή" Καβάλας, η οποία αντιδιαστέλλεται με τη "χριστιανική", "σύγχρονη", "μοντέρνα", "ευρωπαϊκή", πόλη που απλώνεται στα δυτικά της.

Οι περισσότεροι επισκέπτες εντυπωσιάζονται από την παλιά πόλη. "Όμορφη και γραφική" την χαρακτηρίζουν πολλοί, ενώ άλλοι προσθέτουν: "πολύχρωμη, φιλάρεσκη, πρόσχαρη, ασχοντιζή". Οι παλιότεροι εξαίρουν τη σπουδαία θέση της θεωρώντας την

154. L. de Launay. Chez les Grecs de Turquie, Paris 1897, σ. 174. Εντεκάδη, ό.π., σ. 42, αντίστοιχα.

Η χερσόνησος από ΝΔ, τέλη 19ου αι. (Γ.Α.Κ. - Αρχεία Ν. Καβάλας).

Όψη της γεροσήσου από δυτικά, στις αρχές του 20ού αι. (Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, Ε.Λ.Ι.Α.).

“γλειδί” ή “Θεομπούλες της Μακεδονίας” (Ρ. Belon, F. Beaujour και L. Heuzey) και εγρωμιάζουν την αμυντική ισχύ της: “φωλιά γερακιών πάνω στο λόφο” χαρακτηρίζει το κάστρο της ο Hadschi Chalfa, “στερεότατο και ερμινό” το τείχος της ο Εβλιγά Τσελεμπή, “ατόρητη” θεωρούσε την Καβάλα ο Ρ. Lucas, “πολεμική πόλη” ο Ε.Μ. Cousinery. Σχεδόν όλοι περιγράφουν με θαυμασμό το Υδραγωγείο (“ουράνιο τόξο” θυμίζει στον Εβλιγά Τσελεμπή) και αναφέρονται με ενδιαφέρον στο Ιμαρέτ, ενώ κάποιοι στρέφουν την προσοχή τους και στο μεγάλο κεντρικό τζαμί, το καραβάν σεράι, το λιμάνι, το ναυπηγείο, τις κρήνες, τις διάσπαρτες αρχαιότητες κ.ά.

Τα γεωφυσικά χαρακτηριστικά της γεροσήσου θυμίζουν, σε κάποιους πολιταξιδεμένους, άλλα μέρη: Η Καβάλα θυμίζει στον Ρ. Belon τη Μύρινα της Λήμνου και στον Η.Φ. Tozer το Cadiz, λιμάνι της Ανδαλουσίας. Ο F. von Löhner την παρομοιάζει με το ειδυλλιακό Τόμπολε της ιταλικής λίμνης Garda και ο J. F. Fraser βρίσκει ότι έχει “νεαπολιτάνικο χρώμα”. Από την άλλη ο F. Tarillon και ο Ch. Sonini παρατηρούν ότι ο βράχος πάνω στον οποίο είναι κτισμένη μοιάζει από μακριά με ώλογο.¹⁵⁵

155. Για τις περιγραφές, χαρακτηρισμούς, εντυπώσεις των περιηγητών, Κ. Λιζουφίνου, “Η Καβάλα της τουρκοκρατίας (1391-1912) στα κείμενα των ξένων περιηγητών”, Υπόστεγο, 8-9 (φθίν. 1997), 166-206.

Διάφορες αναπαραστάσεις της Παναγίας, όπως τις έχει απαθανάτισει το επιδέξιο χέρι του ζωγράφου ή ο φωτογραφικός φακός από το 1850 μέχρι και το τέλος της τουρκοκρατίας, μας βοηθούν να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη στο χώρο αυτό και να διαπιστώσουμε ότι η γεροσήσος έχει διαμορφώσει πάνω-κάτω την οριστική εικόνα της γύρω στα 1880 (ή πάντως πολύ πριν εκπνεύσει ο 19ος αιώνας). Την επόμενη, “κοσμογονική” για την πόλη της Καβάλας περίοδο, όταν επιζητεί οικοδομικός οργασμός και οι νέες περιοχές της αναπτύσσονται και αλλάζουν με ραγδαίο ρυθμό, η παλιά συνοικία της Παναγίας βρίσκεται στο περιθώριο των εξελίξεων, σχεδόν απομονώνεται, βραδυπορεί και κρατά καλά φυλαγμένα τα μυστικά της γοητείας της.

3. Η Παναγία στο πλαίσιο της ελληνικής κοινότητας (19ος -20ός αι.)

3.1. Εισαγωγικά - το ιστορικό πλαίσιο

Χαρή στη γεωγραφική της θέση η Καβάλα παρουσίασε κατά καιρούς (κυρίως κατά το 18ο αιώνα) φάσεις πρόσκαιρης εμπορικής δραστηριότητας. Ωστόσο η ανάπτυξη αυτή -εξαιτίας του χαρακτήρα και της περιορισμένης κλίμακας της αλλά και των γενιζότερων ονθηγιών- δεν οδήγησε σε καθοριστικές, δομικού χαρακτήρα αλλαγές στην πόλη. Αυτό έγινε μόνο κατά τις τελευταίες δεκαετίες της τουρκοκρατίας.¹

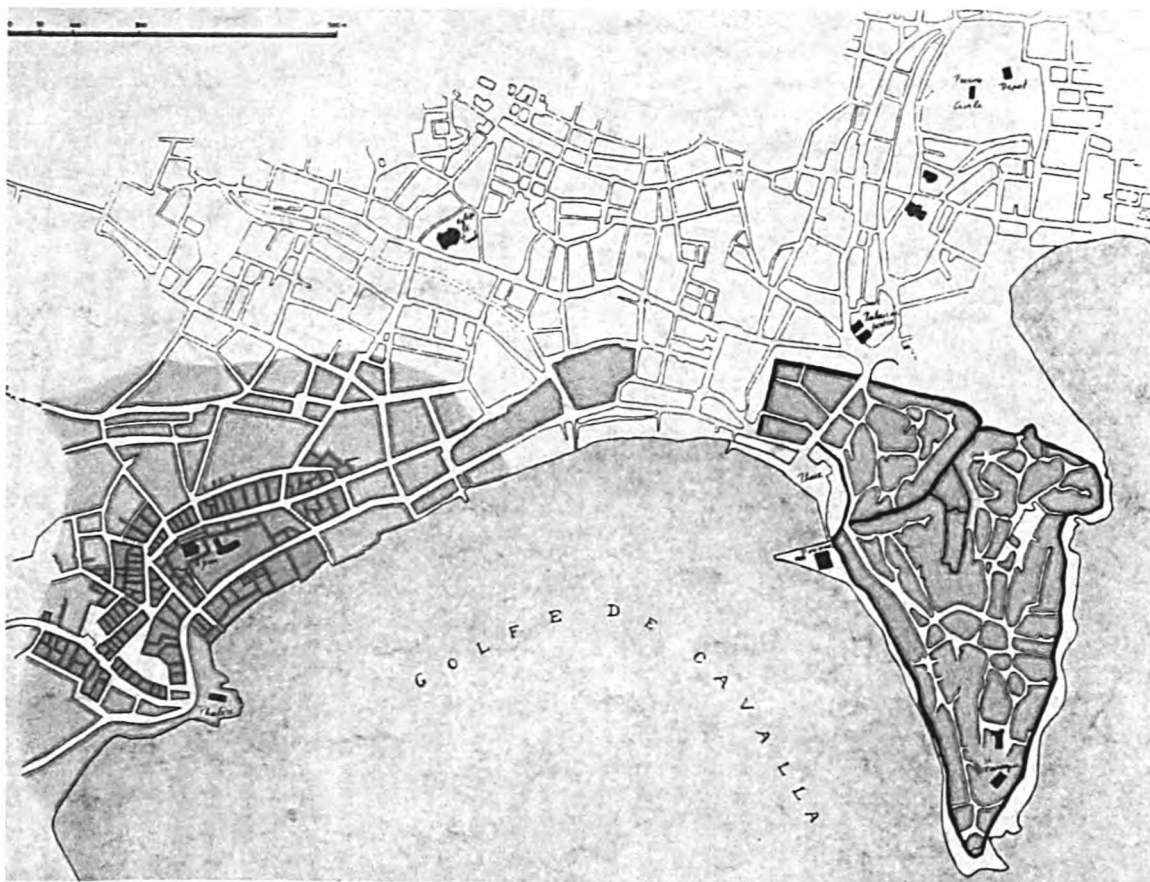
Η μεγάλη ανάπτυξη της Καβάλας αρχίζει στα μέσα του 19ου αιώνα. Η διείσδυση του ευρωπαϊκού κεφαλαίου στο χώρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, από το 1840 περίπου, δημιουργεί για την πόλη και την περιοχή προϋποθέσεις οικονομικής άνθησης. Η ενδοχώρα εξειδικεύεται στην καλλιέργεια του καπνού, που είχε τεράστια ζήτηση, το λιμάνι αναδεικνύεται σε

κέντρο επεξεργασίας του προϊόντος και διακίνησης του προς τις εξωτερικές αγορές και η πόλη συγκεντρώνει τις υπηρεσίες που ασχολούνται με τη διεκπεραίωση των καπνεμπορικών υποθέσεων της ευρύτερης περιοχής (προξενεία, εμπορικούς οίκους κλπ.).

Η εμπορική ανάπτυξη μεταμορφώνει μέσα σε λίγες δεκαετίες την ασημαντή κωμόπολη σε εύρωστη πόλη. Η Καβάλα γίνεται πόλος έλξης για Έλληνες, Εβραίους και Ευρωπαίους εμπόρους και για εργάτες που αναζητούν δουλειά στα καπνομάγαζα. Η αύξηση του πληθυσμού της είναι θεαματική: οι 3-4.000 του 1840 γίνονται 7-8.000 στα 1875-1880, ξεπερνούν τις 10.000 μετά το 1885, φθάνουν τις 20.000 μεταξύ 1900-1905, για να αγγίξουν τις 25.000 τις παραμονές της απελευθέρωσης (1912-13).

Η πληθυσμιακή αύξηση οδηγεί στην οικιστική επέκταση της πόλης εκτός των τειχών. Από το 1864 αρχίζουν να σχηματίζονται οι νέες συνοικίες. Πρώτα οι χριστιανικές και αργότερα, μάλλον γύρω στα 1880, οι τουρκικές, η εβραϊκή και οι περιοχές των Τσιγγάνων.

1. Εκτενή και συστηματική ανάλυση για την εξέλιξη των οικονομικών και κοινωνικών δομών της πόλης από το 16ο αι. μέχρι το τέλος της τουρκοκρατίας. Στεφανίδου, Η πόλη - λιμάνι, σ. 21-237.

Η παλιά πόλη και στα δυτικά η νέα χριστιανική συνοικία (από: Καραδήμου-Γερολύπου, Βορειοελλαδικές πόλεις...).

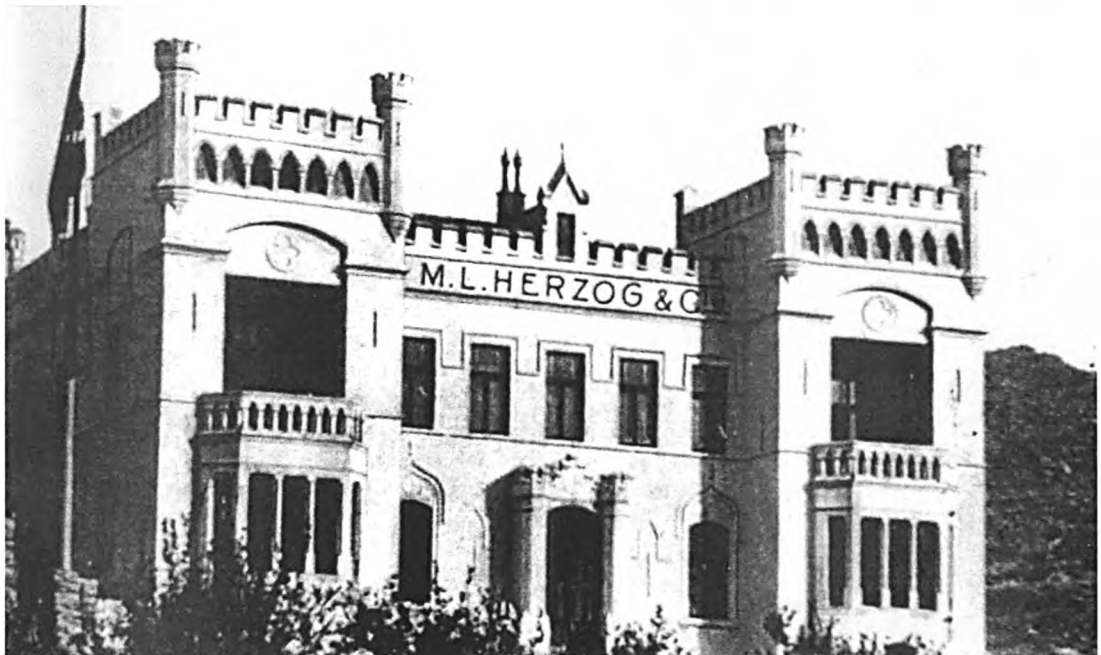

Καπιταποθήκες της Κομερσιάλ των αδελφών Αλλατίνι. Τον πίνακα έφτιαξε με κομμάτια από στάχνα ο Σ. Φρεζάκης στις φυλακές Καβάλας, 1935 (από: Γ. Μέγα - Δ. Τάκα, Μετοχές & Ομόλογα. Θεσσαλονίκη - Μακεδονία 1870-1940, εκδ. Κατόν).

Οι ρυθμοί αύξησης του ελληνικού πληθυσμού είναι κατά πολύ ταχύτεροι των αντίστοιχων του τουρκικού, με αποτέλεσμα μέσα σε λίγες δεκαετίες να ανατρέπονται και πάλι οι πληθυσμιακές αναλογίες. Μέχρι το 1840 οι Έλληνες, μόνιμοι και "πάραιοι" δεν ξεπερνούσαν τους 350 (ποσοστό περίπου 8%), γύρω στα 1890 οι δύο εθνικές ομάδες είναι περίπου ισοδύναμες (από 5-6.000), ενώ μετά το 1905 ο ελληνικός πληθυσμός ξεπερνά τις 10-12.000 και εμφανίζεται κατά τι ανώτερος του τουρκικού (περίπου 40%). Ραγδαία είναι και η αύξηση του πληθυσμού των Εβραίων της πόλης: 80 άτομα το 1860, 200 περίπου το 1880, 1.000 γύρω στα 1900, πάνω από 2.500 στα 1912

(ποσοστό 8-9%). Κατά τις τελευταίες δεκαετίες της τουρκοκρατίας στην πόλη υπάρχουν επίσης μια πολυπληθής ομάδας Ταιγγάνων (πάνω από 2.500) και μικρές σχετικά ομάδες Βουλγάρων, Αρμενίων και Ευρωπαίων.

Η εμπορική ανάπτυξη συμβάλλει και στη διαστρωμάτωση της κοινωνίας. Στην πόλη εμφανίζεται ένα ισχυρό αστικό στρώμα, αποτελούμενο κυρίως από Έλληνες και Εβραίους, που συγκεντρώνει πλούτο από καπινεμπορικές και άλλες παράλληλες δραστηριότητες: τραπεζιτικές εργασίες, αντιπροσωπεύσεις μεγάλων οίκων, ασφαλίσεις, πρακτορεύσεις κλπ. Στον αντίποδα βρίσκεται μια πολυπληθής εργατική τάξη, των εποχια-

Το μέγαρο του Ουγγροεβραίου Ρ. Ηερζογ (σημ. Δημαρχείο), έδρα του μεγαλύτερου καπινεμπορικού οίκου της Καβάλας. (ΔΜΚ).

Άποψη της χερσονήσου από Ν.Α. στα τέλη του 19ου αι. (Γ.Α.Κ. - Αρχαία Ν. Καβάλλας)

κά απασχολούμενων καπνεργατών. Ο επαγγελματικός καταμερισμός ολοκληρώνεται με τους επιστήμονες, επαγγελματίες, τεχνίτες, βιοτέχνες, εμπόρους κ.ά., που βρίσκονται ανάμεσα στους δύο πόλους και συγκροτούν τη μεσαία τάξη της πόλης.

Όπως υποδηλώνεται στην παραπάνω συνοπτική αναφορά, μέχρι και τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα η Καβάλα είναι μια μικρή επαρχιακή πόλη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, μια ασήμαντη τουρκόπολη. Στις μεσαίες δεκαετίες του 19ου αι. (συμβατικά, κατά την πενήτηνταετία 1830-1880) η πόλη διανύει τη φάση του οικονομικού και κοινωνικού μετασχηματισμού της, για να κάνει το μεγάλο άλμα στις τελευταίες δεκαετίες της περιόδου που ιστορούμε. Κατά την τρίτη αυτή φάση (περίπου 1880-1912) το κέντρο βάρους της πόλης δε βρίσκεται στην Παναγία, αλλά στην εκτός των τειχών σύγχρονη πόλη. Το ιστορικό κέντρο της Καβάλλας, η χερσόνησος της Παναγίας, βρίσκεται τότε στο περιθώριο των εξελίξεων.

Όμως μέχρι περίπου το 1880 η καρδιά της Καβάλλας χτυπά στο περικλειστο τμήμα της παλιάς πόλης. Εδώ εξακολουθούν να βρίσκονται οι οθωμανικές διοικητικές αρχές και οι κεντρικές λειτουργίες της, εδώ αναπτύσσονται ακόμη ο μουσουλμανικός και ο εβραϊκός πληθυσμός, εδώ άρα υπάρχουν και οι κοινοτικές αρχές και τα ιδρύματά τους. Εδώ βρίσκεται επίσης η μεγαλύτερη χριστιανική συνοικία και εδώ εδρεύουν ακόμη οι σημαντικότεροι φορείς της Ελληνικής Κοινότητας: οι εκκλησιαστικές αρχές, τα κοινοτικά όργανα, τα εκπαιδευτικά ιδρύματα. Εδώ λοιπόν είναι το πεδίο όπου εκτυλίσσονται οι συγκρούσεις, οι αντιφάσεις και οι κατακτήσεις της μεταβατικής αυτής περιόδου (1830-1880), που σηματοδοτεί το πέρασμα της πόλης από τη φάση της εσωστρέφειας προς μια ανοιχτή σύγχρονη κοινωνία.

Κατά την περίοδο αυτή συγκροτείται και η Ελληνική Ορθόδοξη Κοινότητα της πόλης². Η προ του 1860 περίοδος της Ελληνικής Κοινότητας της Καβάλλας καλύπτεται εξ ολοκλήρου από το σκοτάδι της άγνοιας. Πότε δε γνωρίζουμε για την οργάνωση και λειτουργία της μικρής κοινότητας των Ελλήνων Καβαλιωτών, λ.χ. τον τρόπο διοίκησης, την εκπαίδευση, τις διαδικασίες του κοινοτικού δίου κλπ. Οι πληροφορίες μας για όλα αυτά αρχίζουν από το 1864, έτος - τομή στην ελληνική ιστορία της πόλης.

Άποψη της χερσονήσου από δυτικά, στα τέλη του 19ου αι.

Τότε οι λίγοι Έλληνες της Καβάλλας, υπό την καθοδήγηση της εκκλησιαστικής τους αρχής, αποφασίζουν να συνενώσουν τις δυνάμεις τους και να οργανώσουν σε νέες βάσεις την κοινότητά τους. Οι προσδοκίες τους υποδηλώνονται στο εισαγωγικό έγγραφο του κώδικα της κοινότητας: "1864. Πάσα οίγια, ή πόλις, ή βασιλεία, καθ' έαυτήν μερισθείσα έρημοῦται.

2. Ο όρος "ελληνική κοινότητα", με πεζά αρχικά γράμματα, δηλώνει το σύνολο των Ελλήνων κατοίκων, την ελληνική κοινωνία της Καβάλλας. Με κεφαλαία αρχικά (Ελληνική Κοινότητα, Ελληνική Ορθόδοξη Κοινότητα κ.ά.), δηλώνει το θεσμοθετημένο και συγκροτημένο πολιτικό οργανισμό των Ελλήνων της πόλης.

Σιμντοια δέ και όμοιοια την πολιτείαν επί αυξήσει και είδαμονία καθιστά. Τής όμοιοίας και σιμντοίας όπαδοί όντες, την αυξήσαν δέ τής πολιτείας Καθάλλας επιθυμούντες και την πρόοδον τής άγαπητής νεολαίας θρηείοτες, τον παρόντα Κώδικα έρωμεν ποιήσαι..." (1-11-1864).

Λίγες ημέρες μετά οι Έλληνες συγκλούνται από τον Ιεράρχη τους στην εκκλησία της Παναγίας για να λάβουν αποφάσεις για τα ζητήματα της κοινότητάς τους. Καρπός της συγκέντρωσης αυτής είναι το "κοινόν συμφωνητικόν και υποσχετικόν γράμμα", που καταχωρημένο στον κώδικα της κοινότητας ετέχει θέση ιδρυτικής πράξης της Ελληνικής Ορθόδοξου Κοινότητας της Καθάλλας. "Διά του παρόντος ημετέρου κοινού ήμων Συμφωνητικού και Υποσχετικού γράμματος όδλον γίνεται ως παρατηρούαντες όπι τά κοινά ήμων πράγματα διειθνήμενα κατά τό δοκοούν έκάστω εφθασαν εις εσχάτην παραλίον και αντί να προσδεύωαι επί τά κρείττω, ως η σημερινή εποχή άπαιτεί, τοιναντίον όπισθοδρομοούν καθ' έκαστην επί τά χειρω, ως μη ώφευε, διά τοίτο συνελθόντες άταξ και ός εν τή προσωρινή Μητροπόλει προεδροείντος του Σεβαστου ήμων Αρχιερέως και Κυρίαρχου άγιου Ξάνθης Κυριου Διονισίου, και λαθόντες επί όψιν την έλληνην κατάστασιν των πραγμάτων τής Κοινότητάς μας, άπεφασίσαμεν προς διορθωσιν αυτών. Επί τοιούτω δέ ένέγετο η έπίσημος αυτή πράξις τής κοινότητος ήμων, και εις ένδειξιν διηρηκή και ασφάλειαν αυτής καταχωρείται εν τώδε τώ Κώδικη τής Ιεράς Μητροπόλεως Καθάλλας. Τη Ζ' 9δρίου 1864".

3. Κώδικας 1864-1889, σ. 1.
4. Ο.π. σ. 10-11

Το 1864 δε σηματοδοτεί ατύως το πέρας της κοινότητας στη φάση του οργανωμένου βίου της. Το έτος αυτό αποτελεί ορόσημο για την κοινότητα των χριστιανών της Καθάλλας και για άλλους λόγους. Όπως θα δούμε αναλυτικά στη συνέχεια, την εποχή αυτή συντελούνται καθοριστικές σημασίες αλλαγές στο νομικό καθεστώς και στον τρόπο διοίκησης των κοινότητων. Το νέο νομικό πλαίσιο παρέχει στους χριστιανούς μεγάλη περιθώρια και δυνατότητες για οικιαστική αυτοδιοίκηση, που στην Καθάλα αξιοποιούνται πλήρως από τη δεκαετία του 1870. Η Ελληνική Ορθόδοξη Κοινότητα υπερβαίνει τό ρόλο της ως συστατικού της οθωμανικής διοίκησης, απομακρύνεται από το οθωμανικό πλαίσιο λειτουργίας και γίνεται πραγματικά αυτοδιοικούμενος πολιτικός οργανισμός, με σαφείς ελληνικούς προσανατολισμούς. Η ρωμαίικη (ορθόδοξη οθωμανική) κοινότητα μεταβάλλεται σε ελληνική κοινότητα.

Στα 50 χρόνια του οργανωμένου βίου της (1864-1912/3) η ελληνική κοινότητα της Καθάλλας έχει να παρουσιάσει μια αξιόλογη κοινοτική οργάνωση και δραστηριότητα, έργα θαυμαστά, επιφανείς ανθρώπους και ευγενείς πράξεις. Έχει όμως να επιδείξει και αξιοπρόσεκτες διεργασίες Συλλογικό πνεύμα και ομοθυμία, αλλά και αντιπαλότητες και ρήξεις, προσήλωση στην παράδοση, αλλά και ανατροπές. Μια ενδιαφέρουσα, αν μη τι άλλο, και πολύποικίλη κοινοτική ζωή, πράγμα πολύ φυσικό για μια κοινότητα που στα μέσα του 19ου αιώνα ήταν ισχυρή και ασήμαντη, αλλά στις αρχές του 20ού αιώνα έφτασε να αποτελεί μια από τις πολυπληθέστερες και πιο εύρωστες του μακεδονικού Ελληνισμού.

5. Βλ. κεφ. 3.5.1.

Το ιστορικό έγγραφο του Κώδικα της εν Καθάλλα Ορθόδοξου Ελληνικής Κοινότητας, 1864-1889. Το έγγραφο φέρει την υπογραφή και τη σφραγίδα του μητροπολίτη Ξάνθης Διονισίου και τη σφραγίδα της εκκλησίας της Παναγίας

Ο κοινοτικός βίος των Ελλήνων της Καβάλας είναι το αντικείμενο αυτού του κεφαλαίου. Στην πρώτη ενότητά του διερευνούμε την "ιστορική ταυτότητα" της ελληνικής κοινότητας της Καβάλας: την προέλευση των μελών της, τις σχέσεις της με τις άλλες εθνοθρησκευτικές ομάδες της πόλης, τα οικονομικοκοινωνικά και ιδεολογικά της χαρακτηριστικά. Η ενότητα αυτή καλύπτει μια περίοδο περίπου οκτώ δεκαετιών (1830-1912/3). Στις τρεις επόμενες ενότητες εξετάζουμε τις κύριες συνιστώσες του κοινοτικού βίου: την Εκκλησία, την εκπαίδευση, τη διοικητική οργάνωση της κοινότητας. Στην τελευταία ενότητα αναφερόμαστε στις βασικές λειτουργίες της κοινοτικής ζωής. Για τις τέσσερις τελευταίες ενότητες οι πηγές καλύπτουν την περίοδο 1860-1912/3.

Στο στόχαστρο της εξέτασής μας βρίσκεται πάντα η συνοικία της Παναγίας. Γι' αυτό και δίνεται έμφαση στην περίοδο μέχρι το 1880. Μέχρι τότε, υπενθυμίζουμε, οι όποιες διεργασίες στο εσωτερικό της ελληνικής κοινότητας συντελούνται στην παλιά χριστιανική συνοικία, αφού εκεί διαμένουν οι περισσότεροι από τους μόνιμους κατοίκους, εκεί βρίσκονται οι εκκλησιαστικές αρχές και τα σχολεία της κοινότητας, εκεί λαμβάνονται οι αποφάσεις για τα θέματα της κοινοτικής ζωής, εκεί εκτυλίσσονται οι ενδοκοινοτικές συγκρούσεις. Ωστόσο σε πολλές περιπτώσεις (κυρίως για την περίοδο των τελευταίων δεκαετιών) το πλαίσιο αναφοράς είναι κατ' ανάγκη ευρύτερο. Π.χ. όσα θα αναφέρουμε στις ενότητες για τη διοίκηση της κοινότητας και τις λειτουργίες της κοινοτικής ζωής ισχύουν όχι μόνο για τη συνοικία της Παναγίας αλλά για όλη την ελληνική κοινότητα της Καβάλας. Και σ' αυτές τις περιπτώσεις όμως φροντίζουμε ώστε η εξέταση να εστιάζεται στη συνοικία της Παναγίας, έστω και "τεχνητά", επιλέγοντας δηλ. πηγές - παραδείγματα που αφορούν την παλιότερη χριστιανική συνοικία της πόλης.

Και κάτι ακόμη. Στο κεφάλαιο αυτό γίνεται, σκόπιμα βέβαια, ευρεία χρήση (μάλλον κατάχρηση) αποσπασμάτων από πηγές της εποχής, κυρίως από τους κώδικες της Ελληνορθόδοξης Κοινότητας, στα οποία μάλιστα διατηρούμε την ορθογραφία, τη σύνταξη, τα λάθη κλπ. Ο λόγος είναι πρόδηλος: Το πρωτογενές αυτό αρχειακό υλικό δεν αποτελεί απλώς πηγή πληροφορότητας για την εποχή του, αλλά είναι η ίδια η εποχή του. Και η γλώσσα δεν είναι κελυφος κενό, απλό εργαλείο επικοινωνίας, αλλά ενέχει ιδεολογία, πείρα, ηθική, αξίες. Τη χρήση λοιπόν των αποσπασμάτων, μέσα από τα οποία παρουσιάζεται ανάγλυφα και με τρόπο αυθεντικό η ζωή στις ποικίλες εκφάνσεις της, την επιβάλλει, κατά την άποψή μας, ο σκοπός αυτής της ενότητας.

3.2. Η ελληνική κοινότητα: ιστορικές περιπέτειες και κοινωνικά χαρακτηριστικά

3.2.1. Οι έποικοι: προέλευση και ενσωμάτωση

Για τη φθίνουσα πορεία του χριστιανικού - ελληνικού πληθυσμού της πόλης, από το 16ο μέχρι τις αρχές του 19ου αιώνα, κάναμε λόγο στο προηγούμενο κεφάλαιο. Αρκεί να σημειώσουμε εδώ ότι έπρεπε να περάσουν πάνω από 350 χρόνια για να αρχίσει η ελληνοχριστιανική κοινότητα της πόλης να πλησιάζει τα αριθμητικά μεγέθη που είχε κατά το 15ο αιώνα! Ακόμη και στην απογραφή του 1831 οι Έλληνες της πόλης υπολείπονται αυτών του 1478!

Η ασημαντή μέχρι τις αρχές του 19ου αιώνα μειονότητα αρχίζει σταδιακά να ενισχύεται με τον ερχομό εποίκων από άλλες περιοχές. Εκεί, στην άκρη της χερσονήσου, εγκαταστάθηκαν γύρω στα 1800-1830 οι πρώτοι "ξένοι", που έφυγαν από τον τόπο τους με την ελπίδα μιας καλύτερης μοίρας, έφεραν τις οικογένειές τους και συντοπίτες τους και μπόλιασαν γερά τη μέχρι τότε ισχνή ελληνική κοινότητα της πόλης. Ο εποίκισμός συνεχίζεται με αυξανόμενους ρυθμούς μέχρι τα τέλη της τουρκοκρατίας. Τις παραμονές της απελευθέρωσης (1912/3) ο ελληνικός πληθυσμός της πόλης είναι 25-30 φορές μεγαλύτερος απ' ό,τι στα μέσα του 19ου αιώνα!

Πολλοί από τους εποίκους, κυρίως τους παλιότερους, των μέσων του 19ου αιώνα, προέρχονται από τη Δυτική Μακεδονία και την Ήπειρο: Σιάτιστα, Βλάστη, Κοζάνη, Καστοριά, Κλεισούρα, Κόνιτσα, κυρίως όμως από τα Ζαγοροχώρια (ιδιαίτερα τη Λάιστα). Αυτή η μεταναστευτική κίνηση των Ηπειρωτών και Δυτικομακεδόνων προς την περιοχή μας έγινε σε διάφορες χρονικές φάσεις από τις αρχές μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα και είναι, όπως φαίνεται, και η μόνη οργανωμένη. Ορισμένοι από αυτούς δεν ήρθαν απευθείας στην Καβάλα, αλλά μετά από διαμονή λίγων ή πολλών ετών σε άλλες περιοχές, κυρίως των Σερρών και του Πραβίου.⁶

Ο μεγάλος όγκος των εποίκων, κυρίως μετά το 1860, προέρχεται από διάφορες περιοχές της ανατολικής Μακεδονίας: οι περισσότεροι από τις Σέρρες και τα χωριά της Ζίχνης (Αλιστράτη, Ροδολίδος, Σέμαλτο, Κόρμιστα κ.ά.), ίσοι σχεδόν από την επαρχία Παγγαίου (Πράβι, Μεσορόπη, Ποδοχώρι, Μουσθένη, Μπόμπλιανη κλπ.), λιγότεροι από την περιοχή της Δράμας (Νευροκόπι, Εδριρευτζίκ, Τοατάτζα, Δοξάτο κλπ.) και από τη Θάσο. Από το γειτονικό νησί έρχονταν όμως πολλοί κατά τις περιόδους επεξεργασίας των καπνών.

6. Α.Ι. Κοικοϊδής, *Οι μητροπόλεις και η διασπορά των Βλάχων, Θεσσαλονίκη 1999 (λήμμα Καβάλα)*.

ΕΠΙΣΤΑΣΙΟΝ ΠΟΤΟΠΟΤΙΑΣ
ΕΝ ΚΑΒΑΛΛΑ

ΚΥΡ. Γ. ΣΑΡΙΚΑ

ΟΙΚΟΣ ΙΔΡΥΘΕΙΣ ΤΟ 1875

ΑΠΟΦΘΗΚΗ ΟΙΝΩΝ

ΔΙΑΔΟΧΟΣ: **Κ. Γ. ΣΑΡΙΚΑΣ & ΣΙΑ**

Π. Μ.

№ 8 5 4 5 Α Ν Τ Ι Γ Ρ Α Φ Ο Ν 'Εν Καβάλλα τῆ 12 ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 1927

Ο Ι ἔν ΠΡΑΞΙΩ

Κ ΛΕΞΑΦΟΙ ΓΙΑΝΝΙΟΥ

ΔΟΥΝΑΙ

Τιμολόγιο ποτοποιίας της οικογένειας Σαρίκα από την Ήπειρο, που εγκαταστάθηκε στην Καβάλα περί το 1870 (Γ.Α.Κ. -Αρχαία Ν. Καβάλας).

Είναι χαρακτηριστικό ότι σε προικοσύμφωνο του 1861 ο γαμπρός αναφέρεται ως Γεώργιος (του) Πέτρου, Καβαλιώτη! Μία μόνο, πρώτη (1866) αναφορά για την "προσφορά των Βλάχων" ίσως να υποδηλώνει πως οι παλιότεροι αυτοί έποικοι κρατούσαν στη νέα τους πατρίδα τα ιδιαίτερα πολιτισμικά τους γνωρίσματα, πιθανότατα τη γλώσσα τους. Ωστόσο οι συνθήκες μιας ανοικτής εμπορικής πόλης, όπως η Καβάλα, ευνοούσαν την άμβλυνση των ιδιαιτεροτήτων. Οι έποικοι διατηρούσαν δέδαια στενές σχέσεις με τους συντοπίτες του τόπου καταγωγής τους (φαίνεται από την επιλογή μαρτύρων για τα προικοσύμφωνα ή τις διαθήκες τους) δε λειτουργούσαν όμως ως κλειστές κοινωνίες. Οι γάμοι λ.χ. μεταξύ Ηπειρωτών ή μεταξύ Λημνίων δεν ήταν περισσότεροι από τους "μικτούς".

Πολύ ισχυροί ήταν οι συναισθηματικοί δεσμοί των εποίκων με τις ιδιαίτερες πατρίδες τους. Δεν τις ξεχνούσαν, ακόμη και αν είχαν περάσει 30-40 χρόνια από την εγκατάστασή τους στην Καβάλα, και συχνά άφηναν με τις διαθήκες τους διάφορα ποσά (ή αξινητα) στις εκκλησίες ή τα σχολεία των χωριών τους (της Λάιστας Ζαγορίου, της Λήμνου, της Σιάτιστας, της Θάσου κ.ά.)⁹.

Αυτό που δεν μπορούμε να μετρήσουμε είναι το μέγεθος της νοσταλγίας τους. Ο Εγγλέζος Άμφοτ γίνεται στα 1900 μάρτυρας της νοσταλγίας των καπνεργατών από τη Θάσο, που μετά από μήνες επιστρέφουν στο νησί τους. Όσο ετοιμάζονται για το 10ωρο ταξίδι, το λιμάνι αντηχεί από τα τραγούδια τους, στα οποία απεικονίζεται η χαρά του γυρισμού

στην πατρίδα αλλά και η δυστυχία της ξενιτιάς. "Το δισάκι ενός ζητιάνου δεν είναι τόσο σκληρό όσο η ξενιτιά", λέει ένα απ' αυτά, ενώ κάποιος άλλο εκφράζει την οδύνη του ξενιτεμένου, που μαγεύτηκε από κάποια ξένη, ληομόνησε την αγαπημένη του και δε θα ξαναδεί τις ελιές της πατρίδας του¹¹.

Η πρώτη περίοδος, μετά το 1860 (από τότε διαθέτουμε στοιχεία για τους κατοίκους της πόλης), δεν είναι μόνο περίοδος προσαρμογής αλλά και αποκραυστάλλωσης της προσωπικής "ταυτότητας" του καθενός. Οι περισσότεροι δεν έχουν ακόμη "επώνυμο". Προσδιορίζονται από το πατρώνυμό τους, με αποτέλεσμα να είναι δυσχερής ο εντοπισμός της κάθετης συγγένειας (πατέρας, γιος και εγγονός έχουν διαφορετικά "επώνυμα"). Σε πολλές περιπτώσεις ένα από τα πατρώνυμα παίρνει θέση επωνύμου, είτε αυτούσιο (π.χ. Σταύρου, Θεοδώρου, Πούλου) είτε αργότερα με προσθήκη κατάληξης (Σταυρίδης, Θεοδωρίδης, Πουλιδής). Συχνά το πατρώνυμο συνυπάρχει με το επαγγελματικό (του πατέρα ή του ίδιου). Π.χ. Αναστάσιος Αργύρου, ντεριμεντζής (χασάπης, ραζιτζής, μπαζιτζής, καφετζής, αλατάς, σιγιάς κ.ά.). Ενίοτε και με τον τόπον καταγωγής ή προέλευσης: Γεώργιος Πέτρου, Καβαλιώτης (Αλιστροατίνος, Μουσουροπινός, Βλάχος, Αρτινός, Μαρωνίτης, Τηνιακός κ.ά.). Σ' άλλες περιπτώσεις συνυπάρχουν και τα τρία. Π.χ. Πέτρος (του) Αντωνίου, χρυσοχόου, Νεβεσκαλής (δηλ. από τη Νέβεσκα=Νυμφαίο). Στην τελευταία περίπτωση επικράτησε το επαγγελματικό: Πέτρος Χρυσόχου. Σε λιγότερες περιπτώσεις κάποιος εponομάζονται από τον πλευρά της μητέρας: το βαφτιστικό της, το αντρωνυμικό της, της καταγωγής της κλπ. Π.χ. Κωνσταντίνος Βενετίας, Νικόλαος Χρυσανθής,

9. Προσέφεραν 148 γρόσια υπέρ των σχολείων της πόλης (Κώδικας 1864-1889, σ. 40).

10. Οι πληροφορίες προέρχονται από τον Κώδικα Διαθηκών 1896-1913.

11. Abbott, *The tale of a tour in Macedonia*, σ. 297-298.

Ο Ηπειρώτης Στέργιος Χαριοιάδης, εγκατεστημένος στην Καβάλα στα μέσα του 19ου αι, ήταν προμηθευτής καπνών του οίκου Μακρόπουλου - Χαριοιάδη (αδελφού του) των Ινδιών (από: Η Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, έκδ. Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, Ε.Λ.Ι.Α., Αθήνα 1997).

Γιοβάνος Δραμιότισας, Παναγιώτης Σαμαράδινας. Ακόμη πιο σπάνια βρίσκουμε ονόματα που προέρχονται από παρατσούκλι, κάποιο χαρακτηριστικό ή αξίωμα. Π.χ. Μαρίκα Αθνασίου, κοντού, Δημήτριος κολτζάμπαση, Κωνσταντίνος κουκοφάδενας κλπ.

Όλα αυτά παρατηρούνται μέχρι περίπου το 1870-1880. Στα τέλη του 19ου αι. κάποιο από το παραπάνω (πατρώνυμο, επαγγελματικό, καταγωγής ή άλλο) έχει παγιωθεί ως οικογενειακό όνομα. Σε πολλές όμως περιπτώσεις έχει αντικατασταθεί από άλλο (π.χ. Μπέζας -> Αστεριάδης). Είναι βέβαιο ότι πολλοί από τους απογόνους των προαναφερθέντων δεν θα αναγνωρίζουν σήμερα τον προπάππο τους στα παραπάνω ονόματα. Κάποια άλλα ονόματα κράτησαν τη ρίζα τους αλλά πέρασαν από πολλές παραλλαγές (στις σελίδες των κωδικών της κοινότητας), μέχρι να καταλήξουν στην οριστική τους μορφή. Π.χ. Χαρουσίου, Χαρούση, Χαρουσιάδου, Χαρουσόπουλος, Χαρουσιάδης -> Χαριοιάδης / Κονσολούδη, Κονσολούδης, Κοντζολούδης, Κονσουλίδη -> Κονσουλίδης. Οι γυναίκες, όπως φαίνεται στα προικοσύμφωνα και τις διαθήκες, αρχικά προσδιορίζονταν πάντα από το βαφτιστικό του πατέρα τους. Π.χ. η Μαρία, κόρη του Ευαγγέλου καφετζή, αναφέρεται ως Μαρία Ευαγγέλου (και όχι ως Μαρία Καφετζή), ούζυγος ή χήρα του...¹²

3.2.2. Οι συνθήκες ζωής - οι σχέσεις με τις άλλες εθνοθησαυτικές ομάδες

Θεωρούμε συνήθως ως δεδομένα χαρακτηριστικά της Καβάλας του 19ου-20ού αι., μιας ανοικτής εμπορικής πόλης, την "πολυπολιτισμικότητα" και την "ανεκτικότητα" μεταξύ των εθνοθησαυτικών της ομάδων. Οι αφοριστικοί αυτοί χαρακτηρισμοί ανταποκρίνονται στις συνθήκες των τελευταίων δεκαετιών της τουρκοκρατίας. Όχι όμως και στην πραγματικότητα της περιόδου 1830-1880, κατά την οποία η μικρή ελληνική κοινότητα ζει υπό καθεστώς καταπίεσης.

Δεν είναι τυχαίο ότι τα φαινόμενα καταπίεσης (τουλάχιστον της μορφής και έκτασης που θα ιστορήσουμε) παρατηρούνται μέχρι περίπου το 1880. Πέρα από τις νωπές ακόμη μνήμες της Ελληνικής Επανάστασης, κατά την περίοδο 1830-1880 οι σχέσεις Ελλάδας - Τουρκίας είναι σχεδόν μονίμως τεταμένες και αρκετές φορές οι δύο χώρες φθάνουν στα πρόθυρα του πολέμου (μάλιστα το 1847, το 1854 και το 1868 διακόπτουν τις διπλωματικές τους σχέσεις). Την ίδια περίοδο αλληπάλληλα επαναστατικά κινήματα ξεσπούν σε διάφορες περιοχές του αλύτρωτου Ελληνισμού (Κρήτη, Θεσσαλία, Ήπειρο, Μακεδονία), ενώ προς το τέλος της περιόδου (1875-1878) η Βαλκανική συγκλονίζεται από γενικευμένες εξεγέρσεις χριστιανικών πληθυσμών (στη Βοσνία-Ερζεγοβίνη, Βουλγαρία, Μακεδονία) και πολέμους χριστιανι-

12. Από τους κώδικες της Ελληνικής Κοινότητας.

Γενίταροι (από: Dalvimart, 1804). Κατά τη συλλογική μνήμη, τα υπολείμματα του σώματος των γενίταρων κατέφυγαν στην πόλη της Καβάλας!

κών χωρών (Σερβίας και Ρωσίας) ενάντια στο οθωμανικό κράτος. Όπως είναι φυσικό, όλα αυτά συντηρούν το φυλετικό και θρησκευτικό φανατισμό των Τούρκων, αποδέκτης του οποίου είναι μοιραία το σύνολο ελληνικό στοιχείο.¹³

Μέχρι τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα επικρατούσε στην Καβάλα ένας μύθος, τόσο εδραιμένος στη συλλογική συνείδηση, ώστε να αναπαράγεται ως ιστορικό δεδομένο, με εκφράσεις του τύπου: "όπως είναι γνωστό...". Σύμφωνα μ' αυτόν, όσοι από τους γενίταρους είχαν διασωθεί μετά τη διάλυση του επίλεκτου αυτού σώματος και την εξόντωσή τους (1826), κατέφυγαν στην Καβάλα!¹⁴ Η εξήγηση

¹³ Για τα γεγονότα αυτά και τις επιπτώσεις τους στην Καβάλα, Κ. Λιτσιφίνου, *Το Ελληνικό Υποπροξενείο Καβάλας (1835-1878)*. Συμβολή στην ιστορία του Ελληνισμού της ανατολικής Μεσογείου και δυτικής Θράκης, διπλωματική εργασία μεταπτυχιακών σπουδών, Καβάλα 1994, σ. 68-99 (στο εξής: Λιτσιφίνου, *Υποπροξενείο Καβάλας*).

¹⁴ Γράφει λ.χ. στα 1876 ο εν Καβάλα υποπρόξενος Αρ. Παπαδοπούλος προς τον Ελληνα υπουργό των εξωτερικών: "Ως δέν άνοιεί το Υποφρέσιον, εν Καβάλα υπάρχουν οι φανατικώτεροι Οθωμανοί, καθόσον τόν φανατισμόν αυτών διέδωσαν έκτάται, διασωθέντων ενταύθι τών σποικιοτέρων Γενίταρων κατά την κατσίτροφην αυτών, παρά τών όποιων και μετέλυδον τόν κατά τών χριστιανών μέγαν φανατισμόν των..." (ΑΥΕ, 1876/99/1, Καβάλα 26-4-1976). Για την κατσίγηση του σώματος των Γενίταρων, Ζεζίνη, *Γενίταροι και Μπετασιασμός*, σ. 229-240

CAVALLA-L'Imaret

ΚΑΒΑΛΛΑ-Τὸ Ἰμαρέτι.

Το Ἰμαρέτι. Η μεγάλη θολωτή αίθουσα διδασκαλίας και τα δωμάτια των σοφτάδων (Γ.Α.Κ. - Αρχαία Ν. Καβάλας)

Τούρκοι ζαπτιέδες (από: Π. Ευελεκίδη, Θεσσαλονίκη και Μακεδονία 1798-1912, εκδ. Εστία, Αθήνα 1982).

της παράδοξης αυτής πεποίθησης πρέπει να αναζητηθεί στον ακραίο φανατισμό των μουσουλμάνων της πόλης, που γίνεται αντιληπτός ακόμη και από τους περσικούς ταξιδιώτες. "Η Καβάλα εξακολουθεί να είναι ακόμη μια φωλιά παλαιοτουρκικού φανατισμού", σημειώνει στα 1873 ο Γερμανός Löher.¹⁵

Ο φανατισμός των μουσουλμάνων της πόλης οφείλεται αναμφίβολα στους σοφτάδες του Ιμαρέτ και τους μπέηδες της Δράμας. Οι πρώτοι ήταν, όπως προαναφέραμε, οι σπουδαστές των δύο μεντρεσέδων του Ιμαρέτ, που με τα μισαλλόδοξα κηρύγματά τους επηρέαζαν τα πνεύματα των ομοθρήσκων τους. Μέχρι περίπου το 1880 πίσω από κάθε ανθελληνική ενέργεια στην Καβάλα όλοι έβλεπαν "τήν ένταυθα οθωμανικήν σχολήν του Ίμαρετίου Μεχμέτ Αλή πασά, έν ή διαιτώνται ως κηφήνες περί τούς τριακοσίους οθωμανόπαιδας, χρησιμοποιούσης πάντοτε ως πυρήν του κατά των χριστιανών μίσους και φανατισμού των", όπως έγραφε ο Έλληνας προξενικός πράκτορας Παν. Κρητικός το δραματικό καλοκαίρι του 1866.¹⁶

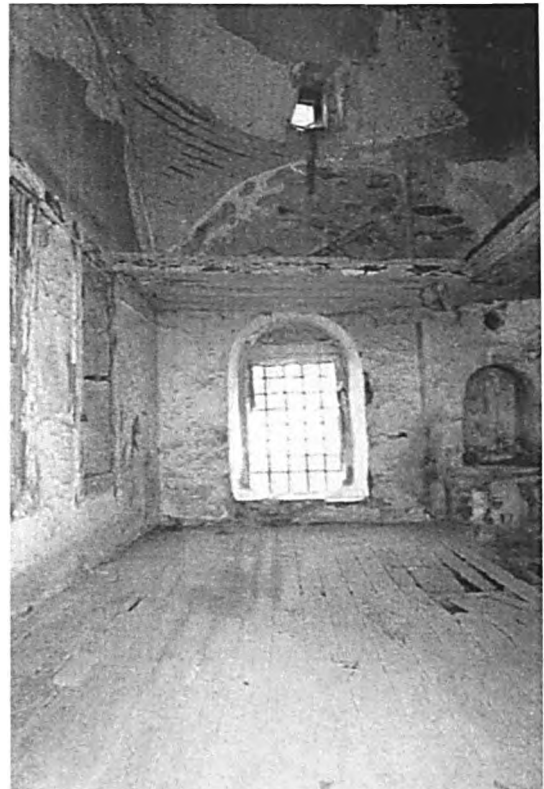
Κι αν οι σοφτάδες ήταν κυρίως εκτελεστικά όργανα, πρωταγωνιστές και ηθικοί αυτοουργοί στην υπόθαλψη του τουρκικού φανατισμού ήταν οι πανίσχυροι μπέηδες της Δράμας. Κυρίως ο Ταχίρ Ομέρ

μπέης, ανηψιός του Μεχμέτ πασά της Δράμας (του γνωστού από την Επανάσταση του 1821, Δράμαλη). Μόνιμη επιδίωξη των μπέηδων ήταν, εκτός πολλών άλλων, και η όξυνση των σχέσεων ανάμεσα σε χριστιανούς και μουσουλμάνους, ώστε να προσφέρουν τις "καλές υπηρεσίες" τους και έτσι να αυξάνουν την επιρροή τους στην οθωμανική κυβέρνηση¹⁷. Συχνά δρούσαν σε αгаστή συνεργασία με τους σοφτάδες του Ιμαρέτ.

Σταχυολογούμε στη συνέχεια ενδεικτικές απλώς μαρτυρίες από τις πηγές της εποχής (1830-1880), μέσα από τις οποίες διαγράφεται ολοκάθαρα το ζοφερό για τους Έλληνες της Παναγίας κλίμα.

Η προφορική παράδοση διέσωσε την πληροφορία ότι κατά την Επανάσταση του 1821 (άγνωστο πότε ακριβώς) ο ελάχιστος χριστιανικός πληθυσμός δρέθηκε στο έλεος της οργής του τουρκικού πλήθους. Κατά τη μαρτυρία, οι μουσουλμάνοι συναθροίστηκαν στην κεντρική οδό της χερσονήσου και απειλούσαν τους χριστιανούς με γενική σφαγή. Θύμα της αντεκ-

17. Για τους μπέηδες του 18ου αι., Γ. Κουτζαζιώτη, "Οι ισχυροί αγάνηδες της Δράμας, της Ζίχνας και των Σερρών (τέλη 18ου - αρχές 19ου αι.)...", Η Δράμα και η περιοχή της, Γ. Επιστημονική Συνάντηση, Πρακτικά, Δράμα 2002, σ. 189-205. Για το 19ο αιώνα, Λυκοβίνοι, Υποπροξενείο Καβάλας, σ. 6-7 και διάσπαρτες αναφορές.

Δωμάτιο σοφτάδων στο Ιμαρέτ.

15. Ευελεκίδη, Μακεδονία και Τοπική 1798-1912, σ. 80.

16. ΑΥΕ. 1866/36/2. Καβάλα 22-7-1866.

δίληψής τους υπήρξε ο Κωνσταντίνος Σεραϊδάρης, που απαγχονίστηκε στο μεγάλο πλάτανο, έξω από το τζαμί του Ιμπραήμ πασά¹⁸.

Με εχθρικό πνεύμα αντιμετώπισαν οι Τούρκοι της Καβάλας τον πρώτο εκπρόσωπο του ελληνικού κράτους στις αρχές του 1835, λίγα χρόνια μετά το τέλος της Ελληνικής Επανάστασης. Όταν ο Π. Σκουτερίδης ύψωσε την ελληνική σημαία στο προξενικό κατάστημα (Απρ. 1835), αυτό θεωρήθηκε θρασεία πρόκληση. Μετά από τις αντιδράσεις των Τούρκων της πόλης και διάδημα τους προς την Κων/πολη, οι οθωμανικές αρχές υποχρέωσαν τον Έλληνα προξενικό πράκτορα να υποστείει τη σημαία και τον διαμήνισαν ότι δεν τον αναγνωρίζουν πλέον ως επίσημο εκπρόσωπο του ελληνικού κράτους. Στις ελάχιστες εκθέσεις της δεύτερης περιόδου του (μετά το 1838) ο προξενικός πράκτορας τονίζει ότι επέδειξε ιώβεια υπομονή "απέναντι του φανατισμού και της βαρβαρότητας των κατοίκων και αρχών των μερών τούτων", ότι προσπάθησε να καλλιεργήσει αγαθές σχέσεις με τις τουρκικές αρχές "πρός όφελος των όμοιθών του" και ότι τελικά με τη μετροπαθείά του κατόρθωσε να κερδίσει "τήν υπόληψιν... των εν Καβάλλα αρχών και Οθωμανών προκρίτων, ει και φείσει δισασγύων και άκρως μισούντων τοίς Έλληνας"¹⁹.

Κατά τη δεκαετία του 1840 διάφορα γεγονότα στην ευρύτερη περιοχή τροφοδοτούν την καχυποψία των Τούρκων και τους δίνουν αφορμές να καταπιέζουν και να τρομοκρατούν τους Έλληνες ουντολίτες τους²⁰. Ο Άγγλος πρόξενος στη Θεσσαλονίκη Ch. Blunt (που ενημερωνόταν από τον Μιχαήλ Σπόντη, υποπρόξενο της Αυστροουγγαρίας στην Καβάλα) αναφέρεται σε "τουρκικές βαρβαρότητες", προσβολές και ξυλοδαμούς χριστιανών και τονίζει ότι "το περιβάλλον της Καβάλας είναι πολύ επικίνδυνο". Πληροφορεί επίσης ότι λόγω της κακόδοτης επιρροής των Δραμινών μετέδρων οι εינוϊκές για τους χριστιανούς μεταρρυθμίσεις του 1839 κατέληγαν εδώ να θεωρούνται "κινό γράμμα"²¹.

18. Δ.Κ. Δημητριάδη, "Ιστορικά σημειώματα. Ο,τι μας ελληροδότησεν η παράδοσις διά την Επανάστασιν του 1821", εφ. Κήριξ Καβάλας (24-10-1930).

19. ΑΥΕ, 1835/III, Κωνσταντινούπολη 12-3-1835, 1840/36/2, Καβάλα 22-6-1840, 1844/36/2, Θεσσαλονίκη 27-6-1844.

20. Αναφέρουμε ενδεικτικά τις ενέργειες Αιγυπτίων πρακτόρων του Μεχμέτ Αλή, που κατά την περίοδο της Τουρκοαιγυπτιακής κρίσης (1839-1841) προαπαθούσαν με ομητήριο την Καβάλα και τη Θάσο να ξεσηκώνουν χριστιανούς και μουσουλμάνους κατά τον σουλτάνο, πς απόπειρες των παλαίμαχων αγωνιστών Πάνη Μακρινιάνη και του Καβαλιώτη Λιαρίωνα Καρατζόγλου να δημιουργήσουν ενοικίες συνθήκες για την εξέγερση του μακεδονικού Ελληνισμού κ.λ. (Λιχοιρίνοι, Υπαρροξενείο Καβάλας, α. 71-72).

21. FO 78/1526f.305, Θεσ/νίκη 31-12-1844, 195/240f.271, ό.π., 31-12-1844, 195/40f.692, ό.π., 28-10-1846. Αναφέρουμε ένα χαρακτηριστικό περιστατικό: Χριστιανός βαρκάρης ξυλοκατήθηκε άγρια, επειδή δεν επέτρεψε σε Τούρκο να τον κλέψει λίγα πορτοκάλια που φέλιγε στη βάρκα του!

Υπό τις συνθήκες αυτές αποκτά ακόμη μεγαλύτερη αξία η παράτολη πρωτοβουλία του Μάρκου Φώσκολου να αγνοήσει τις αντιδράσεις και να υψώσει (Πρωτοχρονιά του 1847) την ελληνική σημαία στο προξενικό κατάστημα της Ελλάδας, το οποίο βρισκόταν μέσα στα τείχη, κοντά στη θάλασσα, σύμφωνα με τις διζές του ασαφείς πληροφορίες²².

Στις παραμονές του Κριμαϊκού πολέμου (1853-56) όλη η περιοχή της Καβάλας γίνεται θέατρο απειρίγραπτων αγριοτήτων από τους διερχόμενους νεοσύλλεκτους που στρατολογεί ο Ταχέρ Ομέρ μπέης της Δράμας. Στις αναφορές του ο προξενικός πράκτορας Σ. Μανέας διεκτραγωδεί "τάς διαιοπραγίας, αιθαιρεισίας, άρπαγιάς... όσας υπέστησαν οι κάτοικοι χριστιανοί τής πόλεως ταύτης... τας άφορήτους θηριωδίας, ήτοι φόνοις, άτιμώσεις υπάνδρων γυναικών, διαίας παρθενοφρορίας" κ.λ. Ενημερώνει επίσης τον προϊστάμενό του ότι δολοφονήθηκαν άναδρα δύο χριστιανοί στο άκρο της πόλης και ότι "σημερον εξετελέσθη ή κηδεία των νεκρών ένταύθα". Ο συντάκτης των εκθέσεων εικάζει "ότι όλα ταύτα πράττονται σιναίνεσει των αρχών ένταύθα" και τονίζει με απόγνωση: "...διατελούμεν είς κίνδυνον και υπό κράτος αναρχικόν"²³.

Υπό το κράτος του φόβου συνέχισαν να ζουν οι χριστιανοί της πόλης ακόμη και μετά το τέλος του Κριμαϊκού πολέμου και την έγδοση του Χάτι Χουμαγιούν (1856)²⁴. Οι διακηρύξεις του διατάγματος περί ισότητος όλων των υπηκόων του σουλτάνου θεωρήθηκαν από τις τουρκικές αρχές της πόλης ως νεκρό γράμμα, οι μεταρρυθμίσεις άρρησαν να εφαρμοστούν και οι χριστιανοί είχαν τυπική μόνο συμμετοχή στα μικτά συμβούλια και δικαστήρια. Αντίθετα, το διάταγμα αυτό αποτέλεσε πρόκληση για τους Τούρκους, που ένιωσαν ταπεινωμένοι από τη νομοθετική εξίσωσή τους με τους ραγιάδες, αύξησε τη μισαλλοδοξία τους και τους έκανε πιο καταπιεστικούς έναντι του ελληνικού στοιχείου. Όχι τυχαία λοιπόν τα επόμενα χρόνια παρατηρείται ό όλη την περιοχή, κυρίως δε στην Καβάλα, το φαινόμενο των "εκοούσιων" εξιλοαμομών. Σε τέτοια ευρεία κλίμακα μάλιστα, ώστε ο Άγγλος πρόξενος της πόλης να κάνει λόγο για ηθική κατωτερότητα του χριστιανικού στοιχείου²⁵.

22. Για το γεγονός και τις αντιδράσεις, Λιχοιρίνοι, Υποπρόξενείο Καβάλας, α. 72-73.

23. ΑΥΕ, 1835/99/1, Καβάλα 10-10-1853, ό.π., Θεσσαλονίκη 22-10-1853.

24. Το Χάτι Χουμαγιούν, εμσχιόντας την προηγουμένη μεταρρυθμιστική προσπάθεια του 1839 (Χάτι Σερίφ), περιλάμβανε εγγυήσεις για τη ζωή, την τιμή και την περιουσία όλων των υπηκόων του σουλτάνου και υποσχέσεις για ισότητα μεταχείριση τοίς στη φορολογία, την ατσονομή της δικαιοσύνης και τη συμμετοχή τοίς στη διοίκηση. Ενδεικτικά Θ. Βερέμη, "Οι οθωμανικές μεταρρυθμίσεις (Τανζιμάτ)", ΙΕΕ, τ. ΙΓ', α. 168-171.

25. FO 295/2f.28, Καβάλα 26-8-1858, FO 295/2f.70, Καβάλα 17-2-1859.

Το χριστιανικό νεκροταφείο πλησίον της εκκλησίας του Αγ. Ιωάννη (αρχείο Ι.Λ.Α.Κ. του κ. Ν. Ρουϊδομέτση). Στα 1866-69 και 1875-78 η εκφορά των νεκρών της Παναγίας, διά μέσων των τουρκικών μαχαλάδων, ήταν μαρτυρική.

Η αντίδραση και ο φανατισμός των Τούρκων εκδηλώθηκαν τότε και με μαζικές πράξεις βίας (κυρίως στις Σέρρες). Στην Καβάλα ιδιαίτερα ανησυχητική έγινε η κατάσταση τον Αύγουστο του 1858, καθώς διαδίδονταν φήμες για μαζική σφαγή των Ελλήνων από τους 200 σοφτάδες του Ιμαρέτ. Τον πανικό επέτεινε η είδηση ότι δύο υψηλόβαθμοι Τούρκοι έφτασαν για το σκοπό αυτό από τις Σέρρες. Ο Άγγλος πρόξενος, παρότι δεν συμμερίζεται τις ανησυχίες αυτές και θεωρεί πιθανές μόνο κάποιες μεμονωμένες πράξεις εκδίκησης, ζητεί να έρθει στην Καβάλα ένα βρετανικό πολεμικό πλοίο, ώστε οι χριστιανοί να νιώθουν ασφαλείς.²⁶

²⁶ FO 295.2 ff.28-29, Καβάλα 26-8-1858, FO 295.2 ff.30-31, Καβάλα 2-9-1858.

Τούρκοι νιζάμηδες (πεζικάριοι) (αρχείο Γρ. Τροινάκου, από: *Η Μακεδονική θύελλα... 1903-1907*, εκδ. Τροχαλία, Αθήνα 1994).

Δραματικές στιγμές έζησε ο Ελληνισμός της Παναγίας το καλοκαίρι του 1866. Έναυσμα για την εκδήλωση ανθελληνικών ενεργειών αποτέλεσε η άδεια της Πύλης για την ανέγερση της εκκλησίας του Τιμίου Προδρόμου στη νέα χριστιανική συνοικία. Αυτό όμως που πυροδότησε τις αγριότητες ήταν το ξέσπασμα της Κρητικής Επανάστασης (1866-1869) και οι υπόνοιες για επέκταση των επαναστατικών κινήσεων και στη Μακεδονία²⁷.

Απερίγραπτες ασήμιες σημειώθηκαν κατά την εκφορά της σωρού του Εμμανουήλ Σταυράκη, επιφανούς Καβαλιώτη, παρουσία πλήθους χριστιανών και όλων των προξενικών αντιπροσώπων της πόλης (μέσα Μαΐου 1866). Μετά τις καθ' όδον ύβρεις, προπηλατισμούς και κατάρτες ("όλοι οι γκισούρηδες να ψοφήσουν"), τριακόσιοι Οθωμανοί έφραξαν την κεντρική πύλη του τείχους, μην αφήνοντας την πομπή να κατευθυνθεί προς τα νεκροταφεία (που βρίσκονταν περίπου στο χώρο του σημερινού δημοτικού σχολείου του Αγίου Ιωάννη)...

Λίγες μέρες αργότερα οι σοφτάδες χάραξαν σταυρό στο πλακόστρωτο έξω από το Ιμαρέτ και τον πατούσαν, ανάγκαζαν μάλιστα και τους διερχόμενους χριστιανούς να κάνουν το ίδιο. Τις ίδιες μέρες ελληνικές περιουσίες καταστρέφονται και όσοι χριστιανοί τολμούν να περάσουν από την κεντρική οδό της χερσονήσου κακοποιούνται. Μεταξύ αυτών, ο Μιχαήλ Σπόντης, ο Έλληνας προξενικός πράκτορας Π. Κρητικός και η σύζυγος του Μάρκου Φώκολου, που λιθοβολήθηκε πηγαίνοντας στην εκκλησία.

²⁷ Η Κρητική Επανάσταση προκάλεσε επιδείνωση και τελικά διακοπή των ελληνοτουρκικών σχέσεων. Το 1866 εμφανίστηκαν και ελληνικά σώματα υπό τον Λεωνίδα Βοϊλάκη στα παράλια της Χαλκιδικής.

Η απόπειρα δολοφονίας του Κ. Χατζηζώστα, εμπορικού πράκτορα των αδελφών Αββοί, από αστυνομικό όργανο (αρχές Ιουλίου) και οι φήμες για επικείμενες μαζικές σφαγές πανικόβαλλαν τους χριστιανούς, που προσέφευγαν στα ξένα προξενεία ζητώντας προστασία. Ήταν τέτοια η κρισιμότητα της κατάστασης, ώστε οι εδώ προξενικοί αντιπρόσωποι συσκέπτονται και υποβάλλουν από κοινού αίτηση προστασίας προς τις προξενικές αρχές των Μεγάλων Δυνάμεων στη Θεσσαλονίκη!

Ο Ταχίρ Ομέρ μπέης, που διενήργησε αναζήσεις για την απόπειρα δολοφονίας κατά του Χατζηζώστα, όχι μόνο απάλλαξε το δράστη, αλλά και ανάγκασε επί απειλή θανάτωσης τον εφημέριο της Παναγίας και αρχιερατικό επίτροπο παπα-Ανθίμο και ορισμένους χριστιανούς προκρίτους να διαβεβαιώσουν εγγράφως ότι οι χριστιανοί χαιρούν πάσης ασφαλείας, ότι είναι ευχαριστημένοι από την τοπική διοίκηση και ότι οι προξενικοί της πόλης, που διεκτραγωδούσαν την κατάσταση στις προϊστάμενες αρχές τους, ήταν ψεύτες και ουζοφάντες.

Κατά το διάστημα αυτό ο μόνος που τολμά να υψώσει φωνή διαμαρτυρίας και εργάζεται για την προστασία των τρομοκρατημένων Ελλήνων είναι ο Άγ-

γλος προξενος της πόλης J. Maling (για το λόγο αυτό προτείνεται αργότερα να τιμηθεί από το ελληνικό κράτος). Κατοικώντας κοντά στο Ιμαρέτ, είχε άμεση αντίληψη για τα δεινοπαθήματα των χριστιανών²⁸.

Την ειρηνική συνύπαρξη των ετών 1870-1875 διέκοψε η "Ανατολική Κρίση" (1875-1878)²⁹. Κατά την τριετία αυτή δέχθηκε ισχυρά πλήγηματα και ο μουσουλμανικός πληθυσμός (δίαιη στρατολόγηση, δυσβάσταχτη φορολόγησή του κ.ά.), με αποτέλεσμα να αφερνιστούν και πάλι τα αθηλλήνικά του αντανακλαστικά. Τα ελάχιστα που ιστορούμε είναι ενδεικτικά:

Στη Θεσσαλονίκη στις 24 Απριλίου 1876 ένα έξι-αλλο τουρκικό πλήθος κατέσφαξε τους προξενους της Γερμανίας και της Γαλλίας, Αββοί και Moulin.

28 ΑΥΕ. 1866/36/2, Καβάλα 22-7 και 28-7-1866, σ.λ. Θεσσαλονίκη 3-8-1866, 1868/36/2, Καβάλα 11-10-1868

29 Λικιφρονί, Υπότροξενείο Καβάλας, σ. 81-99. Κατά την περίοδο αυτή ("Ανατολική κρίση", 1875-1878) η Βαλκανική ανταρσία από εξεγερσεις των χριστιανικών πληθυσμών της κατά της οθωμανικής κυριαρχίας. Η αίτια αυτή αντιδραση οδήγησε στο ρωσοτουρκικό πόλεμο (1877-78) και τη Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου (Μαρτ. 1878). Για τα πολεμικά και διπλωματικά γεγονότα. Χ.Α. Νάντος, Η συνθήκη του Αγίου Στεφάνου και ο Ελληνισμός, Θεσσαλονίκη 1953, σ. 11-63. Για τους όρους της Συνθήκης, βλ. κεφ. 3.4.2, σημ. 144

Αξιωματικοί του οθωμανικού ιππικού (σουβαρήδες)

(αρχείο Γρ. Τρουφάκου, από: Η Μακεδονική θύελλα, 1903-1907, εκδ. Τροχαλία, Αθήνα 1994).

Η είδηση έδωσε φτερά στους 400-500 σοφτάδες του Ιμαρέτ, που με συγκεντρώσεις, διαδηλώσεις και προκλήσεις καλλιεργούσαν το έδαφος για δυναμικές ενέργειες. Τη φήμη για επικείμενες σφαγές ενίσχυαν και οι προετοιμασίες των Τούρκων: αγόραζαν σφαίρες και μολύβι, τρώχίζαν τα ξιφί τους και διόρθωναν τα όπλα τους. Στα μέσα Μαΐου οι χριστιανοί της Παναγίας πανικόβλητοι μεταφέρουν τις οικογένειές τους σε ασφαλέστερες κατοικίες, εκτός της χερσονήσου, αποφεύγουν να κυκλοφορούν μετά τη δύση του ηλίου και με απεγνωσμένες εκκλήσεις τους προς τα προξενία της πόλης ζητούν προστασία. Μετά από πιέσεις των ξένων προξένων εστάλησαν 200 στρατιώτες από τη Θεο/νίκη και ανέλαβαν περιπολίες στους δρόμους της Καβάλας.

Νέα μάλιστα εμφανίζεται προς τα τέλη του 1876: οι βασιβουζούκοι (δηλ. άτακτα σώματα) που στρατολογούνταν από τον Ταχίρ Ομέρ για να σταλούν στο σερβοτουρκικό μέτωπο. Μετά από αλλεπάλληλες ληστείες, λεηλασίες, βιασμούς, απαγωγές για λύτρα και καταστροφές ελληνικών καταστημάτων (“...όπου είσρχοντο μετά τιμπάνων πυροβολούντες...”) οι τουρκικές αρχές συνέλαβαν έναν, “για τα μάτια του κόσμου”. Αναγκάστηκαν όμως να τον αποφυλακίσουν αυθημερόν, καθώς οι υπόλοιποι κατέκλυσαν την χερσόνησο της Παναγίας, απειλώντας να την πυρπολήσουν.

Στα τέλη του 1876 και το 1877 η κατάσταση επιδεινώνεται. Ο αρχιερατικός επίτροπος και οι πρόκριτοι της ελληνικής κοινότητας υποβάλλουν τις παρατήσεις τους, διαμαρτυρόμενοι για τις αναιτίες συλλήψεις και φυλακίσεις Ελλήνων. Οι φήμες για δολοφονίες επώνυμων Ελλήνων φαίνονται περισσότερο από ποτέ βάσιμες (δύο απόπειρες σημειώνονται κατά του Ιωάννη Κωνσταντινίδη). Η σχεδιαζόμενη θανάτωση των Ελλήνων προκρίτων αποσοβείται τη τελευταία στιγμή με ενέργειες των ξένων προξένων και του συνετού Χατζή Εσάτ, αδελφού του Ταχίρ Ομέρ (!) κλπ. Ήταν τέτοιος ο τρόμος των χριστιανών, που δεν τόλμησαν να διαμαρτυρηθούν καν για τη βεδήλωση των ιερών συμβόλων και την κακοποίηση των ιερών από τους σοφτάδες, κατά την εκφορά της σωρού του Επαμ. Κωνσταντίνου στην Παναγία (Δεκ. 1876).

Στα τέλη της δραματικής αυτής περιόδου νέα δεινά περιμένουν τους Έλληνες της Καβάλας. Λόγω της ραγδαίας πρόελασης του ρωσικού στρατού στα Βαλκάνια, χιλιάδες Οθωμανοί, κυρίως Κιρκάσιοι, εγκαταλείπουν έντρομοι τις βουλγαρικές περιοχές και κατευθύνονται νότια. Στα τέλη Ιανουαρίου 1878 όλη η πόλη της Καβάλας έχει κατακλυστεί από 17.000 οπλισμένους πρόσφυγες! Πέρα από την ανεπάρκεια των τροφίμων, τη δυσωδία και τις θανατηφόρες επιδημίες, η παραμονή τους εγκυμονούσε τεράστιους κινδύ-

νους για την ασφάλεια των κατοίκων, κυρίως της Παναγίας, αφού καθημερινά πολιορκούσαν το διοικητήριο και τα προξενία για να εκδιώξουν την αποστολή πλοίων που θα τους περνούσαν στη Μ. Ασία³⁰.

Αν βασιστούμε μόνο στα περιστατικά που ιστορήσαμε, θα οδηγηθούμε ίσως σε βεβαιωμένα συμπεράσματα για τις σχέσεις των εθνοθρησκευτικών ομάδων της πόλης. Οφείλουμε λοιπόν ορισμένες εξηγήσεις:

Εξετάζοντας προσεκτικά τα γεγονότα, θα διαπιστώσουμε ότι η καταπίεση των Ελλήνων δεν προερχόταν τόσο από το σύνολο μουσουλμανικό πληθυσμό, όσο κυρίως από τις μικρές δυναμικές ομάδες (τους σοφτάδες του Ιμαρέτ και τους διερχόμενους επίτακτους) ή από ισχυρούς παράγοντες (τις οθωμανικές αρχές της πόλης και τους μετέδης της Δράμας) που ανέχονταν ή και υπέθάλπαν τη δράση των πρώτων.

Δεν πρέπει επίσης να παραβλέψουμε και αυτό: Οι πληροφορίες μας για τα γεγονότα του 1830-1878 ντύνονται κατά βάση από προξενικές πηγές, κυρίως ελληνικές, οι οποίες, όπως είναι φυσικό, εστιάζονται σε ακραία συμβάντα και αγνοούν τη συνήθη καθημερινή πραγματικότητα. Οι φιλικές λ.χ., κοινωνικές ή επαγγελματικές σχέσεις ανάμεσα σε Έλληνες και Τούρκους σπανίως αποτυπώνονται σ' ένα επίσημο έγγραφο. Αυτό δε σημαίνει όμως ότι δεν υπήρχαν, ακόμη και κατά τις περιόδους που οι σχέσεις των εθνοθρησκευτικών ομάδων ήταν τεταμένες. Οι κώδικες της ελληνικής κοινότητας περιέχουν πράξεις (διαθήκες, καταγραφές και διανομές περιουσίας κ.ά.) που αποδεικνύουν ότι οι Έλληνες της πόλης είχαν επαγγελματικές σχέσεις με Τούρκους, Εβραίους και Γύφτους και πολλές συναλλαγές (ομόλογα, βερεσέδια, συμβόλαια), οι οποίες μάλιστα διέπονταν από πνεύμα απόλυτης εμπιστοσύνης. Από την ίδια πηγή μαρτυρείται ότι ορισμένοι Τούρκοι της πόλης έτρεφαν αγαθά αισθήματα για τους χριστιανούς συμπολίτες τους, όπως π.χ. ο Σαλή εφέντης που το 1879 δώρισε οικόπεδο του για την ανέγερση της εκκλησίας του Αγίου Αθανασίου³¹.

Είναι φανερό λοιπόν ότι η εικόνα που σχηματίζουμε για τις σχέσεις των δύο κοινοτήτων (μέσα από τα γεγονότα που ιστορήσαμε) δεν είναι ολοκληρωμένη, ίσως ούτε και πραγματική. Θα ήταν ορθότερο να πούμε πως όσα προηγήθηκαν δεν απεικονίζουν τόσο τις σχέσεις των σύνολων πληθυσμών, όσο κυρίως το πλαίσιο και τις συνθήκες μέσα στις οποίες καλούνται αυτές να αναπτυχθούν.

30. Για τα συμβάντα στην Καβάλα κατά την περίοδο 1875-1878, υπάρχει μια πληθώρα προξενικών εκθέσεων (ανά εβδομάδα ή 15νθήμερο), του Ελληνικού, κυρίως, και του Αγγλικού Υποπροξενείου της πόλης. Δεν υποσημειώνονται για πρακτικούς λόγους (βλ. Λυκοφίνου, Υποπροξενείο Καβάλας, σ. 82-99).

31. Κώδικας 1864-1889, σ. 205.

Βερονίτζα 22 Δεμ. 1878

Γεωργίου Καραγιάννη	π	256-
Γεωργίου Νέου	"	166-
Ανδρέου	"	57-50
Ανδρέου Παπαγιάννη	"	699-50
Γεωργίου Κουκουλάκη	"	50-
Γεωργίου Μουχτά	"	336-
Ανδρέου Καραγιάννη	"	445-
Ανδρέου Καραγιάννη	"	2613-
Βερονίτζα 22 Δεμ. 1878		
Ανδρέου Καραγιάννη	π	1565-
Ανδρέου Καραγιάννη	"	1509-
Ανδρέου Καραγιάννη	"	3070-
Ανδρέου Καραγιάννη	"	457-
Ανδρέου Καραγιάννη	"	238-
Ανδρέου Καραγιάννη	"	190-
Ανδρέου Καραγιάννη	"	690-
Ανδρέου Καραγιάννη	"	139-
Ανδρέου Καραγιάννη	"	276-
Ανδρέου Καραγιάννη	"	180-
Ανδρέου Καραγιάννη	"	572-
Ανδρέου Καραγιάννη	"	44-
Ανδρέου Καραγιάννη	"	316-
Ανδρέου Καραγιάννη	"	371-
Ανδρέου Καραγιάννη	"	89-
Ανδρέου Καραγιάννη	"	38-
Ανδρέου Καραγιάννη	"	35-
Ανδρέου Καραγιάννη	"	112-
Ανδρέου Καραγιάννη	"	32-
Ανδρέου Καραγιάννη	"	176-

Από πρακτικό καταγραφής περιουσίας Έλληνα κατοίκου της Παναγίας (1885).

Δεν θα ισχυριστούμε δέβαια ότι οι συνθήκες αυτές δεν έριχναν βαριά τη σκιά τους και στις σχέσεις των απλών ανθρώπων. Οι διαθέσιμες πηγές της εποχής -οι προξενικές εκθέσεις και τα περιηγητικά κείμενα- αποκαλύπτουν περισσότερα από όσα δηλώνουν. Πολλοί από τους προξένους, κυρίως οι Έλληνες, δε φείδονται υποτιμητικών εκφράσεων για τους Τούρκους. Αναφέρονται σ' αυτούς με αφοριστικούς χαρακτηρισμούς, όπως "βάρβαροι", "φανατικοί", "διαφθαρμένοι" κλπ. Ειρωνεύονται συνήθεις τους, λ.χ. το "μπαξίσι", που το θεωρούσαν μέρος "του σιστημάτος εύγενείας των Όθωμανών". Αναπαράγουν διάφορα στερεότυπα, όπως για τα "αίσχιστα (σεξουαλικά) πάθη του όθωμανικού βαρβαρισμού". Γενικεύουν μεμονωμένα περιστατικά, λ.χ. ότι "κατά τάς έορτάς του Βαϊραμίσι, ό θρησκευτικός νόμος των... ώθει πάντοτε είς την διάπραξιν φόνων κατά χριστιανών..." κλπ. Κι όλα αυτά, για να αποδώσουν στους Τούρκους γνωρίσματα κατώτερης και απολίτιστης ράτσας.

Παρόμοιες διαθέσεις έχουν και ορισμένοι από τους περιηγητές, που δεν παραλείπουν να καταγράψουν οτιδήποτε χαρακτηρίζει, κατά την άποψή τους, "τον Τούρκο": πνευματική υστέρηση, σοκολαδομαζοχισμός, κουτοπονηριά, οκνηρία, ναυτική ασχετοσύνη κλπ. Από τα κείμενά τους πληροφορούμαστε διάφορες ιστορίες που κυκλοφορούσαν τότε στην πόλη,

συχνά υπό μορφή ανέκδοτων. Ενδεικτικές είναι οι εξής: Όταν ο Μεχμέτ Αλή αποφάσισε να ευεργετήσει τη γενέτειρά του, αρχική του πρόθεση ήταν να χαρίσει στους συμπολίτες του ένα σχολείο για να φωτίσει τα μυαλά τους και ένα καλό λιμάνι για να ανθήσει το εμπόριο. Όμως οι Τούρκοι της πόλης θεώρησαν το πρώτο περιττό, αφού όλες οι χρήσιμες γνώσεις περιείχονταν στο Κοράνι, και το δεύτερο δλαπτικό, επειδή τα πολλά καράβια θα έδιωχναν τα καλά ψάρια στα βαθιά! Έτσι, λέει, παρακάλεσαν το σουλτάνο να τους κτίσει ένα ιμαρέτ (πτωχοκομείο)... Επίσης: Ο γερμανοπουδασμένος Έλληνας γιατρός έπρεπε να ξεχάσει όσα του δίδαξε η επιστήμη του και να θεραπεύει τις γυναίκες των Τούρκων εξ αποστάσεως. Στην καλύτερη περίπτωση, κι αφού είχε προηγηθεί ευρύ οικογενειακό σιμβούλιο, του επιτρεπόταν να πάρει το σφυγμό ενός πλάσματος που ήταν αόρατο από το κουκούλωμα και εντελώς αμίλητο. Η λογική των Τούρκων ήταν ακλόνητη: Γιατί θα πρέπει η ασθενής να εξηγήσει από τι πάσχει; Ούτε οι αγελάδες μπορούν να πουν στο γιατρό από τι υποφέρουν... Ακόμη: Ένα τουρκικό ατιμόπλοιο απέπλευσε από την Κωνσταντινούπολη με προορισμό τη Θεσσαλονίκη και μετά από τρεις μέρες αγκυροβόλησε στην Καβάλα. Ο καπετάνιος δεν κατάλαβε το λάθος του παρά μόνο αφού πάτησε στην ξηρά..."

Θα υποστηρίξει δέβαια κάποιος ότι τα κείμενα αυτά απηχούν τις προσωπικές αντιλήψεις (ενίοτε και τα συμφέροντα) των περιηγητών και των προξένων, αρκετοί από τους οποίους δεν υστερούσαν σε φιλετιική προκατάληψη έναντι των φανατικών της άλλης πλευράς. Από την άλλη όμως δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι προξενικοί εξέφραζαν απόψεις και αισθηματά και πολλών ντόπιων ομοεθνών τους και ότι οι περιηγητές δεν κατέγραφαν μόνον τις δικές τους εμπειρίες, αλλά κυρίως διηγήσεις που άκουγαν από τους Έλληνες της πόλης. Συνεπώς πίσω απ' όλα αυτά (που είχαν κάποια βάση αλήθειας) μπορεί κανείς να διακρίνει καθαρά τα συλλογικά τραύματα, τους συλλογικούς φόβους αλλά και τα συλλογικά απωθημένα των Ελλήνων της Καβάλας, επιγενόμενα της μακράς και δύσκολης συνύπαρξης των δύο κοινοτήτων στο χώρο της Παναγίας, μέχρι περίπου το 1880.

Φαινόμενα καταπίεσης και μισαλλοδοξίας, τουλάχιστον σε τέτοιο βαθμό, δεν παρατηρούνται μετά το 1878. Αυτό παραξενεύει τους Έλληνες προξένους της δεκαετίας του 1880, που έρχονταν στην Καβάλα προετοιμασμένοι για διαφορετικές καταστάσεις. Γράφει ένας απ' αυτούς το 1885: "Ο όθωμανικός

33. Μαρτυρίες των Löher και Ahbott. Διάφορες τέτοιες ιστορίες, βλ. Λυκουρίνοι, "Η Καβάλα της τουρκοκρατίας (1391-1912) στα κείμενα των ξένων περιηγητών", Υπόστεγο, 8-9 (φθιν. 1997), 166-206.

32. ΑΥΕ, 1840/36/2, Καβάλα 22-6-1940, 1876/36/2, ό.π., 12-9-1876, 1877/Εγκ-Αναφ., ό.π., 16-9-1877.

Το Δ.Σ. της "Κομερούλι" στα 1897 (στη μέση με την άσπρη γενειάδα ο Λάζαρος Αλλάτιν). Η οικογένεια Αλλάτιν ξεκίνησε τη συστηματική εμετάλληση των χατνών στην Καβάλα γύρω στα 1850 (από: Μετοχές & Ομιόλογα, 1870-1940, εκδ. Κατον).

πληθυσμός της Καβάλλας μέχρι του τελευταίου ρωσοτουρκικού πολέμου (δηλ. 1877-1878) άπετέλει μικρόκοσμον ιδιαίτερον, μεμονωμένον, άπροσπέλαστον και τόν φανατικώτατον ίσως πασών των πόλεων της εύρωπαϊκής Τουρκίας... Έκτοτε ό φανατισμός ούτος εξησθένεισέ πως..."³⁴.

Βέβαια κατά διαστήματα παρατηρείται κάποια ένταση στις σχέσεις των δύο κοινοτήτων (όπως λ.χ. το 1897 και οπιοραδικά μεταξύ 1906-1910). Γενικά όμως μετά το 1880 (σημειωτέον ότι τότε πεθαίνει ο Ταχέρ Ομέρ μέτης) η συνύπαρξη είναι ειρηνική και επιζωατεί πνεύμα ανεκτικότητας. Δεν υπάρχουν άλλωστε μέχρι τους Βαλκανικούς πολέμους γεγονότα ικανά να πυροδοτήσουν τη φυλετική και θρησκευτική προκατάληψη. Αντίθετα, καταγραμμένες αναμνήσεις από τις τελευταίες δεκαετίες της τουρκοκρατίας δεκλαώνουν ότι ακόμη και οι θρησκευτικές εορτές δε χώριζαν τις άλλόθρησκους κοινότητες. Στα γλέντια λ.χ. των μουσουλμάνων κατά το Μπαϊράμ και το Κοουμπάν Μπαϊράμ έπαιρναν μέρος και οι χριστιανοί. Κατά το δεύτερο οι Τούρκοι έσφαζαν αρνιά που τα μοίραζαν σε όλους τους φτωχούς της πόλης, ανεξαρτητως θρησκειάματος. Γλέντια γίνονταν τότε

και σε ελληνικά και σε τουρκικά σπίτια³⁵. Επίσης είναι γνωστό ότι σε αρκετές περιπτώσεις οι μουσουλμάνοι βοήθησαν την ελληνική κοινότητα, λ.χ. για την ανέγερση ναών ή σχολείων ή για φιλανθρωπικούς σκοπούς της. Ακόμη και η εθνική γιορτή των Ελλήνων (του Αγίου Γεωργίου, ονομαστική εορτή του δασιλιά της Ελλάδας) τελούνταν με λαμπρότητα, παρουσία και Τούρκων.

Το ίδιο ισχύει και για τις σχέσεις του ελληνικού με το εβραϊκό στοιχείο, οι οποίες άλλωστε δεν είχαν κάποιο παρελθόν μισαλλόδοξης αντιπαράθεσης. Στην Καβάλα, όπως και σε όλη την οθωμανική επικράτεια, οι Εβραίοι δε ζούσαν σε γκέτο, αλλά ήταν αρμονικά ενσωματωμένοι στην τοπική κοινωαία και συμβίωναν ειρηνικά και με τους χριστιανούς συμπολίτες τους. Το κλίμα συνεργασίας και συναδελφικότητας δεν μπορούσαν να διασάλεύσουν ούτε οι θρησκευτικής προέλευσης λαϊκές δοξασίες (λ.χ. ότι οι Εβραίοι θνοιάζαν χριστιανόπουλα για να φτιάξουν με το αίμα τους τα άζυμα του Πάσχα), ούτε οι προαιώνιες προκατάληψεις, που ωστόσο σκίαζαν κάπως τις σχέσεις κατά την περίοδο της Μεγάλης Εβδομά-

34. ΑΥΕ, 1885/Α/5-Πολιτ. ειδήσεις, Καβάλα 7-2-1885.

35. Δ. Νηοιώτη, "Το Ραμαζάνι των Τούρκων της Καβάλλας Η φυλία των δύο λαών", Έρευνα, 7 (Ιούνιος 1952), 22.

Μουσουλμάνι από τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα (αρχείο Ι.Λ.Α.Κ. του κ. Ν. Ρουδομέτση).

μάθειας προς τους Έλληνες, αφού τους ένωνε πια η κοινή μοίρα⁴⁰. Άλλωστε από τα γεγονότα του 1875-1878 έγινε φανερό ότι ο κίνδυνος δεν προερχόταν από τη σύνοικη κοινότητα, αλλά ήταν κοινός και εκπορευόταν από την αλυτρωτική πολιτική του ολαδικού παράγοντα.

Η δελτίωση των σχέσεων ήταν επίσης φναικό επακόλουθο της ανάπτυξης της πόλης. Η Καβάλα στα τέλη του 19ου αιώνα δεν είναι πια ένας καθυστερημένος μικρόκοσμος, αλλά μια κοινωνία ανεπτυγμένη και ανοικτή σε φιλελεύθερες ιδέες. Τα μέλη του ανώτερου στρώματος της πόλης (καπνέμποροι και αντιπρόσωποι μεγάλων ξένων εμπορικών οίκων, Ευ-

40. Παραλίγο να αποσταλεί τότε προς τις μεγάλες ευρωπαϊκές δυνάμεις κοινή "διαμαρτυρία" κατά της ενσωμάτωσης της περιοχής στο βουλγαρικό κράτος, με την οποία Έλληνες και Τούρκοι της Καβάλας θα διεκήρυσαν ότι η περιοχή ανήκει δικαιωματικά στους Έλληνες και ότι προτιμούν όλοι να τεθούν "υπό το σκήπτρον του βασιλέως των Ελλήνων" και όχι υπό βουλγαρική κυριαρχία. Το κείμενο δεν υπεγράφη τελικά, ούτε από τους Έλληνες, καθώς επικρατούσαν η δαμόκλειος σπάθη του ισχυρότατου τότε στρατιωτικού νόμου (ΑΥΕ, 1878/αακΖ', Καβάλα, 14-3 και 1-4-1878). Βλ. Ανκουρίνου, Υποπροξενείο Καβάλας, σ. 114-116.

ρωπαίοι, Έλληνες, Εβραίοι αλλά και Τούρκοι) είναι φορείς μοντέρνων αντιλήψεων και αναπτύσσουν ανάλογες συμπεριφορές: Ενισχύουν οικονομικά τα θρησκευτικά και εκπαιδευτικά ιδρύματα των άλλων κοινοτήτων, συμμετέχουν στις εκδηλώσεις τους, συνυπάρχουν σε κοινές κοινωνικές και ψυχαγωγικές εκδηλώσεις κλπ. Υιοθετούν, με δύο λόγια, μορφές κοινωνικότητας που σπάζουν τα στεγανά των εθνοθρησκευτικών ομάδων και επιβάλλουν νέα πρότυπα συμπεριφοράς. Επιπλέον στις νέες εκτός τειχών περιοχές της πόλης, όπου δεν ισχύουν οι απόλυτοι εθνοθρησκευτικοί διαχωρισμοί των παλιών συνοικιών, οι κάτοικοι συμβιώνουν και επικοινωνούν ωστόσο, με αποτέλεσμα να υποχωρεί η παραδοσιακή προκατάληψη.

Η άμβλυση των εθνικιστικών αντανακλαστικών οφείλεται επίσης στη συγκρότηση της πολυπληθούς και πολυεθνικής καπνεργατικής τάξης της πόλης, προς τα τέλη του 19ου αι. Ο Εγγλέζος Abbot, που στα 1900 επισκέπτεται τα καπνεργοστάσια της πόλης, μαρτυρεί ότι "το μαστίγιο του επιστάτη δεν κάνει διακρίσεις σε χριστιανούς και μουσουλμάνους, άνδρες και γυναίκες κάθε ηλικίας", εικονογραφώντας έτσι την κοινή μοίρα των κατώτερων στρωμάτων και υπονοώντας ίσως τα αισθήματα συντροφικότητας και αλληλεγγύης που αναπτύσσονται στις τάξεις τους. Το πνεύμα ομοψυχίας των καπνεργατών της Καβάλας εκδηλώθηκε κατά τη μαζική απεργία του 1895-1896.

Καπναποθήκες του οίκου Herzog (αρχείο ΔΜΚ).

Στην Καβάλα υπήρχε ισχυρή κοινότητα καθολικών εμπόρων, οργανωμένη από τα μέσα της δεκ του 1880 (φωτ. από το ναό των Λαζαριστών).

“Τούρκοι, Έβραίοι, Χριστιανοί καί Γίντσι και Άρμένιοι, ὄσαν νά τοῖς εἶχε ὄλουνοῦς, μιά μάννα γεννημένο”, γράφει ο Πραβινός Ανδρικός Βέττας, καπιτεργάτης ο ἴδιος στην Καβάλα⁴¹.

Απόδειξη του πνεύματος φιλίας και ἀλληλεγγύης ἦταν η ομπαρασία των Ελλήνων της Καβάλας προς τοῖς δοκιμαζόμενους Τούρκους συμπολίτες τοῖς κατά τη βουλγαρική κατοχή 1912-1913. Τη βοήθεια ανταπέδωσαν οι Τούρκοι κατά τη δεύτερη κατοχή, 1916-1918, ὅταν οι Βούλγαροι ἐπέβαλαν στο ἐλληνικό στοιχείο της πόλης ἐξοντωτικά μέτρα.

3.2.3. Η οικονομική ἀνάπτυξη και ο κοινωνικός μετασχηματισμός

Στα μέσα του 19ου αἰώνα το ἐλληνικό στοιχείο της Καβάλας διακρίνεται ἀπό δυσανάλογο για το μέγεθος του δυναμισμό. Αντιλαμβάνεται ἔγκαιρα τα μνηνίματα των καιρῶν και αγωνίζεται να αξιοποιήσει προς ὄφελός του τις ενοϊκές οικονομικές και πολιτικές συγκυρίες⁴². Ὅπως θα δούμε στη συνέχεια, καρπός των πρωτοβουλιῶν του ἦταν η ραγδαία αὔξηση

41. Ahoiti, Macedonia, σ. 297, Α.Δ.Β. (Ανδ. Βέττας). Σένα τά λέγω πεθερά γιά νά τ' ἀκοῖνη ἡ νύφη, Κωνσταντινούπολη 1899, σ. 15. Το βιβλίο, μας πληροφορεῖ ο Ahoiti (ὁ.π., σ. 299), ἐκδόθηκε με ἔρανο που ἔκαναν ο καπιτεργάτες της πόλης.

42. Με την ἀγροτοικιακή σύμβαση *Bulla Liman* (1838), και ὁσες ἀκολοῖθησαν, παραχωροῦνται εἰδικά προνομία στις εὐρωπαϊκές χώρες. Με τις μεταρρυθμίσεις -Χάτι Σερῖφ (1839) και Χάτι Χοιμαρλιν (1856)- ἀναγνωρίζονται ἴσα δικαιώματα σ' ὅλους τοῖς ἰσηκόους του σουλτάνου. Ἀπό τις ενοϊκές αὐτες συγκυρίες ἐπιφέληθησαν οι μειονότητες, κυρίως η ἐλληνική και η εβραϊκή, οι οποίες ἀποτεῖλεσαν το δῆλο για την οικονομική διείσδυση των Εὐρωπαίων στον οθωμανικό χώρο. Σημειώθηκαν ἔτσι, οι Ἕλληνες και οι Ἐβραίοι, μία ἀξιόλογη μεταπρατική - αστική τάξη, που σιντομα κυριάρχησε στα αστικά - ἐμπορικά κέντρα. Για τις οικονομικές και κοινωνικές ἐξελίξεις, Λιγκουρίνου, Ὑποπροξενεῖο Καβάλας, σ. 20-29, ὅπου και βιβλιογραφία.

Εργασία σε καπιτατοβήκη (αρχείο Αιμ. Στεφανίδου).

του πληθυσμού της ἐλληνικής κοινότητας, η οικονομική ἐνδυνάμωσή της, ο κοινωνικός μετασχηματισμός της και οι νέοι ἰδεολογικοί προσανατολισμοί της.

Κατά την εποχή αὐτή δεν ἦταν ὅλα ρόδινα για τοῖς Ἕλληνες. Πέρα ἀπό την καχυποψία και τις ἀντιδράσεις των Τούρκων, στις οποίες ἀναφεροθήκαμε, εἶχαν να ἀντιμετωπίσουν και δυσμενείς συγκυρίες. Τα γεγονότα της περιόδου 1868-1878, κατά την οποία παρατηρεῖται συρροή Ἑλλήνων ἐμπόρων στην πόλη, εἶχαν δυσμενείς ἐπιπτώσεις στην οικονομία της περιοχής και οι Ἕλληνες δέχθηκαν ἰσχυρά πλήγματα⁴³. Α-

43. Σοβαρές ἐπιπτώσεις στο ἐξαγωγικό ἐμπόριο της πόλης εἶχαν η διακοπή της ἀπειθείας ἀποπολιτικής σὺνδεσης Καβάλας - Μασσαλίας (1868-1873), ο γαλλοσχεμανικός πόλεμος (1870-1871), που παρήλυσε το εὐρωπαϊκό ἐμπόριο, και η καταστροφική οικονομική πολιτική του οθωμανικού κράτους, που εἶχε ως ἀποτέλεσμα την πτώχευσή του (1876). Μεγάλες ζημιές ἐπέστη το καπιτατοβόριο της Καβάλας και κατά την περίοδο της Ἀνατολικῆς κρίσης (1875-1878), αφού λόγω των ἀλλεπάλληλων ἐπιστρατεύσεων των χωρικών και της δράσης ληστροκίων οἰκονομῶν μειώθηκε δραστικά η παραγωγή και η διακίνηση του καπνοῦ (Λιγκουρίνου, Ὑποπροξενεῖο Καβάλας, σ. 23, 28-29, ὅπου και βιβλιογραφία).

Τμήμα του λιμανιού στα τέλη του 19ου αἰώνα (Γ.Α.Κ. - Αρχεῖα Ν. Καβάλας).

Μεταφορά καπνών στην Καβάλα (αρχείο ΔΜΚ). Σύμφωνα με πηγές της εποχής, κάθε Απρίλιο και Σεπτέμβριο ο καπνός, ανασκευασμένος σε μπάλες, μεταφερόταν με γάρα, άλογα, μουλάρια, καμήλες και βουβάλια. Αμαξίτοι οι δρόμοι προς την Καβάλα έγιναν γύρω στα 1880.

πό τις πηγές της εποχής πληροφορούμαστε ότι πολλοί τότε πτώχευσαν “ένεκα τής φορᾶς τῶν καιρικῶν περιστάσεων” (δηλ. των συγκυριῶν) και ότι η ελληνική κοινότητα αδυνατούσε να ανταποκριθεί στις οικονομικές της υποχρεώσεις “ένεκα τής ἐπικρατούσης γενικῆς διστιχίας”⁴⁴. Και αυτά όμως ξεπεράστηκαν και τα τεράστια χρέη (κυρίως από την ανέγερση της εκκλησίας του Αγ. Ιωάννη) αντιμετωπίστηκαν.

Κατά την περίοδο αυτή, που το οθωμανικό κράτος θρυσκόταν σε καλπάζουσα πορεία εσωτερικής αποσύνθεσης, οι φορείς της προόδου έπρεπε επίσης να αναμετρηθούν και με δυνάμεις ισχυρές: τις δομές ενός απαρχαιωμένου συστήματος και τις παγιωμένες και αναχρονιστικές νοοτροπίες της κυρίαρχης εθνοθηρηκευτικής ομάδας.

44. Κώδικας 1864-1889, σ. 146 και 154 (τον 1874 και 1875), αντίστοιχα.

Τροχοπέδη στην πρόοδο αποτελούσαν κατ’ αρχήν οι οθωμανικές αρχές και οι ισχυροί μπάηδες της περιοχής. Οι πρώτοι, αμόρφωτοι, απαθείς και μοιρολάτρες (“ο θεός να δώσει”), αδιαφορούσαν εντελώς για τα προβλήματα της πόλης. Οι δεύτεροι, δυνάστες της περιοχής, αντιδρούσαν σε κάθε μέτρο εκσυγχρονισμού, καθώς ένιωθαν να απειλείται η κυρίαρχη θέση τους και το αναχρονιστικό τους οικοδόμημα⁴⁵. Η πιο λειστοική απόδειξη της διοικητικής ανεπάρκειας ήταν η παντελής έλλειψη έργων υποδομής για την εξυπηρέτηση του ραγδαία αναπτυσσόμενου και ζωτικού για την πόλη τομέα του εμπορίου. Μέχρι το 1890 στις ετήσιες βρετανικές εκθέσεις επαναλαμβάνεται στερεότυπα η φράση “τίποτε δε γίνεται στον τομέα

45. Για τους μπάηδες της Δράμας, FO 295/2ff.70-71, Καβάλα 17-2-1859, 78/1256ff.261, ό.π. 12-3-1960, 295/2ff.246-259, ό.π. 20-6-1864. Βλ. και Λιζουρίνοι, Υποπροξενείο Καβάλας, σ. 6.

Τμήμα του λιμανιού της Καβάλας (προς το μέρος του Τελωνείου) στα τέλη του 19ου αι. (αρχείο Ι.Λ.Α.Κ. κ. Ν. Ροιδωμέτσηφ).

των δημόσιων έργων στην περιοχή Καβάλας". Οι πηγές τονίζουν κυρίως την "αξιοθρήνητη κατάσταση" των δρόμων (ήταν "ακατάλληλοι ακόμη και για αρμαπάδες"), την έλλειψη χώρων κατάλληλων για την αποθήκευση των καπνών (στιβάζονταν σε σταύλους ή χάνια και η πρώτη άδεια για την ανέγερση καπναποθήκης δόθηκε το 1859-60) και την ακαταλληλότητα του λιμανιού (η κατασκευή του αποφασίστηκε μόλις στα 1912)⁴⁶.

Όμως και οι απλοί μουσουλμάνοι αποτελούσαν ανασχετικό παράγοντα για την πρόοδο της πόλης. Ήταν διαφορετικό το σύστημα αξιών τους και η αντίληψη για τη ζωή. Στην οθωμανική κοινωνία (κοινωνία θεοκρατικού τύπου, δομημένη με βάση τις αρχές του ιερού ισλαμικού νόμου, του σεριάτ) δεν ήταν κυρίαρχο το πρότυπο του δραστήριου πολίτη, που θέτει στόχους ατομικής προόδου και κοινωνικής καταξίωσης. Το αντίθετο μάλιστα: Ο "πιστός" (και όχι "πολίτης") όφειλε να είναι ολιγαρχής και ελεήμων. Η επικερδής τοποθέτηση κεφαλαίων, ο τοκοσιμός του χρήματος, ο τυχοδιωκτισμός, η τοκογλυφία, το εμπόριο εν τέλει, αποδοκιμάζονται ως εκμετάλλευση ανθρώπου από άνθρωπο.

Όλα αυτά μας βοηθούν να κατανοήσουμε γιατί από την οικονομική ανάπτυξη της Καβάλας επωφελούνται κυρίως οι εθνικές - θρησκευτικές μειονότητες. Π.χ. οι περισσότεροι καπνέμποροι της πόλης ήταν Έλληνες, τουλάχιστον μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα, λίγοι ήταν Εβραίοι και ελάχιστοι Τούρκοι. Αντίθετα, στη μουσουλμανική κοινότητα βρίσκονται οι φτωχότεροι κάτοικοι της πόλης⁴⁷, πολλοί από τους οποίους στερούνταν και των απολύτως αναγκαίων⁴⁸, ενώ οι λίγοι πλούσιοι ήταν κυρίως γαιοκτήμονες και εισοδηματίες. Δεν είναι επίσης τυχαίο ότι οι μουσουλμάνοι, βλέ-

ποντας κοντόφθαλα το συμφέρον τους, αντιδρούσαν στην οικιστική ανάπτυξη της Καβάλας, αν και ήταν φανερό ότι αυτό αποτελούσε αναγκαίο όρο για την ανάπτυξη της. "Οι γείτονες ημών Οθωμανοί έχοντες ειρηνικώτερας οικίας και πάντα τὰ ἐργαστήρια και ἐνοικιάζοντες ὑπερτίμως ταύτας, ἐμποδίζουσι ἡμᾶς τοῦ κτίσαι ἐκτός τοῦ φρουρίου, ἵνα μὴ τυχόν αἰξανομένων τῶν οἰκιῶν και τῶν ἐργαστηρίων ζημιωθῶσι τὰς ἀπὸ ἐνοίκια ὠφελείας", παραπονούνται στα 1864 οι Έλληνες της πόλης⁴⁹.

Γενικά ο φυσικός νόμος της αδράνειας ήταν αρκετά ισχυρός στην κοινωνία των Τούρκων της Καβάλας. Την εποχή αυτή, στα μέσα προς τέλη του 19ου αι., οι μουσουλμάνοι παρακολουθούν αμήχανα τις αλλαγές που συντελούνται στην πόλη. Συνηθισμένοι να βλέπουν τους χριστιανούς να ζουν σε συνθήκες ταπεινώσης, δυσκολεύονται να συνειδητοποιήσουν ότι οι ραγιάδες αρχίζουν να παίρνουν τη μοίρα τους στα χέρια τους. Οι πηγές της εποχής δεν παραλείπουν να τονίσουν ότι η πρόοδος των Ελλήνων προκαλεί την οργή των Τούρκων και ότι ο φθόνος για την ευημερία τους εκφράζεται συχνά με βύβανση συμπεριφορά⁵⁰.

Στα 1864 οι Έλληνες της Καβάλας προκειμένου να βελτιώσουν την οικονομική τους θέση και το περιβάλλον κατοικίας και εργασίας τους, αναλαμβάνουν μια σημαντική πρωτοβουλία: Ζητούν να τους επιτραπεί η εγκατάσταση εκτός της περιτειχιωμένης πόλης, σε "τόπον κατοικίας ἐκτός τοῦ φρουρίου, τόπον οἰκοπέδων, ὅστις εἶναι πετρώδης, κρημνώδης και ἀμμώδης, μὴ δυνάμενος νὰ παρεξῆ οὐδὲ χόρτον πρὸς τροφήν ζῶων, οὔτε δύναται χρησιμεῦσαι εἰς ἕτερον τί, εἰμὴ δι' οἰκίας". Από το έγγραφο πληροφορούμαστε ότι ἀνάλογο αίτημα είχε υποβληθεί και άλλες φορές στο παρελθόν, αλλά προσέχρουσε στις αντιδράσεις των μουσουλμάνων της πόλης. Αυτή τη φορά για να κάμψουν τη μαζική αδιαφορία των τοπικών τουρκικών αρχών απευθύνονται στην οθωμανική κυβέρνηση. Εκθέτουν τους λόγους που καθιστούν αναγκαία την οικιστική επέκταση της πόλης: "... διὰ τῆς προσεγγίσεως τῶν ἀτμοπλοίων ὁσημέραι αἰξανομένου τοῦ ἐμπορίου, συναιξάνει και ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐμπόρων..." και επικαλούνται τα οφέλη που θα προκύψουν: "Θὰ αἰξηθῆ ἡ πολιτεία, θὰ καλλωπισθῆ, θὰ ὠφεληθῆ ἡ Κυβέρνησις, πλωῦσα τὰ οἰκόπεδα τῶν ἤδη ἀχρήστων μερῶν, θὰ πολλαπλασιασθῆ τὸ προϊόν τοῦ καπνοῦ, ὄν ἐργαζόμεθα, και θὰ ἐκατονταπλασιασθῆ τὸ τελώνειον"⁵¹. Μετά την έκδοση του σουλτανικού διατάγματος που επέτρεπε την επέκταση της πόλης (1864), δημιουργούνται οι απαράι-

46. Ενδεικτικά: FO 295 2/3.4, Καβάλα 28-1-1858, 295/2/3.19, ὁ.π. 8-7-1858, 295/2/3.35, ὁ.π. 4-10-1858, 295/2/3.63-64, ὁ.π. 17-2-1859. Tozer, *The Islands of the Aegean*, Oxford 1890, σ. 310-312. Η διοικητική αποδιοργάνωση φανερώνεται και στα θέματα της καθημερινότητας. Π.χ. στα μέσα του 19ου αι., η μόνη ενέργεια των τοιρκικών αρχών για τα θέματα υγιεινής της πόλης ήταν η διωμένης μετάθεση εἰς υγειονομικὸν υπαλλήλων που ἔκανε καλὰ τὴ δουλειὰ του! Ἀκόμη, μεταξύ 1855-1860 νεγροὶ χαμάληδες τὸν λιμανιὸν σκαρφάλωναν τα θράδα στα τεῖχη με σκάλες, ἔμπαιναν στην πόλη, ἔλθαν μαγαζιά και αποθήκες και πούλουσαν τα κλοπιμαία σε μερικούς Τούρκους κλεπταποδόχους. Παρότι ἀντὶ γίνονταν για 4-5 χρόνια στη μικρὴ πόλη, δε συνελήφθησαν, παρὰ μόνο ἀφού ἄρχισαν να μαλώνουν για τὴ μοιρασιά! Τα ελάχιστα ἔργα τῆς εποχῆς χαρακτηρίζονται ἀπὸ προχειρότητα. Π.χ. ἀπὸ τῆς ετήσιες βρετανικῆς ἐκθέσεως πληροφορούμαστε ὅτι το 1885 κατασκευάστηκε χωρὶς ιδιαίτερη μελέτη ὁ κνυματοθραύστης τὸν λιμανιὸν, για τὸν ὁποῖο ἔγραφε μετὰ ἀπὸ δύο χρόνια ὁ υποπρόξενος Pecchioli: "ὁ κατ' ὄνομα κνυματοθραύστης συντελεῖ στο να φράξει με λάσπη ὁ χώρος που προορίζεται για τα πλοία ἢ εἶται σύντομα δε θα υπάρξει καθόλου λιμάνι!" (*Diplomatic and Consular Reports*, 1885 μέχρι και 1890).

47. H.F. Tozer, *Researches in the Highlands of Turkey...* London 1869, σ. 51.

48. Αρχεῖο Λαζαριστιῶν, *Anciennes Lettres 1888-1892*, σ. 21.

49. Κώδικας 1864-1889, σ. 21.

50. ΑΥΕ, 1864/36/2, Καβάλα 11-8-1864 και 23-8-1864.

51. Κώδικας 1864-1889, σ. 21. Το έγγραφο τῆς 3-11-1864 ἀποτέλλεται λίγο μετὰ τὴ θεσπιση νόμου που αναφέρειται και σε επεκτάσεις πόλεων (Καραδήμου-Γερούληπου, Βοηθολογικὸς πόλεως, σ. 68, 112).

Σημια και μετοχή της εταιρείας TURMAK (Turkish Makedonian Tobacco Company). Η TURMAK είχε έδρα την Καβάλα και ανήκε μάλλον σε Έλληνα της πόλης. Πέρι το 1930 εξαγοράστηκε από ξένη εταιρεία, μάλλον ειδικτική (από: Η ιστορία του ελληνικού τσιγάρου, έκδ. Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, Ε.Λ.Ι.Α.).

ητες προϋποθέσεις για τη διεύρυνση της πόλης και τη ραγδαία οικονομική της ανάπτυξη, από την οποία επωφελείται αρχικά κυρίως το ελληνικό στοιχείο.

Τα αποτελέσματα της οικονομικής ανάπτυξης αποτυπώνονται στον κοινωνικό μετασχηματισμό του ελληνικού πληθυσμού της Καβάλας, ο οποίος μέχρι τις

αρχές του 19ου αιώνα ήταν, όπως φαίνεται, κοινωνικά και ταξικά αδιαμορφωτός. Από έκθεση του Αγίου προξένου της Θεσσαλονίκης γνωρίζουμε ότι στα 1838 μόνο 3 ραγιάδες της Καβάλας είχαν εμπορικούς οίκους. Σύντομα όμως το εμπόριο του καπνού περιέρχεται σε ελληνικά χέρια: Το 1860 ο εδώ υποπρόξενος

Σημια του εργαστασίου σιγαρέτων "Μακεδονία" του Α. Κοιζή (από: Η ιστορία του ελληνικού τσιγάρου, έκδ. Ε.Λ.Ι.Α.). Ο Αναστάσιος Γ. Κοιζής καταγόταν από το Άργος, εγκαταστάθηκε στην Καβάλα τη δεκ του 1860 και το 1868 διορίστηκε υποπρόξενος της Ελλάδος. Στην Καβάλα ασχολήθηκε με το καπνεμπόριο και από απλός "καπνοπώλης" αναδείχθηκε σε ισχυρό οικονομικό παράγοντα. Ήταν ιδιοκτήτης του μόνου την εποχή αυτή εργαστασίου τσιγάρων στην Καβάλα, με την επωνυμία "Μακεδονία". Το 1878 εγκαθιτάζει εργοστάσιο στο Κάιρο και το 1887 μεταφέρει την επιχείρησή του στη Μάλτα.

Απόμνημα της αστικής τάξης στα τέλη του 19ου αι. (αρχείο Ε.Μ.Α.)

της Αγγλίας σημειώνει ότι οι Έλληνες μεσίτες, ενώ ανήκαν αρχικά στην τάξη των μικροεμπόρων, λόγω της μεγάλης ανάπτυξης του εξαγωγικού εμπορίου έχουν εξελιχθεί σε ισχυρούς αντιπροσώπους των καπνεμπόρων οίκων.

Σε στατιστικό πίνακα που συντάξε το 1876 ο μητροπολίτης Ξάνθης⁵², οι 213 άνδρες, αρχηγοί οικογενειών, μόνιμο κάτοικοι της πόλης, παρουσιάζονται "υπό διοικητικό έλεγχο" ως εξής: 10 καπνεμπόροι, 23 έμποροι, 99 επιτηδευματίες, 68 γεωργοί, 11 "υπομίσθιοι" και 2 μαθητευόμενοι. Οι καπνεργάτες, η πολυπληθέστερη, από τότε ομάδα, επαγγελματική κατηγορία της Καβάλας, προφανώς συμπεριλαμβάνονται στους επιτηδευματίες, ενώ οι "υπομίσθιοι" πρέπει να είναι οι μισθοί υπάλληλοι που εργάζονταν σε επιχειρήσεις, μικροεργαστήρια, ίσως και σε σπίτια. Από τον παραπάνω πίνακα υποδηλώνεται ότι οι περισσότερες θέσεις των κατώτερων επαγγελματιών, ανεξαρτητών εργατών, αγροτόρων, διαρκών, υπηρετών κ.λπ.,

περνούν αγά-αγά σε άλλες ομάδες (Τούρκους, Τσιγγάνους, Βουλγάρους).

Η κοινωνική διαστρωμάτωση του ελληνικού πληθυσμού - με κριτήρια την περιουσιακή κατάσταση και την φοροδοτική ικανότητα, άρα, ως ένα βαθμό τουλάχιστον, και με το είδος της επαγγελματικής απασχόλησης - φαίνεται και σε έγγραφα της Κοινότητας. Σε ονομαστικό κατάλογο του 1874 η Κοινότητα κατατάσσει τους υποχρεούμενους να πληρώσουν αργερατική επιχορήγηση σε τέσσερις τάξεις, "ανάλογως της κοινωνικής έκαστου καταστάσεως", ορίζοντας και τα ανάλογα ποσά: 100 γρόσια (1 λίρα), 50, 25 και 18 αντιστοίχως⁵³.

Στις αρχές του 20ού αι. η Αντιπροσωπεία της Κοινότητας, προκειμένου να καθορίσει το ύψος των "εισπρασιών" (δηλ. της εγγραφής των παιδιών στα σχολεία), κατατάσσει τους μαθητές "ανάλογως της κοινωνικής τάξεως αυτών". Το 1902 σε τέσσερις τάξεις, ορίζοντας τα αντίστοιχα ποσά από 20 γρόσια μέχρι 2 λίρες. Το 1908 σε έξι τάξεις, με ποσά που κυμαίνονται από 1/4 της λίρας μέχρι 5 λίρες. Το 1911 σε πέντε τάξεις, με ποσά που αρχίζουν από μισή λίρα. Τα διαθέσιμα στοιχεία μαρτυρούν τη σταδιακή ανύψωση του οικονομικού επιπέδου των Ελλήνων, δείχνουν όμως και μία αξιολόγηση κοινωνική και επαγγελματική κινητικότητα: άνοδο ορισμένων ατόμων σε ανώτερη τάξη, αλλά και επαγγελματικές κ.λπ.⁵⁴

Η κοινωνική διαστρωμάτωση αντανάσσεται και στην χωροταξική κατανομή του ελληνικού πληθυσμού. Μετά την επέκταση της πόλης εκτός των τειχών, οι πιο πλούσιοι από τους παλιούς κατοίκους της χερσονήσου εγκαταλείπουν σταδιακά τη στενόχωρη συνοικία της Παναγίας και μετακομίζουν στις νέες χριστιανικές συνοικίες, κυρίως του Αγίου Ιωάννου και την Κεντρική (μετέπειτα Αγίου Παύλου). Σ' αυτές εγκαθίστανται και οι πιο εύποροι από τους νέους κατοίκους της πόλης. Οι υπόλοιποι διαμένουν είτε στην Παναγία, συχνά ως ενοικιαστές, είτε στις περιφερειακές συνοικίες. Τα Ποταμούδια λ.χ. προτιμώνται από τους καπνεργάτες που έρχονται στην πόλη κατά τις περιόδους επεξεργασίας του καπνού (από την άνοιξη μέχρι το φθινόπωρο), ενώ οι συνοικίες του Αγίου Αθανασίου - Καρά Οσμάν και του Κιουτσού Οσμάν από τους απασχολούμενους σε αγροτικές εργασίες, κυρίως τους "καπνοφυτευτές".

Όσο και αν οι αρχές του 20ού αιώνα εξακολουθούν να διαμένουν ή διατηρούν οικίες στην Παναγία αρκετά από τα παλιότερα και διακεκομμένα

53. Κώδικας 1864-1889, σ. 147-150.

54. Προκόπιον, μητροπολίτη Φιλίππων, Νεαπόλεως και Θάσου. "Η εκπαίδευσις εις την Καβάλαν και η ανέγερσις του Παρθενωγυρίου αυτής, 1890-1915", Η Καβάλα και η περιοχή της, σ. 80-81 (στο εξής Προκόπιον, "Η εκπαίδευσις...").

52. Κ. Βασιλάτου. "Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης 1796-1840" Μακεδονιά, 16 (1976), 153, FO 78/1526/f.272. Καβάλα 12-3-1860, ΑΥΕ, 1876/78/1, Ξάνθη 22-10-1877, αντίστοιχα.

Οικογένεια των ανώτερων κοινωνικοοικονομικών στρωμάτων, τέλη 19ου αι (αρχείο Ε.Λ.Ι.Α.)

να μέλη της ελληνικής κοινότητας της πόλης, λ.χ. των οικογενειών Πουλιδή, Αγαπητού, Τερμεντζή, Πατρίκη, Φέσσα, Βουλγαρίδη, Σεκερτζή, Χρυσόχου, Κωνσταντίνου, Θεοδωρίδη, Μπογιάρη κ.ά.⁵⁵

Από κοινωνική και οικονομική άποψη οι κάτοικοι του Μαχαλά ανήκουν στα μεσαία και κατώτερα στρώματα. Δε θα συναντήσει κανείς στη συνοικία της Παναγίας καπνεμπόρους, τραπεζίτες, αντιπροσώπους μεγάλων οίκων ή ασφαλιστές. Θα βρει όμως αρκετούς να ασκούν ελεύθερα επαγγέλματα (χρυσοχόους, ωρολογοποιούς, ράφτες, παντοπώλες, ζαχαροπλάστες, υποδηματοποιούς, κρεοπώλες, αρτοποιούς κ.ά.), σχεδόν ισάριθμους να δραστηριοποιούνται στον εμπορικό τομέα (εμπόρους, εμπορομεσίτες, υφασματοεμπόρους, αλευρεμπόρους, οινεμπόρους κ.λπ.) και λιγότερους έμμησθους (γραμματείς, πραγματογνώμονες, υπαλλήλους καπνεμπορικών εταιριών, δασκάλους, λιθογράφους κ.ά.).

Αριθμητικά υπερετερούσαν δέδαια οι καπνεργάτες, οι οποίοι από τα τέλη του 19ου αι. αποτελούσαν, σύμφωνα με τις καταγραφές των κωδικών⁵⁶, περίπου το 1/3 του συνολικού εργατικού δυναμικού της Παναγίας. Πρέπει ωστόσο να σημειώσουμε ότι το ποσοστό αυτό μπορεί να είναι πλασματικό (στην πραγ-

55. Τα στοιχεία προέρχονται από τους κώδικες της Ελληνικής Κοινότητας, κυρίως προικοσυμφώνων και διαθηκών.

56. Σύμφωνα μ' αυτές (το επάγγελμα δεν αναφέρεται πάντα), η επαγγελματική απασχόληση των κατοίκων της Παναγίας κατανέμεται ως εξής: Καπνεργασία, 35,5% - Ελεύθερα επαγγέλματα, 28,5% - Εμπόριο, 23,5% - Υπόλοιπα επαγγέλματα, 12% (τα στατιστικά στοιχεία δικά μας).

Καπνεργάτες, καπνεργάτριες, επιστάτες και ανώτεροι υπάλληλοι σε καπνοποθήκη, τέλη του 19ου αιώνα (Γ.Α.Κ. - Αρχείο Ν. Καβάλας)

Οικογένεια καπνοαλλοτριπτών της περιοχής Κισσούλας, αρχές 20ού α.
(Γ.Α.Κ. - Αρχείο Ν. Καβάλας)

ματιζότητα ίσως να είναι μεγαλύτερο), καθώς πολλοί καπνεργάτες δεν εμφανίζονται στα αρχεία της Κοινότητας, αφού δε συνέτασσαν προικοσύμφωνα ή διαθήκες. Αυτό οφείλεται στην περιουσιακή τους κατάσταση αλλά και σ' άλλο λόγο: Πολλοί καπνεργά-

τες δεν ήταν μόνιμοι κάτοικοι της πόλης (έμεναν στην Καβάλα μόνο κατά το διάστημα ελεξεργασιών των καπνών) και γι' αυτό προτιμούσαν να ρυθμίζουν τις υποθέσεις τους στον τόπο τους, που κατά κανόνα ήταν ζωντινός.

Η επαγγελματική ενασχόληση των κατοίκων της Παναγίας (και γενικά της Καβάλας) φαίνεται να έχει, σε μεγάλο βαθμό, σχέση με την προέλευσή τους. Οι καταγόμενοι από την Ήπειρο, τη δυτική Μακεδονία, τα νησιά του βορείου Αιγαίου και τα αστικά κέντρα δραστηριοποιούνταν επί το πλείστον στον εμπορικό τομέα ή σε ελεύθερα επαγγέλματα, ενώ αντίθετα οι καπνεργάτες προέρχονταν στην πλειονότητά τους από την αγροτική ενδοχώρα της Ανατολικής Μακεδονίας, κυρίως τις περιοχές Πραδίου, Δράμας και Ζίχνης, και από τη Θάσο⁵⁷.

Αυτοί, παρά τη διαδεδομένη εντύπωση, κάθε άλλο παρά προνομιούχοι ήταν. Αν και το καπνεργατικό ημερομίσθιο ήταν (ιδίως στην Καβάλα) υψηλότερο από το αντίστοιχο άλλων εργατών (βιομηχανικών, αγροτικών, των οικοδομών), εν τούτοις λόγω της εποχιακής απασχόλησης οι οικογένειες με μοναδική ή κύρια εισοδηματική πηγή την καπνεργασία δύσκολα εξασφάλιζαν ένα ανεκτό επίπεδο ζωής και μόνο με την πρόσθετη εργασία της γυναίκας και ενός τουλάχιστον παιδιού⁵⁸. Έτσι κατά το διάστημα που σταματούσε η καπνεργασία, πολλοί απασχολούνταν και σε άλλες εργασίες, κυρίως ως αγροτικοί εργάτες, που ήταν και οι χαμηλότερα αμειβόμενοι.

57. Τα στοιχεία προέρχονται από τους κάδοις της Ελληνικής Κοινότητας.

58. Οι γυναίκες και τα παιδιά είχαν πολύ χαμηλότερες αμοιβές, περίπου το 1/3 ενός τεχνίτη. Για τα ημερομίσθια των καπνεργατών, Στεφανίδου, Η πόλη - λιμάνι, σ. 209-210.

Ο χώρος του Κισσοπούλου Οσμάν (σημεία Ρηνιόλης) είχε στα τέλη του 19ου αιώνα κυρίως αγροτική χρήση (αρχείο Δημοτικού Μουσείου Κισσούλας)

Η μεγαλύτερη ελληνική καπνεμπορική εταιρεία της Καβάλας ήταν του Νέστορα Τσανακλή, τον οποίο αντιπροσώπευσε στη Καβάλα ο Χαρίτος Τσάκος. Ο Ν.Τ. κατάγονταν από τη Κομοτηνή, διετέλεσε πρόεδρος της ελληνικής κοινότητας του Καΐρου και υπήρξε μέγας ευεργέτης της (από: Η ιστορία του ελληνικού τοιγάρου, έκδ. Ε.Λ.Ι.Α.).

Οι περισσότεροι καπνεργάτες δε διέθεταν δικό τους σπίτι, ενώ τα προικοσύμφωνά τους, όταν υπάρχουν, συνήθως περιορίζονται σε ρουχισμό και οικιακά σκεύη αξίας λίγων χιλιάδων γροσίων, κατά κανόνα 2-3.000. Για λόγους σύγκρισης σημειώνουμε ότι μια ευπρόσωπη προίκα ξεπερνούσε τις 20.000 γρόσια και των ιδιαίτερα εύπορων έφτανε τις 50-100.000 γρόσια για κάθε κορίτσι. Αντίθετα, αρκετοί από τους εμπόρους ή τους ελεύθερους επαγγελματίες της Παναγίας ήταν κάτοχοι σημαντικής κινητής (μετρητών, ομολόγων κλπ.) και ακίνητης περιουσίας (οικιών ή και χωραφιών στο Καρά Ορμάν), όπως φαίνεται από τα προικοσύμφωνα, τις διαθήκες τους ή από έγγραφα διανομής των περιουσιών τους.

3.2.4. Οι νοοτροπίες και οι ιδεολογίες

Η ανύψωση του οικονομικού και διανοητικού επιπέδου συνεπάγεται και την αλλαγή των συνειδήσεων. Οι μαρτυρίες και καταγγελίες αφθονούν: Στα 1870 εγκαθίσταται στην Καβάλα ο εκ Κρήτης Ιωάννης Κωνσταντινίδης, ο γνωστός ποιητής της πόλης. Οι πρώτες εντυπώσεις του για τον εδώ Ελληνισμό δεν ήταν θετικές, αν κρίνουμε από το λακωνικό του τηλεγράφημα: "Βόλος δόλος, Θεσσαλονίκη φρίκη, Καβάλα όλα τά κακά τ' άλλα"! Σαφέστερος ήταν λίγα χρόνια αργότερα ο Πέτρος Βουλγαρίδης, εξέχον μέλος της ελληνορθόδοξης κοινότητας της πόλης, που έγραφε αγανακτισμένος στα τέλη του 1878: "Άτας ό εν Καβάλλα καί ταίς περίξ έλληνικός κόσμος είναι έμπορικός, μόνο περί των συμφερόντων του -τό λέγω μετά λύτης- σκεπτόμενος εν ταίς παρούσαις χαλεπαίς περιστάσει"⁵⁹.

Η ιδεολογία του κέρδους και του συμφέροντος, ο τυχοδιωκτισμός και η αδιαφορία για τα κοινά ζητήματα ήταν το τίμημα της προόδου και του "εξευρωπαϊσμού". "Το κακό παράδειγμα -έγραφε στα 1888 ο πατήρ C. Hyerp, επικεφαλής της αποστολής των Λαζαριστών της Καβάλας- δόθηκε από εμάς τους Ευρωπαίους, που λειτουργήσαμε ως κακό πρότυπο. Οι Έλληνες δεν ήταν καθόλου προετοιμασμένοι και η δυτική πολυτέλεια διείσδυσε σαν καταγιόδα ανάμεσά τους"⁶⁰.

Το αποτέλεσμα ήταν όμως νομοτελειακό. Ο τρόπος ζωής, οι αντιλήψεις και οι νοοτροπίες επηρεάζονται καταλυτικά από τον άνεμο του εκσυγχρονισμού που φυσά στην πόλη, ολοένα και πιο δυνατά προς τα τέλη του 19ου αιώνα. Τα ευρωπαϊκά πρότυπα υιοθετούνται χωρίς αντιστάσεις, συνυπάρχουν

59. Κ. Χιόνη, Ο ποιητής Ιωάννης Κωνσταντινίδης και το έργο του (1848-1917), Καβάλα 1978, σ. 33-34, Ε. Κωφού, Η επανάσταση της Μακεδονίας κατά το 1878..., Θεσσαλονίκη 1969, σ. 290-291, αντίστοιχα.

60. Αρχείο Λαζαριστών, Documents Officiels 1887-1922, σ. 23.

Ο ποιητής Ιωάννης Κωνσταντινίδης, 1848-1917
(αρχείο Γ.Α.Κ. του κ. Ν. Ρουδομέτωφ)

όμως με τη νοσταλγία για τα πατροπαράδοτα και το παράπονο για την απώλειά τους. Ο γνωστός διχασμός της νεοελληνικής ταυτότητας. Δεν είναι τυχαίο ότι δύο τόσο ανόμοιοι ποιητές, ο εθνικός βάροδος Ι. Κωνσταντινίδης και ο λαϊκός στιχοπλόκος Α. Βέττας, εκφράζουν σχεδόν πανομοιότυπα το παράπονο τους για την επικράτηση των “φράγκικων συρμών” και τον κλονισμό των ελληνικών ηθών και εθίμων:

“κι η φλόγα του Έλληνισμού λίγο νά σās ζεστάνει, προτού ὁ φραγκικός συρμός ὅλοις νά σās μαράνει... Τά ἔθιμα τοῦ γένους μας γιατί τά παραιτοῦμεν, τό φῶς τοῦ ἡλίου ἔχομε, πού μās γλυκοφωτίζει, κι ἐμεῖς τό παραιτήσαμεν καί μέ κεριά ζητοῦμεν νά δοῦμε φῶς. πού τρέχομεν κανένας δέν γνωρίζει”, γράφει ο πρώτος. Κι ο δεύτερος:

“...οὕτω κι οἱ φράγγικα συρμοὶ ζ τα τωρινά τά χρόνια, μās διαφθείρουν ἠθικῶς, μās δίδουν καταφρόνια. Κι ὅλα μας ἐκλονίστηκαν, ἦθη καί ἔθιμά μας, κοντεύει πον νά χάσουμε τό κάθε αἴσθημά μας”⁶¹.

Ο τρόπος ζωής των ανώτερων στρωμάτων ήταν συχνά προκλητικός: Σπατάλες διασκέδασεις, επίδειξη πλούτου, χαρτοπαιξία, αδιαφορία για τα κοινά προβλήματα κλπ., συμπεριφορές που συχνά στηλιτεύονται από τον Ι. Κωνσταντινίδη. Κι ο Α. Βέττας όμως δε χαρίζεται στους συντρόφους του καπνεργάτες:

61. Χιόνη, Ο ποιητής Ιωάννης Κωνσταντινίδης, σ. 309, Βέττα, Σένα τά λέγω πεθερά γιά νά τ' ἀκούη ἡ νύφη, σ. 7.

Ο λαϊκός ποιητής Ανδρῆκος Βέττας, 1860-1928
(Γ.Α.Κ. - Αρχῆια Ν. Καβύλας)

“Ακούσατε τί γίνεται, δῶ μέσα στην Καβάλλα, μεθῖοια, καχοριζιγιαῖς καί μπιζουλιὰ μεγάλα. Καβάλλα, πῶς κατηήτησες, μέ τά καπνά πού βρήκες! καί ὡς μαγνήτης ἔμασες τοῦ κόσμου ταῖς ἀντίκες...”⁶².

Κατά την περίοδο αυτή δημιουργούνται και οι προϋποθέσεις για τα πρώτα δήματα χειραφέτησης της γυναίκας, που είναι ορατά στην Καβάλα προς τα τέλη του 19ου αιώνα. Βέβαια στην ελληνική κοινότητα η θέση της γυναίκας ήταν και πριν αυστηρώς ανώτερη απ’ ό,τι στη μουσουλμανική. Οι πηγές της εποχής λ.χ. μαρτυρούν ότι η χριστιανική συνοικία της Παναγίας ήταν θεωριώδης και ζωντανή, αφού στα στενά της σοκάκια οι πόρτες των σπιτιών έμεναν πάντα ανοιχτές και ομάδες φλύαρων γυναικών κάθονταν στο κατώφλι και συζητούσαν ή σχολίαζαν τους περαστικούς. Αντίθετα οι μουσουλμανικές συνοικίες παρουσίαζαν όψη ασυνηθιστής ερημωσης, αφού οι μουσουλμάνες κρύβονταν επιμελώς στα άδυτα των ιδιωτικών χώρων, μακριά από αδιάκριτα βλέμματα. Ο Γερμανός Franz von Löhner και οι συνοδοί του, που στα 1873 διαβαίνουν τα σοκάκια ενός τουρκικού μαχαλά στην Παναγία, γίνονται μάρτυρες των μουσουλμανικών ηθών και διαπιστώνουν ότι “σε μερικά χαρέμια της Καβάλας δεν είχε εισχωρήσει ακόμη ούτε μια πολύ μικρή αχτίδα φράγκικου διαφω-

62. Στεφανίδου, Η πόλη - λιμάνι, σ. 213-214, Χιόνη, ό.π., σ. 258, 309, 315, 340, 343, Βέττα, ό.π., σ. 12-13.

τιμου⁶³.

Ωστόσο στα μέσα του 19ου αιώνα δε λείπουν και από την ελληνική κοινότητα νοοτροπίες και συμπεριφορές άκρως συντηρητικές. Π.χ. γύρω στα 1860 οι συγγενείς της κοπέλας την κρατούν έγκλειστη για να την πειθαναγκάσουν να επιστρέψει στον αγροίκο και ανήθικο άντρα της (που την κακοποιούσε και την εξέδιδε επί χρήμασι), τη διώχνουν από το σπίτι και την παραδίδουν στον ιερέα, επειδή “ήτον είσακουσμένη με ένα ποτζήν”, κι ο μητροπολίτης διατάσσει τον κοτζάμπασα “νά βάλη αυτήν εις την οικίαν της”⁶⁴. Την ίδια εποχή αρκετές γυναίκες προσδιορίζονται ακόμη, όπως συνηθίζοταν στις παραδοσιακές κοινωνίες, από το όνομα του άντρα τους (Αθανάσινα, Πολυχρόνινα). Τέτοια περιστατικά αντιμετώπισης της γυναίκας είναι όμως μεμονωμένα και δεν παρατηρούνται αργότερα.

Η θέση της γυναίκας επηρεάζεται, όπως είναι φυσικό, από τις ανανεωτικές αστικές ιδέες της σύγχρονης πόλης. Βέβαια η γυναίκα παρέμενε αποκλεισμένη από τις βασικές διαδικασίες της κοινοτικής ζωής: δεν είχε, όπως και πουθενά αλλού, δικαιώματα εκλέγειν και εκλέγεσθαι, συμμετοχής στις γενικές συνελεύσεις της κοινότητας κλπ.⁶⁵. Όμως στα θέματα προσωπικών σχέσεων οι αντιλήψεις σταδιακά αλλάζουν. Ό-

πως θα δούμε σε άλλα σημεία της εργασίας, πολλές νεαρές κοπέλες εναντιώνονται στις επιλογές των γονιών τους, προσαπίζουν τα δίκαια ή τις επιλογές τους, αψηφούν τον κοινωνικό έλεγχο και τις πιέσεις, ακόμη και του μητροπολίτη, δηλώνουν ευθαρσώς ότι δεν πρόκειται ποτέ να παντρευτούν το μνηστήρα τους ή ότι δεν ανέχονται το σύζυγό τους και διαλύουν έτσι τον αρραβώνα ή το γάμο τους. Και η κοινωνία όμως, όπως θα δούμε, αρχίζει να αντιμετωπίζει τα ζητήματα “τιμής” ή “ηθικής τάξης” με πολύ μεγαλύτερη ανεκτικότητα.⁶⁶

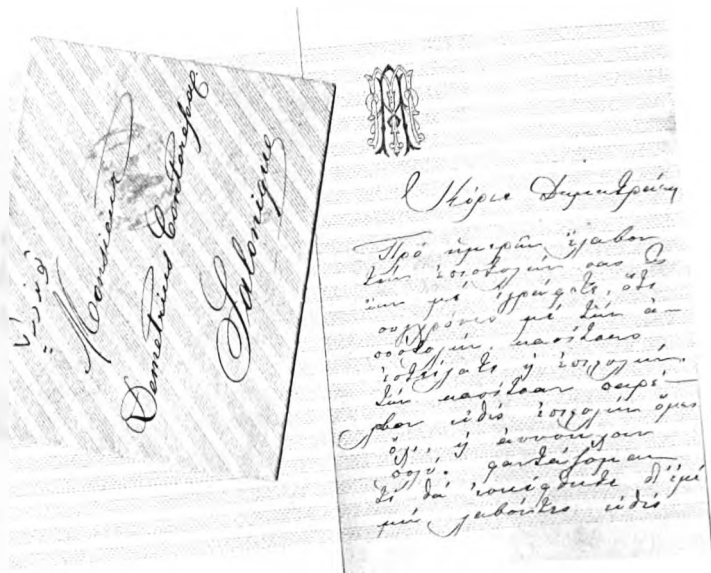
Ενδείξεις μιας στοιχειώδους αναγνώρισης του γυναικείου αυτοδύναμου μπορούν να θεωρηθούν και τα εξής: Ότι σε προικοσύμφωνα και διαθήκες υπογράφουν και γυναίκες ως μάρτυρες (σπανίως βέβαια), κάποιες φορές μάλιστα παρουσιάζονται ως εκπρόσωποι άλλων, αντρών ή γυναικών, και υπογράφουν γι’ αυτούς (π.χ. “κατεντωλλήν Νικολάου Ίωάννου υπογράφω εγώ, Αγλαΐα Λαζάρου”). Ακόμη ότι οι ορφανές ή από ξένα μέρη κοπέλες σε ηλικία γάμου δεν κηδεμονεύονται, αλλά “αυτοπροικίζονται” και υπογράφουν οι ίδιες τα απαραίτητα έγγραφα (π.χ. “... ή ύποφαινόμενη Μαρία Γεωργίου, Σερρέα... υπανδρεύομαι σήμερα μετά νομίμου άνδρός κυρ. Μαργαρίτου Χριστοδούλου και προκοδοτούμε εκ της πατρικής καί μητρικής μου περιουσίας...”). Επίσης ότι στα τέλη του 19ου αιώνα δηλώνεται ρητά στα προικοσύμφωνα πως ο γάμος γίνεται με τη συναίνεση της κοπέλας, που το δεβαιώνει εγγράφως, ότι ορισμένα έγγραφα υιοθεσίας υπογράφονται από γυναίκες, ενώ ο

63. Αββαί, Macedonia, σ. 294, Ενεπεκίδη, Μακεδονία και Τουρκία 1798-1912, σ. 80, 82-83. Οι Τουρκάλες, γράφει ο Löher, μόλις αντίκρισαν αυτόν και τους συνοδούς του, γύρισαν τις πλάτες, κοκκουλώθηκαν, άρχισαν να φωνάζουν και να πετούν πέτρες...

64. Κώδικας 1864-1889, σ. 12.

65. Όπως θα δούμε αλλού (κεφ. 3.4.1.), υπάρχει μια εξαίρεση: στα μέσα της δεκ. του 1860 μία γυναίκα συμμετέχει στη Γενική Συνέλευση των κατοίκων και υπογράφει το σχετικό πρακτικό στον κώδικα της κοινότητας.

66. Βλ. κεφ. 3.6.1. και 3.6.2.

Επιστολή κοπέλας αστικής οικογένειας της Καβάλας, 1891. Στην άλλη όψη του φακέλου και στο φύλλο υπάρχουν χροσά ανάγλυφα του αρχικού γράμματος του επωνύμου της. Η οικογένεια ονέβαλε στην ανέγερση του Παρθεναγωγείου της πόλης (Γ.Α.Κ.-Αρχαία Ν. Καβάλας).

Τουρκάλες σε πόλη της Μακεδονίας (από: Ενετική, Θεσσαλονίκη και Μακεδονία 1798-1912, εκδ. Εστίας).

ούζυγός τους υπογράφει ως μάρτυς κ.λπ.⁶⁷

Ισχυρότερη ένδειξη για τη βελτίωση της θέσης της γυναίκας είναι η σημαντική συμμετοχή των κοριτσιών στην εκπαίδευση: 68 μαθήτριες φοιτούσαν στα σχολεία της Καβάλας το 1877, έναντι 100 μαθητών, 600 μαθήτριες το 1912, έναντι 700 μαθητών⁶⁸. Επίσης η αξιοσημείωτη παρουσία γυναικείων συλλόγων στην πόλη. Στην Καβάλα συστάθηκε ο πρώτος γυναικείος σύλλογος της Μακεδονίας, ο "Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Κυριών Καβάλας "Αθηνά"" (1879), και το 1902 η "Φιλόπτωχος Αδελφότης Κυριών Καβάλας", με μακρόχρονη και σημαντική κοινωνική προσφορά.⁶⁹

Η κοινωνική δραστηριότητα μέσω των συλλόγων αποτελούσε προνομιακό πεδίο για τις γυναίκες των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων. Για τις γυναίκες των κατώτερων τάξεων τα πρώτα δήματα χειραφέτησης γίνονται με την ένταξή τους στην παραγωγική διαδικασία, πολύ νωρίτερα από αλλού. Ήδη στα τέλη του 19ου αιώνα, όπως επιβεβαιώνεται από λίγες πράξεις των κωδίκων (π.χ. "... Χρυσάνθη, έπαγγελματινή τήν καπνεργασίαν", 1899⁷⁰), οι γυναίκες εργάζονται στα καπνεργοστάσια, όπου και έρχονται

σε επαφή με τις πρωτοποριακές ιδέες για ισότητα και κοινωνική δικαιοσύνη.

Η ουσωφρευση πλούτου στην εμπορική πόλη αλλάζει και τις συνήθειες των γυναικών, τις προτεραιότητες τους και τους τρόπους ζωής. Στα 1873 ο Löher ειρωνεύεται τις κυρίες της Καβάλας: πριν ακόμη αποπλεύσει το καράβι της γραμμής, γράφει, αυτές προβάρουν τα νέα τους φορέματα που "φυσικά έρχονται κατευθείαν από το Παρίσι". Το όνειρο της κοινωνικής ανόδου και της ευημερίας τροφοδοτεί τη "γυναικεία ματαιοδοξία", που δε γνωρίζει κοινωνικά και ταξικά σύνορα:

"Μιά ώμορφη π τόν μαχαλά,
μιά καλοκαμωμένη,
μά ή καρδιά μου πόνεσε,
μέ τήν άφωρισμένη...
"Αμα τήν πούνε για τενκτοή,
νά τήν άρραδωνιάσουν,
κρεμνά εύθύς τά μούτρα της,
θαρρείς θά τήν κρεμάσουν...";

γράφει ο Αντρίκος Βέττας, που από τον κύκλο των συντρόφων του καπνεργατών και από τα δικά του διώματα βρίσκει αφορμές να διακωμωδήσει τις "γυναικείες απαιτήσεις":

"Αύριο θέλω μενταλιό, μεταξωτό ριπίδι,
και φέρε καί τόν κουντουρά, νά πάρη τό μετριδι"
ή ακόμη:

67. Κώδικας 1864-1889, σ. 103, 186, 237, 330, 311.

68. ΑΥΕ 1876/78/1, Ξάνθη 22-10-1877, ΑΥΕ, 1912/αακΒ', Καβάλα 11-1-1912, αντίστοιχα.

69. Κ. Χιόνη, Η Παιδεία στην Καβάλα 1864-1912, Καβάλα 1990, σ. 126-127, Αγγ. Κιορτοή - Μιχαλοπούλου, Φιλόπτωχος Αδελφότης Κυριών Καβάλας 1902-1922. Από το Μακεδονικό Αγώνα μέχρι σήμερα, Καβάλα 1993, σ. 268, αντίστοιχα.

70. Κώδικας Προικοσυμφώνων 1896-1904, σ. 109.

“Παναγιώτη, νά σου πῶ
δέν τό έδαλες σκοπό;
σου γκριιάζω ένα μήνα
θά μου πάρεις μελερίνα;”

Οι αιτιήσεις της γυναίκας δεν περιορίζονται μόνο στην εμφάνιση:

“Κάθε γιορτή περίλατον και έξοδα μεγάλα,
γιατί τό θέλει ό σαρμός κι ή μόδα ζ την Καβάλλα”,

μονολογεί ο καπνεργάτης ποιητής, που στα ποιήματά του απεικονίζονται αυθεντικά και χωρίς ωραιοποίηση -συχνά με διάθεση σατιρική και περιπαιχτική, κάποτε και αυτοσαρκαστική- όψεις της καθημερινής ζωής των κατώτερων στρωμάτων, κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19ου αιώνα⁷¹.

Κατά την περίοδο που ιστορούμε (ακριβέστερα, από τη δεκαετία του 1870) συντελείται στην Καβάλα

Τα ποιήματα του Πραβινού Ανδρίνου Βέττα εκδόθηκαν με έργο που έκαναν οι καπνεργάτες της Καβάλας.

και μια ουσιαδής ιδεολογική στροφή: ο “αποοθωμανισμός” και η “ελληνοποίηση” της Ελληνορθόδοξης Κοινότητας και της ρωμαϊκής κοινωνίας της πόλης. Οι νέοι ιδεολογικοί προσανατολισμοί εκφράζονται, όπως θα δούμε στη συνέχεια, με αντίστοιχες εξελίξεις στους τομείς της διοίκησης και της εκπαίδευσης της κοινότητας. Περιοριζόμαστε εδώ να σκιαγραφή-

σουμε τις αλλαγές αυτές και να τις εντάξουμε στο ιστορικό πλαίσιο που τις υπαγόρευσε.

Ο Έλληνας υποπρόξενος Ηλίας Βασιλειάδης κατά τις πρώτες ημέρες του στην Καβάλα (1867) εκφράζεται με τα χειρότερα λόγια για τον Ελληνισμό της πόλης: “Οί ένταυθα χριστιανοί ουδ'όλους διαφέρουσι από τούς παντοδυνάμους οπαδούς του Όσμάν... Δέν λέγω ότι δέν εύρισκονται εις τόν τόπον μας και χριστιανοί τινες ήθικης τινός αξίας, άλλ' αυτά είναι τοσοῦτον όλίγοι, ώστε ουδέ καν όρώνται εις τόν έζτεταμένον κύκλον τών καλοθελητών του Υψηλού Δοβλετίου”⁷².

Φιλοσθωμανοί λοιπόν και χωρίς ελληνικό φρόνημα οι Έλληνες της Καβάλας; Όχι ακριδώς. Απλώς νομιμόφρονες υπήκοοι του κρατικού σουλτάνου. Ο εξ Αθηνών κύριος υποπρόξενος φανταζόταν ότι θα βρει εδώ (σε εποχή, μάλιστα, έξαρσης του τουρκικού φανατισμού) πατριώτες που να ομολογούν πίστη στην “πατρίδα”, να φλέγονται από τα εθνικά ιδανικά της Μεγάλης Ιδέας και να διατρανώνουν την ελληνική αυτοσυνειδησία τους. Ήθελε να αγνοεί ότι για τη μικρή ελληνική κοινότητα, που ζούσε τότε υπό καθεστώς τρόμου στην άκρη της χερσονήσου, η αποφυγή οποιασδήποτε πρόκλησης και η πάση θυσία ομαλή συνύπαρξη με το τουρκικό στοιχείο, ήταν όροι επιβίωσης.

Είναι αλήθεια βέβαια ότι κατά την πρώτη αυτή περίοδο (μέχρι τη δεκαετία του 1870) οι ελληνικές κοινότητες ήταν ακόμη πλήρως ενσωματωμένες στον οθωμανικό χώρο. Αυτό ισχύει και για την Καβάλα. Κατά την επόμενη όμως περίοδο στις αστικές ελληνικές κοινότητες της οθωμανικής επικράτειας αναπτύσσονται φυγόκεντρες τάσεις, που τις απομακρύνουν από το οθωμανικό πλαίσιο. Στην Καβάλα από τη δεκαετία του 1870 η κοινότητα περνά υπό τον έλεγχο του ανώτερου κοινωνικοοικονομικού στρώματός της, που είναι εκφραστής της πολιτικής του ελληνικού κράτους και φορέας της εθνικής ιδεολογίας. Το νέο αυτό ηγετικό σώμα των ισχυρών εμπόρων περιορίζει σταδιακά την εξουσία της Εκκλησίας και της Δημογεροντίας (που εκφράζουν την παραδοσιακή λειτουργία της κοινότητας μέσα στο οθωμανικό πλαίσιο εξουσίας), αναγκάζοντας το ελληνικό κράτος (κι όχι το Οικουμενικό Πατριαρχείο) ως εθνική αρχή των Ρωμίων και συμβάλλει στην ελληνοποίηση των θεσμών της κοινότητας και κατ' επέκταση της ίδιας της κοινότητας⁷³.

Όντως η Ελληνική Ορθόδοξη Κοινότητα της Καβάλας από το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα δεν είναι πια ρωμαϊκή (ορθόδοξη οθωμανική), αλλά

72. ΑΥΕ, 1867/36/2, Καβάλα 14-8-1867.

73. Βλ. παρακάτω, στις ενότητες για την εκπαίδευση και τη διοίκηση της κοινότητας (κεφ. 3.4.2. και 3.5.2.).

71. Ενετεκίδη, Θεσσαλονίκη και Μακεδονία 1798-1912, σ. 79, Βέττα, ό.π., σ. 24, 64, 28 και 63, αντίστοιχα.

Souvenir de Cavalla Sortie des ouvriers des tabacs de la maison M. L. Herzog & Co.

Ευθύμιος Καβάλλης, Εξόδος εργαζομένων από το εργοστάσιο καπνών στην Καβάλα.

Στις καπναποθήκες των αρχών του 20ού αι. η εργασία γυναικών απ' όλες τις εθνοθρησκευτικές ομάδες της πόλης, είναι πια μαζική (αρχείο Ι.Α.Α.Κ. κ. Ν. Ρουφομέτωφ)

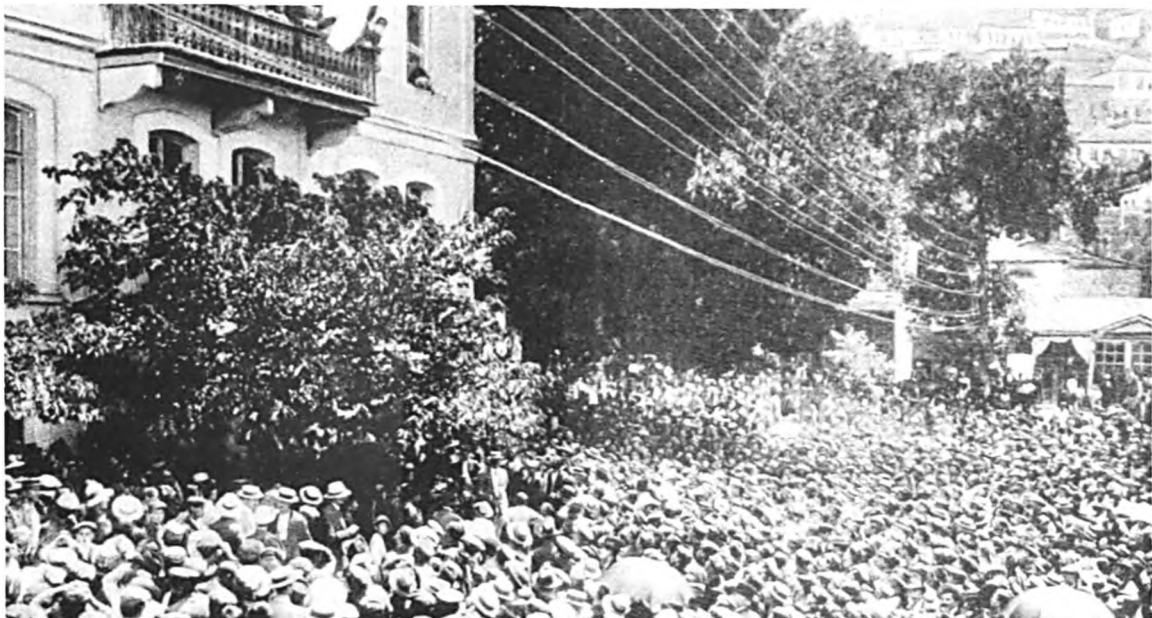
ελληνική κοινότητα. Οι κατηγορίες περί "καλοθελητών του υψηλού δοβλετίου" του 1867 φαντάζουν τότε μαζινές και αβάσιμες, μόλις λίγα χρόνια αργό-

τερα. Στα 1878-1879 οι Έλληνες της πόλης ιδρύουν φιλελευθερευτικούς συλλόγους που φέρουν τα ονόματα "Αριστοτέλης", "Αθηνά", "Ξενοφών" και παραπέμπουν στην Αθήνα και τον Παρθενώνα και όχι στην Πόλη και την Αγιά Σοφιά.

Η ιδεολογική αυτή μεταστροφή της Ελληνικής Κοινότητας συναρτάται με τη νέα πολιτική του επισημου ελληνικού κράτους έναντι των υπόδουλων ομοεθνών. Μετά το 1870 το ελληνικό κράτος εργάζεται ουστηματικά για την ενίσχυση της εθνικής συνείδησης του μακεδονικού Ελληνισμού, προκειμένου να αποτρέψει τη βουλγαρική προπαγανδιστική διείσδυση στη Μακεδονία. Μέχρι τότε το επίσημο ελληνικό κράτος δεν είχε επιδιώξει να αναμειχθεί στα εσωτερικά ζητήματα του υπόδουλου Ελληνισμού ούτε είχε διεκδικήσει πρωτεύοντα ρόλο στην ιδεολογική καθοδήγηση των Ρωμιών. Κατά φροϊδική συνέπεια, οι αὐτρωτοί Έλληνες όχι μόνο είχαν συνδέσει τα συμφέροντά τους με τη διατήρηση του οθωμανικού κράτους και ήταν εφεξαιτικοί σε κάθε ιδέα εθνικής αποκατάστασης, αλλά και δεν είχαν εδραιώσει τους αναγκαίους ψυχικούς δεσμούς με τη "μητέρα πατρίδα"⁷⁴.

Όμως η ελληνικότητά τους ήταν αδιαμφισβήτητη. Αποδείχθηκε περιτράνα και έμπρακτα όχι μόνο στις δεκαετίες που ακολουθήσαν αλλά και τότε, όταν

74. Σύμφωνα με την πολιτική του ελληνικού κράτους, οι υπόδουλοι έπρεπε απλώς να βελτιώσουν την οικονομική και εκπαιδευτική τους κατάσταση, ώστε να εμπειδώσουν την νεοεμφανιζόμενη θέση τους στο οθωμανικό κράτος. Ακόμη πιο συντηρητική, αλλά σύμφωνη με τις απόψεις των αὐτρωτων, ήταν η ιδέα της συζυγιστικής Ελληνων - Τούρκων στα Βαλκάνια ("ελληνοοθωμανισμός"). Σχετικά, Ανζουρίνοι, Υποπροξενείο Καβάλας, σ. 65-67, στον και βιβλιογραφία.

Παλαιά διαδήλωση των Ελλήνων της Καβάλας μπροστά στο Διοικητήριο (σημερ. Δικαστήριο), πιθανότατα το 1904, όταν οι οθωμανικές αρχές επέτρεψαν την εγκατάσταση βουλγαρικού προξενείου στην πόλη. Η απόφαση ανακλήθηκε (αρχείο ΔΜΚ).

Η Φιλαρμονική στην αυλή του Αρρεναγωγείου (Γ.Α.Κ. - Αρχαία Ν. Καβάλας).

χρειάστηκε να εκδηλωθεί. Π.χ. το 1878 με την πάνδημη διαμαρτυρία τους ενάντια στην ενσωμάτωση της Καβάλας στο υπό ίδρυση βουλγαρικό κράτος. Επίσης με την παράτολμη συμμετοχή τους στις εκδηλώσεις του Ελληνικού Υποπροξενείου για την ονομαστική εορτή του Έλληνα βασιλιά (ανήμερα Αγίου Γεωργίου). Οι εκδηλώσεις αυτές εξελίχθηκαν σε παλλαϊκή διαδήλωση του Ελληνισμού της πόλης "ἐπὲρ τῆς ἐνώσεως τῶν δούλων ἐλληνικῶν ἐπαρχιῶν μετὰ τῆς ἐλευθέρως Ἑλλάδος καὶ ἐπὲρ τῆς ἐλληνικωτάτης Μακεδονίας"⁷⁵.

Από την πρώτη αυτή περίοδο φορέας της εθνικής ιδεολογίας είναι κατά κύριο λόγο η εύπορη εμπορική τάξη της πόλης. Η ύπαρξη αυτού του ισχυρού αστι-

κού πυρήνα στην Καβάλα συντελεί στη βαθμιαία ενδυνάμωση του εθνικού φρονήματος όλου του ελληνικού πληθυσμού της πόλης. Πρώτα-πρώτα, επειδή το ανώτερο αυτό στρώμα κατέχει ηγετική θέση στην κοινότητα και συνεπώς μπορεί να καθορίσει τους ιδεολογικούς της προσανατολισμούς. Επιπλέον όμως, επειδή η ίδια η κοινότητα αποτελεί σημείο ιδεολογικής αναφοράς: Με τα θαυμαστά σχολικά κτίρια, τα περίφημα αρχοντικά, τα επιβλητικά καπερογροστάσια, τους σιλόγους, τις αδελφότητες, τις λέσχες και τα σωματεία, το γυμναστήριο και το γυμναστικό σύλλογο, το κοινοτικό νοσοκομείο, τη βιβλιοθήκη, τον τύπο και την φιλαρμονική, μ' όλες γενικά τις αστιζές πολιτι-

75. Στις 20 Μαρτίου 1878 -δύο εβδομάδες μετά την υπογραφή της Συνθήκης του Αγίου Στεφάνου (βλ. κεφ. 3.4.2., σσημ. 144), με την οποία η Καβάλα παραχωρείται στη Βουλγαρία- ούσομη η ελληνική κοινότητα συγκεντρώνεται στο Ελληνικό Υποπροξενείο για να εκδηλώσει, ενώπιον εκπροσώπων της αγγλικής κυβέρνησης, "τά αισθήματα λύτης και αγανακτήσεως ἧς ὡν κατέχεται ἐπὶ τῶ ἀκούσῳσι ὅτι καὶ ἡ πόλις αὕτη ὑπαχθῆσεται ὑπὸ τὴν βουλγαρικὴν ἡγεμονίαν". Τονίζει ὅτι εἶναι ἑτοιμὴ "νὰ ὑποστῆ πάσαν θυσίαν καὶ ἀντὸν ἀκόμη τὸν θάνατον ἢ (=παρὰ) νὰ ἀνεχθῆ τὴν ἐξανδρατοδίσιν τῶτων, ἐν οἷς πάσα σπιθαμὴ γῆς καὶ πᾶς λίθος μαρτυροῦσι ὅτι εἶναι ἐλληνικωτάτοι". Κάνει τέλος ἐκκλήση στους ἰσχυροὺς τῆς Ἐνῶπτης νὰ "ἀναγκωρίσωσι τὸ προκαλούμενον τοῦτο μέγα ἀδίκημα τῶ Ἑλληνισμῶ καὶ παρεμποδίσωσι τὸν ἐκβουλγαρισμὸν τῶν μερῶν τούτων καὶ ἐνώσωσι ταῦτα μετὰ τῆς πολυταθοῦς μητρὸς αὐτῶν Ἑλλάδος" (Κωφοῖ, *Ἡ ἐπανάστασις τῆς Μακεδονίας* κατὰ τὸ 1878..., σ. 281). Για τὴ διαδήλωσι, ΑΥΕ 1878/27/1, Καβάλα 26-4-1878.

Ο "Ευαγγελισμός", νοσοκομείο της ελληνικής κοινότητας (Γ.Α.Κ. - Αρχαία Ν. Καβάλας).

Ο Γυμναστικός Σύλλογος "Οι Φίλιπποι" υπήρξε το πρώτο αθλητικό σωματείο της πόλης (Γ.Α.Κ. - Αρχείο Ν. Καβάλας)

ομικές λειτουργίες, κι ακόμη με την οικονομική δύναμη, την επιρροή και τα προξενικά αξιώματα των μελών της, η Ελληνική Κοινότητα δεν ανύψωνε μόνο το εθνικό γόητρο (στο πλαίσιο μάλιστα της συνύπαρξης με το υποδεέστερο, σε όλα αυτά, τουρκοκό στοιχείο), αλλά επιπλέον ασκούσε συνολική ιδεολογική ομίλευση και εμπέδωνε την εθνική ομοιογένεια. Έτσι η εθνική ιδεολογία απλώνεται σταδιακά σ' όλα τα κοινωνικά στρώματα. Είναι χαρακτηριστικό ότι και στην Καβάλα (όπου βρίσκουν, μετά το 1910, σημαντική απήχηση οι σοσιαλιστικές και διεθνοτικές ιδέες της Φεντερασιόν) η εσωτερική αλληλεγγύη στις τάξεις των χιλιάδων Ελλήνων καπνεργατών δεν

προσδιορίζεται τόσο από την ταξική τους κατάσταση, όσο κυρίως από την εθνική τους ταυτότητα⁷⁶.

Η αποτυχία της πανοραμιακής, ρομαντικής και αντροπικής προπαγάνδας⁷⁷ να δημιουργήσουν, με ισχυρά οικονομικά κίνητρα, θύλακες προσηλυτισμού στην πόλη (στα τέλη της δεκαετίας του 1870, αλλά και αργότερα, μέχρι την περίοδο του Μακεδονικού αγώνα) είναι μια επιπλέον απόδειξη του αζμαίου ελληνικού φρονήματος των κατοίκων.

Αυτό ισχύει και για το σύνολο των Βλάχων της Καβάλας. Κανένα στοιχείο δεν έχουμε βεβαιώσει για την "εθνοτική" ταυτότητα της ομάδας αυτής πριν από το 1860, αλλά και καμία ένδειξη ότι διαφοροποιούνται μέσα στο πλαίσιο της χριστιανικής κοινότητας μετά το 1860. Μία μόνο κατηγορία για "ρουμανοφροσύνη" αναφέρεται, στα 1905-1906, για τον "ήμετερον πρόξριτον Ζήση Σ..., διαλόφωνον, ... όστις άποπειράται και έν Καβάλλα να ύψωση μεταξύ των Ηπειρωτών την άσθενή φωνήν του υπέρ της Ρομαντικής ιδέας", σύμφωνα με τον Έλληνα υποπρόξενο

76. Για την ανάπτυξη της εθνικής ιδεολογίας, Κ. Ανζουρίνου, "Το καπιταλιστικό στοιχείο της Καβάλας και το εθνικό ζήτημα στις παραμονές του Μακεδονικού αγώνα", Υπόμνημα, 8-9 (φθιν. 1997), 110-114.

77. Για το Πανοραμιακό Κομμάτι Καβάλας, Ανζουρίνου, "Ο βούλγαρος εθνικισμός μετά τη Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου (1878): Προπαγάνδα και διέγξεις των Βούλγαρων στην περιοχή Καβάλας", Εθνικισμός και Εθνική συνείδηση στα Βαλκάνια σήμερα, Διεπιστ. Συνέδριο, Καβάλα 17/18-10-1922 (δεν εκδόθηκαν Πρακτικά). Στο εξής: Ανζουρίνου, "Ο βούλγαρος εθνικισμός...". Για τη ρομαντική και αντροπική προπαγάνδα στην περιοχή μας, τον ίδιο, Υποπρόξενο Καβάλας, σ. 131, 118-119, αντίστοιχα.

Η "Μεγάλη Λέσχη" και πίσω το Παρθεναγωγείο, στις αρχές του 20ού αι. (αρχείο Ι.Α.Α.Κ. του κ. Ν. Ρουδομητόφ)

της πόλης. Δεν αποκλείεται όμως μέρος τουλάχιστον των Βλάχων της Καβάλας να είχε αρχικά συνείδηση ιδιαίτερης εθνοτικής ομάδας, την οποία απώλεσε λόγω των επιδράσεων του αστικού χώρου. Τι μας οδηγεί σ' αυτήν την εικασία; Οι 300 "Έλληνοβλάχοι" του Σαρή Σαμπάν (στις στατιστικές διαχωρίζονται από τους 30 Έλληνες), οι οποίοι προέρχονταν από τις ίδιες περιοχές (από τα Ζαγοροχώρια), διατήρησαν επί πολύ την εθνοπολιτισμική - εθνογλωσσική ιδιαιτερότητά τους, εξαιτίας της απομόνωσής τους και της απουσίας ελληνικής παιδείας στο χώρο εκείνο, και θεωρείται ότι εντάχθηκαν πλήρως στον "εθνικό κορμό" στις αρχές του 20ού αιώνα.⁷⁸

Δεν είναι επίσης τυχαίο ότι στα πρακτικά της ελληνικής κοινότητας η πόλη αναφέρεται συχνά με το αρχαίο της όνομα ("έν Νεαπόλει", "οί κάτοικοι της μακεδονικής Νεαπόλεως" κ.ά), περήφανη υποδήλωση της ελληνικής της ταυτότητας και της "ιστορικής της συνέχειας".

3.3. Ο Ιερός Ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου και η Εκκλησία

3.3.1. Η εκκλησία και η ενορία της Παναγίας

Μέχρι το 1866 η μόνη εκκλησία της Καβάλας ήταν της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στην Παναγία. Δυστυχώς οι γνώσεις μας για το ιερό αυτό μνημείο είναι ελάχιστες και προέρχονται κυρίως από τις θαμπές αναμνήσεις των πρεσβυτέρων. Η εκκλησία καταδαφίστηκε λίγο πριν από το 1960, σαν οποιοδήποτε άχρηστο κτίσμα, με πρωτοβουλία της εκκλησιαστικής ηγεσίας και τη συνενοχή των πολιτικών και δημοτικών αρχών του τόπου. Δυστυχώς, το παλαιό-

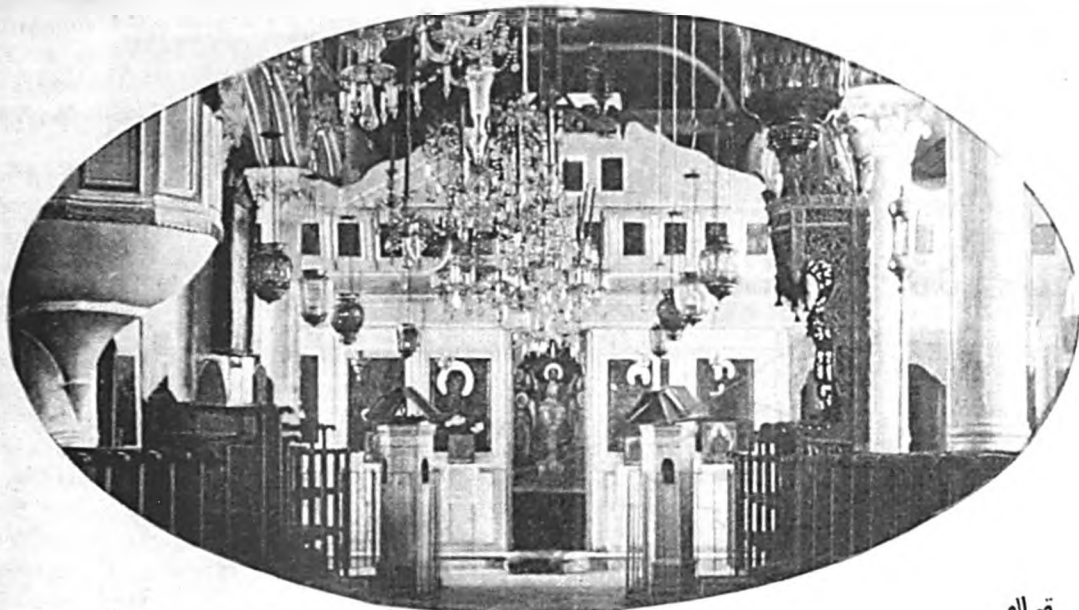
78. ΑΥΕ, 1906/αακβ', ΥΚ - Περί Μακεδ. Αγώνος, Καβάλα 16-6-1906. Για τους Βλάχους της Χρυσούπολης έγραφε ο υπογράφων: "μεταξύ των Ρούμ (των Ρωμιών) συγκαταριθμούνται 130 Έλληνοβλάχοι, ών η εθνική συνείδησις ούτε διαγής ούτε σταθερά είναι επί του παρόντος. 'Επ' αυτών -έκ Λαϊότης της 'Ηπίρου καταγομένων και ών πολλοί κτηματάρια έν τή έδρα του καζά- έξασκεΐται επίτηδείως Ρουμανική επίδρασις υπό τινος έν Καβάλλα έμπορευομένου ομπατριώτου των...". Οι φόβοι του υπήρξαν αβάσιμοι, όπως απέδειξε άλλωστε η παρακολούθησή τους από πράκτορες του Ελληνικού Υποπροξενείου. Στα χρόνια του Μακεδονικού αγώνα (1906-1907) ο πληθυσμός αυτός έγινε στόχος και της βουλγαρικής προπαγάνδας. Στην επαρχία Νέστου οι Βούλγαροι (της ομάδας του Βισούλτεφ) όρυσαν σχεδόν ανενόχλητοι, σε βαθμό που να επιβάλλουν την Κυριακή του Πάσχα του 1906 την ανάγνωση του Ευαγγελίου στη βουλγαρική γλώσσα. Τότε το Ελληνικό Υποπροξενείο Καβάλας ενέτεινε τις προσπάθειες για τον "πλήρη εξελληνισμό των 130 Έλληνοβλάχων" αλλά και για την πύκνωση του ελληνικού πληθυσμού της περιοχής, με την εγκατάσταση 25 οικογενειών Ελλήνων προσφύγων από την Κερασούντα, που διέμεναν προσωρινά στην Καβάλα. (Λυκουρίνου, "Ο βουλγαρικός εθνικισμός..."). Γενικά πρέπει να αναγνωρίσουμε ότι οι Βλάχοι του Σαρή Σαμπάν όχι μόνο αντιστάθηκαν στις ξένες προπαγάνδες, αλλά και υπήρξαν για περίπου μισόν αιώνα, μέχρι την εγκατάστασή των μικρασιατών προσφύγων, σχεδόν η μόνη ελληνική νησίδα στον εκτεταμένο τουρκοκρατούμενο χώρο της επαρχίας Νέστου.

Βλάχοι από την Κλεισούρα, έποικοι στην Καβάλα, τέλη του 19ου αι. (Γ.Α.Κ. - Αρχεία Ν. Καβάλας, φωτ. Θ. Νάτσιου).

Η Εκκλησία της Κοιμήσεως της Θεοτόκου σε πίνακα του Κ. Δελιμπάση.

Καθολικά. Έσωτερικών. I. N. Κουρ. Θεσσαλονίκη

تواله

Το εσωτερικό της Εκκλησίας, στις αρχές του 20ού αι. (αρχείο Ι.Λ.Α.Κ. του κ. Ν. Ρουδομέτση)

τερο χριστιανικό μνημείο της Καβάλας, στοιχείο της συνολικής μας ταυτότητας, εξαφανίστηκε σχεδόν σαν να μην υπήρξε: Ούτε μιας δημοσίευσης δεν αξιώθηκε, ούτε μιας αποτύπωσης, ούτε καν σε φωτογραφίες δεν απαθανاتیστηκε ολόκληρο το μνημείο (παρά μόνο, τυχαία, ένα μέρος του⁷⁹). Αυτό που σε καιρούς χαλέπους, κρατούσε υπό τη σκέπη του τους κατατρεγμένους Ρωμιούς, τοις στήριζε για να μην τουρκεψούν, και ανατασκορινόταν στην απεγνωσμένη ικεσία τους: "Σώσον, Κύριε, τόν λαόν Σου..."

Η εκκλησία της Παναγίας ήταν μια τυπική "μεταβυζαντινή" εκκλησία της ύστερης τουρκοκρατίας (πιθανότατα του 18ου αιώνα), της εποχής δηλ. όπου κυριαρχούν όχι πια τα βυζαντινά, αλλά τα στοιχεία της λαϊκής αρχιτεκτονικής⁸⁰. Ήταν τρίκλιτη βασιλική χωρίς τρούλο, ξυλόστεγη, με δικλινή στέγη, καλυμμένη στο μέρος του κυρίως ναού με σχιστόπλακες και στο μέρος του νόρθηγα με κεραμοσκεπή. Στην ανατολική πλευρά η στέγη κατέληγε σε συνηθισμένη απότμηση, ενώ στη δυτική ήταν ελαφρώς υπερυψωμέ-

νη, προφανώς για να στεγάσει τον όροφο του γυναικωνίτη. Εκεί υψωνόταν και μικρός φανός (φεγγίτης) για το φωτισμό του γυναικωνίτη. Το ψηλό καμπαναριό, το μόνο που διασώθηκε από την εκκλησία αυτή, πρέπει να είναι των τελευταίων δεκαετιών της τουρκοκρατίας (πιθανότατα μεταξύ 1850-1880).

Ο τετράπλευρος όγκος του ναού απλωνόταν σε επίπεδο χαμηλότερο απ' αυτό του περιβάλλοντος χώρου (μισό με ένα μέτρο), γι' αυτό και η εκκλησία εικονίζεται χθαμιά. Υπολογίζοντας τις διαστάσεις της (20 μέτρα μήκος και 12,5 πλάτος) διαπιστώνουμε ότι πρόκειται για μια αρκετά μεγάλη εκκλησία, τουλάχιστον για τα δεδομένα της χριστιανικής κοινότητας του 18ου αιώνα. Πιθανολογούμε όμως ότι η αρχική εκκλησία ήταν αρκετά μικρότερη και επεκτάθηκε αργότερα, με την προσθήκη του νόρθηγα (και του παρεκκλησιού)⁸¹.

Το μεσαίο από τα τρία κλίτη του ναού πρέπει να ήταν ελαφρώς υπερυψωμένο, χωρίς όμως φωταγωγό. Είναι και το μόνο που έφερε κόγχη η οποία εξείχε από το σώμα του κυρίου (αψίδα του Ιερού). Στα άλλα δύο κλίτη, το διακονικό και την πρόθεση, η κόγχη πρέπει να σχηματιζόταν στο πλάτος του τοίχου. Στην ορατή, ανεπίχρυστη (χωρίς σοβά) λιθοδομή, οι

79. Όσο και αν αναζητήσαμε, δε βρήκαμε φωτογραφία της εμπρόσθιας όψης του ναού! Η πίσω όψη έχει αποτυπωθεί, τις περισσότερες φορές τυχαία, σε φωτογραφίες του αγάλματος του Μεχμέτ Αλή! Η περιγραφή του ναού, που ακολουθεί, στηρίχθηκε σ' αυτές τις φωτογραφίες (βλ. σελ. 101), καθώς και στις περιγραφές ανθρώπων που θυμούνται την παλιά εκκλησία.

80. Χαρ. Μπούρα, Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική στην Ελλάδα, Αθήνα 2001, σ. 267-282. Για τον τύπο της τρίκλιτης βασιλικής, Μαν. Χατζηράκη, "Αρχιτεκτονική (1669-1821)", ΙΕΕ, τ. ΙΑ', σ. 266-269.

81. Οι υπολογισμοί, βάσει κυρίως του τοπογραφικού διαγράμματος του 1939, έγιναν από την κ. Σατζώ Αγγελούδη, αρχιτέκτονα με μελέτες, αποτυπώσεις και δημοσιεύσεις για εκκλησίες της τουρκοκρατίας (κυρίως της Θάσου). Την ευχαριστούμε.

Εικόνα από την παλιά εκκλησία της Παναγίας. Οι Άγιοι Γεώργιος και Δημήτριος (τέλη 15ου - αρχές 16ου αι.). Κάτω αριστερά, μικρογράμμητη επιγραφή: "δέ(η)σ(η)ς τον δούλον τ(ο)ῦ θ(εο)ῦ στεφάνου". Προέρχεται από εργαστήριο της Μακεδονίας (από τον Κατάλογο της Έκθεσης για τα 100 χρόνια της ΧΑΕ, του Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου Αθηνών).

λίθοι φαίνονται ακατέργαστοι και τοποθετημένοι ακανόνιστα, γενικά δε η όλη κατασκευή δεν παρουσιάζεται ιδιαίτερα επιμελημένη.

Στην ανατολική πλευρά της εκκλησίας υπήρχε το μονόχωρο παρεκκλήσιο του Αγίου Νικολάου, διαστάσεων 12,5 μ. μήκους (20 μ. με την προέκτασή του) και 5,5 μ. πλάτους. Πρόκειται πιθανότατα για μεταγενέστερο πρόσκτισμα. Το παρεκκλήσι αυτό αφιερώθηκε το 1956 στον Άγιο Φανούριο, επειδή υπήρχε ήδη στην πόλη εκκλησία που τιμούσε τη μνήμη του προστάτη των θαλασσιών.

Το εσωτερικό του ναού παρουσιάζεται, στη μοναδική σωζόμενη φωτογραφία του (περίπου του 1900)⁸², εξαιρετικά πλούσιο και φροντισμένο. Σε προηγούμενες περιόδους πρέπει δέβαια να ήταν πολύ ταπεινότερο. Το εικονιζόμενο λευκό τέμπλο είναι μάλλον κτιστό, καλύπτει όλο το πλάτος του ναού, είναι τριμερές καθ' ύψος και φέρει ανεπτυγμένο δωδεκάορτο. Το τέμπλο αυτό πρέπει να αντικαταστάθηκε κατά το πρώτο μισό του 20ού αιώνα, αφού οι παλιοί Καβαλιώτες θυμούνται ότι γύρω στα 1950 ήταν ξύλινο και στο φυσικό χρώμα του ξύλου. Αυτό που πραγματικά ξεχωρίζει στο εσωτερικό του ναού είναι ο περίτεχνος ξυλόγλυπτος δεσποτικός θρόνος, όπως και τα παραθρόνια. Διακρίνονται επίσης οι δύο κιονοστοιχίες, που χωρίζουν το ναό σε τρία κλίτη και στηρίζουν, συνδεδεμένοι μάλλον με ημικυκλικά τόξα, την οριζόντια ξύλινη οροφή. Μεταξύ των κυκλικής διατομής κιόνων, στην κατά μήκος κεραία του σταυρού, υπάρχουν διατεταγμένα στασιδία.

Στους τοίχους του ναού μαρτυρείται πλούσια εικονογράφηση, με παραστάσεις του παραδείσου, της κόλασης κλπ. (άγνωστο ποιας περιόδου). Μεγάλος επίσης πρέπει να ήταν ο αριθμός των φορητών εικόνων και πλούσιος ο λοιπός λατρευτικός διάκοσμος της εκκλησίας, ανάλογος της επί αιώνες φροντίδας και προσφοράς των χριστιανών, ιδιωτών ή επαγγελματιών ομάδων, σ' αυτόν το χώρο πνευματικής καταφυγής τους⁸³. Σε πρόχειρο κατάλογο της εκκλησίας, μάλλον της δεκαετίας του 1930, καταγράφονται αναλυτικά 165 εικόνες, 54 κανδήλες (οι περισσότερες ασημένιες) και 7 πολυέλαιοι (5 υάλινοι και 2 μπρούτζινοι). Εκ των ανωτέρω, 20 εικόνες βρίσκονταν στο γυναικωνίτη, ενώ 61 εικόνες, 6 κανδήλες και 3 πολυέλαιοι στο παρεκκλήσιο του Αγίου Νικολάου. Τρεις από τις εικόνες του ναού (του 15ου-16ου αι., σύμφωνα με εγκυρότατες εκτιμήσεις) θεω-

ρούνται σημαντικά δείγματα βυζαντινής τέχνης και υψηλής καλλιτεχνικής αξίας: Μία εικόνα του Αγίου Ιωάννου του Χρυσοστόμου (διαστάσεων 0,60x0,90 μ.), μία του Ιωάννου Προδρόμου (0,75x1,10μ.) και μία των Αγίων Γεωργίου και Δημητρίου (0,85x1,20 μ., μοναδική στο είδος της)⁸⁴.

Μετά την επέκταση της πόλης και τη δημιουργία των νέων χριστιανικών συνοικιών, η εκκλησία της Παναγίας εξυπηρετεί τις ανάγκες όχι μόνο των κατοίκων της χερσονήσου, αλλά και άλλων περιοχών της πόλης που δεν είχαν δικό τους θρησκευτικό χώρο: του Καρά Ορμάν, μέχρι την ανέγερση του Αγίου Αθανασίου (1888), και του συνοικισμού Τηλεγράφου, μέχρι το τέλος της τουρκοκρατίας.

Από τις αρχές του 20ού αιώνα στην ενορία της Παναγίας ανήκουν και άλλες περιοχές της πόλης. Διαβάζουμε από τον 2ο Κώδικα Προικοσυμφώνων: "κατά την συνοικίαν Μικρά Ποταμούδια (ή "Τσαϊλί Μαχαλεισ" ή "Τσαϊλάρ Γενή Μαχαλεισ") της ενορίας της Κοιμήσεως της Θεοτόκου...", "έν τή συνοικία Αγίου Παύλου και Τσαϊλάρ Μαχαλεισ, επαγομένων εις τήν ενορίαν της Παναγίας...", "... εν τή νέα συνοικία Καδάλλας παρά τή Συναγωγή (ή "χάδρα σοκάκι") πέμπτου τμήματος ενορίας Παναγίας", "... συνοικία Αγίου Παύλου, ενορία Παναγίας, οδός Τηλεγράφου...", "έν τή ενορία της Παναγίας και συνοικίαν Τηλεγράφου", "...κατά την συνοικίαν Γενή Μαχαλέ της ενορίας της Κοιμήσεως της Θεοτόκου..." κλπ.⁸⁵

Από όλα αυτά συνάγεται ότι στη δικαιοδοσία του ιερέα της Κοιμήσεως της Θεοτόκου υπάγονται οι χριστιανοί της γειτονικής προς τη χερσόνησο περιοχής του Υδραγωγείου ("Καμάρες"), του Διοικητηρίου (σημερινών Δικαστηρίων) και τα χαμηλά μέρη των σημερινών οδών Γαλλικής και Ελληνικής Δημοκρατίας (το υψηλότερο μέρος, δηλ. η περιοχή του Σούγιολου, υπάγεται στην εκκλησία του Αγίου Αθανασίου). Επίσης μέρος της συνοικίας των Ποταμουδίων, (το υπόλοιπο υπάγεται στην ενορία του Αγίου Ιωάννου) και ένα τμήμα της Κεντρικής Συνοικίας

84. Από τις εικόνες, οι 28 αναφέρονται ως "μεγάλοι", ορισμένες χαρακτηρίζονται "πολύ παλαιά" ή "παιλαιά", ενώ σ' άλλες σημειώνεται: "ραγιωμένη", "απαωμένη", "ρωσοική", "χαλκογραφία Αγ. Όρους" κλπ. Δε γνωρίζουμε πόσες και ποιες από αυτές κοσμοούν και τη σημερινή εκκλησία και πόσες "χάθηκαν" κατά την κατεδάφιση του παλιού ναού. Οι 3 εικόνες του 15ου αι. κλάτηκαν από σπείρα αρχαιοκαπήλων το 1975, βρέθηκαν δύο χρόνια αργότερα και εκτέθηκαν στο Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών μέχρι το 1990. Εκτοτε φυλάσσονται στην Ιερά Μητρόπολη Φιλιππων, Νεαπόλεως και Θάσου. Φάκελος με δημοσιεύματα εφημερίδων για την κλοπή και την ανεύρεσή τους υπάρχει στο αρχείο του ναού της Παναγίας (απ' όπου και ο κατάλογος των εικόνων). Το νεότερο αρχείο της εκκλησίας μελέτησε ο Ν. Καραγιαννακίδης, όμως θερμές ευχαριστίες προς τον πατέρα Παναγιώτη Ζαχαριάδη, εφημέριο της Παναγίας, οφείλουμε και εμείς.

85. Κώδικας Προικοσυμφώνων 1904-1914, σ. 199, 211, 214, 219, 237, 247, 419.

82. Ν. Ρουφόμωφ, *Η Ελληνορθόδοξη Κοινότητα Καβάλας από έναν Κώδικα των ετών 1895-1908*, Καβάλα 1998, σ. 236 (η εργασία περιέχει περιλήψεις και μεταγραφές των πράξεων του Διοικητικού Κώδικα Αντιπροσωπείας και Δημογεροντίας, 1895-1908).

83. Ορισμένα από τα αφιερώματα σώζονται στη σημερινή εκκλησία, π.χ. εικόνα που προσέφεραν οι υποδηματοποιοί της Καβάλας το 1895.

Η εκκλησία του Αγίου Αθανασίου (1888) στις αρχές του 20ού αι. (αρχείο Ι.Λ.Α.Κ. του κ. Ν. Ρουδομέτωφ).

(το υπόλοιπο στην ενορία του Αγίου Παύλου). Η ρύθμιση αυτή πρέπει να έγινε στα τέλη του 1907, προφανώς για λόγους ισοκατανομής του πληθυσμού κατά ενορία.

Στην Καβάλα των μεσαίων δεκαετιών του 19ου αι. η Εκκλησία δεν υπηρετεί απλώς τις ανάγκες της θρησκευτικής πίστης. Αποτελεί επιπλέον (περισσότερο ίσως από άλλες περιοχές του υπόδουλου Ελληνισμού) και ενοποιητικό παράγοντα, πυρήνα και οδηγό της ζωής. Για δύο κυρίως λόγους: Πρώτον, επειδή ο πληθυσμός της πόλης είναι, από άποψη προέλευσης και καταβολών, ανομοιογενής και συνεπώς η θρησκεία αποτελεί την κοινή συνισταμένη του. Δεύτερον, επειδή εδώ αποκλειστικός ρυθμιστής των κανόνων της κοινωνικής ζωής και της ηθικής τάξης, δημιουργός και θεματοφύλακός τους, είναι η Εκκλησία.

Η κοινωνία των Ελλήνων της Καβάλας δεν είχε κάποια ιστορική συνέχεια στο χώρο αυτό ούτε ρίζες παράδοσης, που να διαμορφώσουν ένα εθνικό πλαίσιο ζωής (λ.χ. ένα εθνικό δίκαιο). Οι δεσμοί με το παρελθόν έχουν προ πολλού διακοπεί. Μέχρι και το 17ο αιώνα ο πληθυσμός της περιοχής πρέπει να διατηρούσε αμυδρά μνήμες από το αρχαίο ένδοξο παρελθόν⁸⁶. Η συρρίκνωση όμως του ντόπιου πληθυσμού (όχι μόνο της πόλης αλλά και των χωριών της περιοχής Καβάλας) επέφερε και την εξαφάνιση των παραδόσεών του.

Οι νέοι κάτοικοι είναι φορείς των δικών τους παραδόσεων, που κι αυτές όμως, ξεκομμένες από το ανθρώπινο και φυσικό περιβάλλον που τις γέννησε και μεταφυτευμένες σε χώρο αστικό, δεν ευδοκίμουν για πολύ. Δεν είναι τυχαίο ότι δεν έχουν διασωθεί, από την εποχή αυτή, τραγούδια, θρύλοι, δοξασίες, παραμύθια κλπ.

Τα μόνα έθιμα που διατηρούνται είναι όσα συνδέονται με τη θρησκεία, κοινό σημείο αναφοράς για τον ετερόκλητο πληθυσμό. Ο αγιασμός των υδάτων στα Θεοφάνεια, η περιφορά του Επιταφίου, τα κόκκινα αυγά του Πάσχα, στέρες για τα κοινές παραδόσεις, είναι από τα λίγα για τα οποία έχουν διασωθεί γραπτές μαρτυρίες (οι περισσότερες μάλιστα από μη ορθοδόξους)⁸⁷.

86. Λυκοφίνου, "Καβάλα - Περιηγητής" σ. 170, 174-175, 202, σημ. 23, όπου βιβλιογραφία για τις περί Μ. Αλεξάνδρου παραδόσεις, που επιβίωσαν στην ευρύτερη περιοχή μας μέχρι και τις αρχές του 20ού αι. Βλ. επίσης κεφ. 2.3.4.

87. Περιγράφονται στις επιστολές των Λαζαριστών της Καβάλας.

Θεοφάνεια στο χώρο του Φαλήρου, 1910 (Γ.Α.Κ. - Αρχείο Ν. Καβάλας)

Με ξεχωριστή λαμπρότητα και πάνδημη συμμετοχή τελούνταν η θεία λειτουργία στην εκκλησία της Παναγίας, όταν χοροστατούσε ο εκάστοτε μητροπολίτης Ξάνθης⁸⁸. Όχι μόνο κατά την εορτή της Κοιμήσεως της Θεοτόκου αλλά και σε άλλες σημαντικές, όπως των Τριών Ιεραρχών, του Αγίου Νικολάου, του Αγίου Ανδρέα, ορισμένες φορές στα Θεοφάνεια κ.ά. Οι κώδικες της κοινότητας έχουν απαθανάσει λίγες από τις λαμπρές αυτές εκδηλώσεις, που αποτελούσαν για τον Ελληνισμό της πόλης ευκαιρία να διατρανώσει την εθνική - θρησκευτική του ενότητα και να κάνει αισθητή την παρουσία του στην μουσουλμανική χερσόνησο.

Επιλέγουμε ενδεικτικά δύο μαρτυρίες από το 1875: Κατά τον εορτασμό των Θεοφανείων, μετά τη θεία λειτουργία ο μητροπολίτης μετέβη, "έν πάση τῇ ἀρχιερατικῇ στολῇ καί μετά φανῶν καί λαμπάδων καί πάσης ιερατικῆς παρατάξεως καί παντός του λαοῦ" καί στην παραλία του Αγίου Ιωάννη για τον αγιασμό των υδάτων. Γύρω από το "εутρεπισομένον κουδούνιλον" είχε συγκεντρωθεί ὅλος ο Ελληνισμός της πόλης, ενώ στις βάρκες περιμέναν οι νέοι για να πιάνουν το σταυρό, "ὄν περ προλαβῶν τις τοῖς ἐν τοῖς λέμβοις ἀναμένοντας, ἐν τῆς ξηρᾶς μετ' ἐνδυνάτων ὀρμήσας, ἀνεῖλκισεν"⁸⁹. Στα τέλη του ίδιου μήνα (Ιαν. 1875) "τὴν ἐπέτειον εορτῆν τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν λειτουργήσασα ἡ αὐτοῦ σεβ[ασμιότης] ἐν τῷ Ἱερῷ ναῷ τῆς Κοιμήσεως τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου ἐν τῇ ἄνω συνοικίᾳ, ἐμνημόνευσεν ἀπάντων τῶν ἐφόρων, σινδρομητῶν, δωρητῶν καί ενεργητῶν, ζώντων τε καί τεθνεώτων, τῶν ἐκπαιδευτικῶν τῆς κοινότητος καταστημάτων. Μετὰ τὴν θείαν λειτουργίαν ἀναβάντος τῇ ἀρχιερατικῇ αὐτοῦ στολῇ ἐπὶ τῆς μεγάλῃς αἰθούσῃς τῆς Ἀλληλοδιδασκτικῆς σχολῆς, ἐγένετο ἡ συνήθης τελετῆ, εἰς ἣν ἐκτός πολλῶν φιλομούσων ὁμογενῶν παρευρέθη καί ὁ φιλέλληνας διοικητῆς τῆς Θάσου καί οὕτω ἐλήξεν ἡ χαρμόσυνος αὐτῆς τελετῆ ἐν κοινῇ ἀπάντων χαρᾷ καί ἀγαλλιάσει"⁹⁰.

3.3.2. Ο ρόλος της Εκκλησίας στα κοινοτικά ζητήματα

Η εκκλησία της Παναγίας δεν ήταν μόνο χώρος ιεροτελεστιῶν ἢ τόπος πνευματικῆς καταφυγῆς. Ἦταν ἐπὶ αἰῶνες καί κέντρο οργάνωσης καί διοίκησης των χριστιανῶν τῆς πόλης.

Μέχρι τα μέσα του 19ου αἰῶνα ἡ Εκκλησία εἶναι ὁ μόνος ἐπίσημα αναγνωρισμένος ἀπὸ το ὀθωμανικό κράτος φορέας διοίκησης καί εκπροσώπησης των χριστιανῶν. Ἡ διακεκριμένη αὐτῆ θέση τῆς Εκκλησίας ἀπορρέει ἀπὸ τα προνόμια του Οικουμενικοῦ Πα-

τριαρχείου, σύμφωνα με τα οποία οἱ Ρωμιοὶ αποτελοῦσαν ἰδιαίτερη κοινότητα (μιλλέτ), αυτοδιοικούμενη βάσει του θρησκευτικοῦ τῆς νόμου⁹⁰. Ἡ δικαιοδοσία τῆς Εκκλησίας ἐκτείνεται σ' ὅλο το πλάτος του δημόσιου καί ιδιωτικοῦ βίου των ὀρθόδοξων ραγιάδων, ἀφοῦ τῆς ἀναγνωρίζονται ἐξουσίες νομοθετικές, διοικητικές, δικαστικές καί αστυνομικές.

Σε τοπικὴ κλίμακα φορέας αὐτῶν των ἐξουσιαστικῶν ἀρμοδιοτήτων ἦταν ὁ μητροπολίτης. Ὁ μητροπολίτης, που διοριζόταν ἀπὸ το Οικουμενικὸ Πατριαρχεῖο καί ἀναλαμβάνε καθήκοντα μετὰ τὴν ἐκδοσὴ διοριστηρίου (μπεράτ) ἀπὸ τὴν Ὑψηλὴ Πύλη, ἦταν ἀπολύτως υπεύθυνος για τὸν χώρο τῆς δικαιοδοσίας του ἐναντι τῆς ὀθωμανικῆς ἐξουσίας, ἐθεωρεῖτο προϊσταμένη ἀρχὴ των κοινοτήτων - ἐνοριῶν καί του κλήρου τῆς επαρχίας του καί ἀναγνωρίζοταν ὡς θρησκευτικὸς καί "πολιτικὸς" ἡγέτης των Ρωμίων που υπάγονταν στη θρησκευτικὴ δικαιοδοσία του.

Απόφαση πρακτικοῦ ἀπὸ τὴν πρώτη ἐπίσκεψη του μητροπολίτη Φιλόθεου στὴν Καβάλα (1885)

Απὸ τις ἀρχές του 18ου αἰῶνα ἡ Καβάλα ἀνῆκε ἐκκλησιαστικῶς στὴ Μητρόπολη Ξάνθης καί Περιθωρίου, ἔδρα τῆς ὁποίας ἦταν ἡ Ξάνθη. Απὸ τότε προ-ἴσταμένη ἀρχὴ τῆς χριστιανικῆς κοινότητος Καβάλας ἦταν ὁ μητροπολίτης Ξάνθης, που ἔφερε τὸν τίτλο του "υπερτίμου"⁹¹. Στὴν Καβάλα ἐκπροσωποῦνταν ἀπὸ τὸν ἀρχιερατικὸ του ἐπίτροπο, που μέχρι περιόπου το 1880 ἦταν ὁ ἱερέας τῆς Παναγίας.

Με τις νομοθετικὲς ρυθμίσεις τῆς δεκαετίας του 1860 ἀλλάζει (ὅπως θα δοῦμε στὴ συνέχεια) τὸ καθεστῶς των κοινοτήτων καί οἱ διοικητικὲς ἀρμοδιό-

90. Ν. Ἐλευθεριάδη, *Ανατολικά Μελέται. Τα προνόμια του Οικουμενικοῦ Πατριαρχείου*, τ. 1, Σμύρνη 1909, σ. 199-232.

91. Για τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορία τῆς περιοχῆς ἀπὸ το 16ο αἰῶνα, Ἀγγελόπουλου, "Ἡ διαμόρφωσις των ὀρίων τῆς Μητροπόλεως Φιλίππων, Νεαπόλεως καί Θάσου", *Ἡ Καβάλα καί ἡ περιοχή τῆς*, σ. 169-211. Με βάση τις μέχρι τώρα γνωστὲς πηγές, ἡ ὑπαγωγή τῆς Καβάλας στὴ Μητρόπολη Ξάνθης χρονολογοῦνταν ὅτι 1721. Σύμφωνα ὅμως με ἀνεκδότους γαλλικὲς πηγές που πρόσφατα ἔφερε στο φῶς ὁ Γ. Κοιτσαζιώτης ("Ὁ πληθυσμὸς τῆς Καβάλας το 18ο αἰῶνα...", σ. 277), ἡ Καβάλα ἀνῆκε στὴ δικαιοδοσία του μητροπολίτη Ξάνθης τοῦλάχιστον ἀπὸ το 1710.

88. Ὅπως θα δοῦμε παρακάτω, ἡ Καβάλα ἀνῆκε (μέχρι το 1924) στὴ μητρόπολη Ξάνθης καί Περιθωρίου.

89. Κώδικας 1864-1889, σ. 154-155.

Πιστοποιητικό εκκλησίας της Καβάλας, 1912.

ητες της Εκκλησίας περιορίζονται. Η Εκκλησία όμως εξακολουθεί να διαδραματίζει σημαντικό ρόλο μέσα στις ελληνικές κοινότητες. Στην Καβάλα λ.χ. ο μητροπολίτης Ξάνθης ήταν πρόεδρος της Δημογεροντίας, της Εφορείας των Σχολών, των Επιτροπών των Ιερών Ναών, φυσικά του Εκκλησιαστικού Δικαστηρίου και αργότερα της Κεντρικής Επιτροπής, της Αντιπροσωπείας και της Εφορείας του Νοσοκομείου. Θα μπορούσε βέβαια να υποστηριχθεί ότι αυτές οι προεδρίες ήταν εθιμικά επιβεβλημένες και τυπικές και ότι δεν αντιστοιχούσαν σε πραγματικές εξουσίες. Δεν παύουν όμως να αποτελούν αναγνώριση του καθοριστικού ρόλου της Εκκλησίας στον κοινοτικό βίο και φυσικά έκφραση της εκτίμησής και της εμπιστοσύνης με την οποία περιέβαλλαν οι χριστιανοί τον εκάστοτε εκπρόσωπο της Μεγάλης του Χριστού Εκκλησίας.

Ανεξαρτήτως όλων αυτών, στην Καβάλα η Εκκλησία είχε αρχικά ρόλο κυρίαρχο και καθοδηγητικό. Όπως προκύπτει αδιαμφισβήτητα από τις πράξεις του παλιότερου κώδικα της Ελληνικής Ορθόδοξης Κοινότητας της πόλης, η οποία οργάνωση της κοινότητας και όλες σχεδόν οι διεργασίες που συντελούνται στο εσωτερικό της μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1870, φέρουν τη "σφραγίδα" των μητροπολιτών. Άλλωστε μέχρι τότε η πόλη δε διέθετε άτομα με διοικητικές ικανότητες, η προηγούμενη εμπειρία για τα κοινοτικά ζητήματα ήταν σχεδόν ανύπαρκτη στην Καβάλα και, κυρίως, το ανώτερο στρώμα των ισχυρών εμπόρων δεν ήταν ακόμη σε θέση να διεκδικήσει τον απόλυτο έλεγχο των κοινοτικών πραγμάτων.

Από τα τέλη της δεκαετίας του 1870 η διοίκηση και η εκπαίδευση της κοινότητας περιέρχονται υπό τον έλεγχο των ανώτερων αστικών στρωμάτων της

πόλης και η Εκκλησία αναλαμβάνει ρόλο ρυθμιστικό. Αυτό φυσικά δε σημαίνει ότι αποδυναμώνεται ο πνευματικός της ρόλος, ούτε ακόμη ότι υποχωρεί η "πολιτική" επιρροή της στα λαϊκά στρώματα. Μόνο που η επιρροή αυτή δεν μπορεί να εκφραστεί στο επίπεδο των κοινοτικών αποφάσεων, αφού η διοίκηση της κοινότητας έχει ταξικό χαρακτήρα και οι κατώτερες τάξεις δε μετέχουν στις διαδικασίες της πολιτικής ζωής της κοινότητας⁹².

Όμως η επιρροή της εκκλησίας στον κοινοτικό βίο δεν πρέπει να αποτιμηθεί με κριτήριο το βαθμό συμμετοχής της στα διοικητικά ζητήματα της κοινότητας. Κατά την περίοδο που ιστορούμε όλες οι εκδηλώσεις της κοινωνικής ζωής είναι διαποτισμένες με βαθύ θρησκευτικό αίσθημα και οι δεσμοί κυρίως των λαϊκών στρωμάτων με την Εκκλησία είναι στενοί και αδιατάρακτοι, ακόμη και κατά τις περιόδους που αυτή βρίσκεται στη δίνη των ενδοκοινοτικών συγκρούσεων (δεκαετίες 1870 και 1880).

Επιπλέον η Εκκλησία έχει την εποπτεία όλων των πτυχών της κοινοτικής ζωής. Δεν πρέπει να αγνοούμε ότι τα κοινοτικά ζητήματα ρυθμίζονται βάσει του παραδοσιακού θρησκευτικού νόμου, από τον οποίο άλλωστε απορρέουν και οι κανόνες της κοινωνικής ζωής και τα ηθικά κριτήρια. Για παράδειγμα, οι προσωπικές σχέσεις (αρραβώνες, γάμοι, χωρισμοί, υιοθεσίες κλπ.), μια από τις σημαντικότερες πτυχές του κοινοτικού βίου, υπάγονται στην αποκλειστική δικαιοδοσία της Εκκλησίας και ρυθμίζονται με βάση το θρησκευτικό δίκαιο. Ακόμη και οι περί υλικών πραγμάτων συμβάσεις των μελών της κοινότητας χρειάζονται την επικύρωση των εκκλησιαστικών αρχών, οι οποίες έτσι εγγυώνται τη νομιμότητά τους και διασφαλίζουν την εκτέλεσή τους.

Με το ευρύτατο φάσμα των αρμοδιοτήτων της η Εκκλησία συντελεί (και πειθαναγκαστικά, όταν χρειάζεται), ώστε το σύνολο σχεδόν των υποθέσεων των χριστιανών να ρυθμίζεται και να διεκπεραιώνεται μέσα στους κόλπους της κοινότητας και να μην υπάγεται στη δικαιοδοσία των οθωμανικών αρχών. Κρατώντας όμως η Εκκλησία την κοινοτική ζωή στο απυρόβλητο της οθωμανικής εξουσίας, διασφαλίζει την αυτοτέλεια της κοινότητας και εδραιώνει την ηθική και θρησκευτική ενότητα και συνοχή των μελών της.

Κατά το χρονικό διάστημα που καλύπτουν οι αρχαικές πηγές της κοινότητας, μητροπολίτες Ξάνθης διετέλεσαν ο Διονύσιος (Μπίστης), από Φεβρουάριο 1861, ο Παρίων, από Μάρτιο 1867, ο Καλλίνικος (Θωμαΐδης), από Οκτώβριο 1872, ο Καλλίνικος (Ευτυχίδης), από Μάρτιο 1875, ο Φιλόθεος, από Δεκέμ-

92. Βλ. στο κεφ. 3.5.4.

βριο 1877, ο Διονύσιος, από Σεπτέμβριο 1885, ο Ιωακείμ (Σγουρός), από Αύγουστο 1891, και ο Άνθιμος (Αναστασιάδης), από Δεκέμβριο 1910 μέχρι το 1922⁹³.

Από τις πράξεις του παλαιότερου Κώδικα πληροφορούμαστε ότι γύρω στα 1860 υπήρχε στην Καβάλα ένας λαϊκός (μη κληρικός) επίτροπος του μητροπολίτη Ξάνθης. Αρμοδιότητά του ήταν να εκπροσωπεί τον ιεράρχη στις οθωμανικές αρχές της πόλης για κάθε υπόθεση των ραγιαδών και "να προστατεύει τους χριστιανούς". Το 1862 "ο χαϊρ δουατζής Σκέτζε (ο μητροπολίτης της Ισζετζέ, δηλ. της Ξάνθης), έδιωξεν βεκιλιν του (δηλ. αντιπρόσωπό του έναντι των οθωμανικών αρχών της Καβάλας) τόν Μαιρουδίν Έλενθερίου Μπογιάρου"⁹⁴.

Από το 1864 το μητροπολίτη Ξάνθης εκπροσωπεί στην Καβάλα ο αρχιερατικός του επίτροπος. Μέχρι το τέλος της τουρκοκρατίας αρχιερατικοί επίτροποι χρημάτισαν οι εξής: Αρχιερατικός Άνθιμος, 1864-1868. Αρχιερατικός Δανιήλ, 1868-1874 και 1878-1879. Σακελλάριος (Οικονόμος, από το 1886) π. Αλέξιος (Ιωάννου), 1875-1876 και 1881-1888. [Αρχιερατικός] Γεώργιος, 1877. Οικονόμος π. Δημήτριος (Κυράτης ή Κυράτης ή Κηράτης, 1880. π. Στέριος (Δημητρίου), 1889 (-). Πρωτοσύγγελος Κωνσταντίνος,

γενικός αρχιερατικός επίτροπος, 1896 -1898. Οικονόμος π. Χριστόδουλος, 1897-1898, 1908 και 1911. Αρχιερατικός Νικόλαος (Κουροπέτρογλου), 1898-1899. Σακελλάριος (Οικονόμος από το 1900) π. Ευθύμιος, 1899-1900. Αρχιερατικός Σπυρίδων (Βλάχος), 1901-1906. Αρχιερατικός Νεόφυτος, 1906-1907. Αρχιερατικός Σωφρόνιος (Σταμούλης), 1908-1909. Πνευματικός π. Άγγελος, 1909. Επίσκοπος Πέτρος Αμιλιανός (Λαζαρίδης), 1909-1910. Αρχιερατικός Αλέξανδρος (Παπαδόπουλος), 1910-1911. Επίσκοπος Μυρέων Αθανάσιος (Λάσκαρης), 1911-1913⁹⁵.

Μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1880 (και αργότερα όμως, κατά διαστήματα, λ.χ. το 1898-1899) αρχιερατικός επίτροπος ήταν κατά κανόνα ένας από τους εφημέριους της Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Γι' αυτό το λόγο άλλωστε οι πράξεις του κώδικα φέρουν μέχρι το 1882 τη σφραγίδα της εκκλησίας, ενώ οι κατοπινές φέρουν τη σφραγίδα της Μητρόπολης.

Η σφραγίδα της Εκκλησίας, 1864

93. Βιογραφικά του Π. Γεωργαντζή, Συμβολή εις την ιστορίαν της Ξάνθης, Ξάνθη 1976, σ. 224-242, 256.

94. Κώδικας 1864-1889, σ. 12.

95. Από τις πράξεις των πέντε κώδικων της Ελληνικής Κοινότητας.

Ειχαριστήριο έγγραφο της Ελληνικής Κοινότητας Καβάλας προς το σουλτάνο. Στο ελληνικό έγγραφο προς τον Οικουμενικό Πατριάρχη αναφέρεται: "ανέχραστον χαράν ησθάνθημεν λαβόντες παρά του Αρχιερέως ημών το προ πολλού ανιτοιμόως αναμενόμενον αυτοκρατορικόν υψηλόν) φερμάτιον προς ανέγειρον εκκλησίας εις Καραιορμάνιον... η δε Α.Μ. ο φιλόλαος και γενναϊόδωρος ημών Άναξ Σουλτάν Αιτουλ Χαμιάτ Χαν, ανθέντης ημών, ηεδόχησε να δωρήση τέσσαρας περίου χιλιάδας πήχης γης..." (4 Νοεμβρίου 1886). Υπογράφουν 33 άτομα. Η εκκλησία του Αγίου Αθανάσιου ανεγέρθη το 1888 (από τον Κώδικα 1864-1889).

Απόσπασμα από πρακτικό της "Γενικής Συνέλευσης των Προκλήτων" (1874). Η συνέλευση καθορίζει τα ποσά της αρχιερατικής επιχορήγησης, ανάλογα με την οικονομική δυνατότητα των μελών της κοινότητας, σε 100, 50, 25 και 18 γρόσια ετησίως. Ακολουθεί κατάσταση 178 ονομάτων (αρχηρών των οικογενειών που ήταν μονίμως εργατεστημένες στην Καβάλα) με αντίστοιχα ποσά.

Κατά το διάστημα αυτό, η Μητρόπολη, έδρα του αρχιερατικού επιτρόπου, θροσκόταν στην Παναγία. Αρχικά πρέπει να στεγαζόταν σ' ένα ταπεινό κτίριο στο προαύλιο της εκκλησίας, το οποίο αναφέρεται σε πρακτικά του κώδικα ως "προσωρινή Μητρόπολις" ("συνελθόντες ἐν τῇ προσωρινῇ Μητροπόλει"⁹⁶). Αργότερα μεταφέρθηκε σε άλλο κτίριο, πλησίον της εκκλησίας⁹⁷, και εκεί διατηρήθηκε πιθανότατα μέχρι το 1883. Αυτό τουλάχιστον εικάζεται από έγγραφο του κώδικα, στο οποίο η θέση μιας οικίας στην Παναγία προσδιορίζεται ως εξής: "...συνφορομένη ἐπὶ τῶν οἰκιῶν Ἀθανασίου Ἀγαπητοῦ, Ἀποστόλου Δημητρίου καὶ Μητροπόλεως".

Εκεί λοιπόν έπρεπε να επικυρωθούν, με την "τετραμελῆν Σφραγίδα τῆς Κοιμήσεως Θεοτόκου Καβάλλας... πάντα τα έγγραφα οιασδήποτε κοινῆς καὶ μερικῆς ὑποθέσεως", διαφορετικά θεωρούνταν άκυρα, "ὡς ἄγραφος χάρτης"⁹⁸. Εκεί επίσης έπρεπε να παρουσιαστούν οι χριστιανοί της πόλης για να επιλύσουν, ενώπιον του μητροπολίτη ή του εκπροσώπου του, ποικίλες διαφορές τους: διαζύγια, διαλύσεις αοραθῶνων, διανομές περιουσίας κλπ. Εκεί τέλος ο αρχιερέας και οι πρόκριτοι της κοινότητας συζητούσαν

τα σημαντικότερα κοινοτικά ζητήματα (για την εκκλησία, το σχολείο, τα οικονομικά της κοινότητας, την ίδρυση συλλόγων κλπ.), ώστε να υποβάλουν τις προτάσεις τους στη συνέλευση των κατοίκων.

Από την άποψη της συμμετοχῆς των εκκλησιαστικών αρχών στα κοινοτικά ζητήματα, ευτυχῆς περιόδος για την πόλη υπήρξε η τριετία 1864-1866. Τότε, εξαιτίας σύγκρουσῆς του με ισχυρούς παράγοντες της Ξάνθης, ο μητροπολίτης Διονύσιος μένει για μεγάλα διαστήματα στην Καβάλα και η συμβολή του στα επιτεύγματα της πόλης είναι καθοριστική. Όταν λοιπόν η μερίδα αυτή των κατοίκων της Ξάνθης ζητεί την παύση του, οι λίγοι χριστιανοί της Καβάλλας με έγγραφο τους προς το Οικουμενικό Πατριαρχείο (Δεκ. 1866) απειλούν ότι δεν θα αναγνωρίσουν τον αντικαταστάτη του και ότι θα διατηρήσουν τον αρχιερέα τους στην Καβάλα ισοβίως⁹⁹. Αυτό βέβαια δεν έγινε. Ήταν όμως τέτοια η δυσαρέσκεια των Καβαλιωτών για την έκπτωση του Διονυσίου (Μάρτ. 1867), ώστε ο διάδοχός του, Γλαρίων, δεν τόλμησε, όπως φαίνεται, να έρθει στην Καβάλα ούτε μια φορά, αν και παρέμεινε στο θρόνο της Ξάνθης για πενήντα χρόνια!

Κατά την πρώτη επίσκεψη του Καλλίνικου στην Καβάλα, τον Μάιο του 1874, ενάμισι χρόνο μετά την τοποθέτησή του στην Ξάνθη, τα μέλη της κοινότητας εξέφρασαν την επιθυμία "ὅπως ὁ σεβαστὸς ἡμῶν Ἀρχιερεὺς διαμένη τὴν μίαν ἑξαμηνίαν ἐν τῇ

96. Κώδικας 1864-1889, σ. 9 (έγγραφο του 1864).
 97. Σε φύλλο της εφ. Κηρύξ (14-7-1932) γίνεται λόγος για το "ὅπισθεν τῆς εκκλησίας τῆς Παναγίας ὑπερῖψηλον κτίριον, το ὅποιον ἀπεκαλεῖτο Μητρόπολις, καίτοι ἐπὶ τῶν ἡμερῶν μας δὲν ἐ-
 χορημοποιεῖτο ὡς τοιοῦτον". Ὅπως θα δοῖμε στη συνέχεια (κεφ. 3.4.1.), στις αρχές του 20οῦ αἰ. και το σχολικό κτίριο αναφέρεται ὡς "ἄλλοτε Μητρόπολις".
 98. Κώδικας 1864-1889, σ. 272 και 1, αντίστοιχα.

ήμετρα πόλει πρὸς διευθετηρὴν καὶ ἐξομάλινον τῶν διαφορῶν ἀναγκῶν καὶ ἰσοθέσεων τῆς κοινότητος ἡμῶν". Ο Μητροπολίτης ἀναγνώρισε τὸ δίκαιο τοῦ αἰτήματος, ἀντίτεινε ὅμως ὅτι "δὲν ἦδύνατο νὰ διατηρῆ Μητροπόλιν καὶ ἐν Ξάνθῃ καὶ ἐν Νεαπόλει", γιὰ τὸν πρόσθετο λόγο ὅτι "ἐνεκα τῆς ἀποσκοπιῆως τῶν Βουλγάρων τὰ εἰσοδήματα τῆς ἐπαρχίας ταύτης ἠρωτηρηθήσονται ἰσὺν τῷ ἡμῶν". Τὸ αἶτημα τῶν Καθολικῶν δὲν ικανοποιήθηκε, παρὸτι γιὰ τὴν υἱολογήσει του ἡ Κοινότητα ἀποφάσισε νὰ εἰσπράξει ἀρχιερατικὴ ἐπιχορήγηση καὶ ἀπὸ αὐτοὺς ποὺ εἶχαν ἀρχικατασταθεὶ στὴν Καβάλα προ οὐλίου καιροῦ¹⁰⁰.

Ὅλα αὐτὰ ἀποκαλύπτουν τὸ πόθο καὶ τὴν ἀνάγκη τῶν κατοίκων τῆς πόλης, μὰς ἐπιτρέπουν ὅμως παράλληλα νὰ εἰκασοῦμε ὅτι ἐνώπιον καὶ παραμέλη- μένα ἀπὸ τὸν ἐκάστοτε θρησκευτικὸ ἱερεὴ τούς. Δὲν εἶναι τυχαῖο ὅτι γιὰ μετῶλο διάστημα οἱ Καθολικῶτες δὲ φαίνονται διατεθειμένοι νὰ καταβάλουν τὴν ἀρχιερατικὴ ἐπιχορήγηση. Ἀπὸ τὶς πράξεις τοῦ παλιότερου κώδικα μαθαίνομε ὅτι δὲν εἶχαν πληρώσει καθόλου ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 1872 μέχρι τὶς ἀρχές τοῦ 1875 (δὲ γνωρίζομε τι εἶχε γίνει κατὰ τὴν περίοδο τοῦ "ἀνεπιθύμητου" Διαρτίωνα, 1867-1872) καὶ τὰ ἔτη 1878 καὶ 1879¹⁰¹. Ὑπῆρχαν δέβαια καὶ ἀντιζημι- νικές δυσκολίες κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1870¹⁰², ὡπὸ- σο τὸ ἀναλογισθῶν στὸν καθένα ποσὸ ἦταν τόσο μικρὸ, ὥστε ἡ ἐπίκληση οικονομικῶν λόγων νὰ ἀποτε- λεῖ, κατὰ τὴ γνώμη μὰς, πρόσφαση.

Σφραγίδες ἀπὸ τοὺς κώδικες τῆς Ἑλληνικῆς Κοινότητος

Ἀπὸ τὸ 1885 στὰ ἔγγραφα τῆς Κοινότητος τίθε- ται ἡ σφραγίδα "Ἐρὰ Μητροπόλις Ξάνθης καὶ Κα- βάλλας" (καὶ ὄχι "Ξάνθης καὶ Περιθωρίου", ὅπως ἦ- ταν ἡ ἐπίσημη ἐπωνυμία τῆς Μητροπόλης) καὶ ἀπὸ τὸ 1910 ἡ σφραγίδα "Ἐρὰ Μητροπόλις Ξάνθης καὶ Νεαπόλεως". Ἐπίσης τὸ 1913 ὁ μητροπολίτης Ἀνθι- μος ἰσχυράφει "ὁ Ξάνθης καὶ Καβάλλας..." καὶ ὄχι μόνον "ὁ Ξάνθης...", ὅπως ὑπέγραφαν μέχρι τότε ὅλοι οἱ μητροπολίτες. Αὐτὰ πιθανὸν ἀποσκοποῦσαν στο

100 Κώδικας 1864-1889, α 146-150 (ἀπὸν καὶ κατάλογος 178 μέλων τῆς κοινότητος με τὰ ἀπὸστοιχα ποσά). Πρόσφατως ὁ μη- τροπολίτης ἀναφέρεται στὴν ἐπαρχία Ἀγῆ Τελεμένη τῆς Ρωδῆτης, οἱ χριστιανοὶ τῆς αἰτίας τῆς εἶχαν προσηλυθῆσι στὴ Βουλγαρικὴ Ἐσχαρία (Ἀνακρίσιον, Ὑπατοκρῆσιον Καπῶνας, α 103-104).

101 Κώδικας 1864-1889, α 154 καὶ 227, ἀπὸστοιχα.

102 Βλ. σχετικὰ στο κεφ. 3.2.3.

νὰ μετασταεὶ κάπως τὸ αἶσθημα ἀδικίας τῶν Ἑλλη- νων τῆς Καβάλλας. Ἡ πόλις τοὺς εἶχε βαρύνουσα θέ- ση στὴν ευρύτερη περιοχή, ἀποτελοῦσε ὅμως ἀτλή ἐ- παρχία τῆς μητροπολιτικῆς περιφέρειας τῆς Ξάνθης.

3.3.3. Ἡ Ἐπιτροπὴ τοῦ Ἱεροῦ Ναοῦ Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου καὶ τὰ οικονομικὰ τῆς ἐκκλησίας

Οἱ ἐπιτροπές τῶν ἐκκλησιῶν ἦταν διοικητικὰ "σωματεῖα" τῆς κοινότητος, με ἀρμοδιότητα τὴ διευ- θίνση καὶ διαχείριση τῶν ναῶν. Οἱ ἐπιτροποὶ, πέντε τὸν ἀριθμὸ, με θητεία ἀρχικὰ ετήσια καὶ ἀργότερα διετῆ, ἐκλέγονταν με μυστικὴ ψηφοφορία ἀπὸ τὴν κοινότητα: μέχρι τὸ 1900 ἀπὸ τὴ γενικὴ συνέλευση τῶν κατοίκων ἢ τὴ συνέλευση τῶν προζυγίων καὶ ἐ- κτοτε ἀπὸ τοὺς αἰρετοὺς "ἀντιπροσώπους" τῆς κοι- νότητος¹⁰³. Ἡ διαδικασία αὐτὴ προσέδιδε δημοκρατι- κὸ χαρακτῆρα στὴ διοίκηση τῶν ἐκκλησιῶν.

Καθῆκον τῶν ἐπιτροπῶν ἦταν νὰ διατηροῦν σὲ καλὴ κατάστασι τὸ ναὸ, τὰ ἄμφια καὶ τὰ ἱερά σκεύη, νὰ διορίζουν, νὰ παύουν καὶ νὰ ριθμίζουν τὴ μι- σθοδοσία τοῦ δόιθητικοῦ προσωπικοῦ τῆς ἐκκλησί- ας, κυρίως ὅμως νὰ διαχειρίζονται τὰ οικονομικὰ τοῦ ναοῦ (έσοδα - ἐξόδα, δάνεια, ἐκποιήσεις, μισθώ- σεις κ.τ.), ὑπὸ τὸν ἐλεγχὸ τῆς κοινότητος¹⁰⁴. Τὸ κα- θῆκον αὐτὸ ἦταν ιδιαίτερης σημασίας μέχρι περίπου τὸ 1880, ἀφοῦ μέχρι τότε τὰ έσοδα τῶν ἐκκλησιῶν ἦταν ὁ πιο σημαντικὸς πόρος τῆς κοινότητος γιὰ τὴ συντήρηση τῆς Μητροπόλης, τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τῶν σχολείων. Ἀξίζει ἐδῶ νὰ σημειώσομε ὅτι κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1890 ἡ Ἐπιτροπὴ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου ἐκόδε καὶ "μάγκες" δηλ. μικρῆς ἀξίας κέρ- ματα, γιὰ χρῆσι ἐντὸς τῆς ἐκκλησίας¹⁰⁵.

Οἱ ἐπιτροποὶ ἔχαιραν τῆς καθολικῆς ἐκτίμησις τῶν ἐνοριτῶν καὶ τοῦ συνόλου τῶν χριστιανῶν τῆς πόλης (ἄλλωστε γιὰ λίγα χρόνια, μεταξύ 1866-1880, ἦταν κοινοὶ στὶς δύο ἐκκλησίες τῆς πόλης). Στὶς κα- τὰ καιροὺς ἐπιτροπές τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου συναντοῦμε πολλὰ διακεκριμένα μέλη τῆς ἐλληνικῆς κοινότητος τῆς Καβάλλας. Ἀναφέρομε τὰ ονόματά τοὺς, με τὴ σειρά ποὺ ἐμφανίζονται κατὰ τὴν πρώ- τη θητεία τοὺς:

Μιχαὴλ Σπόντης, Μάρκος Φώσκολος, Πέτρος Βάρδας, Παναγιώτης Θεοδοφίδης, Γιαννάκης Σ. Φέσσας, Ἀγγελῆς Σούλου (Σολοῦ), Γεώργιος Ναοῦμ,

103. Για τὰ διοικητικὰ αὐτὰ ὄργανα, βλ. κεφ. 3.5.3.

104. Κώδικας 1864-1889, α 143-145 (ἀπὸν "Κανονισμὸς τῶν δύο ἱερῶν ἐκκλησιῶν, τῆς Ὑπεραγίας Θεοτόκου καὶ τοῦ Τιμίου Προφήτου Προδρόμου καὶ Βαπτιστοῦ Ἰωάννου" τοῦ 1874). Κι- νονισμὸς τῆς ἐν Καβάλλῃ Ἑλληνικῆς Ὀρθοδόξου Κοινότητος, ἐν Σμύρῃ 1900, α 11-13 καὶ (σμοίως) Καβάλα 1908, α 20-23 (στο εἰς Κανονισμὸς 1899 καὶ Κανονισμὸς 1907).

105. Κώδικας 1895-1908, α 18-19, Ν. Ρουδωμέτης, Ταπκα Νομίματα στὴν Ἀνατ. Μακεδονία 1880-1910, Καβάλα 1991, α 11-24.

Ο ναός του Αγίου Ιωάννου (1866), γύρω στα 1900 (αρχείο Ιστορικού και Λογοτεχνικού Αρχείου Καβάλας κ. Ν. Ροιδομέτωφ).

Παρασκευάς Παρίσης, Φώτιος Κωνσταντίνου, Αθανάσιος Παπά, Ιωάννης Ναλμπάντης, Γεώργιος Στάνου (Στάνης), Αθανάσιος Παραδέλης, Κωνσταντίνος Μεσσιδής, Μαργαρίτης Ιωάννου, Μιχαήλ Κωνσταντίνου και Γιαννάκης Δείριμεντζής, από το 1864 μέχρι το 1875.

Κωνσταντίνος Γεωργίου, Γεώργιος Νικολαΐδης, Αναστάσιος Χαρούσης (Χαρουσιάδης - Χαρισιάδης), Χρηστάκης Αθανασίου, Νικόλαος Παύλου, Παρασκευάς Σταύρου (Σταυριδής), Θεόδωρος Μπέλλας (Μπέλλου), Απόστολος Δημητρίου, Ιωάννης Αναστα-

σίου, Στέργιος Χαρισιάδης, Νικόλαος Γεωργιάδης, Ιωάννης Κοντομουσούπουλος (Κοντομισούπουλος), Χριστόφορος Χριστοδούλου, Πέτρος Αντωνίου (ή Χρυσόχοος) και Βασίλειος Αντωνιάδης, από το 1876 μέχρι το 1890.

Σ. Βαλάκος, Εμμανουήλ Γεωργίου, Σπύρος Σεκερτζής, Ιωάννης Βασιλείου, Δημήτριος Δ. Φέσσας, Γεώργιος Θεοδωρούδης, Απόστολος Σιώτας, Αριστείδης Στεργίου, Χρήστος Τζιάτας, Ηλίας Θεοδώρου, Νικόλαος Ωρολογάς, Κλεάνθης Τερμεντζής, Στέργιος Ι. Φέσσας, Δ. Ι. Φέσσας, Ζαχαριάς Θεοδώρου, Χρήστος

Κανονισμός

ἐν τῇ Καβάλλᾳ δύο ἱερῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐκ τῶν ὑπογραφῶν Θεοδώρου καὶ τοῦ Ἁγίου
ἐν ὄψει Προβλήτου Προβερρίου καὶ Παυλίου Σιατίττου.

Πρὸς δὲ ἀδελφικῆ καὶ ἐπιφεισπὶ δακρύριον ἐπὶ ἐκκλησιαστικῆ κατὰ τὴν ἀρχαίαν ἀρχοδίαν
ἐπὶ ἱερῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν ὑπογραφῶν ὑπογραφῶν ἀρχοδίου καὶ ἐκκλησιαστικῶν ἀρχοδίου
Α' Ἡ ἐν τῇ δακρύριον ἐπὶ ἐκκλησιαστικῆ κατὰ τὴν ἀρχαίαν ἀρχοδίαν ἐπὶ ἱερῶν ἐκκλησιαστικῶν
ἀναδέχονται ἀπὸ ἐπιφεισπὶ ἀρχοδίου ἐκκλησιαστικῶν μετὰ τὸν ὄντον καὶ τὸν ὄντον ἐπὶ τῇ
ἐκκλησιαστικῆ καὶ τῇ ἐκκλησιαστικῆ ἐκκλησιαστικῆ ἐκκλησιαστικῆ ἐκκλησιαστικῆ ἐκκλησιαστικῆ ἐκκλησιαστικῆ
Β' Τὴν α' ἐκκλησιαστικῆ μετὰ τῇ ἐκκλησιαστικῆ ἐκκλησιαστικῆ ἐκκλησιαστικῆ ἐκκλησιαστικῆ ἐκκλησιαστικῆ

Από τον "Κανονισμό των δύο ιερών εκκλησιών", 1874.

Τζάρας, Γεώργιος Αντωνιάδης, Δημήτριος Γκόγκας, Χρήστος Βλαχογιάννης, Πανάγος Στεργίου, Δημ. Τέγος, Δημήτριος Νικολής, Γ.Ν. Γεωργιάδης, Φίλιππος Δημητρίου και Γ. Τερμεντζής, από το 1895 μέχρι το τέλος της τουρκοκρατίας¹⁰⁶.

Τα οικονομικά του ναού της Παναγίας ποτέ δεν ήταν ικανοποιητικά. Τα έσοδα¹⁰⁷ (από κεριά, δίσκους, γάμους, βαπτίσεις, κηδείες, μνημόσυνα, μισθώσεις ακινήτων, δωρεές κλπ.) ήταν χαμηλά, λόγω του μικρού αριθμού των ενοριτών και της περιορισμένης οικονομικής τους δυνατότητας. Τα έξοδα όμως, κυρίως για τη λειτουργία του ναού και των σχολείων, δύσκολα μπορούσαν να περιοριστούν. Π.χ. στον προϋπολογισμό του 1907 τα έσοδα της εκκλησίας ανέρχονταν σε 28.000 γρόσια (έναντι 106.000 του Τιμίου Προδρόμου και 27.000 του Αγίου Αθανασίου), ενώ τα έξοδα σε 30.000¹⁰⁸.

Από τα τέλη του 19ου αιώνα η εκκλησία της Παναγίας χορηγούσε στην Εφορεία των Σχολών 50 και μετά 60 λίρες ετησίως (έναντι 200 του Αγίου Ιωάννη και 40 του Αγίου Αθανασίου) καθώς και τις εισπράξεις των δίσκων κατά τις εορτές των Θεοφανείων και των Τριών Ιεραρχών. Ακόμη κάθε Κυριακή και εορτή στην εκκλησία περιφερόταν δίσκος υπέρ του νοσοκομείου "ο Ευαγγελισμός". Μεγάλες ήταν επίσης οι έκτακτες δαπάνες. Ενδεικτικά, το 1905 η

εκκλησία της Παναγίας συνεισέφερε 100 λίρες για την ανέγερση του Αγίου Παύλου, ποσό που ξεπερνούσε το 1/3 του ετήσιου προϋπολογισμού της¹⁰⁹.

Γι' αυτούς τους λόγους η εκκλησία αντιμετώπιζε συχνά οξύ οικονομικό πρόβλημα και οι επιτροπαι αναζητούσαν λύσεις για τη θεραπεία του. Το 1874 λ.χ. ο Γ. Στάνου (Στάνης) καλεί τους ενορίτες της Παναγίας να εξοφλήσουν τα χρέη τους ή "νά δώσωσι επί προθεσμία όμολογα". Παράλληλα όμως προτείνει να διαγραφούν από τον κατάλογο των οφειλετών όσοι "έπτώχευσαν ένεκα τής φθοράς των καιρικών περιστάσεων". Επίσης το 1898, παρά τις συνεχείς οχλήσεις της Δημογεροντίας, η εκκλησία αδυνατεί να καταβάλει το ποσό των 700 γροσίων που της αναλογούσαν για αποπληρωμή χρεών της κοινότητας¹¹⁰.

Η Επιτροπή της Κοιμήσεως της Θεοτόκου αξιοποιούσε κάθε ευκαιρία για αγορά ακινήτων, οικοπέδων και οπιτιών, τα οποία οικοδομούσε ή ενοικίαζε, με σκοπό την αύξηση των τακτικών εσόδων της εκκλησίας. Το 1902 αγοράζει από τους αδελφούς Αγγελή οικόπεδο τους που συνόρευε με το ναό, το σχολείο και τις οικίες Καϊτζή, Φωτίου-Χασάπη, Πατρική και Μπόζογλου, αντί 4 οθωμ. λιρών. Το 1903 αγοράζει την οικία της Αθανασίας Μπόζογλου, που συνόρευε με οικόπεδο της εκκλησίας και την οικία Ν. Πούλιου, αντί 35 λιρών. Το 1904 μετά από πρό-

106. Από τις πράξεις των κωδίκων της Ελληνικής Κοινότητας.

107. Για τα έσοδα των εκκλησιών, Κανονισμός 1899, σ. 13, Κανονισμός 1907, σ. 23-24.

108. Κώδικας 1895-1908, σ. 211.

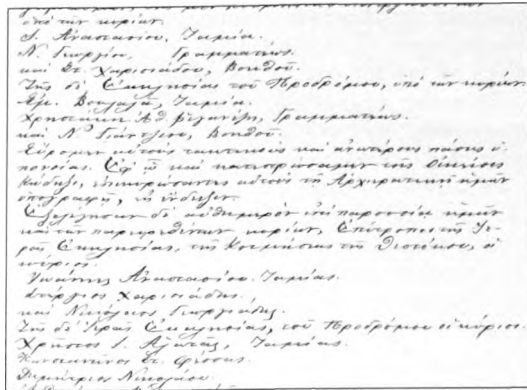
109. Ο.λ. σ. 6 και 173. Κανονισμός 1899, σ. 10, 12-13, Κανονισμός 1907, σ. 19, 23.

110. Κώδικας 1864-1889, σ. 146. Κώδικας 1895-1908, σ. 22, αντίστοιχα.

Καβάλα, Όδος Αγ. Ιωάννου

Στη συνοικία του Αγίου Ιωάννου διέμεναν τα πιο εύπορα μέλη της ελληνικής κοινότητας. Στη φωτ. τμήμα της σημερινής οδού Βενιζέλου (αρχείο Ιστορικού και Λογοτεχνικού Αρχείου Καβάλας του κ. Ν. Ρουδομέτση).

Πρακτικό εκλογής επιτρόπων των δύο εκκλησιών, 1887

ταση 19 ενοριτών εξασφαλίζει την άδεια της Αντιπροσωπείας να αγοράσει, αντί 100-107 λιρών, την οικία ενός Τούρκου (πρώην ιδιοκτησία Φ. Παλάβρατζη), που συνόρευε με τα κτίσματα Εμμ. Χασάπη και Σεβαστής χήρας. Το 1905 ζητεί να ανεγείρει, με δαπάνη 50 λιρών, “προσοδοφόρον οικίαν” στο “παραπλεύρως τής νέας εισόδου” οικοπέδο, όμως με απόφαση της Αντιπροσωπείας το έργο αναβάλλεται για αργότερα¹¹¹. Όπως διαπιστώνεται, στόχος της επιτροπής ήταν και η επέκταση του ζωτικού χώρου του ναού, με την απόκτηση των οικοπέδων που τον περιέβαλλαν.

Για την κάλυψη των ελλειμμάτων η εκκλησία στηρίζεται και στις προαιρετικές εισφορές και στα κληροδοτήματα των πιστών. Αναφέρουμε τα πιο σημαντικά: Το 1869 η Σουλτάνα Αγαπητού διατάσσει “νά δοθῶσι εἰς τὰ ἐκπαιδευτικά καταστήματα Καβάλλας καὶ εἰς τὰς ἐκκλησίας αὐτῆς τό ὁσηπτήριόν της καὶ ὅ,τι ἄλλο εὐρεθῆ ἐν τῷ κηρωτίῳ της”¹¹². Το 1896 η Ελισάβετ Ιωάννου, σύζυγος Αθ. Αντωνίου, καταλείπει στην εκκλησία 1 λίρα, το 1897 ο Ιωάννης Στεργίου, ράφτης, 5 λίρες, ενώ το 1900 η Βασιλική Αναστασίου Τερμεντζή 2 λίρες. Το 1903 η εκ Σερρών καταγόμενη Μαρία Νικολάου, κάτοχος πολλών ακινήτων στην Καβάλα, αφήνει στην εκκλησία της Παναγίας μια από τις οικίες της στη συνοικία αυτή. Το 1907 η Μήτηρ, χήρα Στοϊμένου Καραφύλλη, κληροδοτεί στην ίδια εκκλησία “μίαν κοπάναν ἐκ χαλκοῦ ζυγίζουσαν περὶ τὰς δεκαπέντε ὀκάδας”. Το 1909 ο Σπυρίδων Σεκερτζής, “Ἀρχων Λογοθέτης της επαρχίας Ξάνθης” και μέγας ευεργέτης της Ελληνορθόδοξης Κοινότητας, κληροδοτεί “... τὸ ἐν Σταμποῦλ τσαροῖ (σημ. οδός Βενιζέλου) ιδιόκτητόν του καφεῖον (καφενεῖο), ἀξίας λιρῶν τουρκ. διακοσίων... ὑπὲρ τῆς ἐν τῇ Ἄνω Συνοικία (Μαχαλᾶ) Καβάλλας Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας Κοι-

μῆσεως τῆς Θεοτόκου...”¹¹³. Ανάλογα κληροδοτήματα πρέπει να είχε η εκκλησία της Παναγίας και από παλιότερες εποχές. Από τον Κώδικα πληροφοροῦμαστε λ.χ. ότι το 1876 οι επίτροποι του ναού ενοικιάζουν στον Ιωάννη Αν. Τερμεντζή “τό ὁσηπτήριον τῆς ἐκκλησίας” που δρισκόταν στο Μυσοχώρι (πρόκειται μάλλον για το Μεσοχώρι, θέση της Μεσορόπης), αντί 300 γρ. ετησίως¹¹⁴.

3.3.4. Οι ιερείς και οι αρχιερατικοί επίτροποι

Οι Κώδικες της Κοινότητας και τα βιβλία της Μητροπόλεως έχουν απαθανάτισει τα ονόματα των κατά καιρούς εφημέριων της Παναγίας (υπήρχαν όμως πιθανότατα και άλλοι εφημέριοι που δεν αναφέρονται στις παραπάνω πηγές): π. Αλέξιος Ιωάννου Σακελλάριος (1864-1886), Αρχιμανδρίτης Ἄνθιμος (1864-1866), Αρχιμανδρίτης Δανιήλ (1867-1879), π. Δημήτριος Κυράτσης (Κυράτζης) Οικονόμος (1879-1882), π. Ζήσης (Ζήσος) Ευθυμίου Σακελλάριος (1881-1888), π. Αλέξιος Οικονόμος (1886-1889), π.

113. Κώδικας Διαθικών 1896-1913, σ. 8, 24, 46, 80 και 159, 174, 196, αντίστοιχα.

114. Κώδικας 1864-1889, σ. 182.

Ο αρχιερατικός επίτροπος Καβάλας Αιμιλιανός (Λαζαρίδης), 1909, μετέπειτα μητροπολίτης Γρεβενών (αρχείο Β. Παπαδάκη, από: Η Μακεδονική θύελλα.. 1903-1904, εκδ. Τροχαλία)

111. Κώδικας Διαθικών 1896-1913, σ. 63-64, Κώδικας 1895-1908, σ. 133, 152-153, 173, αντίστοιχα.

112. Κώδικας 1864-1889, σ. 104.

Παναγιώτης Πνευματικός (1886-1888), π. Χριστόδουλος Οικονόμος (1888-1897), π. Απόστολος Σακελλάριος (1896-1898), π. Ευθύμιος Σακελλάριος (1899-1902), Πρωτοπρεσβύτερος Ευγένιος (1900-1904), π. Γεώργιος Ιωαννίδης (1900-1909), π. Παναγιώτης (1909-1913), π. Χρισότομος (1910-1912), π. Ευφρόνιος (1911-1912), π. Άγγελος Πνευματικός (1913).

Ελάχιστες είναι οι πληροφορίες που έχουμε για τους ταπεινούς αυτούς λειψίτες και οι περισσότερες αφορούν τη μόνημ πενία τους. Οι ιερείς δεν είχαν τακτική μισθοδοσία (εκτός του αρχιερατικού επιτρόπου και, για ένα διάστημα, του ιερέα του Αγ. Αθανασίου)¹¹⁵. Περιοριζόνταν έτσι στα "τυχηρά" (τις προαιρετικές προσφορές των πιστών) και στα δικαιώματά τους από τις ιεροτελεστίες, που όμως δεν ελαρκούσαν για αξιοπρεπή διαβίωση. Είναι χαρακτηριστικό ότι το 1909 ο Σπ. Σεκερτζής κληροδότησε στην εκκλησία της Παναγίας το καφενείο του, με τον όρο "όπως τό ήμισι του είσοδήματος αυτού διατίθεται υπέρ του κατά καιρόν εφημερίου αυτής, των τυχηρών αυτού απολαβών μη ελαρκούσων πρὸς αξιοπρεπή αυτού συντήρησιν"¹¹⁶.

Η κοινότητα χορηγούσε στους ιερείς δωρεάν κατοικία στην ενορία τους, εν προκειμένω στην Παναγία, ενίοτε και ένα μικρό ποσό για καύσιμη ύλη, τίποτε όμως περισσότερο. Στα τέλη του 19ου αιώνα οι ιερείς ζητούν από την κοινότητα να εγκρίνει μια συμπληρωματική μισθοδοσία τους. Το αίτημά τους, παρότι είχε και την υποστήριξη του μητροπολίτη, δεν ικανοποιήθηκε. Και σ' άλλες περιπτώσεις η κοινότητα δε φάνηκε στοργική: Στα 1898 μετά το θάνατο του παπα-Απόστολου, εφημερίου της Παναγίας, η οικογένειά του αντιμετώπιζει οικονομικό πρόβλημα. Η Δημογεροντία "νίπτει τας χείρας της" και απλώς παρακαλεί τους τρεις άλλους ιερείς της πόλης να χορηγούν στην οικογένεια του θανόντος "ἐκ των συλλεγομένων δικαιωμάτων... τό ἀναλογούν με-

ρίδιο του Ἀοιδίμου παπά-Αποστόλου, ὡσεὶ οὗτος ζῶν ὑπῆρχε"¹¹⁷.

Τα οικονομικά των ιερών εξαρτώνταν και από την ενορία που διακονούσαν, αφού δεν ήταν ίδιας οικονομικής δυνατότητας οι ενορίες λ.χ. του Αγίου Ιωάννου και του Αγίου Αθανασίου. Γι' αυτό κατά καιρούς άλλαζαν περιφέρεια, κάποτε μάλιστα αυτό γινόταν με κλήρωση (μόνο η εκκλησία του Αγ. Αθανασίου είχε, για μεγάλο διάστημα, σταθερό εφημέριο). Η ρύθμιση αυτή επιβλήθηκε, στα τέλη του 19ου αι., και γι' άλλο λόγο: ορισμένες από τις "εκκλησιαστικές περιφέρειες" της πόλης, όπως καθορίστηκαν τότε από την κοινότητα, δεν είχαν δικό τους ναό. Π.χ. ο ιερέας της περιφέρειας Τηλεγράφου λειτουργούσε στην Παναγία¹¹⁸.

Οι ιερείς διορίζονταν και παύονταν από το μητροπολίτη. Ωστόσο λόγω για τη διατήρηση ή την αντικατάστασή τους είχε και η κοινότητα. Στα πρώτα δήματα της Ελληνορθόδοξης Κοινότητας, όταν οι περισσότεροι χριστιανοί ζούσαν ακόμη στη χερσόνησο, τίποτε δε φαίνεται να σιάζει τις σχέσεις των ιερών με το ποιμνίό τους. Ο εφημέριος της Παναγίας (ο παπα-Δανιήλ, ο παπα-Ανθιμος, ο παπα-Αιέξιος), δεν είναι μόνο πνευματικός ποιμένας. Είναι αυτός που μεσολαμβάνει στη διαμάχη δύο οικογενειών, αυτός που θα συμφιλιώσει ένα ζευγάρι, που θα φέρει στον ίδιο δρόμο τον παραστρατημένο, είναι ο έμπιστος μάγος για το προικοσύμφωνο, τη διαθήκη, το συμβόλαιο, αυτός που θα βοηθήσει τον αγράμματο, θα υπογράψει το έγγραφο εκ μέρους του και θα προστατεύσει τα συμφέροντά του και τόσα άλλα, που δεν τα αποκαλύπτουν οι τυπικές διατυπώσεις των αρχαικών πηγών. Σπάνιες, μεμονωμένες και για εποικιακά ζητήματα ήταν οι κατηγορίες εναντίον τους (για αμφισβητούμενες ενέργειες τους σε θέματα διαζυγίων και συνουσιών), ορισμένες μάλιστα αβάσιμες (για υψηλά τέλη αδειών γάμου)¹¹⁹.

115. Κώδικας 1895-1908, σ. 84, 121.

116. Κώδικας Διαθηκών 1896-1913, σ. 196.

117. Κώδικας 1895-1908, σ. 69, 78 και σ. 31, αντίστοιχα.

118. Κώδικας 1864-1889, σ. 227. Κώδικας 1895-1908, σ. 79.

119. Κώδικας 1864-1889, σ. 225-226.

Ἐκ τῆς Ἁγ. Συνόδου Ἐπιτροπῆς

Ἡ Ἁγία Ἐκκλησία
Ἐπιτροπῆς

Ἰὺς τῆς Ἱ. Μητροπόλεως Ἀκρόπολεως
Ὁ ἀρχιερατικὸς ἐπίτροπος
+ Σαυὴλ. ἐκθύμιος.

Ἡ Ἁγία Ἐκκλησία
Ἐπιτροπῆς

Ἐκ τῆς Ἁγ. Συνόδου Ἐπιτροπῆς
Ἡ Ἁγία Ἐκκλησία

Πατριάρχης Ἀνατολῆς
+ ὁ Ἁγ. Ἐπίσκοπος Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν

Υπογραφές αρχιερατικών επιτρόπων: Ἐπισκόπου Πέτρου Ἀμιλιανού, Ἐπιθίμου Σακελλάριου, Ἐπισκόπου Μυρέων Ἀθανασίου, Ἀρχιεπίσκοπος Στυριδωνος (μετέπειτα Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος) καὶ Ἀρχιεπίσκοπος Δανιήλ.

Καθώς όμως πορευόμαστε προς τα τέλη του 19ου αιώνα, φαίνεται πως οι απλοϊκοί και με ελλιπή μόρφωση παπάδες δυσκολεύονται να ανταποκριθούν στα πιο σύνθετα καθήκοντά τους και στις αυξημένες απαιτήσεις της κοινότητας. Το 1879 η υπολειπόμενη Δημογεροντία αδυνατεί να συγκεντρώσει την αρχιερατική επιχορήγηση του επόμενου έτους και αναθέτει το έργο αυτό στους τέσσερις ιερείς της πόλης. Τους καλεί να προκαταβάλουν το ποσό και μετά να το εισπράξουν από τους ενορίες τους. Για το σκοπό αυτό χωρίζει την πόλη σε τέσσερα τμήματα. Η απόφαση -τονίζεται- είναι υποχρεωτική για τους ιερείς, οι οποίοι διαφορετικά οφείλουν να παραιτηθούν. Το 1898 πάλι η Δημογεροντία λαμβάνει "τήν δικαίαν και αμετάκλητον απόφασιν περί όριστικής παύσεως των ιερέων" και ζητεί πειστικά από το μητροπολίτη να τους αντικαταστήσει "δι' άλλων εύταιδεύτων και καταλλήλων". Στην απόφαση υποκρύπτεται η απειλή της δικαστικής λύσης, αν ο μητροπολίτης αγνοήσει την κοινή γνώμη και αναδιορίσει τους ίδιους ιερείς¹²⁰.

Όπως είναι φυσικό, τέτοια θέματα θίγονται στους κώδικες της κοινότητας με μεγάλη λεπτότητα και γι' αυτό δεν μπορούμε να γνωρίζουμε λεπτομέρειες ή τις ακριβείς αιτίες αυτών των ενεργειών¹²¹. Από την αλληλογραφία όμως των καθολικών της Καβάλας (των Λαζαριστών) πληροφορούμαστε, το 1888, ότι οι ορθόδοξοι ιερείς είναι λιγότερο μορφωμένοι από το ποιμνίο τους, ότι η αγραμματοσύνη τους μειώνει την εκτίμηση των πιστών προς το πρόσωπό τους, ότι οι Έλληνες ντρέπονται γι' αυτούς και τους σχολιάζουν αρνητικά κλπ. Ωστόσο ακόμη και στα 1912 από τους επτά ιερείς της Καβάλας μόνον δύο ήταν "παιδευμένοι" ενώ οι πέντε δεν είχαν κάποια ιδιαίτερη μόρφωση (ήταν "απαιδευτοί")¹²².

Στην έλλειψη ικανών ιερέων πρέπει κυρίως να οφείλεται και η προβληματική, για μεγάλο διάστημα, λειτουργία των κοινοτικών οργάνων, κυρίως της Δημογεροντίας. Αυτό αναφέρεται και ρητά δύο φορές: το 1878 η Γενική Συνέλευση ομολογεί ενώπιον του μητροπολίτη ότι "συνηθάνετο τας πολλάς και ποιήλας αυτή έλλείψεις, αλλά δυστυχώς δεν είχεν τόν κατάλληλο ν' αναλάβη τήν πρωτοβουλίαν και τήν διαρρήθμισιν τών κατ' αυτήν". Το 1880, μετά από μια άστοχη ενέργειά της, η Δημογεροντία "απολογείται": "τούτο προήλθεν κατά συνέπειαν τής μη ύπαρ-

ξεως καταλλήλου αρχιερατικού επιτρόπου"¹²³. Η αλήθεια είναι ότι το έργο του εκάστοτε αρχιερατικού επιτρόπου δεν ήταν εύκολο. Επειδή ο μητροπολίτης Ξάνθης δεν μπορούσε να παραμείνει επί μακρόν στην Καβάλα, ούτε καν να έρχεται συχνά εδώ (αρκεί να σεφετούμε ότι τότε η Ξάνθη απείχε από την Καβάλα, δρόμο δέκα ωρών!) οι ευθύνες για την αποτελεσματική λειτουργία των κοινοτικών οργάνων έπεφταν στους αδύναμους ώμους του εκπροσώπου του.

Τα πράγματα αλλάζουν από τις αρχές του 20ού αιώνα. Οι αρχιερατικοί επιτροποι των τελευταίων χρόνων της τουρκοκρατίας δεν είναι οι απλοϊκοί παπάδες της πρώτης περιόδου, αλλά ιερωμένοι με γνώσεις, ικανότητες και κύρος. Ορισμένοι μάλιστα αναδείχθηκαν σε ξεχωριστές μορφές της Εκκλησίας μας:

Σπυρίδων Βλάχος, αρχιερατ. επίτροπος Καβάλας (1901-1906), Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και Πάσης Ελλάδος (1949-1956).

Ο αρχιμανδρίτης Σπυρίδων Βλάχος (1901-1906), μετέπειτα μητροπολίτης Βελλάς και Κονίτισης (1906), Ιωαννίνων (1916) και από το 1949 Αρχιεπίσκοπος Αθηνών. Ο αρχιμανδρίτης Σωφρόνιος Σταμούλης (1908), από τους πλέον λόγιους ιεράρχες της Εκκλησίας μας, αργότερα Μητροπολίτης Μυριοφύτου και Περιστάσεως (1917), Βεροίας και Ναούσης (1924) και Ελευθερουπόλεως (1927-1958). Ο Επίσκοπος Πέτρος Αιμιλιανός (1909), μητροπολίτης Γρεβενών μέχρι το μαρτυρικό θάνατό του το 1911. Ο Επίσκοπος Μυρέων Αθανάσιος (1911), όμηρος στη Βουλγαρία το 1913, μητροπολίτης Αργολίδος το 1914.

120. Κώδικας 1864-1889, σ. 227-229, Κώδικας 1895-1908, σ. 40-41, αντίστοιχα.

121. Οι ιερείς δεν είχαν ανταποκριθεί, όπως φαίνεται, στην παράκληση της κοινότητας να αναλάβουν χωρίς αμοιβή τις ιεροτελεστιές του θανάτου παπα-Απόστολου (Κώδικας 1895-1908, σ. 31, 40), αυτό όμως πρέπει να ήταν η αφορμή της πάσης τους.

122. Αρχείο Λαζαριστών, Documents Officiels 1887-1922, σ. 23 και ΑΥΕ, 1912/αακβ', Καβάλα 11-1-1912, αντίστοιχα.

123. Κώδικας 1864-1889, σ. 200 και 228-229, αντίστοιχα.

Το ελληνικό Παρθεναγωγείο (σημερ. 10ο Δημοτικό Σχολείο), 1991-93. Παρθεναγωγείο λειτούργησε στην Καβάλα (στο διδακτήριο της Παναγίας) από το 1867-68, νωρίτερα από άλλες μεγάλες πόλεις της Μακεδονίας (αρχείο Ι.Α.Α.Κ. κ. Ν. Ρουφομέτιωφ).

3.4. Το Σχολείο της Παναγίας και η Εκπαίδευση

3.4.1. Τα σχολεία της Παναγίας και οι πρώτες εκπαιδευτικές δομές (δεκαετία 1860)

Μέχρι το 1879 όλα τα σχολεία της Καβάλας στεγάζονταν στο διδακτήριο της Παναγίας. Το σχολικό κτίριο βρισκόταν μέσα στην αυλή της εκκλησίας, περίπου στη θέση του σημερινού σχολείου, και κατά το 19ο αιώνα πρέπει να χρησιμοποιήθηκε και ως έδρα του αρχιερατικού επιτρόπου ή να φιλοξένησε υπηρεσίες της Μητρόπολης. Αυτό τουλάχιστον υποδηλώνουν κάποιες αναφορές στους κώδικες της κοινότητας, όπως: (οικόπεδο) *“κείμενον ἐν τῇ συνοικίᾳ Μαχαλᾶ καὶ συνορευόν ἀφ’ ἑνός μὲ τὸν ἱερόν ναόν τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου... ἐκ τρίτου μὲ Δημοτικὴν Σχολὴν (ἄλλοτε Μητρόπολιν)”* (1902)¹²⁴. Κατεδαφίστηκε γύρω στα 1920 για να επεκταθεί η αυλή της εκκλησίας.

Δε γνωρίζουμε αν η μικρή χριστιανική κοινότητα της Καβάλας διατηρούσε σχολείο πριν από τη δεκαετία του 1860. Η παλιότερη σχετική πληροφορία είναι μια δήλωση του Μ. Σπόντη: *“1862, Νοεμβρίου 20. Ὁ ὑποφαινόμενος δηλοποιῶ ὅτι καθ’ ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς προεδρίας καὶ ἐπιστασίας μου μέχρι τοῦδε εἰς τὴν ἐνταῦθα δημόσιαν σχολὴν, ἑλληνικὴν καὶ ἀλληλοδιδασκτικὴν, ἂν καὶ ἀπέρασαν χρηματὰ μου, εἰς ἀντιμισθίαν διδασκάλου ὅσα δῆποτε, χαρίζονται*

*πρὸς ὠφέλειαν τῶν πτωχῶν τῆς πολιτείας Καβάλλας”*¹²⁵. Από τη δήλωση μπορούμε να ειπάζουμε ότι η αναφερόμενη σχολή λειτουργοῦσε και προ του 1860. Πιθανότατα όχι συνεχώς, αν κρίνουμε από την υπόσχεση των δημογερόντων *“εἰς τὸ ἐξῆς νὰ μὴν ἀφήσωσι τὸ κοινόν σχολεῖον ἄνευ διδασκάλου”* (1864).

Ο Κανονισμός της νεοσύστατης Δημογεροντίας (7-11-1864) -απ’ όπου και η παραπάνω “υπόσχεση”- φανερώνει ότι μια από τις πρώτες φροντίδες της Ελληνικής Κοινότητας ήταν η οργάνωση μιας στοιχειώδους εκπαιδευτικής δομής. Το 2ο άρθρο του αναφέρεται στην υποχρέωση των δημογερόντων *“ἵνα ἀπὸ τῆς σήμερον καὶ εἰς τὸ ἐξῆς νὰ μὴν ἀφήσωσι τὸ Κοινόν σχολεῖον ἄνευ διδασκάλου, εἴτε ἑνός εἴτε δύο, ἀναλόγως τῶν μέσων ἅτινα ἠθέλε χορηγηθῶνιν αὐτοῖς ὑπὸ τῆς Κοινότητος, φυλάττοντες αὐτῶ ἐν καλῇ καταστάσει καὶ ἁρμονίᾳ καὶ μισθώνοντες διδασκάλους ὅσον ἐνεστί ἐπὶ τὸ συμφερότερον”*. Με το ίδιο άρθρο οι δημογέροντες *“ὑποχρεοῦνται νὰ προσδιορίζωσι καὶ Ἐφορον, εἴτε ἐκ τῶν μελῶν τῆς Δημογεροντίας εἴτε ἐκ τῶν ἐξω συμπολιτῶν, ἵνα προβλέπη καὶ προμηθεύῃ ἅπαντα τὰ ἀφορῶντα τὴν καλὴν διατήρησιν, τὴν ἐσωτερικὴν εὐταξίαν διὰ τὴν προόδον τῆς νεολαίας”*. Ο Κανονισμός μεριμνά και για την εξεύρεση πρόσθετων πόρων *“διὰ τὰ σχολεῖα τῆς πολιτείας μας”*, επιβάλλοντας τέλη σε κάθε ιδιω-

124. Κώδικας Διαθηκῶν 1896-1913, σ. 63.

125. Κώδικας 1864-1889, σ. 12.

τικό έγγραφο που επικυρώνει η κοινότητα: "...ἐπί τῶν προικοσυμφῶνων τρία γρόσια εἰς τὴν χιλιάδα, ἐπὶ τῶν διαθηκῶν ὅσα ὁ διαθέτης ἀφήσει... ἢ σαρανταλείτορον τουλάχιστον... ἐπὶ δὲ ἰδίας τίνος οἰουδήποτε ὑποθέσεως... οὐχὶ ὀλιγώτερον τῶν εἴκοσι γροσίων"¹²⁶.

Αν και με τον κανονισμό του 1864 οι αμοδιότητες για τα εκπαιδευτικά ζητήματα της κοινότητας ανατίθενται στη Δημογεροντία, στην πράξη αυτή δεν άσκησε ποτέ τέτοια καθήκοντα. Σχεδόν αμέσως η εκπαίδευση ετέθη υπό τον έλεγχο της Γενικής Συνέλευσης των κατοίκων, στην οποία κυρίαρχη ήταν η παρουσία και μεγάλη η επιρροή των πλούσιων εμπόρων. Η μετάβαση αυτή των αμοδιοτήτων φανερώνει ότι η παιδεία της κοινότητας δεν ελέγχεται πλέον αποκλειστικά από την παραδοσιακή ηγεσία της (Μητρόπολη και Δημογεροντία), αλλά και από τη νέα ηγετική ομάδα της, την ανερχόμενη αστική - εμπορική τάξη.

Καρπός των πρώτων ενεργειών της Κοινότητας ήταν ὄντως η μόνιμη (αν και όχι κανονική, ὡς θα δοῦμε) λειτουργία του σχολείου της Παναγίας. Το εναεῖο αὐτὸ σχολεῖο, "κοινό" ἢ "δημόσιο", ἦταν μάλλον επτατάξιο, αρρένων και θηλέων και εἶχε αρχικά δύο εκπαιδευτικούς, δάσκαλο και δασκάλα. Περιλάμβανε δε, τουλάχιστον ἀπὸ τις αρχές της δεκαετίας του 1860, "ελληνική" και "αλληλοδιδασκτική" σχολή. Οι τέσσερις πρώτες τάξεις του, στις οποίες τα παιδιά φοιτοῦσαν ἀπὸ τὴν ηλικία των 5-6 χρόνων, ἀποτελοῦσαν τὸ "δημοτικόν" σχολεῖον (ἢ "αλληλοδιδασκτικόν", κατὰ τὴν εφαρμοζόμενη μέθοδο διδασκαλίας). Το τριτάξι "ελληνικόν" δε λειτουργοῦσε ἀυτελῶς, ἀλλὰ ἦταν προσαρτημένο στο δημοτικὸ ὡς ἀνώτερο τμήμα του¹²⁷.

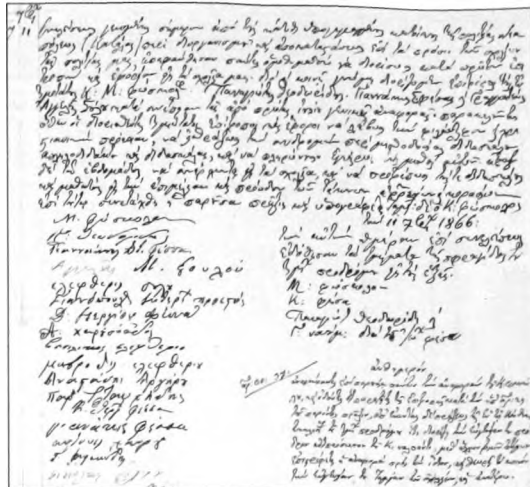
Οι πρώτες πληροφορίες μας για τὸ σχολεῖο της Παναγίας εἶναι τὸν μῶσον της δεκαετίας του 1860. Τον Αὐγούστο-Σεπτέμβριο του 1866 ἀντικαθίσταται ὁ δάσκαλος Ἰγνάτιος, που υπηρετοῦσε κατὰ τὸ σχολικὸ ἔτος 1865-66, και προσλαμβάνεται σὴ θέση του ἄλλος¹²⁸. Στὸ συμφωνητικὸ που υπογράφουν στις 25-9-1866 "οἱ κάτοικοι τῆς πόλεως Καβάλλας", και ὁ νέος δάσκαλος, "ὁ κύριος Δημήτριος Ἀθανασιάδης, ἐξ Ἠπείρου ὀρμώμενος"¹²⁹, εἶναι φανερὴ ἡ πρόθεση των Καβαλιωτῶν να βελτιώσουν τὴν παρεχόμενη ἐκπαίδευση, ἐφαρμόζοντας στο σχολεῖο τους εκπαιδευτικὰ πρότυπα που ἴσχυαν στα ἀντίστοιχα σχολεῖα του ἐλευθέρου ἐλληνικοῦ κράτους. Ο νέος δάσκαλος καλεῖται "νά παραδώσῃ ἐλληνικά μαθηματα, ἐπόμενος τοῖς

126. Ο.π., σ. 9-10.

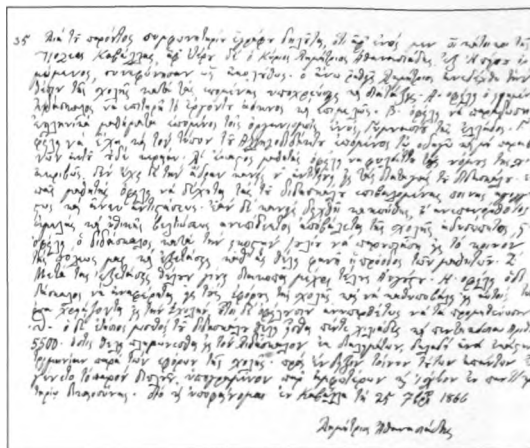
127. Αὐτὸς ὁ τύπος των σχολείων ἦταν κοινὸς στις αστικές περιοχές του αὐτῆρουτου Ἑλληνισμοῦ. Ὁμως σε κάποιες πόλεις της Μακεδονίας και Θράκης τὸ "ελληνικόν" ἀποτελοῦσε προπαραοικοναστικὸ ἢ προκαταρτικὸ τμήμα του γυμνασίου.

128. Κώδικας 1864-1889, σ. 40, 45.

129. Ο.π., σ. 46.

Διορισμός σχολικῶν ἐφῶρων ἀπὸ τὴ Γενική Συνέλευση, 1866

Συμφωνητικὸ της Κοινότητας με τὸ δάσκαλο Ἀθανασιάδη, 1866.

ὀργανισμοῖς ἐνός Γυμνασίου τῆς Ἑλλάδος", να διδάσκει δηλ. στο "ελληνικόν" σχολεῖο, ἀκολουθώντας πρόγραμμα της ἀντίστοιχης βαθμίδας του ἐλληνικοῦ εκπαιδευτικοῦ συστήματος. Παράλληλα ὁμως υποχρεοῦται "νά ἔχη καὶ τὸν τύπον τοῦ Ἀλληλοδιδάκτου", να ἐφαρμόζει δηλ. τὴν αλληλοδιδασκτικὴ μέθοδο, με τη ρητὴ μάλιστα δέμευση να ἀκολουθεῖ κατὰ γράμμα τὸ σχετικὸ "Ὁδηγόν". Σύμφωνα με τὴ διδασκτικὴ αὐτὴ μέθοδο, που ἴσχυε τότε στα κατώτερα δημοτικά σχολεῖα, οἱ μαθητῆς των ἀνώτερων τάξεων του "ελληνικοῦ" σχολεῖου ἀσκοῦσαν και καθήκοντα δασκάλου στις μικρότερες τάξεις του δημοτικοῦ¹³⁰.

130. Διατάγματα για τὴν ὀργάνωση και τὰ προγράμματα των δημοτικῶν (1834) και των "ελληνικῶν" σχολείων (1836, 1857 και 1867), Αλ. Δημαρᾶ, Ἡ μεταρρύθμιση που δεν ἔγινε (Τεκμήρια Ιστορίας), τ. Α' (1821-1894), Ἀθήνα 1985, σ. 45-50, 60-67, 155-160, 206. Το κείμενο του "Ἀλληλοδιδασκτικοῦ Ὁδηγοῦ" (ἦταν γαλλικός, μεταφρασμένος το 1830 και 1842), ὁ.π., σ. 92-102.

Η εφαρμογή, στα σχολεία της Καβάλας, εκπαιδευτικών προτύπων του ελληνικού κράτους αποτελεί πρώτη εκδήλωση της τάσης για ελληνοποίηση της παρεχόμενης παιδείας. Από την περίοδο αυτή η εκπαίδευση, δισχετεύοντας τις εκπορευόμενες από την Αθήνα αξίες, θα αποτελέσει το σημαντικότερο μέσο για την ελληνοποίηση της ρωμαϊκής κοινότητας.

3.4.2. Οι εθνικοί στόχοι της παιδείας και ο αγώνας για τον έλεγχο της εκπαίδευσης (δεκαετία 1870)

Από τις αρχές της δεκαετίας του 1870, λόγω των πολιτικών εξελίξεων που σηματοδοτεί η ίδρυση της Βουλγαρικής Εξαρχίας¹³⁷, είναι ορατή σ' όλο το μακεδονικό χώρο, και στην Καβάλα, μια προσπάθεια για τη βελτίωση και επέκταση της εκπαίδευσης. Νέα σχολεία ιδρύονται, τα υπάρχοντα αναβαθμίζονται, αυξάνει ο αριθμός των μαθητών, προσλαμβάνονται περισσότεροι δάσκαλοι. Τότε αρχίζει και η σταδιακή κατάργηση των αλληλοδιδασκικών σχολείων, τα οποία, όπως είναι ευνόητο, ελάχιστα μπορούσαν να συμβάλουν στη μόρφωση των νέων. Το αλληλοδιδασκικό της Παναγίας καταργήθηκε το 1876.

Στο πλαίσιο της προσπάθειας αυτής η μικρή χριστιανική κοινότητα της Καβάλας κινητοποιεί τις όποιες δυνάμεις της. Στα τέλη Ιανουαρίου 1875 με πρωτοβουλία του μητροπολίτη Καλλίνικου (Θωμαΐδη), "συνέστη Σύλλογος τών Φιλομούσων, σκοπός προτιθέμενος τήν ύποστηριξιν καί ένίσχυσιν τών φιλανθρωπικών καί εκπαιδευτικών τής κοινότητος καθιδρυμάτων". Η γενικότερη μέριμνα για την εκπαίδευση αποτυπώνεται και στα αριθμητικά δεδομένα. Το 1877 στο διδακτήριο της Παναγίας λειτουργούν 4 σχολεία με 168 μαθητές και 4 δασκάλους. Συγκεκριμένα, ένα "ελληνικό" με 17 μαθητές και ένα δασκαλό, δύο δημοτικά με 83 μαθητές και δύο δασκάλους, και ένα παρθενγωγείο, με 68 μαθήτριες και μία δασκάλα¹³⁸.

Οι γνώμες για τα σχολεία της Παναγίας των μέσων της δεκαετίας του 1870 ποικίλουν: Το 1874 ο μητροπολίτης Καλλίνικος επισημαίνει απλώς ότι απαιτείται "ή επί τά κρείττω προαγωγή καί εδραίωσις (των σχολείων), ή διόρθωσις καί βελτίωσις τών τυχόν πλημμελώς διακειμένων... ή εξασφάλις μονί-

μων πόρων διά τά εκπαιδευτικά καταστήματα...". Ο Νικόλαος Φιλιππίδης, που επισκέπτεται την Καβάλα το 1876, σημειώνει ότι οι Καβαλιώτες "διατηροῦσι ἐπαινετῶς" τα σχολεία των αρρένων καί "έν άνθηρᾷ καταστάσει" τό παρθενγωγείο.

Όμως ο επόμενος μητροπολίτης, Καλλίνικος Ευτυχίδης, παρουσιάζει εντελώς διαφορετική την κατάσταση¹³⁹. Σε πολυεπίδη έκθεσή του (Οκτ. 1877) αναφέρει ότι τα σχολεία της Παναγίας είναι εντελώς ανοργάνωτα και λειτουργούν "μάλλον πρός τό θεαθήναι". Στο "ελληνικό" σχολείο, δηλ. στις ανώτερες τάξεις του δημοτικού, οι ελάχιστοι μαθητές (17 όλοι κι όλοι κατά το σχολικό έτος 1877-78) φοιτούν μόνο 3-4 μήνες το χρόνο, αφού τους υπόλοιπους απασχολούνται σε αγροτικές κυρίως εργασίες. Σε χειρότερη κατάσταση είναι το Παρθενγωγείο, το οποίο ουσιαστικά έχει παύσει να λειτουργεί. Ο μητροπολίτης θεωρεί αναγκαία τη μόρφωση των κοριτσιών, γι' αυτό και προτείνει να φοιτούν μαζί με τα αγόρια στα δημοτικά σχολεία, "όπως γίνεται στην Αμερική". Επισημαίνει επίσης ότι στα σχολεία αυτά υπηρετούν δάσκαλοι ανεπαρκώς καταρτισμένοι, αφού η πρόσληψή τους από την κοινότητα γίνεται με κριτήριο όχι τα μορφωτικά τους προσόντα, αλλά τις μικρές οικονομικές τους απαιτήσεις και τη γνώση της εκκλησιαστικής μουσικής, ώστε να ασκούν παράλληλα και καθήκοντα ψάλλτη στην εκκλησία.

Την έκθεση του μητροπολίτη συνοδεύουν στατιστικοί πίνακες, η επεξεργασία των οποίων παρέχει χρήσιμες πληροφορίες για τη συμμετοχή των νέων στην εκπαίδευση: Από τους συνολικά 550 ανήλικους της Καβάλας, 306 αγόρια και 244 κορίτσια, στα σχολεία της Παναγίας φοιτούν τότε οι 168, 100 αγόρια και 68 κορίτσια. Οι υπόλοιποι 382 κατατάσσονται στις εξής κατηγορίες: "άνήλικα" (προφανώς της προσχολικής ηλικίας) 183, "οικουρούντα" 39, "άγαμοι" (νέοι) 76, "άνύπαντροι" (νέες) 41 καί "νυμφευθέντα" 43¹⁴⁰. Τα στοιχεία δεν προσφέρονται για εξαγωγή συμπερασμάτων, αφού δεν μπορούμε να γνωρίζουμε αν κάποιοι από τους 160 των τριών τελευταίων κατηγοριών είχαν ήδη φοιτήσει στα σχολεία (πόσοι και για πόσο διάστημα).

Από τους 168 μαθητές οι 68 προέρχονται από τη συνοικία του Μαχαλά (τη μεγαλύτερη ακόμη συνοικί-

137. Η ίδρυση ανεξάρτητης βουλγαρικής εκκλησίας το 1870 (το Οικουμενικό Πατριαρχείο την κήρυξε σχισματική το 1872) αποτελεί το έναυσμα της σκληρής ελληνοβουλγαρικής διαμάχης στο χώρο της Μακεδονίας. Ο ανταγωνισμός δεν είχε θρησκευτική, αλλά εθνική χροιά, αφού από τότε η εθνική ταυτότητα των πληθυσμών προσδιοριζόταν με κριτήριο τη θρησκεία. Η προσχώρηση στη Βουλγαρική Εξαρχία ή η παραμονή στο Πατριαρχείο σήμανε αντίστοιχα την ελλιπαγή της βουλγαρικής ή ελληνικής εθνικής μερίδας.

138. Κώδικας 1864-1889, σ. 154, ΑΥΕ, 1876/78/1, Ξάνθη 22-10-1877.

139. Κώδικας 1864-1889, σ. 141, Ν. Φιλιππίδη, "Περιήγησις των εν Μακεδονία επαρχιών Ζίχνης και Ελευθερουπόλεως", Πατριασμός, 1 (1877), 290, ΑΥΕ, 1876/78/1, Ξάνθη 22-10-1877 (την έκθεση συνοδεύουν διάφοροι πίνακες), αντίστοιχα.

140. Για την κατανόηση των στοιχείων πρέπει να γνωρίζουμε ότι ανήλικο θεωρούνταν οι νέοι ηλικίας μέχρι 18 και οι νέες μέχρι 16 ετών. Όμως, σύμφωνα με το ισχύον δίκαιο της Εκκλησίας, που ακολουθεί τη βυζαντινή νομοθεσία, γάμο μπορούσαν να συνάψουν οι νέοι από την ηλικία των 14 και οι νέες από την ηλικία των 12 ετών.

α της Καβάλας), οι 82 από τη “Νέα συνοικία” (του Αγίου Ιωάννη) και οι 18 από τα δύο προάστια της πόλης (Άγιο Αθανάσιο-Καρά Ορμάν και Ποταμούδια). Σε σχέση με το συνολικό αριθμό των ανηλίκων κάθε συνοικίας (υπολογισμός ωστόσο επισφαλής, για λόγους που προαναφέραμε) μεγαλύτερη συμμετοχή έχουν τα παιδιά του Αγίου Ιωάννη (1 μαθητής σε 2,3 ανηλίκους), μετά της Παναγίας (1 σε 3,4) και μικρότερη των δύο προαστίων (1 σε 7,2). Τη μικρή συμμετοχή των τελευταίων (προφανώς και για λόγους απόστασης) δείχνει και το εξής: από τα 39 “οίκουρούντα” τα 30 είναι παιδιά των δύο προαστίων της πόλης. Τα στοιχεία μας επιτρέπουν να εικάσουμε γενικά ότι τα παιδιά των εύπορων συμμετέχουν πολύ περισσότερο στην εκπαίδευση από τα παιδιά των κατώτερων στρωμάτων (καπνεργατών και καπνοκαλλιερητών).

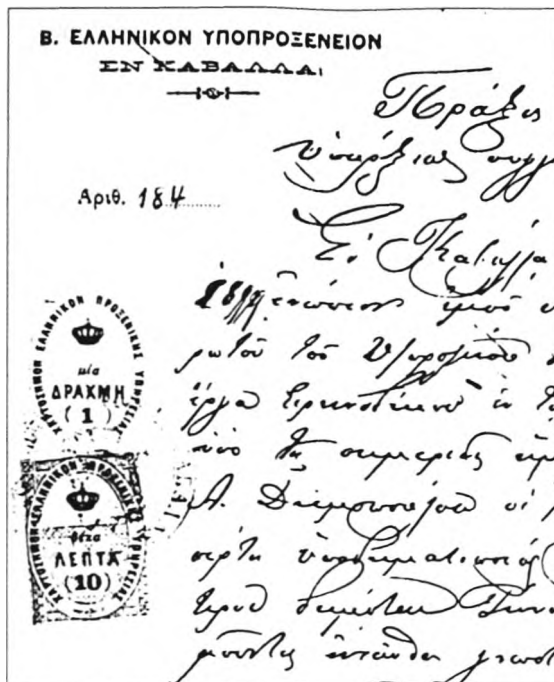

Στο ΣΔΕΓ οφείνεται η εκπαιδευτική και πολιτιστική άνθηση της Καβάλας στα 1878-1881.

Από τα τέλη της δεκαετίας του 1870 εντείνεται η εκπαιδευτική δραστηριότητα στην Καβάλα. Αρρωγί στη νέα προσπάθεια, που διήρκεσε περίπου τέσσερα χρόνια, είναι οι νεοσύστατοι φιλεκπαιδευτικοί σύλλογοι της πόλης. Τον Απρίλιο του 1878 ιδρύεται από πλούσιους εμπόρους της Καβάλας (οι περισσότεροι από τους οποίους ήταν Έλληνες υπήκοοι) η “Φιλεκπαιδευτική Αδελφότητα”, ο Κανονισμός της οποίας προέβλεπε ότι τα 2/5 των εσόδων της θα διατίθενται για τα σχολεία της πόλης¹⁴¹. Μέσα στο 1878 η Αδελφότητα ενισχύει οικονομικά τα σχολεία της Παναγίας -το “ελληνικό”, το προκαταρκτικό (δημοτικό) και το παρθεναγωγείο- ενώ ιδρύει και νηπιαγωγείο στην ίδια συνοικία (μάλλον και στο ίδιο κτίριο). Τη μισθοδοσία της νηπιαγωγού αναλαμβάνει ο “Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων” της Αθήνας¹⁴².

141. Στ. Παπαδόπουλου, *Εκπαιδευτική και κοινωνική δραστηριότητα του Ελληνισμού της Μακεδονίας...*, Θεσσαλονίκη 1970, σ. 26-27, Κ. Χιόνη, *Η Παιδεία στην Καβάλα, Καβάλα 1990*, σ. 123 (στο εξής: Χιόνη, Παιδεία).

142. “Εκθεσας της εκπαιδευτικής επιτροπής. Εκπαιδευτική κίνησας εν ταις επαρχίαις του οθωμανικού κράτους”, ΕΦΣΚ, ΙΓ (1878-79), 110.

Εγγραφο του Ελληνικού Υποπροξενείου Καβάλας.

Τον Οκτώβριο του 1879 η Φιλεκπαιδευτική Αδελφότητα μετασχηματίστηκε σε σύλλογο, με την προσωνυμία “Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος “Αριστοτέλης”” και επιδόθηκε στην ίδρυση νέων σχολείων (στο κέντρο της πόλης πια) και οικτροφείου για μαθητές από τις γύρω περιοχές. Το 1879 συστάθηκε επίσης ο “Φιλεκπαιδευτικός Σύλλογος Κυριών Καβάλας “Αθηνά””, η “Φιλόμουσος Αδελφότης “Μακεδονία”” και η “Φιλελεήμων Αδελφότης”, για την ενίσχυση των άπορων μαθητών. Το ίδιο έτος ιδρύονται και ο “Φιλόμουσος Σύλλογος των κορασίων “Κόρινα”” και ο “Προοδευτικός Σύλλογος των σπουδαστών “Ξενοφών””¹⁴³.

Εκλήρησε πραγματικά η έντονη αυτή πολιτιστική - εκπαιδευτική δραστηριότητα στη μικρή ελληνική κοινότητα των περίπου 1.000 μόνιμων κατοίκων, οι οποίοι, όπως είδαμε, μέχρι τότε δεν ήταν καν σε θέση να διατηρήσουν αξιοπρεπώς τα σχολεία της Παναγίας. Δεν είναι όμως ανεξίτητη: Η βραχυβία πνευματική άνθηση της περιόδου 1878-1881 δεν είναι αποτέλεσμα πρωτοβουλιών της ελληνικής κοινότητας της πόλης. Εντάσσεται στους νέους προανατολισμούς της εξωτερικής πολιτικής του ελληνικού κράτους, σχεδιάζεται από κύκλους των Αθηνών και υλοποιείται από το Ελληνικό Υποπροξενείο της Καβάλας και την επηρεαζόμενη από αυτό μερίδα της ανώτερης τάξης, κυρίως τους Έλληνες υπηκόους της πόλης.

143. Χιόνη, Παιδεία, σ. 123-128. Για τα σχολεία που ίδρυσε ο “Αριστοτέλης”, “Εκθεσας...”, ΕΦΣΚ, ΙΔ (1879-80), 95-96.

Κατά τη δεκαετία του 1870, κυρίως μετά τη Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου (Μαρτ. 1878), το ελληνικό κράτος συνειδητοποιεί ότι το πιο αποτελεσματικό όπλο για την απόκρουση της εντεινόμενης ολαδικής προπαγάνδας στη Μακεδονία είναι η εκπαιδευτική και πολιτιστική ανάπτυξη του μακεδονικού Ελληνισμού¹⁴⁴. Την υλοποίηση της πολιτικής αυτής αναθέτει στο "Σύλλογο προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων" (ΣΔΕΓ), με απόφαση του οποίου η Καβάλα καθίσταται κέντρο οργάνωσης της παιδείας για τις περιοχές Καβάλας, Δράμας και Ξάνθης. Για το σκοπό αυτό αποστελλεται εδώ ο Νικόλαος Φιλιλπίδης ως συντονιστής του όλου εκπαιδευτικού προγράμματος: επιθεωρητής των σχολείων της περιοχής και παράλληλα διευθυντής του νεοσύστατου ημιγυμνασίου της πόλης¹⁴⁵.

Στην όλη αυτή κίνηση πρωταγωνιστικός είναι ο ρόλος του Ελληνικού Υποπροξενείου της Καβάλας, σύμφωνα άλλωστε με την πολιτική που είχαν χαράξει οι ελληνικές κυβερνήσεις ήδη από τις αρχές της δεκαετίας του 1870. Τον οργανωτικό και καθοδηγητικό ρόλο των προξενείων αναθέριζε το 1871 με εγκύκλιό του "πρός τούς εν τῇ Ἀνατολῇ προξένους" ο υπ. εξωτερικών Α. Κουμουνδούρος: "Ουσιώδης εἶναι ἡ ἀνάγκη ὀργανικοῦ τίνος δεσμοῦ, συνεχόντος τὰ ἀρμόδια μέλη τῆς κοινότητος καί ὅτι μὲν τὰ κέντρα τοῦ δεσμοῦ τούτου πρέπει να εἶναι ἡ σχολή καί ὁ ναός, πρό πάντων δέ τὸ προξενεῖον, τοῦτο εἶναι πρόδηλον...". Σύμφωνα με την εγκύκλιο, βασική μέριμνα των προξένων έπρεπε να είναι η ανάπτυξη της παιδείας: "Σύστασις δέ διδασκασίων, ἀναγνωστηρίων, λέσχης μετ' ἀναγνωμα-

των... τοπικοῦ τίνος συλλόγου, συλλογή βιβλίων, ἀρχαιολογικῶν ἔργων καί καλλιτεχνημάτων, ζωηρῶς ἀνακαλούντων τὴν ἰδέαν τῆς πατρίδος, ταῦτα καί ταιαῦτα πρέπει να εἶναι τὸ κυριώτερον ὑμῶν καί τῶν περὶ ὑμᾶς μέλημα...". Κι όλα αυτά σε συνεργασία με το ΣΔΕΓ, ο οποίος "ἰδίαν ἔχει ἐντολήν νά μεριμνᾷ ὑπὲρ τῶν ἐθνικῶν συμφερόντων"¹⁴⁶.

Στην εθνική αυτή κινητοποίηση συστρατεύονται εκκείνες οι δυνάμεις του Ελληνισμού της περιοχής που διαπνέονται πλέον από πιο φιλελεύθερες και εθνικιστικές αντιλήψεις, υποστηρίζουν την εθνική πολιτική των ελληνικών κυβερνήσεων (και όχι την πανορθόδοξη και οικουμενική του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως) και βλέπουν την παιδεία και ως μηχανισμό ανάπτυξης των εθνικών συνειδήσεων. Αυτές οι δυνάμεις (οι "περὶ ὑμᾶς" της εγκυκλίου) πρωτοστατούν πλέον στην πνευματική κίνηση της περιόδου, κυρίως μέσω των συλλόγων. Στην Καβάλα βρίσκονται συσπειρωμένες στις τάξεις του "Ἀριστοτέλη"¹⁴⁷.

Οι νέοι αυτοί παράγοντες (οι Έλληνες υπήκοοι, το Ελληνικό Υποπροξενείο, οι φορείς, γενικότερα, της πολιτικής του ελληνικού κράτους) αντιπεριωπίζονται επιφυλακτικά από τους εκφραστές της πολιτικής του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Από ορισμένους μάλιστα θεωρούνται "ξένοι" πρὸς την ρωμαϊκή κοινότητα. Έτσι η εμπλοκή τους στην εκπαίδευση -πεδίο που παραδοσιακά ανήκε στην αποκλειστική αρμοδιότητα της Εκκλησίας- και μάλιστα με στόχους που αντιτίθενται στην πολιτική του Οικουμενικού Πατριαρχείου¹⁴⁸ (κυ-

144 Με τη Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου, την οποία επέβαλαν οι Ρώσοι (νικητές στο ρωσοτουρκικό πόλεμο, 1877-78), όλη σχεδόν η Μακεδονία, από τα Σκόπια και το Μοναστήρι μέχρι και το Πορτο Λίγιο (εκτός Θεσσαλονίκης - Χαλκιδικής), περιερχόταν στο τότε ιδρύόμενο βουλγαρικό κράτος. Υλοποιούσαν έτσι οι Ρώσοι τον προαιώνιο στόχο της εξωτερικής τους πολιτικής για έξοδο στο Αιγαίο και τη Μεσόγειο (μέσω της βουλγαρικής Καβάλας) και οι Βούλγαροι τα αλτρωτικά τους σχέδια για δημιουργία εκτεταμένου κράτους από το Δούναβη μέχρι το Αιγαίο και από τη Μαύρη Θάλασσα μέχρι τις Πρέσπες και την Αχρίδα. Η συνθήκη υπήρξε θνητογενής. Υπό την πίεση των ευρωπαϊκών δυνάμεων και των ελληνικών αντιδράσεων αναθεωρήθηκε λίγο αργότερα με τη Συνθήκη του Βερολίνου (Ιούν-Ιουλ. 1878). Με αυτήν ιδρύοταν αυτόνομο βουλγαρική ηγεμονία, αλλά όλη η Μακεδονία παρέμενε στο οθωμανικό κράτος. Τα χειρότερα για τον Ελληνισμό είχαν αποφευχθεί, όμως το κακό προηγουμένο είχε γίνει: Το αυτόνομο βουλγαρικό κράτος είχε έκτοτε έντονα αλτρωτικούς προσανατολισμούς. Για να δημιουργήσουν εννοϊκές προϋποθέσεις για μία υπέρ αυτών λύση του μακεδονικού ζητήματος (σε ενδεχόμενη νέα κρίση), οι Βούλγαροι εντεινούν την προπαγανδιστική διείσδυση τους στη Μακεδονία, κυρίως στις περιοχές που κατοικούνται από πληθυσμούς με ρευστή εθνική συνείδηση. Οι πληθυσμοί αυτοί αποτέλεσαν στόχο και της ελληνικής προπαγάνδας, με σκοπό την παγίωση ελληνικού φρονήματος, κυρίως μέσω της παιδείας. Κορύφωση της ελληνοβουλγαρικής διαπάλης υπήρξε η ένοπλη φάση του Μακεδονικού Αγώνα, 1904-1908.

145 Για το ΣΔΕΓ, Λυκογιάννου, Υποπροξενείο Καβάλας, σ. 120-122. Για τον Ν. Φιλιλπίδη, Χιόνη, Παιδεία, σ. 41-67.

146 ΣΔΕΓ, Η δράσις του Συλλόγου κατά την εκατονταετίαν 1869-1969, Αθήνα 1970, σ. 77-81. Εννόητο είναι ότι η Καβάλα επιλέχθηκε ως κέντρο εκπαίδευσης της ενφύτερης περιοχής (αντί της Δράμας ή της Ξάνθης, οι οποίες και πολύ μεγαλύτερο ελληνικό πληθυσμό είχαν και πολύ περισσότερα προβλήματα αντιμετώπιζαν από τη διείσδυση της βουλγαρικής προπαγάνδας), επειδή ήταν έδρα ελληνικού υποπροξενείου. Για τις σχετικές δραστηριότητες του Υποπροξενείου Καβάλας κατά τη δεκαετία του 1870, Λυκογιάννου, Υποπροξενείο Καβάλας, σ. 121-124.

147 Για το ρόλο τους, Στ. Παπαδοπούλου, "Εισαγωγή στην ιστορία των ελληνικών φιλελευθέρων συλλόγων της Οθωμ. Αυτοκρατορίας κατά τον 19ον και 20ό αιώνα", Παρνασσός, περ. Β', 4 (1962), 247-258, όπου και βιβλιογραφία. Στην Καβάλα, την πρωτοβουλία για την ίδρυση των συλλόγων έχουν κυρίως οι Έλληνες υπήκοοι της πόλης (Α. Παρτίδης, Ι. Κωνσταντινίδης, Α. Κοΐνης, Δ. Λεβίδης, Κ. Μεσιδής, Π. Βουλγαρίδης, Ν. Βουλγαρίδης, Στ. Βουλγαρίδης, Μ. Φώσκολος, Ε. Γρηγοριάδης, Ν. Γρηγοριάδης, Ζ. Καλέντζης, Ηρ. Βουλακάς, Κ. Τσουλιακίδης, Δ. Καλέντζης, Γ. Ναλμπάντης κ.ά.), οι οποίοι στελεχώνουν και τα διοικητικά τους συμβούλια. Για το έργο που επιτέλεσαν, Λυκογιάννου, Υποπροξενείο Καβάλας, σ. 124-126.

148 Το ελληνικό κράτος, εφαρμόζοντας εθνική πολιτική, επιχειρούσε μέσω των προξενείων και των συλλόγων να χρησιμοποιήσει τα σχολεία (αλλά και τις εκκλησίες) ως μοχλούς προπαγάνδας για τον προσηλυτισμό των εθνικά ρευστών πληθυσμών. Το Οικουμενικό Πατριαρχείο, ασκώντας πολιτική οικουμενική και πανορθόδοξη, εννοούσε την πολιτική ίσων αποστάσεων έναντι των ορθόδοξων (Ελλήνων, Βουλγάρων, Σέρβων). Η σύγκρουση ανάμεσα στις ελληνικές κυβερνήσεις (του Χαρ. Τρικούπη) και το Πατριαρχείο κορυφώθηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1880. Το Μάρτιο του 1884 ο πατριάρχης Ιωακείμ ο Γ' εξαναγκάστηκε σε παραίτηση!

ρίως γι' αυτό), προκαλεί την αντίδραση της Μητρόπολης και γεννά αντιπαραθέσεις και συγκρούσεις στις τάξεις της κοινότητας. Παρά την ανεπάρχεια και την ασάφεια των πληροφοριών, διαισθάνεται κανείς το κλίμα αντιπαραθέσεως που υπήρχε ανάμεσα στις δύο "παρατάξεις" της πόλης, ήδη από το 1874¹⁴⁹. Σε πρακτικά του Κώδικα, των ετών 1878 και 1879, διαβάζουμε ότι η κοινότητα μαστιζείται από "φατριασμούς", "κομματικόν σάλον", "νέκρωσιν και παραλυσίαν", για το "ὄλως ἔκρυθμον τῶν κοινοτικῶν πραγμάτων, ὡς ἐξ ἀδιαφορίας καὶ ὀλιγωρίας παραμελουμένων" κλπ. Τα ανωτέρω αποτελούν διαπιστώσεις του μητροπολίτη Φιλόθεου, ο οποίος παραπονιέται στη συνέχεια ότι "ἡ τοιαύτη ἀδιαφορία παραλύνει τὴν καλὴν αὐτοῦ θέλησιν ὑπὲρ τῆς τακτοποιήσεως αὐτῶν (των κοινοτικῶν πραγμάτων) καὶ τὸν ζῆλον ὃν διατρέφει...".

Οι τελευταίες παρατηρήσεις του Φιλόθεου (περί αδιαφορίας κλπ.) αναφέρονται προφανώς στην "νέκρωσιν" της Δημογεροντίας, φυσικής συμμάχου της Εκκλησίας στα κοινοτικά ζητήματα. Η Δημογεροντία θρηνούσαν τότε, επί μακρόν, σε πλήρη αποδιοργάνωση και σχεδόν δε λειτουργούσε, παρά τις απέλπιδες προσπάθειες του ιεράρχη, που αναζητούσε σ' αυτήν στήριγμα για να αντιταχθεί στην πολιτική των νέων φορέων της εκπαίδευσης.

Η αντίθεση του μητροπολίτη στους εκπαιδευτικούς προσανατολισμούς της κοινότητας εκφράζεται ανοιχτά και με τρόπο σχεδόν δραματικό στη γενική συνέλευση των προκρίτων της 28ης Μαΐου 1879. Ο Φιλόθεος κάνει έκκληση στους Καβαλιώτες "... ὅπως προκειμένου νὰ γένηται λόγος περὶ δημοσίων πραγμάτων, μάλιστα δὲ περὶ σχολῶν, οφείλουσι πάντες νὰ σκέπτονται ὑπὸ τὴν ἐπιρροὴν τοῦ κοινοῦ καλοῦ τῆς πατρίδος καὶ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς προόδου καὶ τῆς ἐν τῇ Ὀρθοδοξίᾳ ἀνατροφῆς τῶν τέκνων αὐτῶν καὶ τῆς ἐκπαιδεύσεως αὐτῶν ἐν τῇ ὑγαινοῦσῃ ὀρθοδόξῳ πίστει, ἀποσκορακίζοντες (=στέλνοντας στον κόρακα, στο ανάθεμα) πᾶν ὃ, τι δύναται νὰ παρακωλύσῃ ἢ παραμορφώσῃ τὴν τοιαύτην ἐκπαίδευσιν"¹⁵⁰.

Την αντίθεση του μητροπολίτη υποδηλώνουν μάλλον και τα εξής: Ενώ κατά το 1878-79 ιδρύονται στην Καβάλα επτά σύλλογοι, με σκοπό την προαγωγή της παιδείας, ιδρύονται και λειτουργούν αρκετά

νέα σχολεία και θεμελιώνεται το Αρρεναγωγείο, στον Κώδικα της Κοινότητας (ο οποίος μέχρι το 1882-1883 φυλασσόταν στην εκκλησία της Παναγίας, έδρα του αρχιερατικού επιτρόπου) δεν υπάρχει ούτε μία αναφορά για όλα αυτά! Σημειωτέον επίσης ότι ο μητροπολίτης δεν παρέστη στα εγκαίνια του Αρρεναγωγείου, ενώ αντίθετα παρέστη και προσφώνησε ο υποπρόξενος της Ελλάδας Αρ. Παπαδόπουλος¹⁵¹!

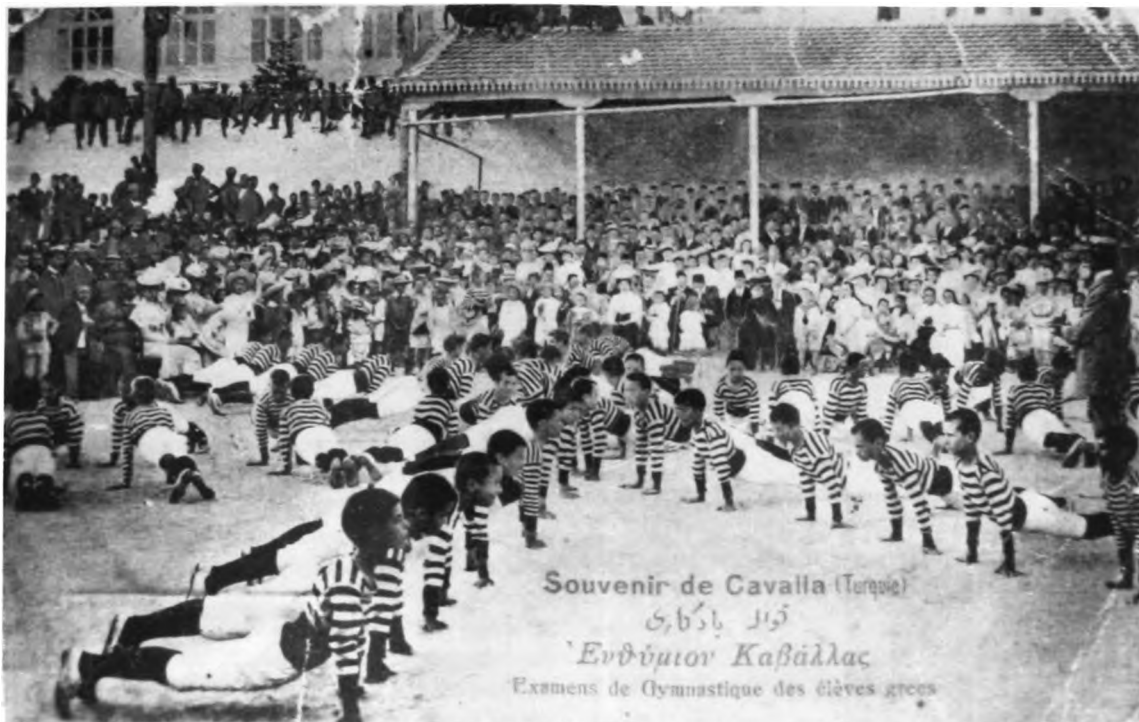
Από όσα προηγήθηκαν καταλήγουμε συνοπτικά στις ακόλουθες διαπιστώσεις. Στις αρχές της περιόδου 1860-1880, κατά την οποία κέντρο της εκπαίδευσης είναι το σχολείο της Παναγίας, αρχίζουν να οικοδομούνται στην Καβάλα οι πρώτοι οργανωμένοι σχολικοί μηχανισμοί. Από τα πρώτα κιόλας χρόνια της εικοσαετίας αυτής η εκπαίδευση έχει αποδοσμευθεί από τον απόλυτο έλεγχο της Εκκλησίας (ο οποίος είναι πλέον σε μεγάλο βαθμό τυπικός), προσαρμόζεται στα εκπαιδευτικά πρότυπα του ελληνικού κράτους, αποτελώντας έτσι δίαυλο διείσδυσης των αξιών της ελληνικής παιδείας, και προσανατολίζεται στην εξυπηρέτηση των αναγκών της ισχυρής εμπορικής τάξης της πόλης. Τα σχολεία της περιόδου αυτής αποσκοπούν σχεδόν αποκλειστικά στην παραγωγή του εγγράμματου δυναμικού που είναι αναγκαίο για τη λειτουργία του εργαδία αναπτυσσόμενου τομέα του εμπορίου. Συντηρούνται δε από την κοινότητα, κυρίως τις εκκλησίες και τους πλούσιους εμπόρους της, οι οποίοι άλλωστε πρωταγωνιστούν στην ίδρυση, την οργάνωση και τη λειτουργία τους. Την εποχή αυτή η συμμετοχή των κατώτερων στρωμάτων στην εκπαίδευση πρέπει να είναι, σύμφωνα με τις διαθέσιμες ενδείξεις, μικρή.

Στα τέλη της περιόδου 1860-1880 (αφότου το Μακεδονικό Ζήτημα εισέρχεται σε εξαιρετικά κρίσιμη φάση, της εθνικιστικής διαπάλης των βαλκανικών κρατών) η εκπαίδευση καλείται να υπηρέτησε και ένα νέο στόχο: Αυτόν της πολιτιστικής - ιδεολογικής διείσδυσης στις διαμφισθητούμενες περιοχές, κυρίως μέσα από τη διάδοση της ελληνικής κουλτούρας και γλώσσας. Οι νέοι προσανατολισμοί της παιδείας φέρνουν σε αντιπαράθεση τους φορείς των εθνικών αντιλήψεων με την παραδοσιακή κοινοτική ηγεσία (Μητρόπολη), η οποία είχε μέχρι τότε βασικό ρόλο στα εκπαιδευτικά ζητήματα. Η υλοποίηση της νέας αυτής πολιτικής στην ευρύτερη περιοχή της ανατολικής Μακεδονίας και δυτικής Θράκης ανατίθεται στην Καβάλα, ως μόνη έδρα ελληνικού προξενείου στο χώρο αυτό. Στο πλαίσιο αυτής της προσπάθειας επιβάλλεται η επέκταση του σχολικού δικτύου της πόλης, η αναβάθμιση των σχολείων της και η αυξη-

149. Η πρόταση του Έλληνα υπηκόου Α. Κούζη (που διηύθυνε το Ελληνικό Υποπρόξενείο από το 1868 μέχρι το 1873) να αναλάβει η φιλόπρωτος αδελφότης "Προσοδοσία" τη διεύθυνση των κοινοτικών πραγμάτων, σχολείων και εκκλησιών (!), ίσως να υποκρύπτει μια τέτοια αντίθεση (Κώδικας 1864-1889, σ. 143). Κρίση στις σχέσεις Μητρόπολης - Υποπρόξενείου παρατηρείται κυρίως από τις αρχές του 1878, αφότου αναλαμβάνει ο μητροπολίτης Φιλόθεος και οι παρεμβάσεις των Ελλήνων υποπρόξενων στα κοινοτικά ζητήματα αρχίζουν να γίνονται ατροκαλύπτες.

150. Τα υποπάματα, Κώδικας 1864-1889, σ. 200 (συνέλευση της 26-10-1878), σ. 204 (συνέλευση της 28-5-1879).

151. Χιόνη, Παιδεία, σ. 46.

Γυμναστικές επιδείξεις μαθητών της Καβάλας στις αρχές του 20ού αιώνα (αρχείο Δημοτικού Μουσείου Καβάλας).

μένη συμμετοχή των κατώτερων στρωμάτων στην εκπαίδευση. Το μικρό διδακτήριο της Παναγίας αδυνατεί ν' ανταποκριθεί στις νέες απαιτήσεις. Έτσι τα σχολεία της Καβάλας μεταφέρονται στο κέντρο της πόλης, πλησίον των νέων ελληνικών συνοικιών¹⁵².

Τα φιλόδοξα σχέδια των νέων φορέων της εκπαίδευσης απαιτούσαν και τη δημιουργία της κατάλληλης κτιριακής υποδομής. Έτσι κατά το διάστημα 1879-1881 ανεγείρεται το Αρρεναγωγείο (σημερινό δημοτικό σχολείο της οδού Ομοιοσίας), στο οποίο στεγάζονται από το φθινόπωρο του 1881 τα σχολεία της πόλης. Από τις αρχές της δεκαετίας του 1880 το παλιό σχολείο της Παναγίας παύει να αποτελεί κέντρο της εκπαίδευσης στην Καβάλα και για δύο δεκαετίες λειτουργεί μόνο ως νηπιαγωγείο.

Το νηπιαγωγείο αυτό ιδρύθηκε, όπως είδαμε, με πρωτοβουλία της Φιλελευθευτικής Αδελφότητας το 1878 και πρέπει να λειτουργούσε ανελλιπώς μέχρι το 1906. Οι πληροφορίες μας είναι βέβαια αποσπασματικές: Ένα πρακτικό συνεδρίασης της Εφορείας των Σχολών μας πληροφορεί ότι το Δεκέμβριο του 1880 υπάχουν στην Καβάλα 2 νηπιαγωγοί, δε μας διαφωτίζει όμως πού στεγάζεται το νηπιαγωγείο (ή

τα νηπιαγωγεία). Αντίθετα η πληροφορία του 1886 είναι σαφής: "Νηπιαγωγείον αρρένων και θηλέων άνω συνοικίας, μαθηταί 40". Στατιστική του 1894 αναφέρει για την πόλη της Καβάλας 2 νηπιαγωγεία με 190 μαθητές και 4 νηπιαγωγούς¹⁵³. Είναι βέβαιο ότι το ένα παραμένει στον ίδιο χώρο, όπου το ξαναδρίσκουμε από το 1899 μέχρι το 1906. Το έτος αυτό τα νηπιαγωγεία καταργούνται.

Από τα τέλη του 19ου αιώνα παρατηρείται στην Καβάλα σημαντική αύξηση του αριθμού των μαθητών, προφανώς λόγω της μεγαλύτερης, σε σχέση με το παρελθόν, συμμετοχής των κατώτερων στρωμάτων στην εκπαίδευση. Για την εξυπηρέτηση του αυξημένου μαθητικού δυναμικού δημιουργούνται δημοτικά σχολεία στις συνοικίες, ως παραρτήματα των κεντρικών. Από το 1899 μέχρι το τέλος της τουρκοκρατίας στο σχολείο της Παναγίας στεγάζονται και ορισμένες τάξεις αστικής σχολής. Μία μάλλον μέχρι το 1906, και έκτοτε, μετά την κατάργηση του νηπιαγωγείου, δύο ή τρεις¹⁵⁴.

152. Στο "ελληνικό" προστίθενται τότε προκαταρκτικές τάξεις γυμνασίου, το δημοτικό μετατρέπεται σε αστική σχολή, ιδρύονται νηπιαγωγεία και κτίζεται το Αρρεναγωγείο (Χιόνη, Παιδεία, σ. 44-53).

153. Κώδικας 1864-1889, σ. 235, ΑΥΕ, 1886/Α' Καβάλα 8-11-1886, ΑΥΕ, 1894/ααχΒ', Καβάλα 11-7-1894, αντίστοιχα.

154. Προκόπιον, "Η Εκπαίδευσις...", σ. 44, 50-51.

3.4.3. Η λειτουργία του σχολείου της Παναγίας

Για τη λειτουργία του μικρού σχολείου της Παναγίας, της περιόδου 1860-1880, ελάχιστα γνωρίζουμε. Αγνοούμε λ.χ. παντελώς την καθημερινή πραγματικότητα του σχολείου: τα διδασκόμενα μαθήματα, τις προτιμήσεις ή τις δυσκολίες των μαθητών, τον τρόπο παράδοσης κι εξέτασης του μαθήματος, τη συμπεριφορά των δασκάλων και τις τιμωρίες, τις επιδόσεις ή τις αντιδράσεις των μαθητών κλπ.

Οι λίγες ρητές πληροφορίες μας προέρχονται κυρίως από το συμφωνητικό του 1866¹⁵⁵. Κάποιες άλλες ατελείς πληροφορίες ή ασαφείς αναφορές του Κώδικα 1864-1889 συμπληρώνονται ή αποσαφηνίζονται από τα πρακτικά του μεταγενέστερου Κώδικα της Εφορείας των Σχολών (1890-1915)¹⁵⁶. Παραλείπουμε τα εντελώς τυπικά (περίοδο εγγραφής, διάρκεια σχολικού έτους και διακοπών κλπ., τα οποία άλλωστε δε διαφέρουν και πολύ από τα αντίστοιχα της εποχής μας) και περιοριζόμαστε στα ουσιώδη:

Το ωρολόγιο και το αναλυτικό πρόγραμμα των μαθημάτων τα συνέτασσαν οι δάσκαλοι, σε συνεργα-

σία με τους εφόρους ή σύμφωνα με τις οδηγίες αυτών, και έπρεπε να τα εγγκρίνει και η Μητρόπολη¹⁵⁷. Διάφορες όμως ενδείξεις, όπως λ.χ. τα γεγονότα του 1866 και οι διαμαρτυρίες του μητροπολίτη Φιλόθεου το 1879, μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η επικύρωση των προγραμμάτων από την εκκλησιαστική αρχή ήταν μάλλον τυπική διαδικασία.

Η παιδεία δεν ήταν “δωρεάν”. Οι μαθητές πλήρωναν “εισιτήριο”, δηλ. την εγγραφή τους στο σχολείο, το οποίο μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα ήταν ίδιο για όλους και μάλλον συμβολικό, ενώ με τον Κανονισμό του 1899 ορίστηκε “εις έν τουλάχιστον άργυρουν μετζίτιον”. Από το 1902 καθιερώθηκε διαφορετικό εισιτήριο για καθεμιά από “τας κοινωνικάς τάξεις”. Οι μαθητές ήταν επίσης υποχρεωμένοι να αγοράζουν τα διδακτικά βιβλία¹⁵⁸.

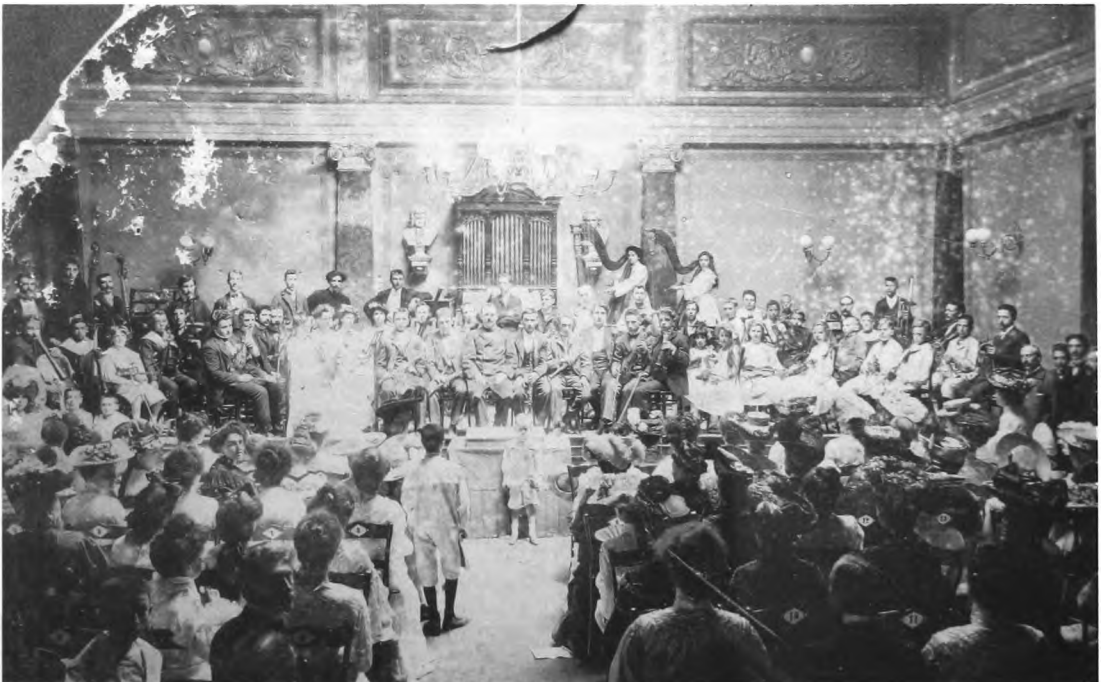
Ενδιαφέρων ήταν ο τρόπος των εξετάσεων: Σύμφωνα με το συμφωνητικό του 1866, ο δάσκαλος όφειλε “κατά την είκοστήν Ιουλίου νά παρουσιάση εις τό κοινόν τής πόλεως τας εξετάσεις, καθ’ ἃς θέλει φανή ἡ πρόοδος τῶν μαθητῶν”. Ο τρόπος αυτός των εξετάσεων, ενώπιον ειδικής εξεταστικής επιτροπής και πολυπληθούς κοινού, σε ανοικτή, πανηγυρική εκδήλωση (αρχικά κοινή για όλα τα σχολεία και αργότερα, μάλλον από το 1906, ιδιαίτερη για κάθε

155. Κώδικας 1864-1889, σ. 46.

156. Για το περιεχόμενο του κώδικα, βλ. τη συστηματική εργασία του Μητροπολίτη Φιλίππων, Νεαπόλεως και Θίουου κ. Προκοπίου, “Η εκπαίδευσις εις την Καβάλαν και η ανέγερσις του Παρθεναγωγείου αυτής 1890-1915”, Η Καβάλα και η περιοχή της, σ. 9-92 και 26 εικόνες εκτός κειμένου.

157. Κανονισμός 1899, σ. 10, Κανονισμός 1907, σ. 19.

158. Προκοπίου, ό.π., σ. 76, 80-81. Περί εισιτηρίων, βλ. και Κανονισμός 1899, σ. 17.

Εκδήλωση σε σχολείο της πόλης ενώπιον κοινού (πιθανόν οι ετήσιες εξετάσεις των μαθητών). Στο βάθος και η Φιλαρμονική (αρχείο Δημοτικού Μουσείου Καβάλας).

σχολείο) ίσχυε μέχρι το τέλος της τουρκοκρατίας. Εξετάσεις έδιναν ακόμη και οι μαθητές των νηπιαγωγείων, προφορικές βέβαια, ενώ οι ανώτερες τάξεις και γραπτές¹⁵⁹.

Με το ίδιο κείμενο ορίζονται και τα καθήκοντα των μαθητών: Υποχρεούνται να είναι επιμελείς, να συμμορφώνονται με τους νόμους της σχολής, να υπακούουν "εις τας διαταγάς του διδασκάλου" και να δέχονται "τάς υπό του διδασκάλου έπιβαλομένας ποινάς άγογγήτως και άνευ άντιστάσεως". Αν κάποιος φανεί "κακοήθης, άνεπανόρθωτος άμελής και ήθικης δελτιώσεως άνεπίδεκτος, άποβάλλεται τής σχολής άδυσώπητος".

Δε γνωρίζουμε αν οι παραπάνω φοβερές και μισητές εκφράσεις ατηχούν τις παιδαγωγικές αντιλήψεις του συντάκτη του εγγράφου (του δάσκαλου Αθανασιάδη) ή τις γενικότερες περί παιδαγωγικής αντιλήψεις της τότε εποχής, ή αν αποτελούσαν απλώς φόβητρο διά πάσαν χρήση. Πάντως κατά τα επόμενα χρόνια τα σχολεία παρουσιάζονται λιγότερο αυταρχικά. Βέβαια το μέτρο της αποβολής (μόνιμης ή ορισμένου χρόνου) εξακολουθεί να ισχύει, συνήθως όμως οι παρεκτροπές των μαθητών τιμωρούνται με επιτίμηση ενώπιον των συμμαθητών τους, με πρόσθετη εργασία ή με νηστεία! Ο "δαρμός" των μαθητών απαγορεύεται και οι δάσκαλοι καλούνται να μην εί-

να πολύ αυστηροί. Ούτε όμως και υπερβολικά ανεκτικοί, καθώς η αδυναμία να "επιβληθούν" στους μαθητές αποτελεί λόγο απόλυσής τους!¹⁶⁰

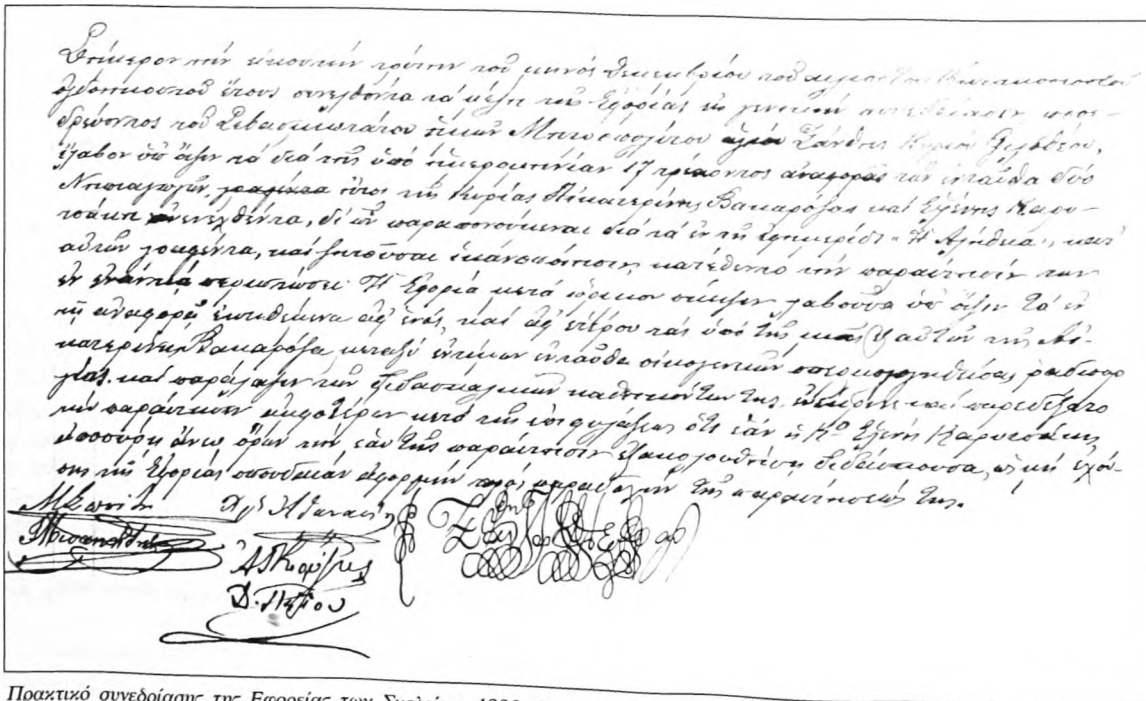
Σύμφωνα με τους Κανονισμούς, η Εφορεία των Σχολείων μπορούσε να απολύσει έναν εκπαιδευτικό, και μάλιστα χωρίς καμία αποζημίωση, "όταν άποδειχθή άνίκανος ή όλιγών των καθηκόντων αύτου ή φωραθή επί διαγωγή άπαδούση προς τό διδασκαλικόν έπάγγελμα". Περιπτώσεις απόλυσης δασκάλων μαρτυρούνται (από τα τέλη του 19ου αι.), ελάχιστες ωστόσο. Συνήθως για τους προαναφερθέντες λόγους και επιπλέον λόγω διαφωνιών ή συγκρούσεών τους με τους εφόρους. Οι τελευταίοι είχαν το δικαίωμα να ελέγχουν τους εκπαιδευτικούς, ακόμη και τον τρόπο διδασκαλίας τους, και να επιβάλλουν κυρώσεις (λ.χ. πρόστιμο) ή να προβαίνουν σε παρατηρήσεις. Όπως λ.χ. προς τη δασκάλα της σχολής του Μαχαλά, που καλείται να είναι "ήττον (=λιγότερο) ανιστηρά έν ταίς τιμωρίαίς των μαθητιών"¹⁶¹.

Η κοινότητα έκρινε ανιστηρά τους δασκάλους και απαιτούσε να είναι άμεμπτοι. Τα παράπονα εναντίον τους, δίκαια ή άδικα, φαίνεται πως δεν έλειπαν. Ίσως και οι υπερβολικές αντιδράσεις, αν κρίνουμε από την ανιστηρή προειδοποίηση που εμπεριέχεται στους Κανονισμούς της κοινότητας: "Οιδείς των γο-

159. Προκότιου, "Η Εκπαίδεισις...", σ. 76, Χιόνη, Παιδεία, σ. 72-73

160. Προκότιου, ό.π., σ. 56-57.

161. Κανονισμός 1899, σ. 9. Κανονισμός 1907, σ. 18 και Προκότιου, ό.π., σ. 61, αντίστοιχα.

Πρακτικό συνεδρίασης της Εφορείας των Σχολείων, 1880: Οι έφοροι κάνουν δεκτές τις παρατηρήσεις των δύο νηπιαγωγών, μετά τα εναντίον τους δημοσιεύματα σε εφημερίδα της Κωνσταντινούπολης.

νέων ή κηδεμόνων δικαιούται νά ύδριση ή προσβάλη τινά τών διδασκάλων επί άνοικείω αύτου συμπεριφορά πρός τό τέκνον του, άλλ' όφείλει νά ύποβάλη πάν παράπονον έγγραφως τή Έφορεία". Το 1880 οι δύο νηπιαγωγοί της πόλης υπέβαλαν τις παρατήσεις τους, παραπονούμενες για όσα εναντίον τους δημοσιεύθηκαν σε εφημερίδα της Κωνσταντινούπολης. Η Έφορεία έκανε δεκτή την παραίτηση της Αικατερίνης Β., "λαβούσα ύπ' όσιν τάς μεταξύ ένταύθα έντίμων οίκογενειών σπερμολογηθείσας ραδιουργίας καί παράλειψιν τών διδασκαλικών καθηκόντων της", ενώ ζήτησε από την Ελένη Κ. να την αποσύρει. Την παραίτηση της υπέβαλε επίσης το 1909 και η δασκάλα του σχολείου του Μαχαλά, "συνεπεία τής κατ' αύτης διασρεσκείας ένοριτών τινων"¹⁶².

Οι δάσκαλοι προσλαμβάνονταν από την κοινότητα με ετήσιο συμβόλαιο, όπως υποδηλώνεται και στο συμφωνητικό του 1866. Συνήθως αναζητούνταν εκτός Καβάλας. Η πόλη δεν είχε κάποια πνευματική παράδοση και γι' αυτό δε διέθετε άτομα που να πληρούν τις αναγκαίες προϋποθέσεις, να έχουν δηλ. τουλάχιστον γυμνασιακή μόρφωση. Το τυπικό αυτό προσόν φαίνεται πως διέθετε ο δάσκαλος Αθανασιάδης (ήταν "κάτοχος μαθήσεως και έπιμελής"), αν κρίνουμε από τον ικανοποιητικό, για το 1866, ετήσιο μισθό του: 5.500 γρόσια, περίπου 55 λίρες. Οι απολαβές των εκπαιδευτικών ήταν ανάλογες με τα προσόντα, την ειδικότητα, το επίπεδο της τάξης αλλά και το φύλο τους. Π.χ. στις αρχές του 20ού αιώνα, η αμοιβή της νηπιαγωγού της Παναγίας ήταν 20-30 λίρες το χρόνο, όταν ο ετήσιος μισθός της δασκάλας ήταν 30-40 λίρες, του δασκάλου 50-70, του καθηγητή 100-120¹⁶³.

Για τους δασκάλους και νηπιαγωγούς που υπηρέτησαν στα σχολεία της Παναγίας ελάχιστα γνωρίζουμε. Όσα ονόματα μνημονεύουν οι πηγές του 19ου αιώνα τα έχουμε ήδη αναφέρει. Ο Κώδικας της Έφορείας των Σχολών μας πληροφορεί για τις δασκάλες και νηπιαγωγούς που δίδαξαν εκεί από το 1899 μέχρι το τέλος της τουρκοκρατίας: Αποστόλου Ερνέστη (1899-1903), Βόντα Μαρία (1903-1914), Κλέαρχου Ολυμπία (1903-1904), Κουτσουράδη Ολυμπία (1907-1910), Μολυβάδα Ουρανία (1903-1907) και Μολυβάδα Πολυξένη (1903-1907), ίσως όμως και άλλες¹⁶⁴.

3.4.4. Τα οικονομικά του σχολείου και η Έφορεία των Σχολών

Το οικονομικό ήταν το μεγαλύτερο, μόνιμο και πιεστικό πρόβλημα των σχολείων, κυρίως της πρώτης περιόδου, μέχρι περίπου το 1880. Για την εξεύρεση των αναγκιών πόρων η κοινότητα επιστρατεύει κατά καιρούς διάφορα μέσα: Κρατήσεις από κάθε ιδιωτικό έγγραφο που επικυρώνει η κοινότητα, π.χ. "... επί τών προικοσυμφώνων τρία γρόσια τοίς χιλίοις..." (1864 κ.ε.). Φόρο επί των εξαγομένων εμπορευμάτων: "τών δεσμάτων του καπνού, του βαμβακιού και τών λοιπών έξερχομένων έμπορευμάτων", τον οποίο κάθε έμπορος, "κάτοικός τε ή πάροικος" όφειλε να καταβάλει ανά εξάμηνο (1867). Πρόστιμα υπέρ των σχολείων σε όσους δεν πειθαρχούσαν στις αποφάσεις των κοινοτικών οργάνων (1864 κ.ε.). Εκκλήσεις για συνδρομή προς εύπορους ομογενείς, Εβραίους και Αιγύπτιους της Καβάλας, άλλων πόλεων και του εξωτερικού (1866 κ.ε.)¹⁶⁵. Περιφορά δίσκων στις εκκλησίες, λαχεία και, από τις αρχές του 20ού αι., θεατρικές παραστάσεις, χορούς κλπ.

Περί το 1880 (πρωτοαναφέρεται το 1881) η κοινότητα θέσπισε την παρακράτηση ενός ημερομισθίου το χρόνο από τους χριστιανούς εργάτες¹⁶⁶. Αυτό ήταν το σημαντικότερο έσοδο των σχολείων: 700 λίρες ετησίως στα τέλη της τουρκοκρατίας. Σημαντική πηγή εσόδων ήταν επίσης τα "εισιτήρια" (εγγραφές) των μαθητών, που έφταναν μετά το 1908 μέχρι και τις 500 λίρες ετησίως, και οι επιχορηγήσεις των εκκλησιών: το 20% των καθαρών εσόδων τους (απόφαση του 1888) και 300 λίρες ετησίως από τα τέλη του 19ου αιώνα, εκ των οποίων 60 αναλογούσαν στην εκκλησία της Παναγίας¹⁶⁷.

Η οικονομική βοήθεια των εύπορων μελών της Κοινότητας ήταν μεγάλη: Ο Μ. Σπόντης, πληρώνει εξ ιδίων τους μισθούς των δασκάλων (προ του 1862), ο Εμμ. Σταυράκης κληροδοτεί στα σχολεία 10.000 γρόσια (1866), την ίδια χρονιά 12 Καβαλιώτες συγκεντρώνουν και προσφέρουν 4.130 γρόσια (1.500 ο Γ.Δ. Ναλμπάντης, 1.000 ο Αγγελής Μ. Σουλού, 600 τα ορφανά Αγαπητού κ.ά.), η Σουλτάνα Αγαπητού κληροδοτεί, όπως είδαμε, το σπίτι της (1869) κλπ.¹⁶⁸ Μετά το 1879 οι συνδρομές, δωρεές και κληροδοτήματα αφορούν αρχικά την ανέγερση των δύο σύγχρονων διδακτηρίων (του Αρρεναγωγείου, 1879-1881, και του Παρθεναγωγείου, 1891-1893) και κατόπιν τη λειτουργία τους. Άλλωστε οι ανάγκες του σχολείου της Παναγίας ήταν πολύ μι-

162. Κανονισμός 1899, α. 10, Κανονισμός 1907, α. 18-19, Κώδικας 1864-1889, α. 235, Προκόπιου, ό.π., α. 65, αντίστοιχα.

163. Προκόπιου, ό.π., α. 57, 88-89.

164. Από τον πίνακα που συντάξε ο μητροπολίτης Προκόπιος, ό.π., α. 60-72 (η πηγή δεν αναφέρει πάντα το σχολείο όπου δίδαξαν οι εκπαιδευτικοί).

165. Κώδικας 1864-1889, α. 10, 56, 11, 40, αντίστοιχα.

166. Ό.π., α. 206.

167. Ό.π., α. 352 και Κανονισμός 1899, α. 12-13.

168. Κώδικας 1864-1889, α. 12, 49, 47, 104, αντίστοιχα.

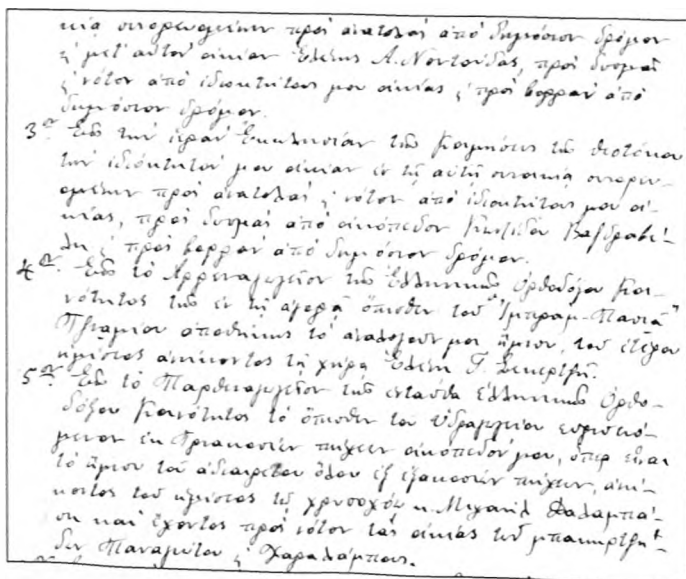

Από το 1880 ο Έλληνας κατεργάτης προσέφεραν ένα ημερομίσθιο το χρόνο για τα σχολεία της πόλης (αρχείο ΔΜΚ).

κρότερες. Είναι χαρακτηριστικό ότι, ενώ ο συνολικός προϋπολογισμός των σχολείων μεταξύ 1906-1912 ανέρχεται στις 1.400-2.000 λίρες το χρόνο, οι δαπάνες για το σχολείο του Μαχαλά δεν ξεπερνούν τις 50-70 λίρες¹⁶⁹.

Η διαχείριση των εκπαιδευτικών θεμάτων της πόλης ανήκε στην Εφορεία των Σχολών, σωματείο εκλεγμένο κάθε δύο χρόνια από τη Γενική Συνέλευση των κατοίκων ή, από τα τέλη του 19ου αιώνα, από τους αιρετούς αντιπροσώπους αυτών. Οι εφόροι - τρεις αρχικά, λέντε από τη δεκαετία του 1880- μεριμνούσαν για τη συντήρηση και τη σωστή λειτουργία των σχολείων, χορηγώντας στο δάσκαλο όλα τα απαραίτητα, κατανέμοντας μαθητές και δασκάλους σε τάξεις ή εκπαιδευτήρια γλτ. Φρόντιζαν επίσης για την πρόσληψη, τη μισθοδοσία και την αντικατάσταση των δασκάλων και του υπόλοιπου προσωπικού των σχολείων. Διαχειρίζονταν τέλος τα οικονομικά

169. Προκόπιου, "Η εκπαίδευση...", σ. 88-89, ΑΥΕ, 1912/ααζΒ', Καβάλα 11-1-1912.

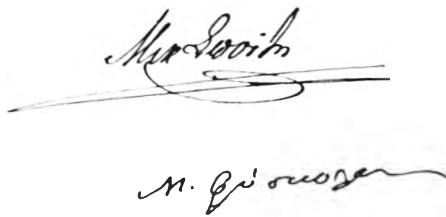
(έσοδα - έξοδα) των εκπαιδευτηρίων, συντάσσοντας στην αρχή του σχολικού έτους προϋπολογισμό και στο τέλος απολογισμό, που έπρεπε να εγγραφθούν από την κοινότητα.

Οι αρμοδιότητες τους δεν περιορίζονταν σε τυπικά θέματα. Αντίθετα, καθόριζαν τις κατευθυντήριες γραμμές της εκπαίδευσης, σύμφωνα με τις αποφάσεις της κοινότητας, γνωμοδοτούσαν για το πρόγραμμα των μαθημάτων, ενέκριναν τον κατάλογο των διδακτικών βιβλίων, είχαν λόγο για τον τρόπο διδασκαλίας, τις διδακτικές μεθόδους και τη διεξαγωγή των εξετάσεων και ασκούσαν ουσιαστική εποπτεία στα σχολεία. Από το 1866 καλούνται από την κοινότητα "νά άνέρχωνται εις τά σχολεία και νά προτρέπουν τοίς τε διδασκάλοις και μαθητάς εις την επίμελειάν τε και προόδον τῶν τέκνων, ἀρρένων τε και κορασίων". Η υποχρέωση αυτή επαναλαμβάνεται σχεδόν αυτούσια και στους κανονισμούς του 1899 και 1907.¹⁷⁰

Οι εφόροι των σχολών ήταν από τα πιο διακεκοιμένα μέλη της κοινότητας. Κατά το διάστημα που η Παναγία ήταν το κέντρο της εκπαίδευσης στην πόλη (μέχρι δηλ. τις αρχές της δεκαετίας του 1880), εφόροι χρημάτισαν οι Μ. Σπόντης, Π. Βάρδας, Μ. Φωσκόλος, Αγγ. Σολού, Παν. Θεοδωρίδης, Γ. Φέσσας, Γ. Ναλμπάντης, Γ. Στάνου, Αθ. Παραδέλης, Αθ. Πατά, ιατρός Λεοντίου, Κ. Πετμεζάς, (;) Φέσσας, ιατρός Τζολακίδης, Κ. Φέσσας, Χρ. Αθανασίου, Στ. Πουλίδης, Αν. Παρτίδης, Λεων. Ευαγγελίδης, Νικ. Γιάντσος και Ι. Κωνσταντινίδης¹⁷¹.

170. Κώδικας 1864-1889, σ. 46, 48, 275, Κανονισμός 1899, σ. 8-10, Κανονισμός 1907, σ. 16-19.

171. Από τα πρακτικά εκλογής τους, στον Κώδικα 1864-1889.

Υπογραφές των εφόρων Μιχαήλ Σπόντη και Μάρκου Φωσκόλου

Από διαθήκη κατοίκου της Παναγίας, 1903: Κληροδοτήματα προς την εκκλησία και τα σχολεία.

3.4.5. Τα σχολεία και το μορφωτικό επίπεδο των Ελλήνων της Καβάλας

Αναφερόμενοι στην εκπαίδευση, πρέπει να σημειώσουμε ότι κατά τις πρώτες δεκαετίες της περιόδου που εξετάζουμε οι περισσότεροι Καβαλιώτες δε γνώριζαν καν ανάγνωση και γραφή. Το 1877 σε στατιστικό πίνακα του μητροπολίτη Ξάνθης αναφέρονται 200 "εγγράμματοι" και 89 "αγράμματοι" ετήλικες άνδρες.¹⁷²

Διευκρινίζουμε ότι ο μητροπολίτης θεωρούσε εγγράμματος όσους μπορούσαν απλώς να χαράξουν την υπογραφή τους, έστω και μηχανικά. Οι περισσότεροι από αυτούς είχαν ελάχιστες γραμματικές γνώσεις, όπως φαίνεται από τις υπογραφές τους (σε προικοσύμφωνα, διαθήκες, πωλητήρια, συμφωνητικά κλπ): Πανόπ[ου]λος Σοτηρή[ου], Γεώργιος Νηκολάου, Μαθροδός Ελεφθερίου, Γυάνης Κυρυάκο[υ], Παρασκευάς Παρίσι, Γιόργιος Παναγιότο[υ], Αργίρις Φότι, Διμίτρις Πουργίου, "ο αντιπρόσπος το[υ] γανπρού Αντόνις Σταύρου" κλπ. Οι εξαιρέσεις στον κανόνα ήταν λίγες: οι δάσκαλοι, οι ιερείς, οι εκτελούντες χρέη υποπροξένου των ευρωπαϊκών χωρών, ορισμένοι έμποροι, φυσικά και οι ελάχιστοι με ανώτερες σπουδές. Ξεχωριστές περιπτώσεις ήταν βέβαια οι μητροπολίτες, ορισμένα κείμενα των οποίων, σε αρχαιοπρεπή εκκλησιαστική γλώσσα, είναι μνημεία ελληνικού λόγου.

Οι αγράμματοι (αναλφάβητοι), στους οποίους ανήκε τότε και το σύνολο σχεδόν των γυναικών, υπέγραφαν διά χειρός άλλου, κατά το πλείστον του εφημέριου, και έβαζαν το σημείο του σταυρού ("σταυροσημειούσαν") ή "τον τύπον του δακτύλου τους", δηλ. το δακτυλικό τους αποτύπωμα ("δακτυλοποιούσαν" - "δακτυλοπατούσαν"). Π.χ. "διά την αγράμματον Κυρία Άννασασία Άγατητού την υπογράφω εγώ ο παπά-Αντώνιος όστις και μαρτυρώ, αυτή δέ θέτη τό σμίον του σταυρού" ή "...Βενιτιά Νέστορα δεβεό διά χειρός του θείο[υ] μου Παρασκευά Παρίσι και ως αγράματος βάзо το δάχτυλόν μου". Σε σπάνιες περιπτώσεις αγράμματοι "υπέγραφαν" για άλλους αγράμματος "... διά τόν αγράματον πατήρ του δακτυλοποιεί ο Στογιάνος Δημητρίου". Πάντως μια σύγκριση των υπογραφών στον Κώδικα των ετών 1864-1889 με αυτές στους Κώδικες Προικοσυμφώ-

172. ΑΥΕ, 1876/78/1, Ξάνθη 22-10-1877.

Μαθροδός Ελεφθερίου
 Τη 10 Ιανουαρίου 1896
 Η εγώ Μαθροδός Ελεφθερίου
 δια χειρός του παπά-Αντώνιου
 όστις και μαρτυρώ, αυτή δέ θέτη
 τό σμίον του σταυρού
 Καθώς και οι άλλοι μαρτυροί
 ονομασθέντες δια της υπογραφής
 ονομασθέντες δια της υπογραφής
 ονομασθέντες δια της υπογραφής

Υπογραφές σε προικοσύμφωνο, 1876

Πολλοί αγράμματοι υπέγραφαν "διά σφραγίδος", που ανήθως έφερε τα αρχικά του βαπτιστικού και του πατρωνίμου.

ων και Διαθηκών της περιόδου 1896-1914 πιστοποιεί τη θεαματική δελτίωση των γραμματικών γνώσεων των Καβαλιωτών, όσο πορευόμαστε προς το τέλος της τουρκοκρατίας. Η εξέλιξη αυτή δεν είναι βέβαια άσχετη με την ανάπτυξη της εκπαίδευσης στην πόλη και την όλο και μεγαλύτερη συμμετοχή των κατώτερων στρωμάτων.

Τίτλος σχολείου της Καβάλας, 1907 (ΓΑΚ-Αρχεία Ν. Καβάλας)

Η ανάπτυξη αυτή περιορίζεται ωστόσο στη γενική στοιχειώδη εκπαίδευση. Αισθητή ήταν πρώτα πρώτα η έλλειψη κάποιας νυχτερινής σχολής, που να απευθύνεται στα κατώτερα στρώματα της πόλης (ιδρύθηκε μόλις το 1912)¹⁷³. Επίσης μέχρι το τέλος της

173. Προκόπου, ό.π., σ. 92.

τουρκοκρατίας δε λειτούργησε γυμνάσιο στην Καβάλα, αλλά μόνο ορισμένες τάξεις ημιγυμνασίου, κατά καιρούς¹⁷⁴. Έτσι η γυμνασιακή μόρφωση, όπως φυσικά και η ανώτερη, αποτελούσε, σχεδόν αποκλειστικά, προνόμιο των εύπορων. Αυτοί μπορούσαν να εξασφαλίσουν στα παιδιά τους την κοινωνική ανέλιξη, την κατάληψη τοπικών θέσεων εξουσίας και τη συμμετοχή τους στην τοπική ελίτ, προσφέροντάς τους γυμνασιακές και ανώτερες σπουδές εκτός Καβάλας. Σημαντική βοήθεια για τα παιδιά των καπνεργατών ήταν οι 3-4 υποτροφίες που χορηγούσε κάθε χρόνο το ελληνικό τμήμα του Διεθνούς Συνδέσμου Καπνεργατών Καβάλας "Η Ευδαιμονία"¹⁷⁵.

3.5. Η οργάνωση και διοίκηση της κοινότητας

3.5.1. Ο θεσμός των κοινοτήτων και η οργάνωση της Ελληνορθόδοξης Κοινότητας

Οι γνώσεις μας για τη συγκροτημένη κοινοτική ζωή των χριστιανών της Καβάλας αρχίζουν μόλις τη δεκαετία του 1860. Μέχρι τότε τίποτε δε γνωρίζουμε για την οργάνωση και διοίκηση της κοινότητάς τους. Υποθέτουμε ωστόσο ότι κάποιο κοινοτικό σύστημα διοίκησης θα είχε διαμορφωθεί εθιμικά στην κοινότητα των ελάχιστων ντόπιων χριστιανών, όπως και σε όλο τον τουρκοκρατούμενο Ελληνισμό. Αυτό άλλωστε υποδηλώνεται από τις ελάχιστες αποσπασματικές πληροφορίες των αρχών της δεκαετίας του 1860. Σε πρακτικό του 1861 διαβάζουμε: "Ο Γ.Π. παραστάς έμπροσθεν ήμών (του μητροπολίτη) και των τιμών προεστώτων Καβάλλας..." και παρακάτω: "ήρωτηθη ό επίτροπος Ελευθέριος Πογιάρης...". Σε έγγραφο του 1862: "...έρωτηθέντων των τζορματζήδων..." και "...διετάξαμεν άρχιερατικώς τόν κοτζάμπασιν Νικολήν (Πούλιου)...". Την ίδια χρονιά, όπως είδαμε, αναφέρεται σαφώς η ύπαρξη σχολικού εφόρου στην πόλη: "Ο ύποφαινόμενος (Μιχαήλ. Σπόνης)... κατά την διάρκειαν της προεδρίας και έπι-

174. Εκτός από τις βασικές αιτίες (την παντελή έλλειψη χρηματοδότησης των σχολείων από το οθωμανικό κράτος, την ανάπτυξη της εκπαίδευσης σε ιδιωτική - κοινοτική βάση, την εξάρτηση της λειτουργίας των σχολείων από τις οικονομικές συγκυρίες κ.λπ.), αυτό μπορεί να αποδοθεί και στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της Καβάλας. Σε μια πόλη που το ανώτερο στρώμα της (το μόνο που θα μπορούσε να χρηματοδοτεί σε μόνιμη βάση ένα τέτοιο σχολείο) επιδίδεται σχεδόν αποκλειστικά στο εμπόριο και σε παράλληλες δραστηριότητες (τοκογλυφία, αντιπροσωπείες, ασφάλειες κ.λπ.), η αναπαραγωγή του ανθρώπινου δυναμικού και η επαγγελματική ενσωμάτωση στο κοινωνικό σώμα μπορούσε να γίνει κατά τρόπο σχεδόν αυτόνομο και ανεξάρτητο από μορφωτικά προσόντα. Ο γιος του εμπόρου λ.χ. δε χρειαζόταν απαραίτητα τις γυμνασιακές σπουδές, αν οι φιλοδοξίες του περιορίζονταν απλώς στη συνέχιση των επαγγελματιών δραστηριοτήτων του πατέρα...

175. Γ. Πέγρου, Από την ιστορία του συνδικαλιστικού κινήματος της Καβάλας (1922-1953), Αθήνα 1984, σ. 15, Γ.Θ. Βιζίκια, Χρονικό των εργατικών αγώνων, Καβάλα 1994, σ. 15.

Ο τρίτος Κανονισμός της Ελληνικής Κοινότητας, Δεκ. 1907

στασίας μου εις την ένταύθα σχολήν..."¹⁷⁶.

Με βάση τις ελάχιστες αυτές αναφορές εικάζουμε ότι στα μέσα του 19ου αιώνα η χριστιανική κοινότητα διοικείται από ένα σώμα προκρίτων (προεστώτων ή τσορματζήδων), επικεφαλής των οποίων ήταν ο κοτζάμπασης της κοινότητας. Δε γνωρίζουμε τον τρόπο εκλογής των προκρίτων ούτε τις αρμοδιότητές τους. Υποθέτουμε όμως ότι ήταν υπεύθυνοι για τη ρύθμιση διαφορών εσωτερικών θεμάτων της κοινότητας (π.χ. την κατανομή, είσπραξη και απόδοση φόρων) ή ιδιωτικών υποθέσεων των μελών της (π.χ. την επίλυση διαφορών), πάντα υπό την εποπτεία της εκκλησιαστικής αρχής. Επικεφαλής της κοινότητας ήταν ο μητροπολίτης Ξάνθης (ο "χαίρη δουατζής της Ισκετζέ"), τον οποίον εκπροσωπούσε τότε στην Καβάλα ένας λαϊκός (μη κληρικός) αντιπρόσωπος ("δεκίλης").

Τα δεδομένα αυτά μπορεί να απέχουν μόνο 2-3 χρόνια από το 1864 (τότε οργανώνεται ουσιαστικά

176. Κώδικας 1864-1889, σ. 11-12. Στον Κώδικα της Ελληνικής Ορθόδοξης Κοινότητας Καβάλας (1864-1889) έχουν καταχωριστεί εκ των υστέρων και ορισμένες πράξεις των ετών 1861 και 1862, προφανώς επειδή οι σχετικές υποθέσεις δεν είχαν περατωθεί. Από τις σημειώσεις που φέρουν οι πράξεις αυτές υποδηλώνεται σαφώς η ύπαρξη και προγενέστερου κώδικα. Ενδεικτικώς ό-τι θα ενρευθεί και αυτός (όπως ανέλιπτα δρέθησαν οι 4 κώδικες που απόκεινται σήμερα στα ΓΑΚ-Αρχεία Ν. Καβάλας) για να φωτίσει την προ του 1860 περίοδο της Ελληνορθόδοξης Κοινότητας της πόλης μας, που παραμένει άγνωστη.

για πρώτη φορά η κοινότητα της Καβάλας), ανήκουν όμως σε μιαν άλλη περίοδο της κοινοτικής αυτοδιοίκησης. Διευκρινίζουμε: Μέχρι τη δεκαετία του 1860 η όποια εσωτερική οργάνωση και διοίκηση των χριστιανικών κοινοτήτων (από σώματα προυχόντων, προκρίτων, προεστών, τσομπατζήδων, δημογερόντων, κοτζαμπάσηδων, πρωτόγερων κλπ.) ήταν άτυπη. Οι κοινότητες λειτουργούσαν χωρίς νομοθετική ρύθμιση, αλλά υπό την κάλυψη των προνομίων της Εκκλησίας και την εποπτεία των κατά τόπους εκκλησιαστικών αρχών. Μόνο την Εκκλησία (στην ουσία τον Πατριάρχη) αναγνώριζε το οθωμανικό κράτος ως φορέα εκπροσώπησης των χριστιανών.

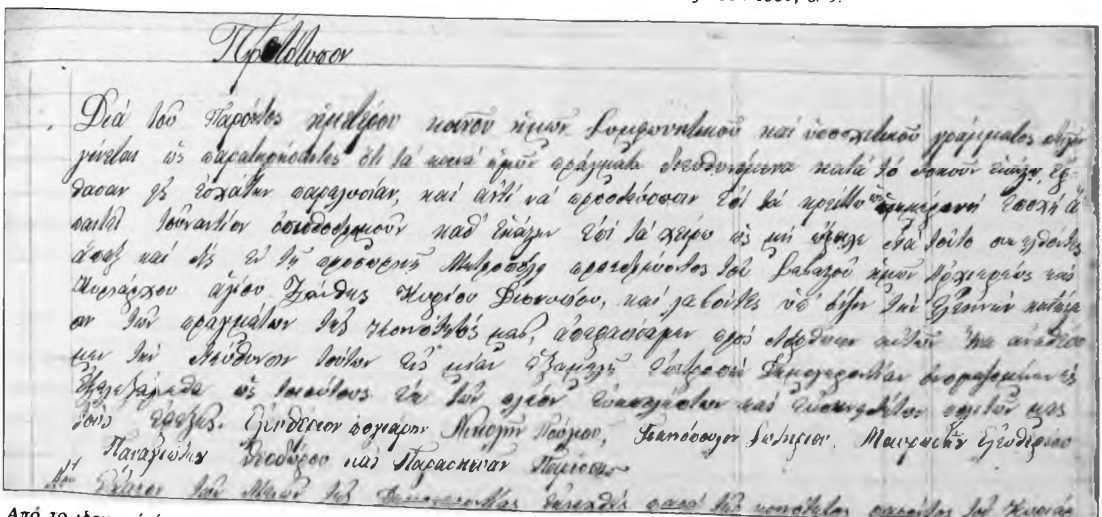
Ο θεσμός των κοινοτήτων αποκτά νομική υπόσταση και ενισχύεται από τις αρχές της δεκαετίας του 1860. Με το νέο νομοθετικό πλαίσιο, οι κοινότητες αποτελούν οργανικό συστατικό της οθωμανικής τοπικής διοίκησης. Μέσω αυτών πραγματοποιείται η ένταξη και ενσωμάτωση των Ρωμιών στο οθωμανικό διοικητικό σύστημα¹⁷⁷. Από τότε, βάσει της

νέας οθωμανικής νομοθεσίας, η διοίκηση των χριστιανικών (και των άλλων) κοινοτήτων ασκείται από τη Δημογεροντία, μέλος της οποίας ήταν αυτοδικαίως και ο επιχώριος μητροπολίτης ή ιερέας. Δεν είναι λοιπόν τυχαίο ότι το 1864 έχουμε στην Καβάλα τη σύσταση Δημογεροντίας. Η πολύ πρώιμη αυτή προσαρμογή στις νέες οθωμανικές ρυθμίσεις (αλλού έγινε πολύ αργότερα) οφείλεται και σ' άλλο λόγο: Η όποια μέχρι τότε οργάνωση της αναπτυσσόμενης ελληνικής κοινότητας δεν ανταποκρινόταν στις ανάγκες και απαιτήσεις των μελών της. "Τὰ κοινὰ ἡμῶν πράγματα διευθυνόμενα κατά τῶ δοκοῦν ἐκάστῳ ἔφθασαν εἰς ἐσχάτην παραλοσίαν", διαπιστώνουν οι χριστιανοί της πόλης. Ἐτσι "λαβόντες ὑπ' ὄψιν τὴν ἐλεηνὴν κατάστασιν τῶν πραγμάτων τῆς Κοινότητός μας, ἀπεφασίσαμεν πρὸς διόρθωσιν αὐτῶν ἵνα ἀναθέσωμεν τὴν διεύθυνσιν τούτων εἰς μίαν ἐξαμελὴ ἐπιτροπὴν, Δημογεροντίαν ὀνομαζομένην". Μέσα λοιπόν στο πλαίσιο της νέας οθωμανικής νομοθεσίας προχωρούν στη σύσταση Δημογεροντίας και εκλέγουν ως δημογέροντες, με τριετή θητεία, τους Ελευθέριο Ποιγιάρη, Νικολή Πούλιου, Γιαννόπουλο Σωτηρίου, Μαυρουδὴ Ελευθερίου, Παναγιώτη Θεοδώρου και Παρασκευά Παρίσση¹⁷⁸.

Ο υποτυπώδης κανονισμός ("κοινὸν συμφωνητικὸν καὶ ὑποσχετικὸν γράμμα") αποκαλύπτει τον πόθο των χριστιανών της πόλης να "προσδεύσῃσι ἐπὶ τὰ κρείττω". Στα 6 άρθρα του περιγράφονται τα βασικά καθήκοντα και οι υποχρεώσεις των δημογερόντων: Να φροντίζουν για το "κοινὸν σχολεῖον", να διαχειρίζονται συνετὰ τα οικονομικά της εκκλησίας και να εκδικάζουν, μαζί με το μητροπολίτη, κάθε "μερικὴ ἢ κοινὴ" υπόθεση της κοινότητας. Ὅποιος

177. Βάσει διατάξεων του "Χάτι Χουμαγιούν" (1856), το Οικουμενικὸ Πατριαρχεῖο συνένταξε το 1860 τους "Γενικοὺς Κανονισμοὺς" που καθόριζαν τον τρόπο αυτοδιοίκησης των Ορθοδόξων. Οι Γενικοὶ Κανονισμοί, επικυρωμένοι το 1860 με σουλτανικό δερβάτι και δημοσιευμένοι το 1862 ως νόμοι του οθωμανικοῦ κράτους, αποτέλεσαν για τὴν ἐλληνικὴ ἐθνικὴ κοινότητα τον οργανικό νόμο με τον οποίο πραγματοποιήθηκε ἡ διοίκησή του μέχρι τὴ Μικρασιατικὴ καταστροφή. Το 1864 ἐκδόθηκε ο "Νόμος περὶ διλαετιῶν", που καθόρισε τὰ καθήκοντα και τὴ δικαιοδοσία των Δημογεροντιῶν (Ιχτιάρ μεδλίση) και διαμόρφωσε οριστικὰ τὸ νομικὸ πλαίσιο με τὸ οποίο ἔπρεπε να διοικούνται ὅλες οι κοινότητες του οθωμανικοῦ κράτους (Χαρ. Παπαστάθη, *Οἱ Κανονισμοὶ των Ορθοδόξων Ἑλληνικῶν Κοινοτήτων του οθωμανικοῦ κράτους και τῆς διασποράς*, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 21-26, 78-110, 43-49, όπου και τὰ προαναφερθέντα νομοθετικὰ κείμενα). Για τὸ ρόλο των κοινοτήτων, βλ. και Ν. Σαρρή, *Οθωμανικὴ πραγματικότητα. II. Η δσοματικὴ διοίκηση*, Ἀθήνα χ.χ., σ. 319-333.

178. Κώδικας 1864-1889, σ. 9.

Από το ιδρυτικό έγγραφο της Δημογεροντίας Καβάλας, 1864

τους συνολικά 48 που διετέλεσαν έφοροι των σχολείων μετά το 1880, μόνο δύο -ίσως τρεις- ήταν κάτοικοι του Μαχαλά). Αυτό μάλλον δεν είναι τυχαίο: Τα ανώτερα στρώματα, που διαμένουν κυρίως στις κεντρικές περιοχές της πόλης, στην πλειονότητά τους αντιμετωπίζουν απαξιωτικά το θεσμό της Δημογεροντίας, ως έκφραση "οθωμανισμού". Αντίθετα τα μεσαία και κατώτερα στρώματα διάκεινται περισσότερο ευνοϊκά στην παραδοσιακή ηγεσία της κοινότητας, την Εκκλησία και τη Δημογεροντία.

Κι ενώ η Δημογεροντία περιορίζεται σε ρόλο τυπικό και διεκπεραιωτικό, στην Καβάλα η διοίκηση ασκείται από άλλες κοινοτικές αρχές. Κάποιες από αυτές έχουν συγκεκριμένες αρμοδιότητες, όπως οι εφορείες των εκπαιδευτικών και ευαγών ιδρυμάτων και οι επιτροπές των εκκλησιών. Κάποιες άλλες έχουν ευρύτατες εξουσίες, όπως η "Κεντρική Επιτροπή" και η "Αντιπροσωπεία", που αποτελούν τα ανώτατα νομοθετικά και εκτελεστικά σώματα της κοινότητας¹⁸⁴.

Σε αντίθεση με τις εκκλησιαστικές αρχές και τις δημογεροντίες που έχουν "δοτή" εξουσία και αποτελούν μηχανισμούς σύνδεσης της κοινότητας με την οθωμανική διοίκηση, οι τελευταίες είναι γνήσιοι θεσμοί της κοινοτικής αυτοδιοίκησης. Αντλούν την εξουσία τους όχι από το οθωμανικό κράτος, αλλά από την κοινότητα, λειτουργούν μέσα στα πλαίσια που αυτή καθορίζει (λ.χ. με τους Κανονισμούς της) και υλοποιούν τις αποφάσεις της. Αποτελούν, με δύο λόγια, έκφραση των επιλογών της κοινότητας και

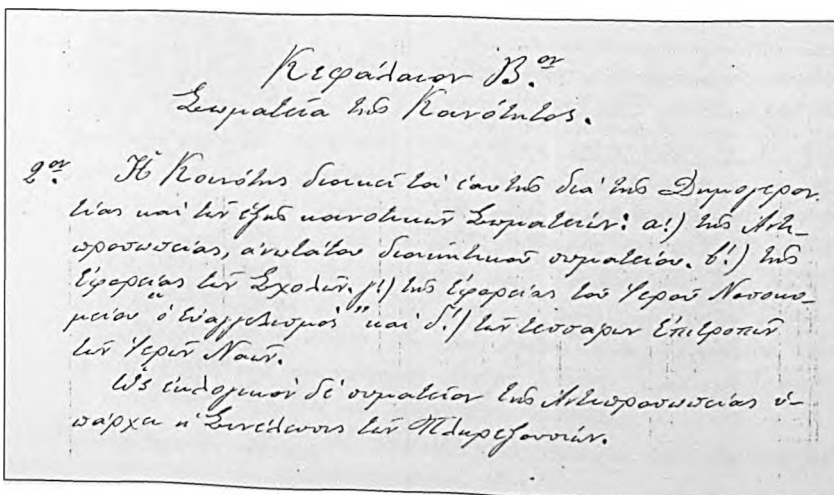
του συσχετισμού των κοινωνικών - "πολιτικών" δυνάμεών της. Οι κοινοτικές αυτές αρχές δεν έχουν νομική αναγνώριση από την τουρκική διοίκηση, αφού βρίσκονται έξω από το πλαίσιο της, και λειτουργούν άτυπα, ως "σωματεία".

Είναι φανερό ότι όλα αυτά συνιστούν μιαν υπέρβαση: Με τις νέες αυτές κοινοτικές αρχές, η κοινότητα ξεπερνά το ρόλο της ως συστατικού της οθωμανικής διοίκησης και ως μηχανισμού ενσωμάτωσης των Ρωμιών στο οθωμανικό σύστημα και γίνεται πραγματικά αυτοδιοικούμενος πολιτικός οργανισμός των υπόδουλων και πυρήνας ελληνικής ζωής.

Τον έλεγχο των νέων αυτών κοινοτικών αρχών έχει από τη δεκαετία του 1870 η εμπορική - αστική τάξη της πόλης. Υπό την ηγεσία αυτής της τάξης, η οποία, όπως προαναφέραμε, αναγνωρίζει το ελληνικό κράτος ως εθνική αρχή των υπόδουλων, συντελείται η ελληνοποίηση της κοινότητας. Δεσπόζουσα θέση στα διοικητικά της πράγματα, και από την άποψη της επιρροής που ασκούν και από την άποψη της κατοχής κοινοτικών θέσεων εξουσίας, έχουν οι Έλληνες υπήκοοι της πόλης. Αυτοί, αν και υπήκοοι ξένου κράτους (του Ελληνικού Βασιλείου), έχουν και το καθεστώς του Ρωμιού, αφού είναι μέλη της Ελληνορθόδοξης Κοινότητας με πλήρη δικαιώματα.

Η Εκκλησία, που εξακολουθεί να είναι η τυπική αρχή της κοινότητας, αποδέχεται την ύπαρξη και τον εξουσιαστικό ρόλο των νέων αυτών κοινοτικών αρχών (άλλωστε το ίδιο το Οικουμενικό Πατριαρχείο εγκρίνει τους κοινοτικούς κανονισμούς που ψηφίζονται από την κάθε κοινότητα). Αποδέχεται δηλ. τη μετεξέλιξη των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων και την ελληνοποίησή τους. Όχι όμως χωρίς αντιδράσεις. Η διεκυστίνδα με έπαθλο την ηγεσία της κοινότητας φαίνεται πως καλά κρατούσε στην Καβάλα μέχρι το τέλος της τουρκοκρατίας.

184. Η δικαιοδοσία και οι εξουσίες των κοινοτικών αυτών οργάνων καθορίζονται αρχικά με αποφάσεις της κοινοτικής συνέλευσης και με ειδικούς κανονισμούς (λ.χ. τον "Κανονισμό των δύο ιερών εκκλησιών..." του 1874) και αργότερα με τους Κανονισμούς της Κοινότητας του 1888 (δε σώζεται), του 1899 και του 1907.

Τα "Σωματεία" της Κοινότητας, σύμφωνα με τον Κανονισμό του 1907

(77 άτομα υπογράφουν σε πρακτικό του 1888) είναι δυσχερής. Έτσι καταργείται με τον Κανονισμό του 1899 και έκτοτε συγκαλείται μόνο για την εκλογή δημογερόντων, όπως επέβαλλαν οι οθωμανικοί νόμοι.

Ήδη όμως από τις πρώτες αυτές δεκαετίες είναι φανερή η τάση να περάσει και τυπικά ο έλεγχος των κοινών πραγμάτων στο ανώτερο κοινωνικοοικονομικό στρώμα της πόλης. Το 1874 εμφανίζεται η "Γενική Συνέλευση των Προκρίτων", που διατηρείται με κάποιες αλλαγές μέχρι περίπου το 1890. Το όργανο αυτό δεν είναι αντιπροσωπευτικό, αφού οι πρόκριτοι, "το σεβαστόν κοινόν", δεν είναι εκλεγμένοι. Απλώς συγκαλούνται "εθμικώ δικαίω" από τον μητροπολίτη, με ονομαστικές μάλιστα προσκλήσεις ("διά γραμματίων"), και συνεδριάζουν κάθε φορά που ο ιεράρχης επισκέπτεται την Καβάλα. Άλλοτε "εις τό κελλίον του Αγίου Ιωάννου" άλλοτε "έν τή Σχολή τής άνω συνοικίας", ακόμη και σε ιδιωτικούς χώρους, όπως στην οικία της οικογένειας Γρηγοριάδη¹⁸⁸. Ο αριθμός των εκάστοτε καλούμενων είναι μεγάλος, όχι όμως και σταθερός (κυμαίνεται από 10 μέχρι 30). Σταθερή δεν είναι επίσης η σύνθεση του σώματος. Στην πλήρη ανάπτυξή του αποτελείται από τους "έντιμοτάτους έμπόρους, δημογέροντας, έφορους τών σχολών καί έπιτρόπους τών εκκλησιών". Σε κάποιες περιπτώσεις η σύνθεση του σώματος φαίνεται να εξαρτάται από τα θέματα που συζητώνται (για τα οικονομικά μετέχουν οι δημογέροντες, για τα εκπαιδευτικά οι έφοροι κλπ.), πολλές φορές όμως τα κριτήρια επιλογής των προσκαλούμενων δεν είναι φανερά.

Πρόκειται μάλλον για μια πιο "ευέλικτη" μορφή της Γενικής Συνέλευσης των κατοίκων, προς το "αριστοκρατικότερο" βέβαια, αφού το σώμα αυτό συγκροτείται από τους διακεκριμένους, "εύπολη-

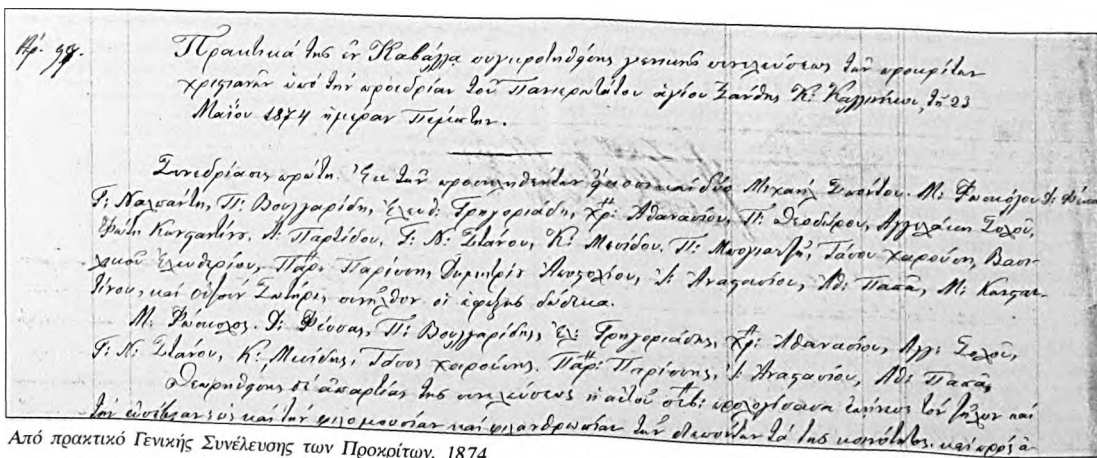
πτους" και γενικής αποδοχής κατοίκους της κοινότητας. Είναι χαρακτηριστικό ότι η συνέλευση, ακόμη και με τη "νόμιμη απαρτία", αποφεύγει να πάρει οριστικές αποφάσεις, όταν απουσιάζουν συμπολίτες με "μεγάλην βαρύτητα εις τά κοινά πράγματα", και θεωρεί επιβεβλημένο να θέσει εκ των υστέρων τις όποιες συζητήσεις και προσωρινές αποφάσεις υπό την έγκρισή τους¹⁸⁹.

Οι Πρόκριτοι έχουν εκτεταμένες αρμοδιότητες: εκλέγουν κατά καιρούς τους εφόρους, τους επιτρόπους, ακόμη και τους δημογέροντες (σε επαναληπτικές εκλογές, δηλ. μετά από παραίτηση των μελών της Δημογεροντίας). Τείνουν δηλ. να υποκαταστήσουν και ίσως να θέσουν στο περιθώριο τη Γενική Συνέλευση της Κοινότητας. Αυτή ωστόσο εξακολουθεί να συγκαλείται μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα για κεφαλαιώδη θέματα (π.χ. για να αποφασίσει για τον τρόπο χρηματοδότησης των σχολείων) και όχι για ζητήματα απλής διαχείρισης. Πάντως με τη Συνέλευση των Προκρίτων γίνεται το πρώτο βήμα για τη μετάβαση από την "άμεση διοίκηση" της ολιγομελούς κοινότητας στην "αντιπροσωπευτική διοίκηση" της μεγάλης πόλης.

Εξέλιξη του άτυπου, όπως όλα δείχνουν, σώματος των Προκρίτων πρέπει να είναι η βραχυβία "Κεντρική Επιτροπή" (Ιούν.1894 - Ιούν.1896). Ο χαρακτηρισμός της ως "ανωτάτου σωματείου" της Ελληνικής Κοινότητας εκφράζει μάλλον τις προθέσεις ή τις ευχές των εμπνευστών της κι όχι τις πραγματικές εξουσίες της. Υποθέτουμε ότι προορισμός της ήταν να παίξει το ρόλο της μετέπειτα Αντιπροσωπείας. Αυτό δεν έγινε, είτε γιατί θεωρήθηκε υπέρμετρα συγκεντρωτική (στο 7μελές της Δ.Σ. δεν μπορούσαν να εκπροσωπούνται όλες οι συνοικίες - ενορίες της πόλης), είτε γιατί δεν υπήρχε ακόμη το θεσμικό πλαίσιο (Κανονισμός της Κοινότητας) που θα την εξόπλι-

188. Ο.π., σ. 143, 147.

189. Ο.π., σ. 142.

του Μαχαλά, ίσως τους Κλ. Τερμεντζή και Στ. Πουλίδη. Κι αυτό, παρότι από την εκλογική - εκκλησιαστική περιφέρεια της Παναγίας εκλέχτηκαν οι περισσότεροι πληρεξούσιοι (25 επί συνόλου 75)¹⁹⁵. Δεν ήταν βέβαια όλοι αυτοί κάτοικοι της Παναγίας, όπως άλλωστε και πολλοί από τους εκλογείς της, αφού, όπως ήδη αναφέραμε, στην ενορία -άρα και εκλογική περιφέρεια- της Παναγίας ανήκαν τότε, στα 1907, και περιοχές εκτός της χερσονήσου: μέρος της συνοικίας των Ποταμουδίων (Τσαϊλάρ), του Τηλέγραφου και των κεντρικών περιοχών.

Η Αντιπροσωπεία, γνήσιος θεσμός της κοινοτικής αυτοδιοίκησης της Καβάλας, είναι μετά το 1899 το ανώτατο "σωματείο" της κοινότητας. Οι εξουσίες της είναι εκτεταμένες: αποφασίζει για τα ζητήματα της κοινοτικής ζωής, εκλέγει τα υπόλοιπα "σωματεία" και ελέγχει τη λειτουργία τους, έχοντας μέχρι και τη δυνατότητα να τα παύσει.¹⁹⁶

3.5.4. Η εκλογή των αρχόντων - ο ταξικός και δημοκρατικός χαρακτήρας της κοινότητας

Οι κοινοτικές αρχές αναδεικνύονται, στις πλείστες τουλάχιστον των περιπτώσεων, άμεσα ή έμμεσα με την ψήφο των μελών της κοινότητας. Ισχύει έτσι, κατ'επίφασην έστω και βέβαια σε ατελή και προδρομική μορφή, η αρχή της "λαϊκής κυριαρχίας". Μέλη της Ελληνικής Ορθοδόξου Κοινότητας της Καβάλας ήταν όλοι οι ορθόδοξοι κάτοικοι της, ανεξαρτήτως υπηκοότητας. Δικαίωμα όμως του εκλέγειν και εκλέγεσθαι είχαν μόνο οι μόνιμοι κάτοικοι, όσοι δηλ. είχαν συμπληρώσει πενταετή τουλάχιστον συνεχή διαμονή στην Καβάλα (οι άνδρες εννοείται), ηλικίας άνω των 25 και 30 ετών, αντίστοιχα. Οι προσωρινοί κάτοικοι θεωρούνταν κατά τα άλλα ισότιμοι με τους μόνιμους, υπό την προϋπόθεση βέβαια ότι εκπλήρωναν τις υποχρεώσεις τους προς την κοινότητα (π.χ. κατέβαλλαν την αρχιερατική επιχορήγηση). Την υποχρέωση αυτή φαίνεται πως την αναλάμβαναν με "υποσχετικό έγγραφο". Π.χ. "Ο Άναστάσιος Αργυρόπουλος από τό Δίβρου, δήμου Λαμπίας της Στερεάς Ελλάδος, υπόσχομαι να φυλάξω πάντα όσα και λοιποί κάτοικοι Καβάλλας, να δίδω κατ' έτος εκκλησιαστικά χρέη και λοιπά, όσα της δυνάμεώς μου, ως αποκατασταθείς ήδη ένταυθα εις Καβάλλαν" (1864)¹⁹⁷.

195. Δεν αναφέρεται ρητά, αλλά εξάγεται από τα πρακτικά του Κώδικα 1895-1908, σ. 241, 243.

196. Κανονισμός 1899, σ. 5-7, Κανονισμός 1907, σ. 11-16. "Αντιπροσωπείες" υπήρχαν σε πολλές ελληνικές κοινότητες του οθωμανικού κράτους. Όμως η οργάνωση και διοίκηση των κοινότητων και ο τρόπος εκλογής, η σύνθεση και οι αρμοδιότητες των κοινοτικών οργάνων διέφεραν από κοινότητα σε κοινότητα (Παπαστάθη, Κανονισμοί, σ. 137 -394).

197. Κανονισμός 1899, σ. 3, Κανονισμός 1907, σ. 3-5, και Κώδικας 1864-1889, σ. 13, αντίστοιχα.

Κριτήρια για την εκλογή των κοινοτικών αρχόντων ήταν η τιμιότητα, η φρόνηση και οι ικανότητές τους, κυρίως όμως η οικονομική δύναμη και το κύρος τους. Αρχετά από τα μέλη της κοινότητας ήταν σχεδόν ισόδια στα κοινοτικά "σωματεία" της (Εφορεία των Σχολών, Επιτροπές των Ιερών Ναών κλπ.). Αναφέρουμε ως παράδειγμα τον Μιχαήλ Σπόντη, μεγάλο ευεργέτη της κοινότητας. Ήταν τέτοια η εκτίμηση που έτρεφε προς το πρόσωπό του η πόλη, ώστε απόντος αυτού κανένα όργανο δε συνεδρίαζε ή δεν έπαιρνε αποφάσεις.

*Σ. Πουλίδης
Ευστ. Θωμά
Δ. Χαρισιάδη
Κλ. Τερμεντζή
Ν. Γεωργιάδη
Κ. Αναστασίου
"προκρίτων" της
Κοινότητας.*

Υπογραφές των
Στ. Πουλίδη,
Ευστ. Θωμά,
Δ. Χαρισιάδη,
Κλ. Τερμεντζή,
Ν. Γεωργιάδη,
Κ. Αναστασίου,
"προκρίτων" της
Κοινότητας.

Κλεάνθης Τερμεντζής: Δημιουργώντας, έφορος των σχολείων και "αντιπρόσωπος" της συνοικίας Παναγίας στην Αντιπροσωπεία (Γ.Α.Κ. -Αρχεία Ν. Καβάλας).

Τη μετοχή υπογράφει στα 1910 ο Γεώργιος Πρωτοπατάς. Ο εκ Πελοποννήσου "κρίσος" (τραπεζιτης, χρηματιστής, αλιεφόρμος, καπιναραγωγός κ.λπ.) διηγήθηκε κατά διαστήματα το ελλ. προσέγειο και το 1913 υπήρξε ο πρώτος Έλληνας δήμαρχος της Καβάλας (από: Μετοχές και Ομόλογα, εκδ. Κατόν).

Μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα δεν υπήρχαν οικονομικού χαρακτήρα περιορισμοί για την ανάληψη κοινοτικών αξιωμαίων, παρά μόνο οι προαναφερθείσες τυπικές προϋποθέσεις. Ο Κανονισμός όμως του 1907 ορίζει ότι δικαίωμα εκλογής στα κοινοτικά όργανα έχουν μόνο όσοι πληρώνουν στο οθωμανικό κράτος ετήσιο φόρο, κτηματικό και επιτηδεύματος μαζί, τουλάχιστον 100 γρόσια, ειδικά δε για την Αντιπροσωπεία, τουλάχιστον 250 γρόσια¹⁹⁸. Με τον περιορισμό αυτό επισφραγίζεται πλέον και τυπικά ότι η διανομή των αξιωμαίων αποτελεί εσωτερική υπόθεση της οικονομικά ανώτερης τάξης. Όπως είναι ευνόητο, αποκλείονται έτσι από το ανώτερο κοινοτικό αξίωμα τα κατώτερα οικονομικά στρώματα. Κυρίως η πολυπληθέστερη και γι' αυτό πιο υπολογισιμη τάξη των καπνεργατών. Πολλοί από τους καπνεργάτες δεν είχαν ούτε δικαίωμα ψήφου, αφού έμεναν στην Καβάλα μόνο κατά τις περιόδους επεξεργασίας των καπνών, δε συμπλήρωναν πενταετία συνεχούς διαμονής στην πόλη και συνεπώς δε θεωρούνταν μόνιμοι κάτοικοι της¹⁹⁹.

198. Κανονισμός 1907, α 4.

199. Ενδεικτικά, στα 1906 από τους 11.241 Έλληνες της πόλης οι 5.861 ήταν "παρεπίδημοι" και "διαβατικοί" (ΑΥΕ 1906/α-ακΚΑ; Θεσσαλονίκη 24-12-1906).

Επιστολή περί των διαθηκών του Στρί. Σεφερτζή, "Αρχοντος Λογοθέτου της επαρχίας Ξάνθης" και μεγάλου ενεργήτη της ελληνικής κοινότητας. Η σημαντικότερη προσφορά του ήταν η δωρεάν για την ανέγερση του νοσοκομείου "ο Ειναγγελιός"

Όμως αυτοί οι "ταξικοί φραγμοί" δεν αναιρούν το δημοκρατικό χαρακτήρα της κοινότητας. Στην Καβάλα δεν εδραιώθηκαν δομές ολιγαρχικές, αφού δεν υπήρξε μια παραδοσιακή "αριστοκρατία", δηλ. παλιά και μεγάλα "τζάκια" που να κατέχουν μονοπωλιακά την εξουσία της κοινότητας²⁰⁰. Σε αντίθεση με πολλές άλλες περιοχές του υπόδουλου Ελληνισμού (όπου τα ανώτερα στρώματα των γαιοκτημόνων, πλοιοκτητών κ.ά. έβασαν συχνά στο περιθώριο τις ασθενέστερες τάξεις και κυριαρχούσαν σχεδόν ισόδια και κληρονομικά), εδώ δεν υπάρχει θεσμοθετημένος αποκλεισμός των κατώτερων στρωμάτων από την πολιτική ζωή της κοινότητας. Άλλωστε οι οικονομικού χαρακτήρα περιορισμοί, που επιβάλλονται μόλις το 1908, δεν αφαιρούν το δικαίωμα του εκλέγειν. Επιπλέον μπορούν σε ορισμένες περιπτώσεις να αρθούν με απόφαση των κοινοτικών οργάνων. Δεν είναι λοιπόν τυχαίο ότι οι όποιοι κοινωνικοί αγώνες των κατώτερων τάξεων στα τέλη του 19ου - αρχές 20ού αιώνα αποσκοπούν αποκλειστικά στην κατοχύρωση ή βελτίωση εργασιακών δικαιωμάτων και δεν έχουν ευρύτερους κοινωνικούς στόχους²⁰¹.

200. Δεν ευνόησαν οι οικονομικές δομές της πόλης και της περιοχής και οι γενικότερες ιστορικές συγκυρίες. Στην περιοχή Καβάλας η γη ανήκε κατά το πλείστον σε μικρούς ελεύθερους καλλιεργητές και όχι σε μεγάλους γαιοκτήμονες. Άλλωστε, όπως προαναφέραμε, μέχρι τις αρχές του 19ου αιώνα η μικρή χριστιανική κοινότητα βρισκόταν στο περιθώριο της οικονομικής και κοινωνικής ζωής και ήταν, όπως εικάζεται, κοινωνικά και ταξικά αδιαιρέτως.

201. Για την αξιολόγηση, χρησιμοση είναι μια σύγκριση με τη σύνοχη εβραϊκή κοινότητα. Εκεί και το δικαίωμα του εκλέγειν εξαρτιόταν από το ύψος του καταβαλλόμενου κοινοτικού φόρου, με αποτέλεσμα τα κατώτερα στρώματα να μην έχουν ούτε δικαίωμα ψήφου. Ετσι από τις αρχές του 20ού αιώνα οι Εβραίοι καπνεργάτες κινητοποιούνται διεκδικώντας συμμετοχή στις πολιτικές διαδικασίες της κοινότητάς τους. Την οργάνωση των εβραϊκών κοινοτήτων της περιοχής μελέτησε, στο πλαίσιο διδακτορικής διατριβής, ο Β. Ριζαλιός, στον οποίο ανήκουν και οι ανωτέρω πληροφορίες.

Η Χερσόνησος της Παναγίας γύρω στα 1890.

Τμήμα των ανατολικών και κεντρικών περιοχών (περίπου 1900).

Τμήμα της Παναγίας από Β.Α., στις αρχές της δεκαετίας του 1930 (φωτ. του αρχαιολόγου Collari).

3.5.5. Η αυτοτέλεια της κοινότητας

Όσα αναφέραμε στις προηγούμενες ενότητες αυτού του κεφαλαίου φανερώνουν ότι η ελληνική κοινότητα αποτελούσε έναν αυτοτελή οργανισμό με δική του εσωτερική ζωή. Αυτή η αυτοτέλεια της κοινότητας εκτείνεται σ' όλες τις πτυχές του κοινοτικού βίου των χριστιανών, ακόμη και στις υποθέσεις της προσωπικής τους ζωής. Οι προσωπικές σχέσεις, οι οικονομικές υποθέσεις και οι πάσης φύσεως διαφορές σ' αυτά τα πεδία ρυθμίζονται μέσα στο πλαίσιο της κοινότητας και σύμφωνα με τους όρους που αυτή καθορίζει.

Ειδικότερα: Τα ζητήματα προσωπικών σχέσεων (αρθρώνες, γάμοι, προσωρινοί χωρισμοί, λύσεις μνηστείας, ομιθιασμοί, διαζύγια, υιοθεσίες, αθετήρες υπόσχεσης γάμων κλπ.), υπάγονται στην αποκλειστική δικαιοδοσία της Εκκλησίας. Αυτή ορίζει τους κανόνες που διέπουν τις προσωπικές σχέσεις, εγγυάται τη νομιμότητα των διαδικασιών, διεκπεραιώνει και επικυρώνει τις πράξεις. Αυτή επίσης εκδικάζει τις όποιες διαφορές, σύμφωνα με το παραδοσιακό θρησκευτικό δίκαιο²⁰².

Στη δικαιοδοσία της κοινότητας υπάγονται οι οικονομικοί χαρακτήρα υποθέσεις των μελών της. Προϊκοσύμφωνα, διαθήκες, πωλητήρια, διανομές πε-

ριουσίας, εξοφλητικά, χρεωστικά, συμβιβαστικά, συμφωνητικά, ομόλογα, επιτροπικά, δωρητήρια και άλλα ιδιωτικά έγγραφα, συντάσσονται και ισχύουν υπό την εγγύηση όχι της οθωμανικής διοίκησης, αλλά της "παρακρατικής" εξουσίας της Κοινότητας. Στα ζητήματα αυτά ο ρόλος της Εκκλησίας είναι επικυρωτικός και νομιμοποιητικός.

Για να διασφαλίσει όμως η κοινότητα την αυτοτέλειά της (στην ουσία, την ηθική και θρησκευτική της αυθυπαρξία) έπρεπε να σφραγιστεί στα μέλη της δεσμούς ενότητας και αίσθημα κοινοτικής συνείδησης και ευθύνης. Θεμελιώδης και αυτονόητη ηθική υποχρέωση των μελών της κοινότητας ήταν να διαφυλάσσουν τα "στεγανά" της κοινοτικής ζωής, μην επιτρέποντας ή προκαλώντας οθωμανικές παρεμβάσεις στα εσωτερικά της ζητήματα. Κάτι τέτοιο αποτελούσε ρήγμα στην αυτοτέλεια της κοινότητας και ο υπαίτιος τιμωρούνταν αμείλιτα²⁰³.

Για να αποφευχθεί αυτός ο κίνδυνος έπρεπε τα μέλη της κοινότητας να συμμορφώνονται με τις αποφάσεις των κοινοτικών οργάνων. Στον κανονισμό της Δημογεροντίας (1864) καταγράφεται, όπως είδαμε, η υποχρέωση κάθε μέλους της κοινότητας να αποδέχεται χωρίς αμφισβήτηση τις αποφάσεις της Δημογεροντίας, διαφορετικά "θέλει κατατρέχεται υπό αυτής είτε προς την πολιτική αρχήν (δηλ. προς την οθωμανική διοίκηση) είτε προς την Εκκλησίαν, κατά την φύσιν της υποθέσεως, και ούτω θέλει παιδεύεται αυστηρότατα προς σωφρονισμόν". Την ίδια απει-

202. Για τα ισχύοντα, βάσει του θρησκευτικού δικαίου, σε θέματα προσωπικών σχέσεων (γάμοι, αρθρώνες, λύσεις μνηστείας, διαζύγια κλπ.), Α. Λάμπρου, "Λίση μνηστείας. Υπομνηματισμός σ' απόφαση του έτους 1895 του Επισκοπικού Δικαστηρίου Ξάνθης", *Θρακικά Χρονικά*, 32 (1975-76), 71-76, όπου βιβλιογραφία και παρατηρήσεις σε κώδικες του διζαντινοφωμαίζον δικαίου.

203. Για τη μοναδική τέτοια γνωστή περίπτωση, βλ. κεφ. 3.6.7.

Τμήμα της ανατολικής πλευράς της Παναγίας, περί το 1900 (αρχείο Δημοτικού Μουσείου Καβάλας).

Η ένωση δύο νέων αποφασίζεται από τους γονείς, κυρίως τον πατέρα. Η συγκατάθεση των νέων είναι απαραίτητη, καθώς ο εξαναγκασμός σε γάμο θεωρείται, κατά τους θρησκευτικούς νόμους, αξιόπονη πράξη και ο γάμος αυτός είναι αυτοδίκαια άκυρος²⁰⁸. Σε αρκετές όμως περιπτώσεις φαίνεται ότι η συναίνεση της κοπέλας ήταν αποτέλεσμα πειθαναγκασμού. Έτσι κάποιες νέες μετά την τέλεση του αρραβώνα αρνούνται να παντρευτούν τον εκλεκτό των γονιών τους, είτε ανατιολόγητα (ο έρωτας προς άλλον δεν ομολογείται, ούτε θεωρείται επαρκής αιτία για τη διάλυση της μνηστείας), είτε κάνοντας λόγο για "δί-α" των γονιών της. Δεν είναι ίσως τυχαίο ότι από τα τέλη του 19ου αιώνα αναφέρεται πάντα στα προικοσύμφωνα πως ο γάμος γίνεται "τῆ πλήρη καί αὐτῆς συγκαταθέσει" ή "τῆ συγκαταθέσει καί τῆς ιδίας" και ότι από τις αρχές του 20ού αιώνα υπογράφει το προικοσύμφωνο και η μελλόνυμφη²⁰⁹.

Επειδή για τον αρραβώνα και τη μνηστεία ίσχυαν διάφοροι εθιμικοί κανόνες, που δεν συμβάδιζαν πάντα με το θρησκευτικό δίκαιο²¹⁰, συχνά η Εκκλησία βρισκόταν στην ανάγκη να αποστέλλει "προνοητικές συμβουλές και διαταγές". Σύμφωνα μ' αυτές, οι αρραβώνες πρέπει να τελούνται παρουσία (απλώς) ιερέως και δύο μαρτύρων, "ἐκ τῶν προκριτότερων τῆς ἐνορίας", οι οποίοι και θα ελέγχουν αν οι μνηστευόμενοι έχουν τη νόμιμη ηλικία (των 14 ετών για τα αγόρια, των 12 για τα κορίτσια, σύμφωνα με την ισχύουσα τότε βυζαντινή νομοθεσία). Δώρο αρραβώνα θα θεωρείται μόνο το δαχτυλίδι που δίνει ο ένας στον άλλον. Σε περίπτωση λύσης της μνηστείας, η υπαίτια πλευρά θα επιστρέφει διπλάσια την αξία του. Άλλα δώρα δεν πρέπει να δίνονται κατά τη σύναψη ή τη διάρκεια της μνηστείας και δεν θα επιστρέφονται σε περίπτωση χωρισμού. Η προθεσμία για τη σύναψη του γάμου δεν πρέπει να υπερβαίνει τους έξι μήνες, το πολύ ένα έτος. Κατά το διάστημα αυτό οι μνηστήρες δεν έχουν το δικαίωμα της ελεύθερης συναναστροφής (παρά μόνο των επίσημων επισκέψεων στις γιορτές), για την αποφυγή δυσάρεστων συνεπειών. Τη μέρα του αρραβώνα θα συντάσσεται και το προικοσύμφωνο, που θα υπογράφεται από τα δύο μέρη και τους παρευρισκόμενους μάρτυρες²¹¹.

Για τον τρόπο τέλεσης και τα σχετικά έθιμα του αρραβώνα στη μισρή κοινωνία των ντόπιων Καβαλιωτών μας διαφωτίζει αρκετά ένα από τα έγγραφα του Κώδικα: "...κατά Φεβρουάριον τοῦ αὐτοῦ ἔτους (1861) ἠρρεθωνίσθη τὴν Βασιλικὴν... καί κατὰ Ἀτρί-

λιον 23 ἐποίησαν κατὰ τὴν τοπικὴ συνήθειαν τὸν μέγαν ἀρραβῶνα". Σύμφωνα με το απόσπασμα, ο αρραβώνας γινόταν σε δύο φάσεις: Μετά την αρχική συνεννόηση -είτε απευθείας μεταξύ των συμπέθερων είτε διά μέσου προξενιτή- η συμφωνία επισφραγιζόταν με την αλλαγή των δαχτυλιδιών και την προσφορά δώρων από τις δύο πλευρές. Στην περίπτωση αυτή ο γαμπρός πρόσφερε "ἐν μανδύλ[ι], δύο εἰκοσάρια, ἐν μαμουτέν καί ἐν δαχτυλίδι", ενώ η νύφη "ἓνα τζεβρέ, ἐν δαχτυλίδι, μία σακοῦλα, ἓνα ποχτζιάν, μέ τὸν τζεβρέν, ἕτερο σακοῦλα καί ἕτερον τζεβρέν".

Σε εύλογο χρονικό διάστημα τελείται ο "μέγας αρραβών" ενώπιον ιερέως, ο οποίος ψάλλει "τὴν Ἱεροῦν Ἀκολουθίαν τοῦ ἀρραβῶνος, τὴν ἄλλως Ἱερολογίαν λεγομένην". Η κάπως ασαφής αναφορά για "χαϊβά 3 οκ[άδες], μία λαμπάδα, κουφέτα καί γλυκῶ" πιθανότατα έχει σχέση μ' αυτή τη δεύτερη φάση, την ιερολογία του αρραβώνα. Τότε οι μελλόνυμφοι της περίπτωσης μας ανταλλάσσουν ἐκ νέου δώρα: Ο γαμπρός δίνει "12 εἰκοσάρια, τζοράτια, κάλλτζες, ἐν φέσ[ι] μέ τὴν φοῦντα καί ἐν τεπέ ἀποστολιάτικα", ενώ η νύφη "ἐν ποχτζαλίκα, δώδεκα τζεβρέδες, δεκατρεῖς σακοῦλες, ἐν ὑποκάμισον..."²¹². Με την ιερολογία, ο αρραβώνας παύει να αποτελεί μια απλή ιδιωτική συμφωνία και γίνεται επίσημη εκκλησιαστική πράξη.

Σημειώτεον ότι κατά την περίοδο αυτή, στα μέσα του 19ου αι., η Εκκλησία απαγόρευε την ιερολογία της μνηστείας. Όπως φαίνεται όμως, στην Καβάλα εξακολουθούσε να διατηρείται η μακροαίωνη (από το 15ο αι.) παράδοση, ίσως από τους λίγους ντόπιους κατοίκους ("κατὰ τὴν τοπικὴ συνήθειαν"), ίσως και από ἄλλους. Στα 1880 ο μητροπολίτης Φιλόθεος με γράμμα του προς τους ιερείς, δημογέροντες και προκρίτους της πόλης καταδικάζει αυτή την "ἐπιπέμπτον καί ἀφρονα ὑπερβολὴν" των Καβαλιωτών και απευθύνει ανστηρή προειδοποίηση προς τους ιερείς της πόλης: "οὐδεὶς ἔχει ἐπ' ἀδείας ἵνα τελήση τοιοῦτον (ιερολογημένο αρραβώνα), τιμωρηθισομένου τοῦ παραβάτου κατὰ τοὺς ἱεροὺς κανόνας αὐστηρῶς". Στο ίδιο γράμμα ο μητροπολίτης στηλιτεύει την τακτική ἄλλων πιστών να τελούν τον αρραβώνα δι' απλής συμφωνίας, τονίζοντας ότι "ὁ κατ' ἰδίαν μὴ παρόντος ἱερέως τελούμενος ἀρραβῶν πρὸς οὐδέν λογίζεται, μὴ ἀναγνωριζόμενος"²¹³.

Όπως φαίνεται, πολλές από τις οδηγίες της Εκκλησίας δεν τηρούνταν. Αυτή που σχεδόν πάντα παραβιάζεται είναι η απαγόρευση των δώρων κατά τη διάρκεια της μνηστείας. Βλέπουμε έτσι το γαμπρό της προηγούμενης αναφοράς να ξοδεύει για την κα-

208. Λάμπρον, ὁ.π., σ. 73.

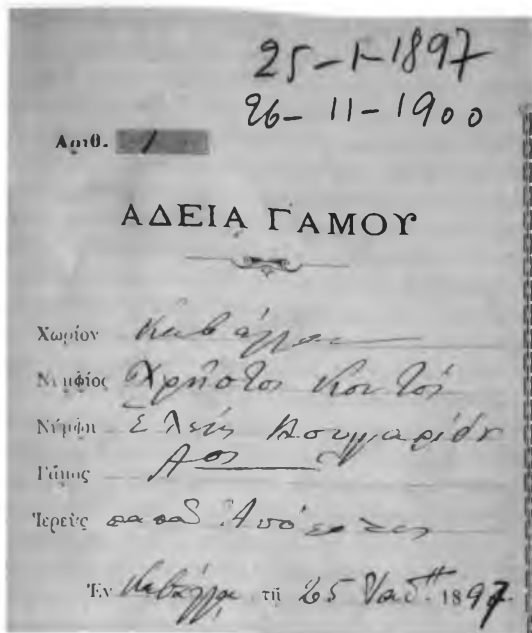
209. Από τους δύο Κώδικες Προκοσιμύμων, 1896-1904 και 1904-1914.

210. Λάμπρον, ὁ.π., σ. 72.

211. Κώδικας 1864-1889, α. 3-4, ὅπου Πατριαρχικὴ - Συνοδικὴ Ἐπιστολή (12-6-1868).

212. Ὁ.π., σ. 11.

213. Ὁ.π., σ. 202.

Φύλλο από Βιβλίο Αδειών Γάμου της Μητρόπολης Καβάλας.

204

λή του, κατά τη δεκάμηνη μνηστεία τους, εκτός "των φλωριών" και αρκετά χρήματα για "μανδύλια μεταξωτά, τομπέρια πολιτικά, βάλα, κουντουρες, μακαρατέλια", όπως και για "ραχάτια, γλυκό και καφέ" στις γιορτές κλπ.²¹⁴

Ο γάμος, αντίθετα με την εποχή μας, δε γινόταν κατά κανόνα στην εκκλησία. Από το μοναδικό Βιβλίο Αδειών Γάμου που αναφέρει και τον τόπο τέλεσης (της περιόδου 1906-1909), πληροφορούμαστε ότι από τους 44 καταγεγραμμένους γάμους οι 18 τελέστηκαν στο σπίτι του γαμπρού, οι 6 στο σπίτι της νύφης, οι 4 σε συγγενικό ή φιλικό τους σπίτι και μόνο οι 7 στην εκκλησία, ενώ σε 9 γάμους δεν αναφέρεται ο τόπος τέλεσης²¹⁵.

Για την ηλικία των νυμφευόμενων, εκτός από τα διάσπαρτα στοιχεία της περιόδου 1864-1912, μας διαφωτίζουν τα νεότερα Βιβλία Ληξιαρχικών Πράξεων Γάμου του Δήμου Καβάλας (του 1916)²¹⁶ και τα Βιβλία Γάμων της εκκλησίας της Παναγίας (από το 1921 και μετά)²¹⁷. Στα 1916 στην Παναγία ο μέσος όρος ηλικίας του γαμπρού ήταν τα 30 χρόνια και

214. Οπ., σ. 11.

215. Από το αρχείο της Ιεράς Μητρόπολης Φιλίππων, Νεαπόλεως και Θάσου. Και από μεταγενέστερα όμως τεκμήρια, λ.χ. ληξιαρχικές πράξεις γάμου του Δήμου Καβάλας (1916), φαίνεται ότι οι περισσότεροι γάμοι γίνονταν στο σπίτι του γαμπρού ή στο κοινό σπίτι των δύο συζύγων, ενώ στην εκκλησία τελούνταν οι 15-20%.

216. ΓΑΚ-Αρχαία Ν. Καβάλας, Αρχείο Τμήματος Δημοτικής Κατάστασης Δήμου Καβάλας, 1914-1973.

217. Από το αρχείο της Ιεράς Μητρόπολης Φιλίππων, Νεαπόλεως και Θάσου.

της νύφης τα 21,5 (το ίδιο περίπου και στην υπόλοιπη πόλη), ενώ την περίοδο 1921-1923 ήταν τα 32 και 21 αντιστοίχως. Πολλές κοπέλες παντρεύονταν στα 17-19 χρόνια τους, ενώ αντίθετα ελάχιστοι ήταν οι άντρες που νυμφεύονταν σε ηλικία 18-21 χρόνων²¹⁸. Πάντως κατά την περίοδο που εξετάζουμε (μέχρι δηλ. το 1912/3) πολλοί πρέπει να έκαναν οικογένεια σε μικρότερη ηλικία. Στα 1877 από τα 550 "ανήλικα" της Καβάλας τα 43 αναφέρονται ως "νυμφευθέντα" (17 στη συνοικία της Παναγίας). Σε πολλές περιπτώσεις, όπως φανερώνουν και οι παραπάνω πηγές, η διαφορά ηλικίας μεταξύ γαμπρού και νύφης ήταν μεγάλη. Δεν είναι ίσως άσχετο μ' αυτό ότι το 1877 υπήρχαν στην Καβάλα 65 χήρες έναντι μόνο 2 χήρων (31 χήρες και κανένας χήρος στη συνοικία της Παναγίας).²¹⁹

Αυτό που πραγματικά εντυπωσιάζει είναι το μεγάλο ποσοστό δεύτερων γάμων. Θα περίμενε κανείς πριν από έναν και πλέον αιώνα η διά βίου ένωση δύο ανθρώπων να αποτελεί κανόνα στέρεο. Κι όμως τα διαθέσιμα στοιχεία μας διαβεβαιώνουν για το αντίθετο. Στα Βιβλία Αδειών Γάμου της Ελληνορθόδοξης Κοινότητας Καβάλας των ετών 1897-1913 καταγράφονται 1.287 γάμοι. Απ' αυτούς για τους άνδρες 187 είναι δεύτεροι γάμοι (ποσοστό 14,5%) και 18 τρίτοι (1,4%), ενώ για τις γυναίκες 176 είναι δεύτεροι γάμοι (ποσοστό 13,7%) και 12 τρίτοι (0,9%)²²⁰. Αν και δεν μπορεί να επαληθευτεί, πρέπει να θεωρείται βέβαιο ότι στη συντριπτική πλειονότητα των περιπτώσεων ο δεύτερος γάμος δεν ήταν επιγενόμενο διαζυγίου, αλλά θανάτου ενός εκ των συζύγων. Η ανάγκη της συντροφικότητας αλλά και της ανατροφής των παιδιών σε οικογενειακό περιβάλλον δεν ήταν βέβαια μικρότερη απ' ό,τι στην εποχή μας.

Μέρος της διαδικασίας του αρραβώνα - γάμου ήταν και η σύνταξη του προικοσυμφώνου. "Παρά Κυρίου αρμόζεται άνδρι γυνή..." ή "Γένοιτο Κύριε τό έλεός σου έφ' ημάς..." ή "Είς τό όνομα της Αγίας Τριάδος και του Αγίου Μεγαλομάρτυρος Προκοπίου...". Μ' αυτές τις φράσεις ή με άλλες παρόμοιες από εκκλησιαστικά κείμενα αρχίζουν τα παλιότερα προικοσύμφωνα. Αργότερα, μετά το 1880, παίρνουν την τυπική μορφή συμβολαιογραφικής πράξης.

Ακολουθεί το πρακτικό, με το οποίο δηλώνεται η σύναψη του αρραβώνα. Οι συνηθέστερες μορφές του είναι: "Επειδή τοίνυν και έγω ό ύποφαινόμενος... διά τοιούτου νομίμου και κανονικού γάμου μέλλω συνάψαι τήν θυγατέρα μου (ή τή δούλα, προγονή, ανειψιά, γυναικαδέλφη κλπ.)... μετά του κυρίου... και τήν

218. Τα στατιστικά στοιχεία δικά μας.

219. ΑΥΕ, 1876/78/1, Ξάνθη 22-10-1877.

220. Από το Αρχείο της Ιεράς Μητρόπολης Φιλίππων, Νεαπόλεως και Θάσου (τα στατιστικά στοιχεία δικά μας).

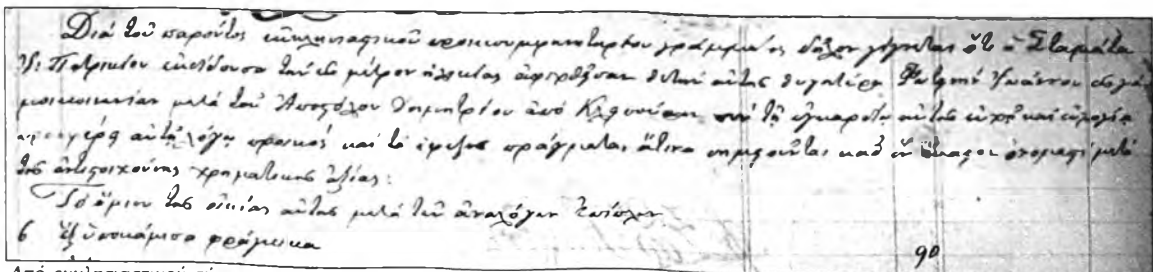
Νεόνυμφος ώριμης ηλικίας στα τέλη του 19ου αι. (Ε.Λ.Ι.Α.).

προικίζω...” ή “Τοῖς θεοῖς, ἱεροῖς, ἀποστολικοῖς καὶ συνοδικοῖς κανόσιν, ὡς καὶ τοῖς πατροπαραδότοις ἐθίμοις ἐπόμενος, ὁ ὑποφαινόμενος... ὑπανδρεύω τὴν... μετὰ τοῦ ... καὶ προικοδοτῶ αὐτήν...” ή “Σήμερον τῆ... παραστάντες ἐνώπιον ἡμῶν (ιερέως καὶ μαρτύρων) οἱ ... (πατέρας ή μητέρα ή ἀδελφός ή αφεντικό, ή ἄλλος, σπανίως ή ἴδια ή νύφη, ἀπό τη μί-α καὶ ἀπό τὴν ἄλλη) ο γαμπρός ή ο ἀντιπρόσωπός του) ἤθησαντο τὴν σύνταξιν τοῦ παρόντος προικο-συμφώνου...”. Σε αρκετὰ παλιὰ προικοσύμφωνα το πρακτικό λείπει. Δηλώνεται ἀπλῶς σὴν ἀρχή του εγγράφου τὸ εἶδος τῆς πράξης: “Προικοσύμφωνον τῆς... (ή τῆς... μετὰ του...)” ή “Καταγραφή προικός τῆς... (ή τῆς... μετὰ του...)” κ.ά.

Από τα τέλη του 19ου αιώνα, που τα προικοσύμφωνα ἔχουν τὴν τυπική μορφή συμβολαιογραφικῆς πράξης, τὸ πρακτικό εἶναι ἐκτενέστατο, καθὼς περιέχει τὰ βασικά στοιχεία τῆς “ταυτότητας” των συμβαλλομένων καὶ των παρισταμένων μαρτύρων. Για παράδειγμα: “Σήμερον... ὁ ὑποφαινόμενος γραμματεὺς... μετέβην κατὰ πρόσκλησιν τοῦ κυρίου Πέτρου Βουλγαρίδου, κατοίκου Καβάλλας, χριστιανοῦ ὀρθοδόξου, ὑπηκόου Γάλλου καὶ ὑποπροξένου τῆς Γαλλίας, καὶ τῆς συζύγου αὐτοῦ Μαρίας Π. Βουλγαρίδου καὶ τοῦ κυρίου Χρήστου Κοντοῦ, κατοίκου Καβάλλας, χριστιανοῦ ὀρθοδόξου, ὑπηκόου ὀθωμανοῦ καὶ ἱατροῦ τὸ ἐπάγγελμα, ἐπιθυμοῦντων νά συντάξωσι προικοσύμφωνον εἰς τὴν ἐν τῇ οἰκίᾳ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου κειμένην οἰκίαν αὐτῶν... καὶ ἐπὶ παρουσίᾳ τῶν κάτωθι συνυπογεγραμμένων ἀξιοπίστων μαρτύρων Στεφάνου Πουλίδου ἱατροῦ..., Παντελῆ Κολοζύθα, ἐμπόρου..., Π. Χρυσόχου, χρυσοῦου... Ὁ μὲν... καὶ ή... ἔχοντες γησίαν θυγατέραν, ὄνοματι Ἐλένην... ἐπιθυμοῖσι νά συνάψωσιν αὐτήν... μετὰ τοῦ κυρίου Χρήστου Κοντοῦ, ἐπὶ τούτῳ δέ παρέδωκαν αὐτῷ λόγῳ προικός...” (24-1-1987)²²¹.

Μετά τὸ πρακτικό ἀκολουθεῖ ἡ ἀναλυτικὴ περιγραφή τῆς προίκας, συνήθως σε τρεῖς στήλες: ποσότητα, εἶδος, ἀξία σε γρόσια. Παράδειγμα ἀπὸ προικοσύμφωνο του 1881, με τὸ ὁποῖο ὁ Χριστόδουλος Οζοῦν Φώτῃ προικίζει τὴν κόρη του Αἰκατερίνη καὶ τὸ γαμπρό του Στέφανο Χαρηίου (Χαριοιάδη): “... 1 δακτυλίδιον ἀρραβῶνος, 231 γρόσια - 1 ὑποκάμισον καὶ 1 ἐσόδρακον, 60 γρ. - 3 σακοῦλες πλεκτές καὶ κεντητές, 500 γρ. - 2 τζιμπέρια καὶ 3 μανδύλια λινά, 50 γρ. - 2 ζεῦγη τζοράτια χύντιζα, 30 γρ. - 15 ἐσόδρακα τοῦ γαμπροῦ, 300 γρ. - 8 ποχτζιάδες καὶ δρακοζώνες κεντηταῖς, 160 γρ. - 1 ἐφάλωμα μεταξοτόν με τὸ οὐνδόνι του, 300 γρ. - 1 ζεῦγος τζαρουχάκια, 110 γρ. - 5 σαχάνια κατακοτά καὶ 1 τάση, 176 γρ. - 1 μαστρατάν τοῦ γλυκοῦ, 4 ποτίρια, 12 φιλτζάνια καὶ πιάτα τραπεζιοῦ, 70 γρ. - 2 σεντούζια, 260 γρόσια... Ἐγένεν ὅλη ή προῖξ 15.910 γρόσια... Ἀζόμη τῆς παραχωρῶ τὸ ὄσπητίόν μου εἰς τὸν Μαχαλάν διὰ νά καθήσουν τέσσερα ἔτη ὀλόκληρα...”. Ἀκολουθεῖ, με τὸν ἴδιο τρόπο, ἡ προγαμιαία

221. Κώδικας Προικοσυμφώνων 1896-1904, σ. 23-24.

Από εκκλησιαστικού τύπου προικοσύμφωνο, 1874

Επίτοι λιπομετρήσι καταγραφή επί όπισθεν προίως επί Χαρίτας Κ. Κουσιόπου.

Επί λίρα Τγρη 108

1 Βασιλίδιον άρραβάνος	φρ 54	3 Προσίμαδα επί το λιπομετρήσι	φρ 500
2 Καρβύτσας 80 & 1 φινίτια 30	110	8 " Δωμά 308 & 2 μάζι Δωμά	80 " 388
1 Διαπομπήριον 60 & 1 κωπάτι 216	276	2 Ζαίρι διδύμα & 2 άθκια κωπάτι	" 150
2 Φασάτια μεταξιά & 2 κωπάτι	1188	1 Σινέτιον μεταξιά & 1 ζήρι μεταξιά	" 432
7 " κάρδινα 45 & 2 επί κωπάτι	894	3 Σινέτιον Δωμά (2 βασιλίδιον 80) & 1 ζήρι 350	" 430
1 " κωπάτι	324	2 " " 40 & 3 κωπάτι	324 " 364
7 Κισσώρια 360 & 12 τερμασιόια 50	350	2 " κάρδινα & 2 μεταξήρια	" 100
2 " κάρδινα & 3 ποδιά	60	1 Κωπάτι & 4 κωπάτι	" 150
5 Βαίσιον 160 & 7 " 120	280	2 Έραβήριον μεταξιά 900 & 2 επί 300	" 1200
18 Υποσίμα κωπάτι 540 & 1 μεταξή 80	620	2 Έραβήρια 220 & 2 επί 60	" 280
1 Υποσίμα 5 φασάτια & 6 κάρδινα & 1 επί	112	1 Κισσώρι επί 6 κωπάτι & 2 επί 2 επί 2 επί 2 επί 2 επί	" 324
6 Υποσίμα επί 120 & 4 κωπάτι επί 100	220	18 Κωπάτι επί 2 επί 1 κάρδινα & 2 επί 2 επί 2 επί 2 επί 2 επί	" 32
6 Επίβηριον επί 90 & 12 κάρδινα επί 15	105	1 Κισσώρι επί 18 κωπάτι & 2 επί 2 επί 2 επί 2 επί 2 επί	" 30
18 " κωπάτι 360 & 6 κάρδινα 60	420	3 Σινέτιον μεταξήριον	" 40
3 Κισσώρια 30 & 3 κωπάτι 90	180	2 1/2 " κωπάτι 42 & 2 επί 2 επί 2 επί 2 επί 2 επί 2 επί	" 52
6 φινίτια 150 & 6 κωπάτι 60	210	1 Κωπάτι επί 2 επί 2 επί 2 επί 2 επί 2 επί 2 επί 2 επί 2 επί	" 15
3 Τραπέζι κάρδινα & 2 επί 2 επί 2 επί 2 επί 2 επί 2 επί 2 επί 2 επί 2 επί	140	1 Κάρδινα επί 2 επί 2 επί 2 επί 2 επί 2 επί 2 επί 2 επί 2 επί	" 270
2 " 6 " "	80	8 Διαφόρα κάρδινα επί 2 επί 2 επί 2 επί 2 επί 2 επί 2 επί 2 επί 2 επί	" 200
1 " κωπάτι	100	3 Κάρδινα & 2 επί 2 επί 2 επί 2 επί 2 επί 2 επί 2 επί 2 επί 2 επί	" 15
1 Καπίλλον 120 & 10 προσίμα 70	190		" 4972
1 Σινέτιον 10 & 9 κάρδινα 90	100		" 8457
35 φ. κωπάτι 350 & 1 κωπάτι 54	404		φρ 13429
9 Κωπάτι & 4 επί 2 επί 2 επί 2 επί 2 επί 2 επί 2 επί 2 επί 2 επί	180		
1 Κάρδινα 130 & 2 επί 2 επί 2 επί 2 επί 2 επί 2 επί 2 επί 2 επί 2 επί	150		
8 Έραβήριον μεταξή διαφόρα	540		
2 Τάσιμα	500		
2 Κωπάτι 250 & 2 επί 2 επί 2 επί 2 επί 2 επί 2 επί 2 επί 2 επί 2 επί	410		
1 Κωπάτι 80 & 9 επί 2 επί 2 επί 2 επί 2 επί 2 επί 2 επί 2 επί 2 επί	180		
	260		
	8457		

Προσμάτια Δωμά

Μίαν Τόβαν	φρ 216
Επί υροσίμα	216
Βασιλίδιον άρραβάνος	54
	486

Ο γραμματέας Κ. Βασιλίδης.

δωρεά του γαμπρού: "... 1 δακτυλίδιον ἀρραβῶνος, 500 γρ. - 1 ζεύγος σκουλαρίκια, 230 γρ. - 1 ζεύγος μπουτίνα, 160 γρ. - 1 ζεύγος κάλτζες καί καλτζοδέταις, 130 γρόσια... το σύνολον 2.419 γρόσια"²²². Σε πολλές περιπτώσεις μετά την καταγραφή της προίκας ακολουθούν σημειώσεις του προικοδοτούντος: ευχές, όροι για παρακράτηση της επικαρπίας ή για ηγεροκόμηση κ.ά.

Αρχικά τα προικοσύμφωνα συντάσσονταν, κατά την επιταγή της εκκλησίας, την ημέρα του αρραβώνα. Από τα τέλη όμως του 19ου αιώνα (σχετικές πληροφορίες υπάρχουν από το 1897) όλα φέρουν ίδια ημερομηνία με αυτήν της τέλεσης του γάμου²²³. Στους κώδικες της κοινότητας (του 1864-1889 και των προικοσυμφώνων, 1896-1914) περιλαμβάνονται 466 προικοσύμφωνα. Όμως στα Βιβλία Γάμων της Μητρόπολης καταγράφονται 1.287 γάμοι μόνο κατά την περίοδο 1897-1913. Αυτό σημαίνει ότι προικοσύμφωνα δε συντάσσονταν σ' όλες τις περιπτώσεις. Υποθέτουμε ότι πολλοί από τα κατώτερα οικονομικά στρώματα δεν είχαν τη δυνατότητα να προικίσουν τις θυγατέρες τους.

Οι προίκες ήταν πολλές φορές γενναιόδωρες. Περιλάμβαναν κοσμήματα, ρουχιισμό, συχνά πλήρη οικοσκευή, ενίοτε μετρητά και σπανιότερα ακίνητα (σπίτια ή χωράφια). Αντίθετα οι προγαμιαίες δωρεές του γαμπρού, όταν υπήρχαν (αρχικά ήταν κανόνας, όμως μετά το 1896 σπανίζουν), συνήθως περιλάμβαναν λίγα κοσμήματα και ρούχα της νύφης. Σπανίως κάτι περισσότερο, όπως λ.χ. στην περίπτωση του Μαυρουδή Δημητρίου, που παραχωρεί στη μηνητή του Βενετία, κόρη του Γιαννάκη Μουσοροπινού, "έν δωμάτιον χειμωνιάτικον εἰς τό κάτω πάτωμα τῆς εἰς μαχαλάν οικίας του" (1878)²²⁴. Η περίπτωση αυτή είναι μια από τις 3-4 (στο σύνολο των 466 προικοσυμφώνων της περιόδου 1860-1914) που η προγαμιαία δωρεά είναι μεγαλύτερης αξίας από την προίκα: 1.500 έναντι 1.015 γροσίων.

Η αξία της προίκας είναι ευθέως ανάλογη της οικονομικής δυνατότητας του προικοδοτούντος, αλλά και της σχέσης αυτού με τη μελλοντική. Διαφορετικά προικοδοτείται η θυγατέρα από την υπηρετιούλα, η προίκα της οποίας περιορίζεται κατά κανόνα σε ρουχιισμό και οικιακά σκεύη, αξίας 1.000-2.000 γροσίων²²⁵.

222. Κώδικας 1864-1889, σ. 249-251.

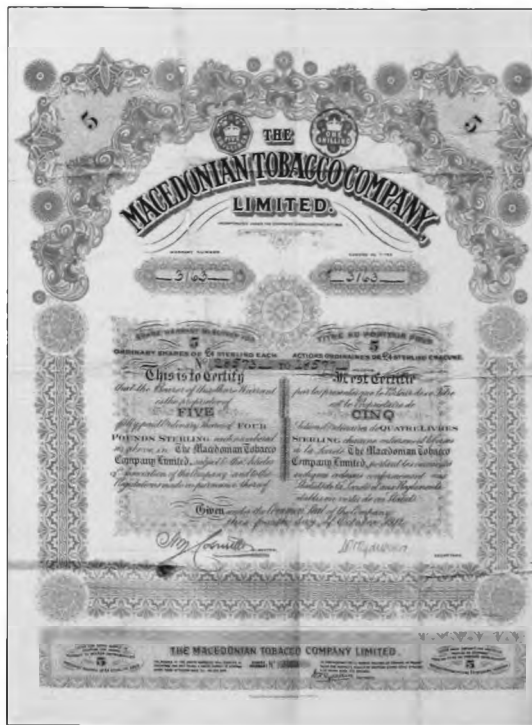
223. Αυτό φαίνεται από την αντιπαραβολή των Κωδίκων Προικοσυμφώνων με τα Βιβλία Αδειών Γάμου.

224. Κώδικας 1864-1889, σ. 196.

225. Μια συγχρονική και διαχρονική (των ετών 1860-1913) εξέταση των προικοσυμφώνων της Καβάλας (αντικείμενο ωστόσο άλλης εργασίας) παρέχει χρήσιμα συμπεράσματα για την εξέλιξη του δικτικού επιπέδου και του τρόπου ζωής, για τις κοινωνικές και ταξικές διαφοροποιήσεις, τις αντιλήψεις κλπ.

Τα προικοσύμφωνα, αν και συνδέονται με μια ευτυχημένη στιγμή του ανθρώπου, δεν παύουν να διέπονται και από άτεγκτους όρους και την ψυχρή λογική μιας οικονομικής συμφωνίας. Σε περίπτωση που η κοπέλα πέθαινε πριν αποκτήσει παιδιά, η προίκα της επιστρεφόταν στους πιο κοντινούς συγγενείς της, συνήθως στους γονείς ή τα αδέρφια της. Βλέπουμε λ.χ. στα 1876 τον Κωνσταντίνο και την Ευαγγελή Δ. να δηλώνουν σέ "εξοφλιστικό" έγγραφο: "...είχαμε αδελφήν όνοματι Έλένην καί υπανδρευμένην μετά του κυρίου Άθανασίου Παρασκευά καί επειδής απόθανε άκληρος, τήν σήμεραν παραλαμβάνωμεν παρά του ζύγου της τήν άνοίκουσαν μερίδα μας...". Σε ορισμένες όμως περιπτώσεις τα ανθρώπινα αισθήματα υπερισχύουν του θρησκευτικού νόμου και του συμφέροντος: Το 1887 ο Γεώργιος Νικολάου, πέντε ημέρες μετά το θάνατο της κόρης του Σουλτάνας, δηλώνει με επίσημο έγγραφο ότι παραιτείται του νομίμου δικαιώματος για επιστροφή της προίκας της και την παραχωρεί ευχαρίστως στο γαμπρό του Θωμά Αλ[ι]μπέρτη, με τον οποίο η νεαρή θυγατέρα του έζησε μόλις τρία χρόνια "έν πλήρη άρμονία καί χριστιανική άγάτη... άγαπήσας αυτόν ως ίδιον τέκνον μου"²²⁶.

226. Κώδικας 1864-1889, σ. 181 και 329, αντίστοιχα.

Μετοχή καπνεμπορικού οίκου. Στο πάνω μέρος φέρει υπογραφή και σφραγίδα τράπεζας της Καβάλας (ΓΑΚ-Αρχαία Ν. Καβάλας).

3.6.2. Το Εκκλησιαστικό Δικαστήριο: Λύσεις μνηστείας και διαζύγια

Όπως προαναφέραμε, για ζητήματα προσωπικών σχέσεων (αρραβώνες, γάμους, λύσεις μνηστείας, διαζύγια, υιοθεσίες κλπ.) αποκλειστική δικαιοδοσία είχε η Εκκλησία. Τις όποιες διαφορές στο πεδίο αυτό εκδικάζουν τα εκκλησιαστικά (επισκοπικά, πνευματικά) δικαστήρια, τα οποία εφαρμόζουν το βυζαντινό δίκαιο²²⁷.

Σύμφωνα με τα πρακτικά των Κωδίκων, στην Καβάλα μέχρι το 1876 οι αποφάσεις λαμβάνονται από μόνο το μητροπολίτη Ξάνθης. Από το 1878 συνεδριάζει το Εκκλησιαστικό Δικαστήριο με πρόεδρο το μητροπολίτη (ή τον αρχιερατικό του επίτροπο στην Καβάλα) και συνέδρους τρεις κληρικούς. Μόνο σε τρεις συνεδριάσεις του 1889 οι συνέδροι είναι και λαϊκοί. Προς το τέλος της τουρκοκρατίας (για τα έτη 1889-1909 δεν έχουμε πληροφορίες) το δικαστήριο αυτό της Καβάλα επονομάζεται Πνευματικό Δικαστήριο και είναι αμιγώς εκκλησιαστικό. Δεν αποκλείεται όμως για κάποιο διάστημα (μεταξύ 1889-1909) να ήταν και μικτό. Σε διαθήκη του 1903 υπάρχει μια ασαφής αναφορά περί του "Μικτού Συμβουλίου της Ι. Μητροπόλεως Καβάλλας"²²⁸. Σημειώ-
 τει ότι κατά το 19ο αιώνα απαιτείται η φυσική παρουσία των αντιδίκων στο Εκκλησιαστικό Δικασ-

τήριο. Στα τέλη όμως της τουρκοκρατίας εκπροσω-
 πούνται συνήθως με πληρεξούσιο δικηγόρο²²⁹.

Η Εκκλησία διασφάλιζε την αποδοχή των αποφά-
 σών της με την απειλή επιτίμων, όπως του εξεκ-
 κλησιασμού (απαγόρευση εισόδου στην εκκλησία) και
 σπανιότερα του αφορισμού. Βέβαια κατά κανόνα οι
 αποφάσεις της γίνονταν σεβαστές. Το τρομερό μέτρο
 του αφορισμού, που καθιστούσε τον παραβάτη από-
 βλητο της χριστιανικής κοινότητας, μόνο σε μία περι-
 πτωση επιδόληθη στην Καβάλα.

Οι υποθέσεις που αλασχόλησαν το Εκκλησιαστικό
 Δικαστήριο της Καβάλλας ήταν στο σύνολό τους λύ-
 σεις μνηστείας και διαζύγια. Ο αρραβώνας του 1861
 (στον οποίο αναφερθήκαμε εκτενώς) δεν ευτύχησε να
 καταλήξει σε γάμο. Ο μητροπολίτης βλέποντας ότι
 "τό κορίτσι δέν θέλει κατ' οϊδένα τρόπον αϊτόν και
 είναι αδύνατον νά τόν δεχθή δι' άνδρα της" προχω-
 ρεί στη λύση της μνηστείας. Είναι αξιοσημείωτο ότι
 ο όλες τις (γνωστές) περιπτώσεις η πρωτοβουλία για
 τη διάλυση του αρραβώνα είναι της κοπέλας ή των
 γονιών της. Οι λόγοι που συνήθως προβάλλονται εί-
 ναι η μεταμέλεια της κοπέλας, η κακή συμπεριφορά
 του άνδρα και λόγοι υγείας. Π.χ. το 1862 η Μαλα-
 μάτω Γ. ζητά τη διάλυση του αρραβώνα της κόρης
 της Ελισάβετ με τον Νικόλαο Θ., γιατί κατά πληρο-
 φορίες των γειτόνων, αυτός "έχει πάθος άνιάτον, ήτοι
 έρχεται έξω φρενών και κτυπάται κοιμώμενος παρα-
 λαλών και εκ της μέθης κάμνει τά χειρίστα". Το 1877
 ο Γ. Τς., πατέρας της Ελένης, ζητεί τη διάλυση του

227. Λάμπρου, "Λύση μνηστείας", σ. 72. Στους κώδικες της κοι-
 νότητας Καβάλλας αναφέρεται συχνά η Εξάβιβλος του Κ. Αρμενό-
 πολιού.

228. Κώδικας 1864-1889, σ. 221-222, 359, Κώδικας Διαθηκών
 1896-1913, σ. 78.

229. ΓΑΚ-Αρχεία Ν. Καβάλλας, Βιβλίον Πληρεξουσίων Έλλη-
 νικής Όρθοδόξου Κοινότητας Καβάλλας, 1910-1911.

αρραβώνα της με τον Βασίλειο Π., “ἐπί λόγῳ ὅτι οὗτος πάσχει ἐξ αἰμορροϊδῶν”. Ὁμως ο πραγματικὸς λόγος ἦταν ἄλλος καὶ ἀποκαλύφθηκε με τὶς ανακρίσεις του μητροπολίτη. Ἡ Ελένη, ἀφ’ ὧς ἀρχικὰ ἐνέδω-σε στὶς πιέσεις τῶν γονιῶν της, τῶρα “ἐτι μᾶλλον ἀπεχθάνεται τὸν μηνηστῆρα της... καὶ οὐδέποτε συγκατατεθήσεται νὰ ὑπανδρευθῆ αὐτόν”²³⁰.

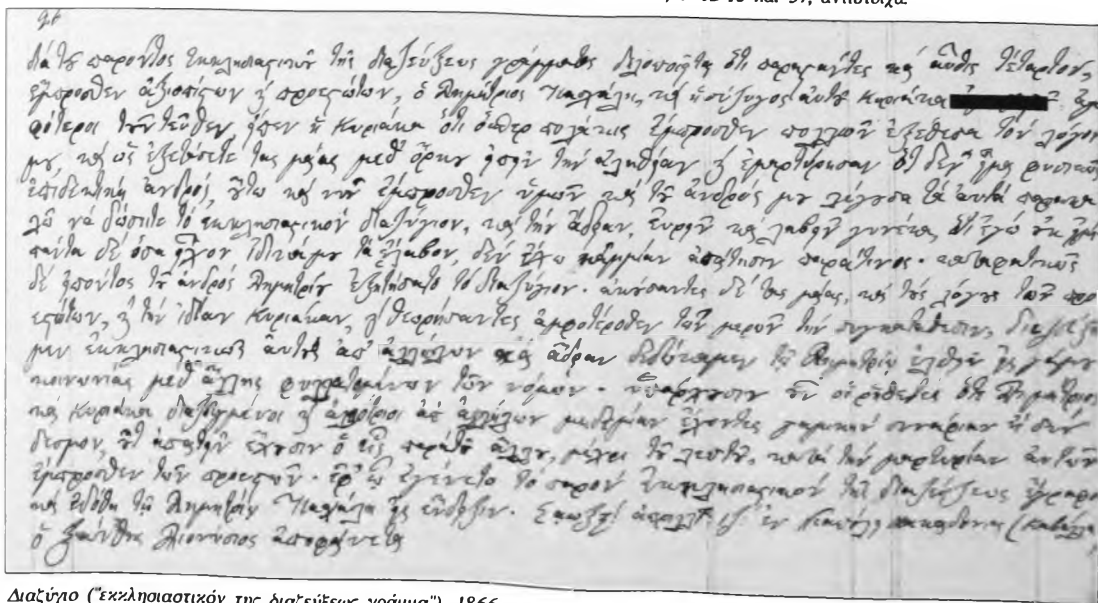
Πολύ σοβαρότερες ἦταν δέβαια οἱ υποθέσεις τῶν διαζυγίων. Δεν ἦταν ἀπλὴ ὑπόθεση τὸ διαζύγιο στὴν ἐποχὴ που ἱστοροῦμε. Οἱ ἐκκλησιαστικὲς ἀρχὲς ἐπι-νιλοῦσαν κάθε περιθώριο συμβιβασμοῦ καὶ προδο-κώντας τὴν ἀποκατάσταση τῶν συζυγικῶν σχέσεων, ἐφάρμοζαν τὴν τακτικὴ του “τοπικοῦ (προσωρινοῦ) χωρισμοῦ”. Ἀκόμη καὶ σε ἀκραίες περιπτώσεις, ὅπως λ.χ. τῆς Ελένης Σ., που “δὲν δύναται συζῆσαι μετὰ τοῦ ἀνδρός της Σωτηρίου... ἔνεκα τῶν ἀταξιῶν του, προσφέρων αὐτὴν εἰς ἀτιμίαν μετὰ ἀλλοθρησκῶν πρὸς τὸ δράξαι χρήματα” (1862)! Στὴν περίπτωση αὐτὴ ο μητροπολίτης ἀποφάσισε “τοπικὸ χωρισμό” τριῶν μηνῶν. Το 1864, μετὰ ἀπὸ δύο “τοπικοὺς χω-ρισμοὺς”, ἡ Ελένη καὶ ο Σωτήριος ἐπαναφέρουν, συ-ναινετικὰ πλέον, τὸ αἴτημα τοῦ διαζυγίου: “... ἐπειδὴ οὐδέτερος ἐξ ἡμῶν ἀμφοτέρων ἦλθεν εἰς συναίσθησιν τῶν συζυγικῶν καθηκόντων αὐτῶν καὶ ἐπειδὴ θεω-ροῦμεν ἀδύνατον τὴν μεταξύ ἡμῶν ἐν ἀμοιβαίᾳ ἀγάτῃ συμβίωσιν, ὡς παρακαλοῦμεν ἀμφοτέροι ὁμοφώνως καὶ μετ’ ἀμοιβαίας εὐχαριστήσεως νὰ ἐκδώσῃτε τὸ πρὸς ἡμᾶς διαζύγιον”. Σ’ ἄλλες περι-πτώσεις χρειάστηκαν ἀκόμη περισσότερες προσπά-θειες. Π.χ. ὁ Δημήτριος Π. καὶ ἡ Κυριάκα Α. υπο-

χερῶνονται νὰ παρουσιαστοῦν τέσσερις φορές ἐνώ-πιον τοῦ δικαστηρίου, συνοδείᾳ μαρτύρων, καὶ νὰ δηλώσουν ὅτι “ἡ Κυριάκα δὲν εἶναι φουσιῶς ἐπιδε-κτικὴ ἀνδρός”, ὥστε νὰ ἐκδοθῆ τὸ “ἐκκλησιαστικὸν τῆς διαζεύξεως γράμμα” (1866) με τὸ ὁποῖο κηρύ-σσονται οἱ δύο οὕζυγοι, κατὰ τὴ συνήθη ἐκφραση, “ξένοι καὶ ἀπαλλοτριούμενοι τοῦ γαμικοῦ δεσμοῦ καὶ ἀνδρογίνου συναφείας”²³¹.

Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ ἀντρα ὡς λόγος διαζυγίου προβάλλεται σχεδὸν πάντα ἡ μοιχεία. Ἀναφέρομεν μὴ μόνο σχετικὴ περίπτωση, ἀρετὰ ἀποκαλυπτικὴ γιὰ αὐτὴ γιὰ τὰ ἦθη ἐνὸς ἄλλου κόσμου, που σκαν-δαλίζει, προκαλεῖ καὶ διασαλεύει τὴν ἠθικὴ τᾶξη. Το 1878 ὁ Ηλία Χ. διεκτραγωδεῖ ἐνώπιον τῶν δικαστῶν τὴ θλιβερὴ ἱστορία του: Παντρεύτηκε προ τριῶν ἐ-τῶν (1875) τὴν Αικατερίνη Χ., υπηρέτρια τοῦ ἐμπό-ρου Ἀθανασίου Γ., ἐνῶ αὐτὴ ἦταν ἐγκυος ἀπὸ τὸν κύριό της. Τὴν ἐπομένη κιόλας τοῦ γάμου ἡ Αικατε-ρίνη τὸν ἐγκατέλειπε γιὰ νὰ ἐπανέλθῃ στο ἀφεντι-κό της, με τὸ ὁποῖο ἐκτοτε συζοῦσε (1875-1878), ἐ-χοντας ἀποκτήσῃ ἐν τῷ μεταξύ καὶ παιδιὰ. Οἱ ἐπα-νηλημμένες προσπάθειες τοῦ Ηλία νὰ τὴν ἐπαναφέ-ρῃ στὴ νομιμότητα ἀπέβησαν ἀκαρπες, γι’ αὐτὸ καὶ ζητᾶ διαζύγιο. Εἶχαν ἤδη προηγηθῆ τρεῖς “τοπικοὶ χωρισμοὶ” ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ προηγούμενου ἀρχιε-ρέα. Ἡ Αικατερίνη ἀνακρινόμενη δὲν ἀρνήθηκε τίπο-τε ἀπὸ τὰ παραπάνω, τόνισε ὅτι “ἠσθάνετο κλίον” πρὸς τὸν Ἀθανάσιον Γ., που τῆς ἐξασφάλιζε μὴ ἀ-νετὴ ζωὴ, καὶ ἰσχυρίσθηκε ὅτι ὁ μὲν κύριός της τὴν πάντρεψε με τὸν Ηλία γιὰ νὰ “ἀταλλαγῆ τῆς ἐπιβα-

230. Κώδικας 1864-1889, α. 11, 12 καὶ 188, ἀντίστοιχα.

231. Ο.π., α. 12-13 καὶ 37, ἀντίστοιχα.

Διαζύγιο (“ἐκκλησιαστικὸν τῆς διαζεύξεως γράμμα”), 1866.

ρινούσης αὐτὸν ἠθικῆς κατακρίσεως τῆς κοινῆς", ο δε Ηλίας τὴ δέχθητε ὡς αἰνῆτό του μόνο χάρι στις 40 λίρες που του πρόσφερε ο Αθανάσιος.

Ο μητροπολίτης, ἂν καὶ ἔδλεπε τὸ μάταιο τῆς προσπάθειάς, ἐπιχείρησε νὰ μετατείσει τὴ γυναικα "καταδείξας τὴν ἀδυσσοῦν τῆς ἀνομίας εἰς ἣν αὐτὴ κατεβιβάζετο καὶ τὸ μέγεθος τοῦ ἐγκλήματος ἄπερ διέπραττε". Ἐπειδὴ ὁμως αὐτὴ ἦταν ἀνένδοτη, τὸ δικαστήριον ὑπολόγιζοντας "τὸ κοινωνικὸν σκάνδαλον ἄπερ παρείχε τῇ κοινῆν ἢ διασωρῆ τῆς γυναικός" καὶ θέλοντας νὰ προλάβει "τὴν παράπτωσιν τοῦ ἀνδρός εἰς ἀμαρτίαν... ἐνδεχομένην διὰ τὴν νεάζουσαν καὶ σφραγῶσαν αὐτοῦ ἡλικίαν... ἐνέκρινε τὴν διάξειν τοῦ ἀνδρουλίου τοῦτου...". Ἡ Αἰκατερίνη τιμωρεῖται ἀπὸ τὸ δικαστήριον με τὴν ἀπώλεια τῆς προίκας τῆς καὶ ἀπὸ τὸν μητροπολίτη με τὴν ποινὴν τοῦ "ἐξωκκλησιασμοῦ, μεχρὸ συναισθησεως τοῦ διαπραχθέντος ἐγκλήματος". Δὲ γινώσκουμε ἂν ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς κοινωνικῆς κατακραυγῆς ἢ πραγματικῆς ἀγάτης που ἀντέξε στο χρόνο καὶ τις δοκιμασί- ες, πάντως μετὰ ἀπὸ πολλὰ χρόνια, τὸ 1889, σὲ πρακτικὸν τοῦ Κώδικα συναντοῦμε τὴν Αἰκατερίνη, χήρα πια τοῦ πρώην εραστή τῆς με πέντε παιδιὰ²³².

Τα ἀνωτέρω εἶναι ἐνδεικτικὰ τοῦ τρόπου με τὸν ὁποῖο ἡ Ἐκκλησία ἀντιμετώπιζε τέτοια θέματα. Πά- γλα παράδοσή τῆς ἦταν ἡ ταπεινὴ τῆς συμπεριφορῆς. Ἐξ ὧν καὶ οἱ συνεχεῖς "τοπικοὶ χωρισμοί", ἀκόμη καὶ σὲ περιπτώσεις συναινετικῶν αἰτημάτων ἢ καὶ σὲ ὑ- ποθέσεις σκανδαλώδεις, ὅπως αὐτές που προαναφέ- ραμε. Τὴν ἀτελέσφορῆ, ὅπως φαίνεται, ἐπιμονὴ τῆς Ἐκκλησίας στοὺς τοπικοὺς χωρισμοὺς μᾶλλον δὲν ἔμποροῦσε νὰ κατανοῆσει ἡ κοινὴ γνώμη.

Ο Πραδινὸς σατιρικός ποιητὴς Αντρίκος Βέττας, κατ'ἐργάτης στὴν Καβάλα, τὴ διαζωμοῦει. Ἀφοῦ ἐ- ξιστορεῖ με τοὺς στίχους του μιὰ περίπτωσιν "καρ- αμινάτης" μοικείας, μᾶλλον πραγματικῆ, καταλήγει:

"Ἐφθασε καὶ ἀναφορὰ
προσκαλοῦντε τὴν κισρὰ
ὁ Δεσπότης τὴν ξετάζει
καὶ ὁ ἄντρας τῆς στενάζει...
Ἄνδρα ἠθέλα καὶ γῶ
νὰ ποῦ πέτιχα ἐδῶ,
πῆρα γέρον στὸ πλενρὸ μου,
δῶσε τὸ χωριστικὸ μου.
Κι ὁ δεσπότης ἐκπλαγείς
δίδει τόπον τῆς ὀργῆς,
ἑπτὰ χρόνια ὀρισμός,
τοπικός σας χωρισμός!"²³³.

Ποῦ ἐνκολότερα ἀποφάσιζε τὸ ἐκκλησιαστικὸ δι- καστήριον νὰ λύσει μιὰ μητροτεία. Δὲν ἔχουμε ὄρει πε- ρίπτωσιν ἀρνησης, ἀκόμη καὶ ὅταν ἐναντιωνόταν ἡ ἄλλη πλευρὰ. Κι ὁμως, σύμφωνα με τὸ ἐπίσημο δί- καιο τῆς Ἐκκλησίας, γιὰ τὴ λύση τῆς ἱερολογημένης μητροτείας ἰσχυαν οἱ ἰδίεσ ἀκριδῶς προϋποθέσεις που ἰσχυαν καὶ γιὰ τὴ λύση τοῦ γάμου²³⁴. Ἡ διαφορετι- κή, πῶ "γάλαρη" καὶ πῶ ρεαλιστικῆ ἀντιμετώπιση ὑποθέτομε πως οφείλεται στο ἐξῆς. Ὡς πρὸς τὴ μητροτεία, εἶχε ἐπικρατήσει σὲ πολλὰ μέρη ἓνα ἀγα- φο λαϊκὸ - εθιμικὸ δίκαιο, σύμφωνα με τὸ ὁποῖο ο ἀρραδῶνας ἦταν μιὰ ἀπλή συμφωνία, που λινόταν εἴτε συναινετικὰ εἴτε με τὴν ἀποχώρησιν τῆς μίας πλευρῆς. Βλέπομε ἕλγ, τὸ 1864 τὸν Νικόλαο Ἀγγέ- λου καὶ τὴν Ελισάβετ Μαυραμάτου νὰ διμῶνουν ἐ-

232 Ο.π., σ 197-198 καὶ 364, ἀντίστοιχα.

233. Βέττα, Σένη τὰ λέγω πεθερὰ γὰ νὰ τ' ἀκούῃ ἡ νιφη, σ 46-47.

234. Λάμπρου, "Λύση μητροτείας", σ 72.

Ἀποψη τῆς Παναγίας στα τέλη τοῦ 19ου αἰῶνα, ἀπὸ carte postale τοῦ 1894 (Γ.Α.Κ. - Ἀρχεῖα Ν. Καβάλας)

Όψη της Παναγίας στις αρχές της δεκαετίας του 1920, μετά από κατεδάφιση του σχολείου και πριν την κατασκευή του λιμανιού (Γ.Α.Κ. -Αρχαία Ν. Καβάλας).

νώπιον του ιερέα και των προκρίτων ότι “διέλιψαν ευχαρίστως... τόν πρό τεσσάρων ἐτῶν ἀρρεβῶνα των, λαβόντες ἀμφότεροι τὰ ὅσα ἔδοσαν”²³⁵.

Δε γνωρίζουμε τι ίσχυε παραδοσιακά στην Καβάλα. Το βέβαιο είναι ότι οι έποικοι από διαφορετικές περιοχές μετέφεραν στη νέα πατρίδα τους τις ιδιαίτερες παραδόσεις τους, με αποτέλεσμα να συνυπάρχουν στην αρχή διαφορετικά ήθη και πρακτικές. Παρατηρούμε λ.χ. άλλες μνηστείες να ιερολογούνται από την Εκκλησία, σε άλλες να παρίσταται απλώς ο ιερέας ως μάρτυς και άλλες να συνάπτονται ερήμην του. Αλλού να υπάρχει προξενητής, αλλού όχι. Βλέπουμε επίσης ότι τα προικοσύμφωνα έχουν, μέχρι περίπου το 1880, ποικίλες μορφές, μολονότι συντάσσονται από τα ίδια πρόσωπα. Ακόμη σ' άλλες περιπτώσεις η μνηστεία δεν παρατείνεται πέραν του ενός έτους, όπως συνιστούσε η Εκκλησία, σ' άλλες όμως το ξεπερνά κατά πολύ, όπως στο παραπάνω παράδειγμα, χωρίς ωστόσο αυτό να σημαίνει πάντα και την αυτοδίκαιη λύση της, όπως όριζε η Εκκλησία για τις μνηστείες που συμπλήρωναν διετία.

Αυτή η συνύπαρξη εκκλησιαστικού και εθιμικού δικαίου (ή δικαίων) στα θέματα της μνηστείας επηρέαζε και την πρακτική του εδώ εκκλησιαστικού δικαστηρίου. Έτσι, ακόμη κι αν ο αρραβώνας γινόταν διά ιερολογίας, ακούσαν διαπιστώσεις του τύπου: “ή αρχική τῶν μεμνηστευμένων ψυχρότης βαθμηδόν ηὔξησεν” κ.ά. και δηλώσεις όπως “πάντοτε ἀπέχθειαν ἠσθάνετο διά τόν μνηστήρα της” κ.ά. για να λυθεί η μνηστεία.

Αξίζει στο σημείο αυτό να αναφέρουμε κάτι σχετικό με το θέμα της ενότητας: Από τις σωζόμενες

πράξεις του Εκκλησιαστικού Δικαστηρίου της Καβάλας διαπιστώνουμε ότι μετά τα μέσα του 19ου αιώνα η κοινωνία της πόλης αρχίζει να αντιμετωπίζει τα ζητήματα “τιμής” ή “ηθικής τάξης”, με αρκετά μεγάλη ανεκτικότητα, σε ορισμένες μάλιστα περιπτώσεις και με κάποια αδιαφορία (λ.χ. πολλοί αρνούνται να καταθέσουν ως μάρτυρες σε υποθέσεις ηθικών παρεκτροπών).

Ενδεικτικό των αντιλήψεων είναι ότι οι κοπέλες που αποφάσισαν να διαλύσουν μια μνηστεία, συνάπτον αργότερα νέον αρραβώνα. Αυτό δείχνει πως μια τέτοια ενέργεια δεν αποτελούσε γι' αυτές αιτία κοινωνικής κατακραυγής. Ακόμη και στη νέα που δεν ήταν αγνή (αλλά “έφθαρμένη καί άπάρθενος”) αναγνωρίζεται συνήθως το δικαίωμα της συγγνώμης. Πολύ δυσκολότερα όμως στην περίπτωση της μοιχείας, η οποία, αν και δεν θεωρούνταν αυτομάτως αιτία διαζυγίου, αποτελούσε για τη γυναίκα στίγμα σχεδόν ανεξίτηλο. Απαξιωτικοί χαρακτηρισμοί (των εκκλησιαστικών αρχών) συνοδεύουν τη μοιχαλίδα και την πράξη της: “άνηθικος καί άσεληγής”, “έμίανε τήν κοίτην της”, “εύρίσκειται έν τή όδῳ τής διαφθοράς, έξακολουθητικῶς μοιχευομένη” κ.ά. Σε ορισμένες περιπτώσεις φαίνεται πως η αιτία του σκανδάλου δεν χωρούσε πια στην Καβάλα. Εκτός και αν μπορούσε να αποκατασταθεί κατά κάποιο τρόπο η ηθική τάξη, αν λ.χ. μετά το διαζύγιο η γυναίκα παντρευόταν τον εραστή της. Πάντως εγκλήματα τιμής δε μαρτυρούνται στην Καβάλα, αν και οι αιτίες δεν έλεπαν”²³⁶.

236. Ερωτικές σχέσεις Ελληνίδων με Τούρκους δεν αναφέρονται σε αρχαικές πηγές της Καβάλας. Υποθέτουμε ότι τέτοιες σχέσεις δύσκολα μπορούσαν να γίνουν ανεκτές. Στις αρχές του 20ού αιώνα οι Έλληνες του Πραβίου διαπόμπευαν πάνω σε γαίδαρο μια μοιχαλίδα, ερωμένη Τούρκου.

235. Κώδικας 1864-1889, α. 24.

3.6.3. Τα γηρατειά, ο θάνατος και η διαθήκη

Την εποχή που ιστορούμε για λίγους έγραφε η μοίρα να φτάσουν στα γεράματα. Ο θάνατος παραδοξούσε συνήθως πιο νωρίς. Και ήταν πιο αποτρόπαιος, όταν έκοβε το νήμα της ζωής στα πρώτα δήματά της ή στα ωραιότερα χρόνια της. “Η πλάξ αυτή καλύπτει άθος άρπιας μαρανθίν, νεάνιδα, παρθένον είκοσιδιετή, την Φραντζεσκουλάν Μ. Φοσκόλου εκ Σμύρνης, άποθανούσαν την 1ην Νοεμβρίου 1852”. Και στα γαλλικά “Τελευταία μαρτυρία αγάπης απ’ την οικογένεια της που θρηνεί...”. Η μαρμάρινη αυτή επιτύμβια πλάκα είναι το μόνο επιτάφιο μνημείο, από εκείνα τα χρόνια, που απαθανατίζει τον αβάσταχτο πόνο για την απώλεια του παιδιού²³⁷. Γεγονός όχι σπάνιο στις παλιές κοινωνίες, τις ανήμπορες απέναντι στην αρρώστια

“Ο θάνατος είναι ζωή, χαράς τοίς πεθαμένους και η ζωή ναί θάνατος γιά τοίς χαροκαημένους. Δέξου γλυκό καμάρι μοι, τό ίστερον φίλι μου, αχ! να μπορούσες να παίζεις μαζί και την ψυχή μου”.

Η μοίρα θέλησε για τον ποιητή Ι. Κωνσταντινίδη να διαβάσει πολλές φορές τέτοιους απαρακτικούς στίχους του πάνω στον τάφο των αγαπημένων των: της πρώτης γυναίκας του, που την έχασε από φυματίωση στα

237. Η πλάκα βρίσκεται στην Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων της πόλης μας.

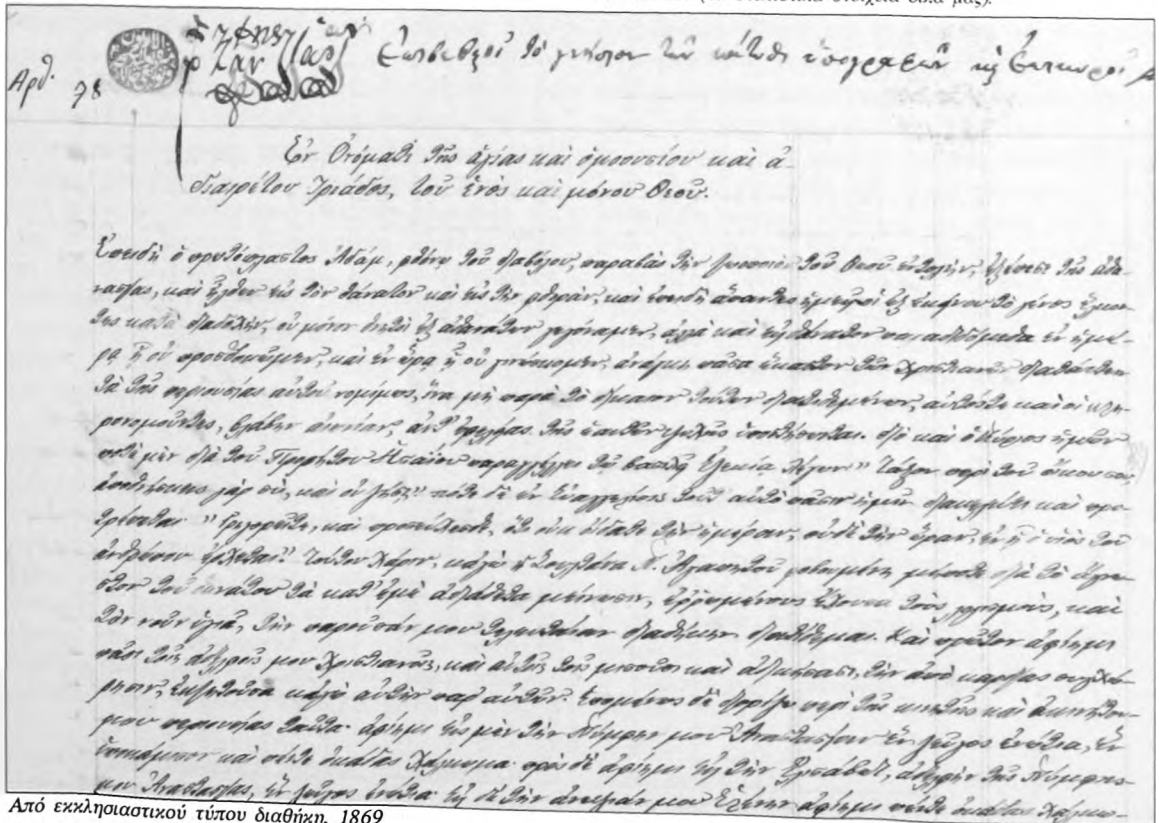
20 χρόνια της, και των πέντε (από τα οκτώ) μικρών παιδιών του²³⁸.

Μια ιδέα για τη θνησιμότητα κατά την εποχή αυτή μπορούμε να πάρουμε από πληροφορίες διάσπαρτες στους κώδικες της ελληνικής κοινότητας. Σαφέστερη εικόνα μας δίνουν τα “Βιβλία Θανάτων” της εκκλησίας της Παναγίας, που όμως διατηρούνται από το 1921. Από τους 148 θανάτους που καταγράφονται στην ενορία της Παναγίας το 1921, οι 39 σημειώνονται σε ηλικία μικρότερη των 2 ετών (ποσοστό πάνω από 26%), οι 72 σε ηλικίες 2-50 ετών (48,5%), οι 28 σε ηλικίες 50-70 ετών (19%) και μόνον οι 9 σε ηλικία μεγαλύτερη των 70 ετών (ποσοστό 6%)! Θνησιμότητα μεγαλύτερη ακόμη και από τη βρεφική - παιδική, παρουσιάζουν οι γυναίκες κατά την ηλικία της τεκνοποίησης. Πάνω από 35% των γυναικών πεθαίνουν μεταξύ 18-40 χρόνων! Ο μέσος όρος ζωής, όπως εξάγεται από τις 148 αυτές περιπτώσεις, ήταν 31 έτη! (35 έτη το 1926, 42 το 1933...)²³⁹.

Όσο ο άνθρωπος βαδίζει στο τέλος της ζωής του, τόσο συμφιλιώνεται με την ιδέα του ανατόφενικτου και προετοιμάζεται γ’ αυτό. Θέλει να εξασφαλίσει τη συγχώρεση για κάθε ανθρώπινη αμαρτία του: με τη δική του συγγνώμη προς τους άλλους, με εξομολόγηση, ελεημο-

238. Χιόνη. Ο ποιητής Ιωάννης Κωνσταντινίδης... σ. 36, 39-40, 46, 75, 281.

239. Από το αρχείο της Ι. Μητρόπολης Φιλιππων, Νεαπόλεως και Θάσου (τα στατιστικά στοιχεία δικά μας).

Από εκκλησιαστικού τύπου διαθήκη, 1869

σίνες και ευεργεσίες. Ζητά επίσης από τους ζωντανούς να μην παραλείψουν το χρέος τους απέναντί του: το θρήνο, την κηδεία, τα μνημόσυνα. Μόνο έτσι η ψυχή του θα είναι χαρήμα στον άλλο κόσμο. Διαβάζουμε στη διαθήκη της Σουλτάνας Αγαπιτού (1869): "Και πρώτον αφήνι πάσα τοις αδελφοίς μου χριστιανοίς και αι τοις τοις μισοίς και άδικήσας, την από καρδιάς συγχώρησιν, έζητοίσα καγω αυτήν παρ' αϊτών". Η Σταμάτα Πατριών (1874) ζητεί από τα θετά παιδιά της "από τε επέλθη η άφεικτος τέλειτη, να τελώσιν δι' ίδιων έξόδων την κηδείαν και τα λοιπά υπό της εκκλησίας νενομαμένα μνημόσυνα". Και η Αφροδίτη Πολίτου (1876) δεσμεύει τα ανήλικα της να κάνουν "μετά τόν θάνατόν της τά κατά δύναμίν των μνημόσυνά της και τοις προσδοκασμένοις κηροίς της όρθοδοξου ήμίων εκκλησίας"²⁴⁰.

Η διαθήκη αποτελούσε βασικό μέλημα του ανθρώπου. Μ' αυτήν εκλήρωνε τις όποιες εν ζωή υποχρεώσεις του, ρύθμιζε τις εκκρεμότητές του και φρόντιζε να μην "ανακύψουν φιλονικίες και έριδες" μετά το θάνατό του. Μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα οι διαθήκες έχουν ποικίλες μορφές, πιθανόν αυτές που είχαν παγλωθεί στον τόπο προέλευσης του καθενός ή του συντάκτη τους. Από τότε έχουν την τυπική μορφή συμβολαιογραφικού κειμένου.

Προηγείται το πρακτικό: "Σήμερον τη 27η Αυγούστου του έτους 1906... κατά πρόσκλησιν της κ. Αϊκατερίνης Σωτηρίου, τό γένος Στεργίου Μπαχτσιαδαντζή, υπηκόου όθωμανής, κατοίκου Καβάλλας και τά οικιακά επαγγελομένης... μετέδην εις την έν τη συνοκία Μαχαλά της ένορίας της Κοιμήσεως της Θεοτόκου κειμένην οικίαν της και εύρον αυτήν καθημένην... επί παρουσία και των κάτωθι ύποφαινομένων και επί τοιύτω υπό αυτής προσκληθέντων μαρτύρων κ.κ. Δημ. Φέσσα, Χρήστου Βλαχογιάννη, Χρήστου Τσιάτα, Μιχαήλ Γοργία, έμπόρων, Κων/νου Θεοδώρου, ίταλλήλου, Νικ. Γεωργιάδου, ώρολόγοποιού και Δημ. Δημητριάδου, κατνεργάτου, άπάντων υπηκόων όθωμανών, κατοίκων Καβάλλας... Ηρώτιστα δέ αυτήν... μοί άπρήτησεν δέ τά έξής, άτινα και άντιγράφω..."²⁴¹.

Ακολουθεί το κείμενο της διαθήκης. Η έκταση του εξαρτάται από το είδος και το πλήθος των κληροδοτούμενων πραγμάτων, τον τρόπο καταγραφής τους, αναλυτικό ή συγκεντρωτικό, και τον αριθμό των κληρονόμων. Αναλυτικά καταγράφονται τα ακίνητα (συνήθως αναφέρεται η θέση, τα γειτονικά ακίνητα, το εμβαδόν, η αξία τους κ.λπ.), τα μετρητά, τα ομόλογα, κάποτε και τα κοσμήματα. Μια σχετικά συνοπτική διαθήκη (όπως αυτή της Σεμιφρούδας, γήρας Μαυρουδής Μπτολάρη, το γένος Μίστσιου, 1905) έχει την ε-

ξής μορφή: "Ι. Γενικόν κληρονόμον μου επί πάσις της κινητής και άκινήτου περιουσίας μου έγκαθιστώ την άντεπάνδρον θυγατέρα μου Ελισάβετ, εις ήν κληροδοτώ: α) τό άναλογούν μοι μερίδιον κληρονομικώ δικαίωματι, εκ του έν Κιουτσούκ Ορμιάν κειμένου χαγιατίου, συνορεινός... β) τό κληρονομικώ δικαίωματι άναλογούν μοι μερίδιον εκ της ένταίθα και έν τη συνοκία Μαχαλά κειμένης οικίας, συνορεινούσης άφ' ενός μέν μέ οικίαν Γαρουφαλιάς Νικολάου Πουλίδου... γ) άπαντα τά εύρεθηρόμενα σκεύη και έπιπλα της οικίας μου. 2) Είς τάς δύο θυγατέρας μου Μαγδαληνήν, χήραν Δημητρίου Βασιλειάδου, και Σουλτάναν Αναστασίου Πατρίζη, έπειδή τάς έχω προκοδοτήση ήδη τό κατά δύναμιν, κληροδοτώ εις έκαστέραν άφ' άταξ άνά μίαν λίραν..."²⁴².

Στη συνέχεια ο διαθέτης ορίζει εκτελεστή (ή εκτελεστές) της διαθήκης, τον οποίο παρακαλεί να φροντίσει "περί της άκριβοΐς και άνέλλιπτους έκτελέσεως" της επιθυμίας του: "Αυτή είναι η τελευταία και οριστική μου θέλησις και επιθυμώ να έκτελεσθή κατά γράμμα και άνέλλιπτως. Έκτελεστήν δέ της παρούσης Διαθήκης μου διορίζω τόν κύριον Θεόδωρον Δ. Φέσσα, κάτοικον Καβάλλας, χριστιανόν όρθόδοξον, υπήκοον όθωμανόν, γραμματέα τό επάγγελμα" (από διαθήκη του Νικολάου Αγαπιτού, 1897)²⁴³.

Οι διαθήκες δεν αποτελούν απλώς πράξεις διανομής περιουσίας. Είναι και πράξεις ανταπόδοσης, μέσα από τις οποίες αποκαλύπτεται όλο το φάσμα των ανθρώπινων σχέσεων και αισθημάτων. Με τη διαθήκη ο άνθρωπος τιμά την αγάπη, τιμωρεί την αδιαφορία, εκφράζει την ευγνωμοσύνη ή τη δυσαρέσκεια προς τους συγγενείς του. Μπορούμε έτσι να δούμε ότι η στοργή και η μέριμνα για τους απόμαχους της ζωής συχνά εκτιμάται και μετρά περισσότερο από κάθε άλλη γονεϊκή, αδελφική κ.ά. σχέση. Λ.χ. ο Ιωάννης Σ., ράφτης, κάτοικος Μαχαλά, παραμερίζοντας ούζυγο, παιδιά και λοιπούς συγγενείς κληροδοτεί το μεγαλύτερο μέρος της περιουσίας του στον ανεψιό του Απόστολο Σιώτα, "καθότι ούτος έμερίμνησε περί γηροκομησησεως και συντηρησεώς του επί δεκαετιαν όλόκληρον και επέτεινα" (1897). Η γερόντισσα Βασιλική Αναστασίου Τ., πιζραμένη από τον αδελφό της Ιωάννη, "διότι έν τη παρατεταμένη άσθενεία της μεγάλην αδιαφορία επέδειξατο", του αφήνει μόνο μία λίρα, ενώ καταλείπει το σπίτι της στην Παναγία και όλη τη λοιπή περιουσία της στον από 12ετίας θετό γιο της Χρήστο Α. Συμεωνίδη, επειδή "έμεινε πολύ εύχαριστημένη διά τάς πρόσ αυτήν ύλικάς και ήθικάς περιποιήσεις του" (1900)²⁴⁴.

Κάποιες φορές οι διαθήκες ξεφεύγουν από τις τυ-

240. Κώδικας 1864-1889, α. 104, 140, 168, αντίστοιχα.

241. Κώδικας Διαθηκών 1896-1913, α. 149.

242. Ο.π., α. 125-126.

243. Ο.π., α. 22.

244. Ο.π., 24, 46.

πικές διατυπώσεις και αποκαλύπτουν (όσο επιτρέπεται) και τρυφερές ανθρώπινες σχέσεις. Π.χ. το 1868 ο Γεώργιος Ν. Πολίτης κληροδοτεί όλη την περιουσία του στη σύζυγό του Αφροδίτη, “διότι συνέζησε μετ’ αὐτῆς τριάκοντα περίπου ἔτη εὐχάριστον ζωὴν”, προσθέτοντας ότι “κανεῖς τῶν ἀδελφῶν καί συγγενῶν του δὲν ἔχει νὰ τὴν ἐνοχλήσῃ εἰς τὸ παραμικρόν”²⁴⁵. Στην συγκεκριμένη περίπτωση η ανθρώπινη αγάπη προλαμβάνει και αποτρέπει την εφαρμογή του θρησκευτικού νόμου. Σύμφωνα μ’ αυτόν, όταν ένα ζευγάρι δεν είχε αποκτήσει παιδιά, τα περιουσιακά στοιχεία του πρώτου θανόντος δε μεταδιβάζονταν στον ή στην εν ζωή σύζυγο, αλλά επιστρέφονταν στους συγγενείς του, εκτός κι αν είχε προηγηθεί διαθήκη, όπως εδώ.

Για όσους δεν είχαν παιδιά να τους γηροκομήσουν, η ανασφάλεια των γηρατειών και της αρρώστιας ήταν ακόμη μεγαλύτερη. Το ίδιο και η αγωνία τους να εξασφαλίσουν “καλά στερνά”. Όσοι ήταν ιδιοκτήτες ακινήτων συνήθως τα παραχωρούσαν εν ζωή ή μετά θάνατον σε συγγενείς, υπό τον όρο της γηροκόμησης. Στις περιπτώσεις αυτές οι εκκλησιαστικές αρχές (ο μητροπολίτης ή ο αρχιερατικός επίτροπος) συνέτασσαν ένα συνυποσχετικό έγγραφο, όπου αναφέρονταν αναλυτικά οι υποχρεώσεις των δύο πλευρών και οι λοιποί όροι της συμφωνίας, την εκπλήρωση των οποίων εγγυώταν οι μάρτυρες. Π.χ. το 1876 η Αφροδίτη, που συναντήσαμε παραπάνω, χήρα πια του Γ. Πολίτη, παραχωρεί “τὸ ἡμῆσι ὀσπῆτιόν της” στην ανεψιά της Βασιλική και στο μέλλοντα γαμπρό της, Πέτρο Αντωνίου, υπό τον όρο “ὅπως διατηρήσωσι καὶ περιθάλψωσι αὐτὴν κατὰ τὴν δυνάμιν των ὡς γνησία μήτηρ των μέχρι το τέλος τῆς ζωῆς της”, χωρίς να έχουν “τὴν ἄδεια νὰ τὴν ἐκβάλωσι ἔξω τῆς οἰκίας των”. Και η ίδια όμως “δὲν ἔχει οὐδὲν δικαίωμα νὰ καταταράττῃ αὐτοὺς ἢ νὰ τοὺς ἀποκάμῃ ἀποσυναγωγος τῆς οἰκίας των” ούτε “νὰ κάμῃ τὴν παρατήρησιν τὰ πρὸς ζωοτροφίαν (=διατροφή) των”. Σε περίπτωση που τα ανήψια της θελήσουν να μετοικήσουν, η Αφροδίτη έχει το δικαίωμα να δώσει το σπίτι “εἰς τὸ ἐνοίκιον πρὸς διατήρησίν της”²⁴⁶.

Το ίδιο και η Σταμάτα Ι. Πατρικίου δωρίζει μετά θάνατον στη θετή θυγατέρα της Φωτεινή και στο γαμπρό της Απόστολο Δημητρίου τὸ μισό σπίτι της, με το δεσμευτικό όρο “ὅπως διατρέψωσιν αὐτὴν ἐφ’ ὅρου ζωῆς καὶ χορηγῶσι πάντα τὰ λοιπὰ ἀναγκαῖα καὶ χρειώδη καὶ πληρῶσωσι τὸ πρὸς τὴν Πανταζούδα χρῆός της... καὶ περιποιῶνται αὐτὴν καὶ περιθάλπωσι καθ’ ἣν περίπτωσιν ἤθελε καταβάλλει αὐτὴν ἀσθένειά

της”. Ορίζει επίσης ότι σε περίπτωση φιλονικίας δεν έχουν το δικαίωμα να τη δγάλουν από το σπίτι, αλλά υποχρεώνονται να της παραχωρήσουν ένα ιδιαίτερο δωμάτιο εντός του σπιτιού και μηνιαία σύνταξη 100 γροσίων (1874)²⁴⁷.

3.6.4. Οι υιοθεσίες και η πρόνοια για τα άπορα και τα ορφανά

Ο μελετητής των κωδίκων της Ελληνικής Κοινότητας εκπλήσεται από το πλήθος των παιδιών που μεγάλωναν έξω από τους κόλπους της φυσικής τους οικογένειας. Η ορφάνια και η ανέχεια (και πολύ λιγότερο οι εξωσυζυγικές σχέσεις) οδηγούσαν πολλά από αυτά σε θετές οικογένειες. Τα περισσότερα ήταν παιδιά από γειτονικές αγροτικές περιοχές και από τη Θάσο²⁴⁸.

Η διαδικασία της υιοθεσίας ήταν πολύ απλή. Οι πλησιέστεροι συγγενείς του παιδιού δήλωναν εγγράφως ότι το παραχωρούν στους θετούς γονείς και παραιτούνται από κάθε γονεϊκό δικαίωμα επ’ αυτού. Π.χ. “*Ἡ ὑποφαινόμενη Μαρία ἐκ Θάσου, ἐκ τοῦ χωρίου Καζαβίτι, μήτηρ τοῦ ἔξαετοῦς τέκνου μου Στυλιανοῦ, μὴ δυναμένη νὰ διαθρέψω αὐτὸ ὡς χήρα καὶ εἰς τὸ ἄκρον ἐνδείης, χαρίζω αὐτὸ σήμερον πρὸς τὸν ἀόμματον Δημήτριον Ε., ἵνα τὸ υἱοθετήσῃ καὶ τὸ ἀναθρέψῃ ὡς ἴδιόν του τέκνον...*” (1874). Ο θετός γονιός από την άλλη υπόσχεται εγγράφως ότι αναλαμβάνει όλα τα γονεϊκά καθήκοντα. Π.χ. ο Κυριακός Δ. παραλαμβάνοντας τον ορφανό Αντώνιο Ι., 5 ετών, από τους θείους του, δηλώνει: “...υἱοθετῶ αὐτόν καὶ θεωρῶ τοῦ λοιποῦ γνήσιον καὶ κανονικὸ κληρονόμον μου, φροντίζων περὶ τῆς ἀναπτύξεως καὶ μορφώσεως αὐτοῦ καὶ ἐκπληρῶν πρὸς αὐτόν ἅπαντα τὰ πατρικά καθήκοντα, μὴ δυνάμενος κατ’ οὐδένα τρόπον ὅπως ἀποκληρώσω αὐτόν” (1882)²⁴⁹.

Τα δύο έγγραφα, το πρώτο του φυσικού γονιού (ή των συγγενών του) και το δεύτερο του θετού, υπογράφονται και από τους παρευρισκόμενους μάρτυρες, επικυρώνονται από το μητροπολίτη ή τον αρχιερατικό του επίτροπο στην Καβάλα και καταχωρίζονται στον κώδικα της κοινότητας. Η παράδοση του παιδιού πρέπει να γινόταν στην εκκλησία ή στη Μητρόπολη, αν κρίνουμε από τη φράση “*παραλαμβάνω τόν... ἐκ τῆς εἰκόνας τοῦ Χριστοῦ*”. Τα υιοθετημένα παιδιά, όπως επιβεβαιώνεται από τους κώδικες, διατηρούσαν το όνομα του φυσικού τους πατέρα.

247. Ό.π., σ. 140.

248. Στα θέματα αυτής της ενότητας αναφέρεται η εισήγησή μας “Θάσιες (υιοθετημένα κορίτσια, ψυχοκόρες, υπηρέτριες και δευτερόγαμες γυναίκες, χήρες ή διαζευγμένες) στην Καβάλα, 1862-1913. Πτυχές της μετανάστευσης των Θασίων στα τέλη του 19ου - αρχές 20ού αιώνα” στο Δ’ Συμπόσιο Θασιακών Μελετών, Θάσος 6-9 Σεπτ. 2003 (πρακτικά υπό έκδοση).

249. Κώδικας 1864-1889, σ. 151, 260.

245. Κώδικας 1864-1889, σ. 88.

246. Ό.π., σ. 168.

Μ. Κωνσταντίνου και Α. Δημητρίου προβαίνουν σε αναλυτική καταγραφή της κινητής και ακίνητης περιουσίας των ορφανών του: "1 οίκια σινορεινείσα άνατολικά έκ του κάστρου... 1 ταψί πήτας... 2 μαγκάλια λαμαρίνα, 12 καθέλλα μεταχειρισμένα πράσινα... 2 γελέκια μεταχειρισμένα..." και όλα τα άλλα πράγματα του σπιτιού. Στη συνέχεια, "τό όσον πράγμα ειρέθη εν τώ μαγαζιώ, ήτοι 150 ταμπάνα καστανίσια, γρόσια 1.500, 345 ρεντίτες... 142 πινάρια άγρορία... 240 σαπίδια χονδρά... 105 τουβλά... τό όλον γρόσια 10.929". Ακολουθούν τα "θερεσέδια: Άχμέτ εφέντης Δημάρχος, γρόσια 1.505... Χαβοίτζ του Σαλίδη υιός, γρ. 690... Μαστρο-Γεώργης άρδανίτης... Δημητράκης άδοκάτος... Μιρτζάνης άράτης... Σοφιάλης Μεμέτης... Ηλίας έδραϊός... φαναρτζής του Βονιγαρίδη... Πικιόλης ιατρός... Χαμάλης γίφτος... Μαχμούτ εφφέντης του Ήμαρέτ... Χασάν εφφέντης καμτοίρης... γρόσια 13.231".

Κατόπιν συνέρχονται οι δημογέροντες και ο αρχιερατικός επίτροπος και αποφασίζουν: Διαχειριστής της περιουσίας ορίζεται ο Απόστολος Σιώτας, ο οποίος υποχρεούται να "δώση χρεωστική των 10.929 γροσίων σίν τώ τόκω αυτών 12%, νά πληρώνη ένοίκιον του μαγαζίου 20 όθωμ. λίρας κατ' έτος... νά πληρώνη εις τά όρφανά πρός διατήρησίν των ως έξής: ένοίκιον... τόκος... διά τροφήν και πληρωκά... ήτοι κατά μήνα θά μετρά γρόσια τετρακόσια...". Ο ίδιος υποχρεούται να συγκεντρώσει τα θερεσέδια: "...έκ των θερεσεδίων... όσα συναχθώσι... άφού άφαιρεθώσι τό χρέος... και τά έξοδα θανάς, ιατρών και φαρμακοποιών, τό υπόλοιπον θά προστίθεται εις τό κεφάλαιον των όρφανών". Κηδεμόνας των όρφανών διορίστηκε από τη Μητρόπολη ο Μιχαήλ Κωνσταντίνου²⁵⁴.

3.6.5. Το Κοινοτικό Δικαστήριο: υλικές διαφορές και περιουσιακά

Στη δικαιοδοσία της κοινότητας υπάγονται, όπως ήδη αναφέραμε, και οι δικαιοπρακτικές σχέσεις των μελών της. Όλες οι περί υλικών πραγμάτων ιδιωτικές συμβάσεις (πωλητήρια, εξοφλητικά, συμφωνητικά κ.λπ.) συντάσσονται και ισχύουν υπό την εγγύηση της Κοινότητας.

Τα κάθε είδους συμβόλαια, που αποτελούν κατά βάση εφαρμογές του βυζαντινορωμαϊκού δικαίου, εκφράζουν το πνεύμα απλότητας και εμπιστοσύνης που διέπει τις τότε συναλλακτικές σχέσεις, με την εφαρμογή της γενικής ρήτηρας της καλής πίστης. Σ' αυτά περιγράφονται αναλυτικά και με ακρίβεια οι όροι της συμφωνίας και οι υποχρεώσεις των συναλλασσομένων, την εκ πλήρωση των οποίων εγγυώνται οι μάρτυρες²⁵⁵.

254. Ό.π., σ. 298-301.

255. *Περί των κάθε είδους συμβολαίων*, Δ. Τσιάντα, Οι αγοραπωλησίες ακινήτων στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα, Αθήνα 1992, σ. 21-27 (στον πρόλογο του Ν.Ι. Πανταζόπουλου), 81-98.

Διαβάζουμε λ.χ. σε "παραχωρητήριο έγγραφο" του 1887: "Ο κάτωθεν υπογραφόμενος... δηλοποιώ διά του παρόντος ιδιωτικού μου έγγραφου, ισχύοντος ως νά έγένητο επί δημοσίας πινός άρχής... ότι... (αναφέρονται αναλυτικά και αιτιολογημένα το ποσό και τα πράγματα που παραχωρούνται). Προς πίστωσην δέ της άληθείας συνετάχθη τό παρόν μου παραχωρητήριον ιδιοτικόν έγγραφον... και υπογραφέν παρ' έμού ένώπιον των υποφενομένων άξιολίστων μαρτύρων και επικυρωμένον παρά της Σεβαστής Δημογεροντίας της πόλεως Καβάλλας και του αρχιερατικού επιτροπου...".

Επίσης σε "πωλητήριο έγγραφο" του 1888: "Διά του παρόντος ένγράφου πουλητηρίου δοιλοποιώ ό υποφενομένος... ότι έποιήθη εις την αδελφήν μου... τά άναλογούντα μοι δένδρα... διά λίρας... τά όποια ενρίζονται... νά τά έχη εις την έξουσίαν της, ως ιδιόν της κτήμα, νά τά κάμη ό,τι βούλεται και θέλει, καθώς έλαβον έξ αυτής τό άνω ποσόν μέχρι όδολού... Διά έγένητο τό παρόν και υπεγράφη παρ' έμού και των συγχωριανών μου... και σφραγισθέν παρά της Μητροπόλεως και της Δημογεροντίας Καβάλλας και των υποφενομένων άξιολίστων μαρτύρων..."²⁵⁶.

Όπως φαίνεται και στα ανωτέρω ιδιωτικά έγγραφα, για τις υλικές υποθέσεις των μελών της κοινότητας αρμόδια ήταν κατά κύριο λόγο η Δημογεροντία. Το σώμα αυτό είχε πρώτα πρώτα επικυρωτική λειτουργία: Κάθε ιδιωτική συμφωνία, για να θεωρηθεί νόμιμη και έγκυρη, έπρεπε να φέρει την υπογραφή των δημογερόντων και την επικύρωση της εκκλησιαστικής αρχής.

Η Δημογεροντία είχε όμως και αρμοδιότητες λαϊκού (μη εκκλησιαστικού) δικαστηρίου, που εκδίκαζε υποθέσεις υλικών διαφορών²⁵⁷. Το κοινοτικό αυτό δικαστήριο λειτουργούσε σχεδόν πάντοτε διαμεσολαβητικά και διαιτητικά, γι' αυτό και οι αποφάσεις του γίνονταν στις πλείστες των περιπτώσεων σεβαστές. Οι αντίδικοι σινομολογούσαν εγγράφως ότι αποδέχονται την απόφαση και υπόσχονταν την τήρησή της: "Ταύτα πάντα καθυποβάλλοντες εις τά ένδιαφερόμενα μέρη... και εκτελέσαντες χρέη ειρηνοδοκείου και έρωτηθέντες άπαντες... και παραδεχθέντες την άπόφασιν ταύτην... φαίνεται δέ ή παραδοχή των σιμβολομένων των μερών έκ της καταθέσεως των υπογραφών των"²⁵⁸.

Πολλές φορές το δικαστήριο επέβαλλε και ποινική ρήτρα για να διασφαλίσει την εκτέλεση της απόφασης. Λ.χ. το 1883, αφού τροποποιεί την αρχική του απόφαση (διανομής περιουσίας), κατόπιν ατή-

256. Κώδικας 1864-1889, σ. 329 και 355, αντίστοιχα.

257. Βλ. και Κανονισμός 1899, σ. 8, Κανονισμός 1907, σ. 7.

258. Κώδικας 1864-1889, σ. 138.

ματος όλων των ενδιαφερομένων, τονίζει αυστηρά ο αυτους ότι “δέν έχουσι του λοιπού σϋδέν ν’ αντίλέξωσι” και απειλεί την πλευρά εκείνη που θα εγείρει ενστάσεις: “καταδικάζεται εις πρόστιμον πενήκοντα λιρών οθωμανικών... αίτινες θά δίδωνται εις τὰ εκπαιδευτικά καταστήματα”²⁵⁹.

Θα επιμείνουμε κάπως στην τελευταία αυτή υπόθεση, επειδή αποκαλύπτει τον τρόπο λειτουργίας του κοινοτικού δικαστηρίου, φανερώνει τη σοφή αίσθηση του δικαίου από την οποία διέπονταν οι αποφάσεις του και δίνει μια ιδέα για τη διαδικασία με την οποία καταρτιζόνταν γενικά οι περι υλικών υποθέσεων συμβάσεις και ειδικότερα οι επί ακινήτων.

Στις αρχές Μαΐου 1883 οι θυγατέρες του μακαρίτη Φώτιου Κωνοταντίνου -Βασιλική, Σταυρινή και Ευαγγελίτζα- συμφωνούν και αποφασίζουν να χωρίσουν την πατρική περιουσία τους. Για το σκοπό αυτό συσκέπτονται στις 10 Μαΐου ο αρχιερατικός επίτροπος, οι δημογέροντες και οι αντιπρόσωποι - επίτροποι των τριών αδελφών. Εκτιμούν την αξία των ακινήτων τους και χωρίζουν αυτά σε τρία κατά το δυνατόν ίσα μέρη: 1. Το μεγάλο χαγιάτι στο Καρά Ορμάν (αξίας 200 οθ. λιρών), 2. Το μικρό χαγιάτι στο Καρά Ορμάν (100 λιρών) και το σπίτι στην Παναγία (100 λιρών) και 3. Το φούρο και το 1/5 οικίας Μαρίας Καμπακούς στο “δαρούσι”, δηλ. στην Παναγία²⁶⁰ (180 λιρών). Με κλήρωση διανέμονται το πρώτο στη Βαγγελίτσα, το δεύτερο στην Σταυρινή, το τρίτο στη Βασιλική. Οι δύο πρώτες θα πληρώσουν από επτά λίρες στη Βασιλική, ώστε η διανομή να είναι απολύτως δίκαιη. Η Σταυρινή, στην οποία κληρώθηκε το σπίτι της Παναγίας, υπόσχεται να αφήσει τη Βαγγελίτσα να μένει εκεί χωρίς ενοίκιο, μέχρι την αποκατάστασή της.

Η περιουσία του μακαρίτη περιλάμβανε επίσης χρεωστικά ομόλογα (2 Ελλήνων και ενός Τούρκου), συνολικής αξίας 9.383 γροσίων και, επίσης σε ομόλογο, 1,5 στρέμμα γης στο Μπερεκετλή (Δάτο). Το δικαστήριο αποφασίζει ότι μετά την πώληση του χωραφιού το συνολικό ποσό θα μοιραστεί σε τρία ίσα μέρη.

Από τη διανομή εξαιρέθηκαν τα εξής: Ένα χρεωστικό ομόλογο αξίας 3.981 γροσίων και τα έπιπλα του σπιτιού, τα οποία ο μακαρίτης είχε υποσχεθεί στην Ευαγγελίτζα ως προίκα. Επίσης τρία χρεωστικά ομόλογα του Ν. Δημητρίου (Μήτριτζικ), συζύγου της Βασιλικής, τα οποία η Σταυρινή και η Βαγγελίτσα συμφωνούν να τα χαρίσουν στο γαμπρό τους. Εξαιρέθηκαν ακόμη “τά δύο μαξούλια καπνών (του θανόντος) και τό παρά των όρτακτζήδων του λαβείν του”,

259. *Ο.π.*, σ. 271.

260. Στην περίπτωση αυτή ο όρος “δαρός” χρησιμοποιείται για να δηλώσει την χριστιανική συνοικία της Παναγίας (βλ. κεφ. 2.3.7).

δηλ. το μέρος της σοδειάς που έπρεπε να του παραδώσουν οι επίμορτοι καλλιεργητές (ορτακτζήδες, κολίγοι) που έσπερναν τα χωράφια του. Αυτά θα χορηγήμευαν για την εξόφληση των χρεών του μακαρίτη. Αν το χρέος ήταν μεγαλύτερο, θα το εξοφλούσαν ισοποσα οι τρεις αδελφές.

Η απόφαση αυτή τροποποιήθηκε εν μέρει, με τη σύμφωνη γνώμη όλων των ενδιαφερομένων. Με τη νέα πράξη, εγκεκριμένη και επικυρωμένη και από τον μητροπολίτη, οι τρεις αδελφές κηρύσσονται τέλειες ιδιοκτήτριες των κτημάτων και πραγμάτων που τους δόθηκαν και δηλώνουν ότι δεν έχουν καμιά άλλη απαίτηση.

Στο τέλος του πρακτικού σημειώνεται ότι “ή δημογεροντία θά δώση τήν αναγκαίαν μαρτυρίαν προς έκδοσιν τών αναγκαίων χουτζετιών” (τίτλων ιδιοκτησίας) και ότι οι τρεις αδελφές θα πληρώσουν από μισή λίρα για τα σχολεία της πόλης.

Ακολουθούν η τοποχρονολογία: “έν Καβάλλα τή 10 Μαΐου 1883” (1 Ιουνίου 1883 στην έγκριση του μητροπολίτη) και οι υπογραφές: “Οί αντιπρόσωποι και επίτροποι τών όρφανών... Οί παρευρεθέντες μάρτυρες... Οί Δημογέροντες... Ο Αντιπρόσωπος του Αγίου Ξάνθης Άλέξιος Σακελλάριος έπικυρει τό γνήσιον τών υπογραφών”²⁶¹.

Η επικυρωτική παρέμβαση της οθωμανικής διοίκησης ήταν αναγκαία μόνο στις αγοραπωλησίες ή διανομές ακινήτων²⁶². Τότε η πλευρά του πωλητή ή οι αντιπρόσωποι των συμβαλλομένων ή οι δημογέροντες φροντίζουν για την έκδοση του “χοτζετιού” (τίτλου κυριότητας), ή “ταπίου” (τίτλου δικαιώματος επικαρπίας).

Ιδιαιτερότητα παρουσίαζαν οι δωρεές ακινήτων προς τα ευαγή ιδρύματα (ναούς, σχολεία, νοσοκομεία κ.ά.). Επειδή η οθωμανική νομοθεσία δεν αναγνώριζε νομικά πρόσωπα, παρά μόνο φυσικά, οι μεταγραφές έπρεπε να γίνουν, εικονικά, στο όνομα μέλους της κοινότητας. Π.χ. το 1909 ο Σπυριδών Σεκερτζής, που κληροδότησε ένα καφενείο του στην εκκλησία της Παναγίας, παραγγέλλει στον Στέφανο Πουλίδη να φροντίσει για τη μεταγραφή του καφενείου “έπ’ όνόματι εκείνου τόν όποϊον ήθελεν ύποδειξη ή νόμιμος προϊσταμένη αρχή της Έλληνικής Όρθοδόξου Κοινότητας Καβάλας”²⁶³. Επίσης το 1908, μετά το θάνατο της Μαρίας Νικολάου, που κατέλιπε διάφορα ακίνητα στην Κοινότητα (μεταξύ αυτών και μια οικία της στην εκκλησία της Παναγίας), η Αντιπροσωπεία εξετάζει το θέμα και αποφασίζει “νά γραφώσι, εί δυνατόν, άπ’ εύθείας έπ’ όνόματι της Κοινότητας, έν ένα-

261. *Κώδικας 1864-1889*, σ. 269-272.

262. *Τοιάτσα, ό.π.*, σ. 125-126.

263. *Κώδικας Διαθηκών 1896-1913*, σ. 196.

Souvenir des Balkans

13. Tribunal Turc en instance

Οθωμανικό δικαστήριο στη Μακεδονία (αρχείο Γρ. Τροφάκου, εκδ. Τροχαλία). Η προσφυγή Έλληνα σε τουρκικό δικαστήριο για ζητήματα προσωπικών σχέσεων και υλικών διαφορών (της αρμοδιότητας του εκκλησιαστικού και του κοινοτικού δικαστηρίου, αντίστοιχα) θεωρούνταν προδοσία.

φιλονιζούμενο ποσό “έλεημοσύνης χάριν εις τὰ σχολεία”²⁶⁷. Αυτό έγινε και σε άλλες παρόμοιες περιπτώσεις “πρός σωφρονισμόν καί παράδειγμα άλλων”.

Σε μία μόνο περίπτωση “αστόχησε” το κοινοτικό δικαστήριο. Περίπτωση που είναι βέβαιο ότι θα είχε συγγλόνισει τη μικρή χριστιανική κοινωνία της Παναγίας. Το Νοέμβριο του 1861 διαλύεται ο αρραβώνας της Βασιλικής Α. με το Γεώργιο Π., με ευθύνη της κοπέλας. Σύμφωνα με τους νόμους, ο πατέρας της, Αναστάσιος, υποχρεώνεται να επιστρέψει διπλά τα δώρα αρραβώνα του γαμπρού: “...καί έπειδή ο αρραβών επιστρέφεται διπλούς, ο Αναστάσιος υποχρεούται κατά τούς νόμους νά επιστρέψη εις τόν Γεώργιον Π. πάντα όσα έλαβε αρρεβ[ώνω] διά τήν θυγατέρα του Βασιλικήν διπλά καί ούτω νά έχη τήν άδειαν αρραβωνήσαι τήν θυγατέραν του μετ’ άλλου. Εάν δέ δέν τά επιστρέψη διπλά, μένει ο αρραβών ώς έγένητο εις τά ίδια”.

Ο Αναστάσιος δεν πειθαρχεί στην απόφαση της Δημογεροντίας και προσφεύγει σε οθωμανικό δικαστήριο. Αυτό ακυρώνει την κοινοτική απόφαση και εκδίδει νέα, ευνοϊκή για τον Αναστάσιο (Νοέμβρ. 1864).

Οι δημογέροντες θορυβημένοι ζητούν από τον αρχιερέα τους να αντιδράσει, γιατί διαφορετικά “είναι

επόμενον νά επέμβη (ο Οθωμανός δικαστής) καί εις άλλας πολλές δίκας έκτελεσθείσας κατά τόν θρησκευτικόν μας νόμον καί νά ανατρέψη πάντα τά καθεστῶτα”.

Η απάντηση του μητροπολίτη είναι αμειλικτη: Αφορίζει τον Αναστάσιο και καλεί τον αρχιερατικό επίτροπο και τους δημογέροντες να αναγνώσουν το “αφοριστικόν” στην εκκλησία, “ώστε νά γνωρίζη πᾶς έκαστος τόν τοιοῦτον αφορισμένον καί έξω τῆς Χριστοῦ εκκλησίας καί κανείς νά δίδη ἢ παίρνη τήν καλημέραν του ἢ κάμνη άλισθερίσι μετ’ αὐτοῦ”.

Δύο εβδομάδες αργότερα (Δεκ. 1864) ο αρχιερατικός επίτροπος και οι δημογέροντες ζητούν από τον μητροπολίτη να δείξει επιείκεια και ευσπλαχνία προς τον Αναστάσιο, “ό όποιος υπέπεσε μέν εις έγκλημα τό όποιον επέφερεν ποινήν άποκλείσεως από τήν κοινωνίαν τῶν πιστῶν”, αλλά “έλθῶν εις έαντόν συνήζε (συνειδητοποίησε) τήν κακόβουλον πράξιν του καί προσπεσών άναβοᾶ μετά συντετριμένης καρδίας τό ἥμαρτον”²⁶⁸!

267. Ό.π., σ. 13, 21-23.

268. Ό.π., σ. 11, 23-24.

Επίλογος

Η διετία 1912-1913 είναι για την Καβάλα, όπως και για όλη τη Μακεδονία, περίοδος ραγδαίων και καταλυτικών εξελίξεων: Βαλκανικοί πόλεμοι, κατάλυση της οθωμανικής κυριαρχίας πέντε αιώνων, οκτάμηνη οδυνηρή βουλγαρική κατοχή, απελευθέρωση από τα ελληνικά στρατεύματα, ενσωμάτωση της περιοχής μας στο ελληνικό κράτος. Με τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου (Αύγ. 1913) μια νέα περίοδος αρχίζει για την Καβάλα.

Στις γραπτές πηγές της Ελληνορθόδοξης Κοινότητας της Καβάλας, οι καταλυτικές αλλαγές της μεταβατικής αυτής διετίας είναι σχεδόν αδιόρατες. Τα προικοσύμφωνα λ.χ. και οι διαθήκες εξακολουθούν να συντάσσονται με τον ίδιο τρόπο και από τις ίδιες αρχές, μόνο που δίπλα στα ονόματα διαβάζουμε πλέον: "...έπηκόων τῶς Οθωμανῶν", στα 1913, "...έπηκόων Ἑλλήνων", στα 1914. Επίσης στα έγγραφα βλέπουμε αρχικά πάνω στο οθωμανικό χαρτόσημο

μο με την ημισέλινο, τη σφραγίδα "Ελληνική Διοίκησης" και στη συνέχεια επιζωημένο το "Χαρτόσημον Ἑλληνικῆς Διοικήσεως, δραχμῶν 1 ἢ 2", με την παράσταση της πτερωτής νίκης. Η καθημερινότητα, στο περιθώριο των μεγάλων πολιτικών και διπλωματικών εξελίξεων, φαίνεται να κυλά πάνω-κάτω στους ίδιους, γνωρίσιμους ρυθμούς.

Η ιστορία δεν είχε πει όμως την τελευταία της λέξη. Τα τραγικά γεγονότα που ακολουθούν (ο Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος με τις επιπτώσεις του στην ευρύτερη περιοχή, ο Μικρασιατικός πόλεμος και η καταστροφή), είχαν ως αποτέλεσμα τις μαζικές μετακινήσεις πληθυσμών στο βαλκανικό χώρο, την αλλαγή της εθνολογικής σύνθεσης σε πολλές περιοχές του και κατά συνέπεια τις ευρείας κλίμακας μεταβολές και ανακατατάξεις.

Στις στατιστικές της τριετίας 1913-1915 ο μουσουλμανικός πληθυσμός της πόλης εμφανίζεται μειωμένος (7.000-9.000), αν και ο αυτόν έχουν προστεθεί οι μουσουλμάνοι πρόσφυγες εκ Βουλγαρίας. Αντίθετα, οι Ἕλληνες υπερβαίνουν τις 31.500, αφού στον ντόπιο πληθυσμό προστίθενται τώρα πάνω από 21.000 πρόσφυγες, κυρίως Θρακιώτες¹.

Τις συνέπειες των εξελίξεων αυτών δέχθηκε και η χειροσύνθη της Παναγίας, στην οποία φιλοξενείται ένα μεγάλο μέρος των προσφύγων. Ενδεικτικό είναι το εξής: Από τους 35 γάμους που τελούνται το πρώ-

1. Επιτελική Υπηρεσία Ελληνικού Στρατού, Στατιστικοί πίνακες του πληθυσμού κατ' εθνικότητας των νομών Σερρών και Δράμας, Αθήνα 1919, σ. 16

Χαρτόσημα στους κώδικες μετά την Απελευθέρωση. Το πρώτο από πράξη του 1913, το δεύτερο από πράξη του 1914.

Από την απελευθέρωση της Καβάλας τον Ιούνιο του 1913. Είσοδος τμημάτων της 7ης Μεραρχίας στην πόλη (Γ.Α.Κ. -Αρχεία Ν. Καβάλας).

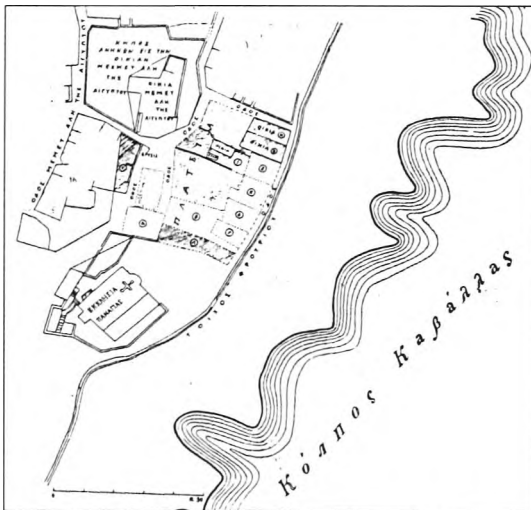

Cavalla. Καβάλλα. Les Otages. Οι "Ουγκροι."

Ο αρχιερατικός επίτροπος, επίσκοπος Μυρέων Αθανάσιος (Λάσκαρης), και οι πρόκριτοι της ελληνικής κοινότητας, όμηροι στη Βουλγαρία, 1912-13 (Γ.Α.Κ. -Αρχαία Ν. Καβάλας).

224

το οκτάμηνο του 1916 στην εκκλησία της Παναγίας, μόνο στους 14 οι σύζυγοι είναι Καβαλιώτες. Οι υπόλοιποι είναι νέοι κάτοικοι της: Πρόσφυγες από τη βουλγαροκρατούμενη, από το 1912, δυτική Θράκη, εκτοπισμένοι από την ανατολική Θράκη και θύματα των ανθελληνικών διωγμών από τη Μικρά Ασία (από το 1914). Μόνο στους πρώτους η μοίρα επιφύλαξε την τύχη της επιστροφής στη γενέθλια γη.

Ο χώρος της ελληνικής συνοικίας μετά τις βουλγαρικές καταστροφές του 1916-18 και πριν από τις παρεμβάσεις της δεκ. του 1930 (από: Στεφανίδου, Το κονάκι του Μ. Αλή..).

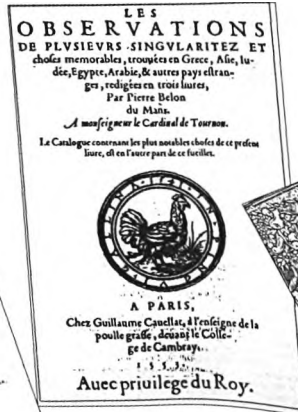
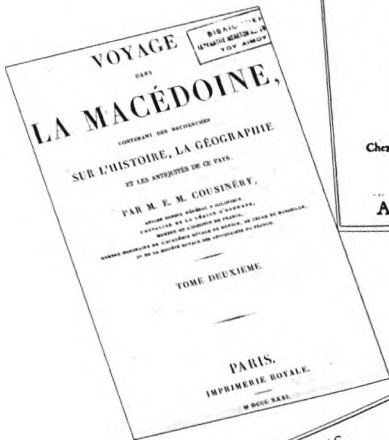
Το σκηνικό στην Παναγία ανατρέπεται πλήρως από τις αρχές της δεκαετίας του 1920. Ξεριζωμένοι Θρακιώτες, Μικρασιάτες και Πόντιοι πρόσφυγες βρίσκουν καταφύγιο σε σπίτια, τζαμιά, σχολεία και ιδρύματα των Τούρκων, που παίρνουν κι αυτοί με τη σειρά τους τον μικρό δρόμο της προσφυγιάς.

Γάνος, Χώρα, Μυρσίφυτο, Περίσταση, Σηλυβρία, Καλλίπολη, Κεσοάνη, Ορτάκιοι, Αδριανούπολη, 40 Εκκλησιές, Επιβάτες, Μάλγαρα, Στράντζα, Στέρνα, Δαρδανέλλια, Πέραμος, Μουδανιά, Αρτάκη, Πάνορμος, Κίος, Σμύρνη, Αϊδίνιο, Κυδωνίες, Αγία Παρασκευή του Τοσεμέ, Νικομήδεια, Νίδη, Καισάρεια, Σεβάστεια, Ικόνιο, Προύσα, Άδανα, Νικόπολη, Ινέπολη, Σαμψούντα, Κερασούντα, Τραπεζούντα, είναι κυρίως οι τόποι προέλευσης των νέων κατοίκων, που ριζώνουν στη χερσόνησο της Παναγίας και σφραγίζουν τη νέα ταυτότητά της.

Οι αλλαγές στο χώρο της χερσονήσου, που είχαν αρχίσει από την πρώτη βουλγαρική κατοχή της πόλης (1912-13), γίνονται με βραδύτερους ρυθμούς. Μέχρι και τα τέλη της δεκαετίας του 1920 τα νέα ονόματα των συνοικιών και οδών της Παναγίας συνυπάρχουν με τα παλιά. Διαβάζουμε λ.χ.: συνοικία Χριστουπόλεως ή Ιδραήμ πασά, Ακροπόλεως ή Καδή Αχμέτ, Αγίας Σοφίας ή Χουσεϊν δέη. Επίσης: οδός Ζαλόγγου, Ιμαρετίου, Φρουρίου, Χαλήλ δέη, Κα-

Τα κείμενα των περιηγητών που επισκέφθηκαν την Καβάλα από το 16ο μέχρι και τις αρχές του 20ού αιώνα και κατέγραψαν τις εντυπώσεις και τις εμπειρίες τους, αποτελούν αυθεντικές πηγές ιδιαίτερης αξίας. Μέσα από το πολυτομικό υλικό των περιηγητικών κειμένων ο ερευνητής και ο αναγνώστης προσεγγίζουν το παρελθόν με τα μάτια του αυτόπτη, χωρίς την καταλυτική απόσταση του χρόνου, και ανακαλύπτουν πληροφορίες πολύτιμες για τη γνώση του παρελθόντος της πόλης και της περιοχής.

ΠΗΓΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ι. ΑΡΧΕΙΑΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

Γενικά Αρχεία του Κράτους - Αρχεία Ν. Καβάλας

Κώδικας Ορθόδοξου Ελληνικής Κοινότητας Καβάλας ("Κώδικας Ιεράς Μητροπόλεως"), 1864-1889.

Κώδικας Προικοσηφώνων Ελληνικής Κοινότητας Καβάλας, 2 τόμοι, 1896-1914.

Κώδικας Διαθηνών Ελληνικής Κοινότητας Καβάλας, 1896-1913.

Διοικητικός Κώδικας Αντιπροσωπείας και Δημογεροντίας Ελληνικής Κοινότητας Καβάλας, 1895-1908. (φωτοαντίγρ).

Βιβλίο Πληρεξουσίων Ελληνικής Κοινότητας Καβάλας, 1910-1911.

Βιβλία Οθωμανικού Κτηματολογίου καζά Καβάλας 13 τόμοι, Ε 1301-1328 (1885-1912).

Δημοτολόγια Δήμου Καβάλας, έτος σύνταξης 1929-30, 45 τόμοι (γεννηθ. 1832 κ.ε.).

Μητρώα Αρρένων Δήμου Καβάλας, έτος σύνταξης 1929-30, 4 τόμοι (γεννηθ. 1832-1929).

Λεξιγραφικά Ευρετήρια Δημοτολογίου Δήμου Καβάλας, 11 τόμοι.

Λεξιγραφικά Ευρετήρια Μητρώου Αρρένων Δήμου Καβάλας, 27 τόμοι.

Βιβλία Ληξιαρχικών Πράξεων Γεννήσεων-Βαπτίσεων και Γάμων, 8 τόμοι, 1914-1926.

Σύλλογη αρχαιικού υλικού Ισραηλιτικής Κοινότητας Καβάλας, 1915-1944.

Ιστορικό Αρχείο του Δημοτικού Μουσείου Καβάλας

Foreign Office (FO). General Correspondence. Turkey. σειρές 78/1526, 78/1602, 78/1683 (αντίγρ).

FO, Embassy and consular archives. Turkey. σειρές 195/176, 195/240, 294/2, 294/7, 295/2 (αντίγρ).

Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance. Turkey, 1885-1890 (αντίγρ).

Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου των Εξωτερικών, Αθήνα

Φάκελοι: ΑΥΕ 1835/III, 1835/VI, 1836/III, 1840/36/2, 1847/36/2, 1853/99/1, 1862/36/2, 1866/36/2, 1867/36/2, 1875/99/2, 1876/ΑΠΚ-ΥΚ, 1876/78/1, 1876/99/1, 1876/36/2, 1877/Εγκ.-Αναφ., 1878/27/1, 1878/αααΖ', 1878/αααΗ', 1878/99/2, 1885/Α', 1886/Α', 1894/αααΒ', 1906/αααΒ', 1906/αααΚΑ', 1908/αααΒ', 1912/αααΒ'

Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Φιλίππων, Νεαπόλεως και Θάσου

Βιβλία Αδειών Γάμου Ιεράς Μητροπόλεως Ξάνθης και Καβάλας, 16 βιβλία, 1897-1914.

Βιβλία Γεννήσεων - Βαπτίσεων, Γάμων και Θανάτων του Ιερού Ναού Κοιμήσεως της Θεοτόκου Καβάλας, 15 βιβλία, 1921-1931.

Αρχείο Κτηματικής Υπηρεσίας Καβάλας

Βιβλία Κτηματολογίου του Τμήματος Διαχείρισης Ανταλλάξιμης Περιουσίας Καβάλας, τόμοι 1-14, 1927 κ.ε.

Τοπογραφικά διαγράμματα (αταξινόμητα), 1927 κ.ε.

Αρχείο Ιεράς Μονής Λαζαριστών Θεσσαλονίκης

Documents Officiels concernant la Mission de Lazaristes de Cavalla, 1887-1922.

Anciennes Lettres, 1888-1892 (της Ι. Μονής Λαζαριστών Καβάλας).

ΙΙ. ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΕΝΕΣ ΠΗΓΕΣ - ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

Abbott G.F., *The tale of a tour in Macedonia*, London 1903.

Abbott G.F., *Macedonian Folklore*, Chicago 1969.

Αγγελόπουλος Αθ., "Η διαμόρφωση των ορίων της Μητροπόλεως Φιλίππων, Νεαπόλεως και Θάσου", Πρακτικά Συμποσίου *Η Καβάλα και η περιοχή της*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 169-211.

Αγγελοΐδη Σ., "Ο Νεοκλασικισμός στην Καβάλα", Πρακτικά Συνεδρίου *Νεοκλασική πόλη και Αρχιτεκτονική*, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 39-48.

"Αφιέρωμα στο Αρχιτεκτονικό παρελθόν της Καβάλας. Καπνομάγαζα - Νεοκλασικισμός - Καρνάρο", *Δελτίο ΤΕΕ-ΑΜ*, 7 (Δεκ.1990), 8-23.

Aimé-Martin M.L., *Lettres edificantes et curieuses concernant l'Asie, l'Afrique et l'Amerique...*, τ. 1, Paris 1835.

Ανώνυμος, "Janina, Serres, Cavalla", *Allgemeine Zeitung des Judenthums*, 4 (1840), 254.

Ανώνυμος, "Στοιχεία ιστορίας του καπνεμπορίου", εφ. *Κήρυξ Καβάλας* (30-12-1927 έως 5-1-1928).

Ανώνυμος, "Οι πρώτοι καπνεμπόροι στην Καβάλα εδώ και εκατό χρόνια", εφ. *Ταχυδρόμος Καβάλας* (18, 19-10-1949).

Ayverdi E. H., *Aurupa' da Osmanli Mimari Eserleri. II. Bulgaristan, Yunanistan, Arnavudluk (Οθμανικά αρχιτεκτονικά μνημεία της Ευρώπης, ΙΙ. Βουλγαρία, Ελλάδα, Αλβανία)*, Istanbul 1982.

Babinger Fr., "Kavalla (Anatolien)", *Der Islam*, 29 (1950), 301-302.

Βακαλόπουλος Ατ., "Τα δραματικά γεγονότα της Θεσσαλονίκης κατά το Μάιο 1876 και οι επιδόσεις τους στο Ανατολικό Ζήτημα", *Μακεδονικά*, 2 (1941-1952), 193-262.

Βακαλόπουλος Ατ., "Οι Δυτικομακεδόνες απόδημοι επί Τουρκοκρατίας", *Παγκρατία Μακεδονικής Γης*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 403-447.

Βακαλόπουλος Ατ., "Οι Κοιότητες", *Ι.Ε.Ε.*, τ. 1 (1453-1669), σ. 150-156.

Βακαλόπουλος Ατ., *Ιστορία της Θάσου 1453-1912*, Θεσσαλονίκη 1984.

Βακαλόπουλος Α., *Ιστορία της Μακεδονίας 1354-1833*, Θεσσαλονίκη 1988.

Βακαλόπουλος Ατ., *Πηγές της Ιστορίας της Μακεδονίας 1354-1833*, Θεσσαλονίκη 1989.

Βακαλόπουλος Ατ., "Αναταραχή στη Μακεδονία στις παραμονές του Κρμαϊκού πολέμου, 1853-1856. (Σύμφωνα με τις εκθέσεις του Ανστριακού προξένου J. Nizzoli)", *Μακεδονικά*, 27 (1989-90), 1-10.

Βακαλόπουλος Ατ., "Οι άγνωστοι Μακεδόνες αγωνιστές του '21 και πρόδρομοι των Μακεδονομάχων Παρίων Καρατζόγλου από την Καβάλα και Βασιλείος Αθανασίου από την Παλαιοχώρα Χαλκιδικής", Πρακτικά Β' Συμποσίου *Η Καβάλα και η περιοχή της*, Καβάλα 1987, σ. 67-88.

Βακαλόπουλος Κ., "Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης 1796-1840", *Μακεδονικά*, 16 (1976), 73-173.

Βακαλόπουλος Κ., *Μακεδονία και Τουρκία 1830-1878*, Θεσσαλονίκη 1978.

Βακαλόπουλος Κ., *Οικονομική λειτουργία του μακεδονικού και θρακικού χώρου στα μέσα του 19ου αιώνα στα πλαίσια του διεθνούς εμπορίου*, Θεσσαλονίκη 1980.

Βακαλόπουλος Κ., "Πώς είδαν οι Ευρωπαίοι πρόξενοι της Θεσσαλονίκης την κατάσταση στη Μακεδονία του περασμένου αιώνα", *Μακεδονικά*, 20 (1980), 48-102.

Βακαλόπουλος Κ., "Οι ευρωπαϊκές συγκυρίες και οι οικονομικές επιπτώσεις τους στην εμπορική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης και της Καβάλας κατά την Ανατολική κρίση (1875-1878) και στα

- μετέπειτα χρόνια", *Βαλκανικά Σύμμεικτα*, 2 (1983), 113-123.
- Βακαλόπουλος Κ., *Το Μακεδονικό Ζήτημα*, τ. Α' (Τουρκοκρατία 1856-1912), Θεσσαλονίκη 1989.
- Bakirtzis Ch., "Byzantine Kavala: Archeological survey", Πρακτικά Συμποσίου *Η Καβάλα και η περιοχή της*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 527-528.
- Balta Ev., *Les Vaksifs de Serrés et de sa Région (XVe et XVIe s.)*, Athènes 1995.
- Βαοδραβέλλης Ι.Κ., *Ιστορικά Αρχεία Μακεδονίας, Α'*, Αρχαίον Θεσσαλονίκης 1695-1912, Θεσσαλονίκη 1952.
- Βαοδραβέλλης Ι.Κ., "Η πειρατεία εις τα παράλια της Μακεδονίας κατά την τουρκοκρατίαν", *Μακεδονικά*, 5 (1961-63), 319-362.
- Beaujour F. de, *Tableau du commerce de la Grèce*, τ. 1, Paris 1800.
- Beaujour F. de, *Voyage militaire dans l' Empire Othoman...*, τ. 1, Paris 1829.
- Beldiceanu-Steiner I. - Giannopoulos J., "Kawala", *Encyclopédie de l' Islam*, τ. 4, Leiden 1978, 776-777.
- Belon P., *Les observations de plusieurs singularitez et choses mémorables trouuées en Grèce...*, Paris 1553.
- Βερέλης Θ., "Οι οθωμανικές μεταρρυθμίσεις (Τανζιμάτ)", *ΙΕΕ*, τ. ΙΓ', σ. 168-171.
- Βέττας Ανδρ., "Σένα τα λέγω πεθερά για να τ' ακούη η νύφη", Κωνσταντινούπολη 1899.
- Boué Ami, *La Turquie d' Europe*, τ. 4, Paris 1840.
- Boué Ami, *Recueil d' itinéraires dans la Turquie d' Europe*, Vienne 1842.
- Βύζικας Γ., *Χρονικό των εργατικών αγώνων*, Καβάλα 1994.
- Χαριτάτος Μ.-Γιακουμάκη Π., *Η Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, έκδ. Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, Αθήνα 1997.
- Χατζηθάκης Μαν., "Αρχιτεκτονική (1669-1821)", *ΙΕΕ*, τ. ΙΑ', σ. 266-269.
- Χατζηκυριακού Γ., *Σκέψεις και εντυπώσεις εκ περιοδείας ανά την Μακεδονίαν (1905-1906)*, Θεσσαλονίκη 1962.
- Χειλαδάκης Ν., *Εβλιά Τολεμπί. Ταξίδι στην Ελλάδα*, Αθήνα 1991.
- Χιόνης Κ., *Ιστορία της Καβάλας*, Καβάλα 1968.
- Χιόνης Κ., *Ο ποιητής Ιωάννης Κωνσταντινίδης και το έργο του, 1848-1917*, Καβάλα 1978.
- Χιόνης Κ., *Η Παιδεία στην Καβάλα 1864-1912*, Καβάλα 1990.
- Clarke Ed. D., *Travels in various countries of Europe, Asia and Africa*, τ. 2, London 1812.
- Collart P., *Phillipes, ville de Macédoine, depuis ses origines jusqu' à la fin de l' époque romaine*, Paris 1937.
- Cousinicy E.M., *Voyage dans la Macédoine...*, τ. 2, Paris 1831.
- Δημητριάδης Δ.Κ., "Από τα χρόνια της δράσεως. Ολίγη ιστορία της Καβάλας", εφ. *Κήρυξ Καβάλας* (21-6 έως 20-11-1927)
- Δημητριάδης Δ.Κ., "Ιστορικά σημειώματα. Ότι μας εκληροδότησεν η παράδοσις διά την Επανάστασι του 1821" εφ. *Κήρυξ Καβάλας* (24-10-1930).
- Έκθεσις της εκπαιδευτικής επιτροπής. Εκπαιδευτική κίνησις εν ταις επαρχίαις του οθωμανικού κράτους", *Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως*, ΙΓ' (1878-79), 106-121, ΙΔ' (1979-80), 92-97.
- Ελευθεριάδης Ν., *Ανατολικαί Μελέται. Τα προνόμια του Οικουμενικού Πατριαρχείου*, τ. 1, Σύμυρη 1909.
- Ενεπεκίδης Π. Κ., *Θεσσαλονίκη και Μακεδονία 1798-1912*, Αθήνα 1982.
- Erstein M. A., *The ottoman Jewish Communities and their role in the fifteenth and sixteenth centuries*, Freiburg 1980.
- Ερευνητής, "Ραμαζάνι - Μπαϊράμι των Τούρκων της Καβάλας", εφ. *Έρευνα* (22-5-1967).
- Eyice S., "Yunanistan' da türk mimari eserleri (Τουρκικά αρχιτεκτονικά μνημεία στην Ελλάδα)", *Turkiyat Mecmuasi*, 12 (1955), 205-230.
- Fraser J. F., *Pictures from the Balkans*, London, Paris, New York, Melbourne 1906.
- Garabedyan Agor, "Μερικά έγγραφα αρχείου για την ιστορία της Καβάλας και την περιοχή της", Πρακτικά Συνεδρίου του Ιστορικού και Λογοτεχνικού Αρχείου Καβάλας, *Η Καβάλα και τα Βαλκάνια*, Καβάλα 2004, σ. 261-266.
- Γαβριήλ Διονυσιάτης, "Ένας άγνωστος άγιος Καβαλιώτης", Πρακτικά Συμποσίου *Η Καβάλα και η περιοχή της*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 101-104.
- Γενικοί Κανονισμοί περί διευθετήσεως των εκκλησιαστικών και εθνικών πραγμάτων των υπό τον Οικουμενικόν Θρόνον διατελούντων Ορθοδόξων Χριστιανών, υπηκόων της Α. Μεγαλειότητος του Σουλτάνου, εν Κωνσταντινουπόλει 1908.
- Γεωργαντζής Π., Συμβολή εις την ιστορίαν της Ξάνθης, Ξάνθη 1976.
- Georgiev J.P. - Siskov St., *Bългарite v Dramsko, Zahensko, Kavalsko, Pravisko i Sarasabansko. Izsledvanija i dokumenti (Οι Βούλγαροι στις περιοχές Δράμας, Νέας Ζίχνης, Καβάλας, Πραβίου και Χρυσούπολης. Έρευνες και ντοκουμέντα)*, Φιλιππούπολη 1918.
- Gögbilgin T., "Kanunî Sultan Süleyman Devri baslarında Rumeli eyaleti livaları, sehîr ve kasabaları" (Οι λιβάδες, οι πόλεις και οι κωμοπόλεις του εγιαλετιού της Ρούμελης της εποχής του σουλτάνου Σουλεϊμάν του Νομοθέτη) *Belleten*, 20 (Άγκυρα 1956), 247-294.
- Gögbilgin T., *Rumeli' de Yürüklér, Tatarlar ve Evlâd-i Fâtihân (Οι Γιουρούκοι, οι Τάταροι και οι απόγονοι των κατακτητών στη Ρούμελη)*, Istanbul 1957.
- Georguief I.P. - Chichkof St. N., *La Macédoine orientale du Sud. II. La région de Drama, Zeukhna, Cavala, Pravichta et Sareu - Sahane*, Φιλιππούπολη 1918.
- Ιγγλέσιος Ν. Γ., *Οδηγός της Ελλάδος 1910-11*, τ. Α', Αθήνα [1911].
- Iliadou D., *Inventaire des documents des archives de la Chambre de commerce de Marseille. Lemme Salonique (XVII-XVIII siècles)*, Θεσσαλονίκη 1981.
- Ivanoff J., *La Région de Cavalla*, Βέρηη 1918.
- Jorga N., *Chronique de l' expédition des Turcs en Morée 1715 attribuée à Constantin Dioiketes...*, Bucarest 1913.
- Hadschi Chalfa M.B.A., *Rumeli und Bosna...*, μετάφρ. J. von Hammer, Wien 1812.
- Hammer J., *Ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, μτφρ. Κ. Σ. Κροκιδά, τ.1-6, Αθήνα 1870-1874.
- Heuzey L. - Daumet H., *Mission archéologique de Macédoine...*, Paris 1876.
- Καλογύρου Ν. - Νορμικού Μ. - Παπαδοπούλου Τ., *Καβάλα Intra Muros*, Καβάλα 1992.
- Κανονισμός της εν Καβάλλα Ορθοδόξου Ελληνικής Κοινότητος*, εν Σύμυρη 1900.
- Κανονισμός της εν Καβάλλα Ορθοδόξου Ελληνικής Κοινότητος*, Καβάλα 1908.
- Καραδήμου-Γερολύμπου Α., *Μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Βορει-οελλαδικές πόλεις στην περίοδο των οθωμανικών μεταρρυθμίσεων*, Αθήνα 1997.
- Karpat K., *Ottoman Population 1830-1914. Demographic and Social Characteristics*, The University of Winsconsin Press 1985.
- Καρυδής Δ., *Χωρο-γραφία Νεωτερική ή λόγος για τη συγκρότηση και εξέλιξη των ελληνικών πόλεων από το 15ο στον 19ο αι.*, Αθήνα 2000.

- Καριόνης Δ. Μ., "Πόλη και χωριό στη Ελλάδα των 15ου-16ου αι.", στο τεύχος "Η μεσαιωνική πόλη" *Ελευθεροτυπία- Ιστορικά* 118 (17-1-2002).
- "Η Καβάλα χθες και σήμερα" (αφιέρωμα), *Η Καθημερινή - Επτά Ημέρες* (27-6-1993).
- Κατούνη Πολ., "Οθωμανικές κατακτήσεις στη Βυζαντινή Μακεδονία. Η περίπτωση της Χριστούπολης (Καβάλα)", *Βιζαντινά*, 23 (2002-2003), 181-208.
- Κιορτσά - Μιχαλοπούλου Α., *Φιλόπρωτος Αδελφότης Κιριών Καβάλας 1902-1992*, Καβάλα 1993.
- Kiel M., "Ottoman Building Activity along the Via Egnatia. The Cases of Pazargah, Kavala and Ferencik", *Πρακτικά Συμποσίου The Via Egnatia under Ottoman Rule 1380-1699*, Ρέθυμνο 1996, σ. 145-158.
- Kiel M., "Remarks on some Ottoman-Turkish aqueducts and water supply systems in the Balkans - Kavalla, Levkas and Ferai-Ferencik", *De Turkikis Alisue Rebus, Commentarii Henry Hofman*, Utrecht 1992, σ. 105-139.
- Κοφινάς Γ.Ν., *Τα Οικονομικά της Μακεδονίας*, εν Αθήναις 1914.
- Koledarov P., "Narodnostnijat sastav na Dramsko do srednata na XIX vek (Η εθνολογική σύνθεση της περιοχής Δράμας μέχρι τα μέσα του 19ου αι.", *Izvestija na Instituta za Balgarska Istorija*, 10 (Σόφια 1962), 147-189.
- Κωφός Ενάγγ., *Η Επανάσταση της Μακεδονίας κατά το 1878 (Ανέκδοτα έγγραφα μετά συντόμου ιστορικής επισκοπήσεως)*, Θεσσαλονίκη 1969.
- Κωφός Ενάγγ., "Η Μακεδονία και η Ανατολική κρίση (1875-1878)" & "Από το Συνέδριο του Βερολίνου ως το Μακεδονικό Αγώνα", *Μακεδονία 4.000 χρόνια ελληνικής ιστορίας*, Αθήνα 1982, σ. 455-465.
- Κουζούλη - Χρυσανθάκη Χ., "Βιζάντιο και Τουρκοκρατία", *Η Καθημερινή - Επτά Ημέρες* (27-6-1993).
- Κραντονέλλη Α., *Ιστορία της πειρατείας τους πρώτους χρόνους της Τουρκοκρατίας 1390-1538*, Αθήνα 1985.
- Κουκούλης Α.Ι., *Οι μητροπόλεις και η διασπορά των Βλάχων*, Θεσσαλονίκη 1999.
- Κοντζακιάτης Γ., "Ο πληθυσμός της Καβάλας τον 18ο αιώνα: Αριθμητικά δεδομένα, εθνοθηρησκευτικές ομάδες και δημογραφικές εκτιμήσεις", *Πρακτικά Συνεδρίου του Ι.Λ.Α.Κ., Η Καβάλα και τα Βαλκάνια*, Καβάλα 2004, σ. 275-286.
- La Broquière Bertrand de, *Voyage d' outre mer et retour de Jerusalem en France...1432 et 1433*, Paris 1892.
- Λάμπρου Στ., "Ενθυμήσεων, ήτοι χρονικών σημειωμάτων συλλογή πρώτη" *Νέος Ελληνομήμων*, 7 (1910), 113-278.
- Λάμπρου Δ., "Λύση μνηστείας. Υπομνηματοσμός ο' απόφαση του έτους 1895 του Επισκοπικού Δικαστηρίου Ξάνθης", *Θρακικά Χρονικά*, 32 (1975-76), 71-76.
- Lascaris M., *Salonique à la fin du XVIIIe siècle. d' après les rapports consulaires français*, Athènes 1939.
- Launay L. de, *Chez les Grecs de Turquie...*, Paris 1897.
- Λαζαρίδης Δ. Ι., *Νεάπολις, Χριστούπολις, Καβάλα Οδηγός Μουσείου Καβάλας*, Αθήνα 1969.
- Le Camus E., *Voyage aux sept églises de l' Apocalypse par l' Abbé...*, Paris 1896.
- Lemerle P., *Philippe et la Macédoine Orientale à l' époque chrétienne et byzantine*, Paris 1945.
- Lettres édifiantes et curieuses écrites des Missions Étrangères. Mémoires du Levant*, τ. 2, Paris 1780.
- Loenertz R., "Pour l' histoire du Péloponèse au XIVe siècle, *Études Byzantines*, 1 (1943), 152-196.
- Löher Fr. von, *Griechische Küstenfahrten*, Bieselfeld und Leipzig 1876.
- Lucas P., *Voyage du sieur P.L. fait par ordre du Roy dans la Grèce, l' Asie Mineure, la Macédoine...*, τ. 1, Amsterdam 1714.
- Lucas P., *Voyage du sieur P.L. fait en MDCCXIV (1714) par ordre de Louis XIV dans la Turquie...*, τ. 1, Amsterdam 1720.
- Λυκουρίνος Κ., "Ο βουλγαρικός εθνικισμός μετά τη Συνθήκη του Αγίου Στεφάνου (1878). Προλαγάνδα και διέψεις των Βουλγάρων στην περιοχή Καβάλας", ανακοίνωση στο Συνέδριο *Εθνικισμός και Εθνική συντίδοση στα Βαλκάνια σήμερα* (Καβάλα 17-18 Οκτ. 1992).
- Λυκουρίνος Κ., "Τα ξένα Προξενεία. Η παρουσία και ο ρόλος τους στην τουρκοκρατούμενη Καβάλα", *Η Καθημερινή - Επτά Ημέρες* (27-6-1993).
- Λυκουρίνος Κ., *Το Ελληνικό Υποπροξενείο Καβάλας (1835-1878). Συμβολή στην ιστορία του Ελληνισμού της ανατολικής Μακεδονίας και δικτικής Θράκης*, διπλωματική εργασία μεταπτυχιακών σπουδών, έκδ. φωτοαντιγραφική, Καβάλα 1994.
- Λυκουρίνος Κ., *Καβάλα 1391-1967. Βιβλιογραφικός Οδηγός για τη νεότερη και σύγχρονη ιστορία της πόλης και της περιοχής*, Καβάλα 1995.
- Λυκουρίνος Κ., "Η Καβάλα της Τουρκοκρατίας στα κείμενα των ξένων περιηγητών", *Υπόστεγο*, 8-9 (Καβάλα, φθιν. 1997), 166-206.
- Λυκουρίνος Κ., "Το καπνεμπόριο της Καβάλας και το εθνικό ζήτημα στις παραμονές του Μακεδονικού Αγώνα", *Υπόστεγο*, 8-9 (φθιν. 1997), 95-133.
- Λυκουρίνος Κ., "Το Ελληνικό Προξενικό Πρακτορείο - Υποπροξενείο της Ελλάδας στην Καβάλα", *Υπόστεγο*, 10 (φθιν. 1998), 145-173.
- Λυκουρίνος Κ., "Θίκιες (υιοθετημένα κορίτσια, ψυχολόγες, υπηρέτριες και δευτερόγαμες γυναίκες, χήρες και διαζευγμένες) στην Καβάλα, 1860-1912", Δ' Συμπόσιο Θασιακών Μελετών (Θάσος 6-9 Σεπτ. 2003).
- Μαλούγιος Φ., Tufano S., "Η Αζρόπολη της Καβάλας. Ιστορική εξέλιξη - Προτάσεις συντήρησης και αναβίωσης", *Πρακτικά Συμποσίου Η Καβάλα και η περιοχή της*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 341-359.
- Μέγας Γ. - Τάκας Δ., *Μετοχές και Ομολογια Μακεδονία - Θεσσαλονίκη*, έκδ. Καπόν, Αθήνα 2001.
- Μέρτζιος Κ.Δ., *Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας*, Θεσσαλονίκη 1947.
- Μέρτζιος Κ. Δ., "Ο Φραγκίσκος Μοροζίνι, η Κασοάνδρα, η Καβάλα, η Θάσος, αι διενεργηθείσαι κατ' αυτών επιδρομαί", *Μακεδονικά*, 3 (1953-1955), 1-7.
- "Μεσαιωνικές σκωφώσεις", *Η Καθημερινή - Επτά Ημέρες* (5-3-2000).
- "Η μεσαιωνική πόλη", *Ελευθεροτυπία - Ιστορικά* 118 (17-1-2002).
- Μεθοράχ Αθρ., "Η Ιορτανιτική Κοινότης", *Καβαλιώτικο Ημερολόγιο*, 47 (Φεβρ. 1968), 37.
- "Μνημεία και αξιοθέατα της Καβάλας" (συλλογικό), *Υπόστεγο*, 4 (Νοε. 1988), 4-48.
- Μοσχόπουλος Ν., "Η Ελλάς κατά τον Εβλιά Τσελεπτή (μια τουρκική περιγραφή της Ελλάδος κατά τον 12' αιώνα", *Ετετηρίς Εταιρείας Βιζαντινών Σπουδών*, 14 (1938), 486-514.
- Μουστακας Κ., "Από τη βυζαντινή Χριστούπολη στη νεοελληνική Καβάλα: διερεύνηση της ιστορίας της πόλεως κατά τη "σκοτεινή περίοδο" από τα τέλη του 14ου έως τα μέσα του 16ου αιώνα", *Πρακτικά Συνεδρίου του Ι.Λ.Α.Κ., Η Καβάλα και τα Βαλκάνια*, Καβάλα 2004, σ. 243-260στ.
- Μπακαλάκης Γ., "Νεάπολις - Χριστούπολις - Καβάλα", *Αρχαιολογική Εφημερίς* (1936), 1-48.
- Μπακαλάκης Γ., "Από τη ζωντανή φυλλάδα του Μ.

- Αλεξάνδρου", *Μακεδονικό Ημερολόγιο*, (1936), 97-98.
- Μπακαλάκης Γ., "Το παρά την Χριστούπολην τείχος", *Ελληνικά*, 10 (1938), 307-318.
- Μπακαλάκης Γ., "Το τοπωνύμιο Καβάλα", Πρακτικά Συμποσίου *Η Καβάλα και η περιοχή της*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 129-132.
- Μπούρας Χαρ., *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Αθήνα 2001.
- Νάλτας Χρ., *Η Σιδηρία του Αγίου Στεφάνου και ο Ελληνας, Θεσσαλονίκη* 1953.
- Nikolaïdy B., *Les Turcs et la Turquie contemporaine...*, τ. 1, Paris 1859.
- Νηοιάτης Δ., "Το Ριμαζάν των Τούρκων παλίων κατοίκων της Καβάλας", *Ερευνα*, 7 (Ιούν. 1952), 22.
- Nouveaux Memoires des Missions de la Compagnie se Jésus dans le Levant*, τ. 1, IX, Paris 1715.
- Omont H., *Missions archéologiques françaises en Orient aux XVII et XVIII s.*, τ. 2, Paris 1902.
- Ορφανίδης Κ., *Ιστορικά και Τοπωνυμικά της Καβάλας*, Καβάλα 1997.
- Όθωμανικά λουτρά, *Η Καθημερινή - Επτά ημέρες* (20-5-2001).
- Πάλης, "Πώς δεν έγινε το λιμάνι της Καβάλας", *Ερευνα*, 9 (Σεπτ. 1952), 20.
- Παπαδόπουλος Στ., "Εισαγωγή στην ιστορία των ελληνικών γυμνασιαστικών σιλλόγων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά τον 19ο και 20ό αι.", *Παρνασσός*, περ Β', 4 (1962), 247-258.
- Παπαδόπουλος Στ., *Εκπαιδευτική και κοινωνική δραστηριότητα του Ελληνισμού της Μακεδονίας κατά τον τελευταίο αιώνα της Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1970.
- Παπαστάθη Χαρ., *Οι Κανονισμοί των Ορθόδοξων Ελληνικών Κοινοτήτων του οθωμανικού κράτους και της διασποράς*, Θεσσαλονίκη 1984.
- Παπαθανάση - Μουσιολούου Κ., "Η Καβάλα τον καιρό του ρωσοτουρκικού πολέμου του 1877", *Μακεδονική Ζωή*, 192 (Μάιος 1982), 48-50.
- Πέλος Γ., *Από την ιστορία του συνδικαλιστικού κινήματος της Καβάλας (1922-1953)*, Αθήνα 1984.
- Petrot H., *Voyage en Turquie et en Grèce du R.P. Robert de Dreux... (1665-1669)*, Paris 1925.
- Φιλίππιδης Ν., "Περιήγησης των εν Μακεδονία επαρχιών Δράμας, Ζίχης και Ελευθεροπόλεως", *Παρνασσός*, 1 (1877), 123-134, 286-302.
- Piri Reis, *Bahriye*. Κατακτητική ναυπλοία στο Αιγαίο (1521), εισαγ. Π. Χιδίρογλου, μτφρ. - σχόλια Μ. Φαράντου, Αθήνα [1984].
- Προκόπιος, μητροπολίτης Φιλίππων, Νεαπόλεως και Θάσου, "Η εκπαίδευσις εις την Καβάλαν και η ανέγερσις του Παρθενάγειου αυτής, 1890-1915, κατά τον Κώδικα της Εφορείας των Σχολίων", Πρακτικά Συμποσίου *Η Καβάλα και η περιοχή της*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 9-92.
- Ρώμος Ι., *Οδηγός της Καβάλας*, Καβάλα 1926.
- Reinach S., "La reconstruction des murs de Cavalla au 10e siècle", *BCH*, 6 (1882), 267-276.
- Ριζοπάκος Β., "Η υπόθεση του εβραίου πραγματογνώμονα καπνών Ριζόν: συζήτηση αίματος και διαχείριση κρίσεων στην Καβάλα του 1894", *Πρακτικά ΚΔ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 318-332.
- Ρουδομέτσης Ν., *Τοπικά νομίματα στην Ανατολική Μακεδονία 1880-1910*, Καβάλα 1991.
- Ρουδομέτσης Ν., *Η Ελληνορθόδοξη Κοινότητα Καβάλας από έναν Κώδικα των ετών 1895-1908*, Καβάλα 1998.
- Ρούσος - Μελιδώνης Μ., "Αποστολή Ιησουλτών στη Μακεδονία το 17ο και 18ο αιώνα", *Μακεδονικά*, 27 (1989-90), 32-61.
- Σαφής Ν., *Οσμανική πραγματικότητα II. Η δογματική διαίχιση*, Αθήνα χχ.
- Sezgin Haluk, "Kavala' da Mehmed Ali Pasa Külliyesi (to Külliye του Μεχμέτ Αλή στην Καβάλα)", *Arkitekti (Mimarlik Mec.*, 362-2 (Istanbul 1976), 65-69.
- Σιχνάς Ν., *Οδοπορικά Σημειώσεις Μακεδονίας, Ηλείου, Νέας οροθετικής γραμμής και Θεσσαλίας*, τ. Β', εν Αθήνας 1886.
- Schreiner P., *Die Byzantinischen Kleinchroniken (CFHB, XII)*, τ. 1, Βιέννη 1975, τ. 2, Βιέννη 1977.
- Σκλιπάρης Κ., *Ιστορία της Καβάλας*, Καβάλα 1930.
- Sokoloski M., "Aperçu sur l' evolution de certaines villes plus importantes de la partie meridionale des Balkans au XVe et au XVIe siècles", Association Internationale d' Etudes du Sud-Est Europeen, *Bulletin*, XII/1 (1974), 81-89.
- Sonnini C.S., *Voyage en Grèce et Turquie fait par ordre de Louis XVI...* Paris 1801.
- Σωτηριάδης Γ., "Η Καβάλα μετά την βουλγαρικήν κατοχήν", *Παναθήναια*, 25 (1912-13) 163-169.
- Στυριδάκης Γ.Κ., "Συμβολή εις την μελέτην των δημωδών παραδόσεων και δοξασίων περί Μεγάλου Αλεξάνδρου", *Γέρας Α Κεραμοπολίου*, Αθήνα 1953, σ. 386-388.
- Στατιστικοί πίνακες του πληθυσμού κατ' εθνικότητας των νομών Σερρών και Δράμας, *έκδ. Επιτελική Υπηρεσία Ελληνικού Στρατού*, Αθήναι 1919.
- Στεφανίδου - Φωτιάδου Αιμ., "Το λιμάνι της Καβάλας", *Μακεδονικά*, 25 (1985-86), 203-265.
- Στεφανίδου Αιμ., *Η πόλη - λιμάνι της Καβάλας κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας (1391-1912)*. Πολιοδομική διερεύνηση, διδακτορική διατριβή, Τμήμα Αρχιτεκτόνων Πολυτεχνικής Σχολής Α.Π.Θ., έκδοσης φωτοαντιγραφική, Θεσσαλονίκη 1991.
- Στεφανίδου Αιμ., "Το κωνάκι του Μουχαμάντ Αλί Πασά στην Καβάλα", *Ετώνια αρχοντικά των χρόνων της Τουρκοκρατίας*, *έκδ. ΕΜΠ*, Αθήνα 1986, σ. 13-28.
- Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, *Η δράσις του Συλλόγου κατά την εξατονταετιαν 1869-1969*, Αθήνα 1970.
- Svoronos N.G., *Salonique et Cavala 1686-1792. Inventaire des correspondances des consuls de France au Levant conservées aux Archives Nationales*, Paris 1951.
- Svoronos N.G., *Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle*, Paris 1956.
- Θεοχαρίδης Γ.Ι., "Μόροιναις, το δίθεν οιακώ όνομα της Καβάλας", *Μακεδονικά*, 6 (1964-65), 75-89.
- Todorov N. - Nedkov A., *Turski iznori za balgarskata istorija, serija XV-XVI. Fontes Turcici Historiae Bulgaricae. Series XV-XVI*, τ. 2, Σόφια 1966.
- Τοντόρωφ Ν., *Η Βαλκανική πόλη του 15ου -19ου αι*, μτφρ. Ε. Αβδελά - Γ. Παπαγεωργίου, Αθήνα 1986.
- Τουρτόγλου Μ., "Το δικαίον κατά την περίοδον της Τουρκοκρατίας", *ΙΕΕ*, τ. 1Α', σ. 110-117.
- Tozer H.F., *Researches in the Highlands of Turkey*, τ. 1, London 1869.
- Τσακάλωτος Α. Ε., *Περί της Υγιεινής της πόλεως Καβάλλας, της κωμοπόλεως Πραβίων και περιχώρων τούτων*, Αθήνα 1921.
- Τσεγγελλίδου Μαρ., "Το ζήτημα των βασιονικων ιδιοκτησιών της Καβάλας και της νήσου Θάσου", *Θαλασσία*, 5 (1988), σ. 134-151.
- Τσιάτρας Δ., *Οι αγοραπωλησίες ακινήτων στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα*, Αθήνα 1992.
- Τουρής Κ., "Νεάπολις - Χριστούπολις - Καβάλα Διορθώσεις - προσθήκες - παρατηρήσεις στην οχύρωση και την ύδρευση", *Αρχαιολογικό Δελτίο*, 53 (1998), Μελέτες, σ. 387-454.

- Τσιούρκας Κ., "Το χρονικό ενός Ιησουίτου ιεραποστολίου εις την "Ελλάδα" κατά το 1712-1714", *Μακεδονικά*, 8 (1968), 365-398.
- Vacalopoulos C., "Le commerce des ports de Thessalonique et Cavala (1870-1875)", *Balkan Studies*, 22 (1983), 85-108.
- Walker M.A., *Through Macedonia to the Albanian lakes*, London 1864.
- Walker M.A., *Old Tracks and new landmarks. Wayside sketches in Crete, Macedonia, Mitylene etc.*, London 1897.
- Weber Sh.H., *Voyages and travels in the Near East, made during the XIX century*, Princeton 1952.
- Weber Sh.H., *Voyages in Greece, the Near East and adjacent regions, made previous to the year 1801*, Princeton 1952.
- Ζαχαριάδου Ε., *Ιστορία και Θρύλοι των Παλαιών Σουλτάνων (1330-1400)*, Αθήνα 1999.
- Ζεργίνης Ε., *Γενίτσαροι και Μπεκτασιζμός. Γενεσιολογικοί παράγοντες του Βαλκανικού Ισλάμ*, Θεσσαλονίκη 2002.
- Ζιώγας Π., *Παραδοσιακά κτίρια της νεότερης Καβάλας*, Καβάλα 1982.

φωτ. Αχιλλέας Σαβδόπουλος

Copyright © 2005

ISBN 960-88715-0-6

ΕΞΗΡΑΪΣΤΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΠΑΝΑΓΙΑΣ "ΤΟ ΚΑΣΤΡΟ"

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση καθώς και η ολική ή μερική αναπαραγωγή του περιεχομένου του βιβλίου με οποιοδήποτε τρόπο χωρίς προηγούμενη άδεια του εκδότη, των συγγραφέων ή των φωτογράφων σύμφωνα με το νόμο 2121/1993 και τους κανόνες του διεθνούς δικαίου που ισχύουν στην Ελλάδα.

«ΤΟ ΚΑΣΠΟ»
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΟΛΙΤΕΧΝΟΥ ΚΑΙ ΠΑΙΔΙΑΣ

ISBN 960-88715-0-6